

LÁNYI KÁROLY
MAGYAR
EGYHÁZTÖRTÉNELME.

ÁTDOLGOZTA
KNAUZ NÁNDOR.

II. K Ö T E T
(1526—1848.)

ESZTERGOM, 1869.

NYOMATOTT HORÁK EGYEDNÉL.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNELEM.

MÁSODIK KORSZAK. A MOHÁCSI VÉSZNAPTÓL KO- RUNKIG.

1526—1848.

BEVEZETÉS.

Krisztus egyházának az emberiség művelésére gyakorolt befolyása, vezetése s ápolása, szóval az egyház lelki uralma meggyőződésen, ennélfogva önkényes alávetésen alapszik. Ha az egyén az egyházi alárendeltség gyengéd kapcsait szétszaggatja s az engedelmisség adóját megtagadja, azonnal félbenszakasztotta a keresztény egyház befolyását s hatásának jótéteményeiben közvetlenül többé nem részesülhet; mindazáltal ha művelődésére új típust és pályát nem nyer, hanem a régi pályán tovább, de más mint ősegyházi vezérekkel akar haladni, s egyébként a megszokott intézményekhez tartja magát, akkor közvetve élvezi mégis az egyház befolyását.

Jelen kötettel a keresztény egyetértés, együtthatás és munkálás világából újra lépünk, melynek folytatában és végeig sok okunk lesz mélyen elszomorodnunk, midőn a bölcsen meg-

állapított szervezet zavartatását, a társadalom felbomlasztásait, az egyénnek lelki s testi árván hagyatását vagy terde irányban vezettetését, fajunknak tömeges eltévedéseit, a közügyek hanyatlását s a jövőnek boru alatti kelését szemlélendjük.

Már a mult időszak alkonyát is, mint észrevehetők, át meg át hasítá néhány aggodalmat ébresztő keresztsugár, mely idegenszerű volta által más eredetre mutatott, mint azon napra, mely az eddig mult századokat fénynyel s meleggel élteté s már azon estve több szemesb számoló találkozott, kik jövő reggel a világ napján kívül valami uj meteor csillámját megjövendölték.

A keresztény egyház vezérsége konok ellentállókra talált, kik az eddigi központtól elszakadván, de annak vonzó erejétől teljesen nem menekülhetvén, egyes iveket tartának a régi körből, és uj központokat keresének. Az egyház sok intézetei azoknál is, kik töle elszakadtak, további használatban megmaradtak; de az igazgatás gyeplője idegen kezekbe adott. Azóta a számban s kiterjedésben megcsonkult egyház nem természetelt többé az egyén s társadalom művelésében mindenütt olyan és oly sok gyümölcsöket, milyeket általa századok óta élvezett az emberiség.

ELSŐ RÉSZ. *)

A KERESZTÉNY EGYHÁZ EGYÉNLMŰVELÉSE.

ELSŐ FEJEZET.

Egyházi szakadás a hitujítók által.

1. §. *A Lutheranismus feltünése hazánkban II. Lajos alatt.*

Tartalom: *A bucsukérdés irodalma s Luthernek első könyvei Magyarföldön a német gyarmatokban láthatók legelőször. — György könyvárus, — Ortel és Grynaeus oktatók Budán. — Huszita emlékezetek. — Siklósy és Czyrjék wittenbergi diákok. — Szebeni vallásmozgalmak ellen irt királyi rendelet Szakmári primás alatt; — Veich és Ambrus szerzetesek, — Szalkai püspök s cancellár befolyása az iglói hitujítók megfeddésében, — Lajos levele a szász választóhoz, — 1523-ki vallástörvény, — rendelet Szeben tanácsához. — A két budai tanár száműzetése, — Szepesben a hitujítók ellen intézkedik Lomniczai János prépost. — Ráskay és Gerendy utazása Szebenbe, — Szalkai primás értesül*

*) E 2-ik kötetben e mupka bírálóinak mérvadó véleménye szerint az I. köt. 12. l. előlegesen közölt tartalomtól több tekintetben el kellett térnünk, s egyáltalában célszerűnek láttuk ez egész kötetet lehetőleg rövidíteni; mert javításközben rájöttünk, hogy Lányi e kötetbe csekély változással az általa már 1841—1844. kiadott Magyarföld Egyháztörténetei című művét vette át. — Kn.

a százsz egyház zavarairól; — levele. — Huszíták és lutheranusok rokonsága. — Campegio bíbornok és Pulles pápai hírnök. — A százsz egyházujítás pártolói; — Szalkai feddő levele rossz papok ellen; — Klementis János és Trappolt Simon esete. — Lajos rendelete Sáros megyéhez, — Bártfa városhoz. — Czyslingh és Konrád szónokolnak a bányavidékben. — Magyar tanulók Wittenbergben. — Rákos mezei s hatvani vallástörvény 1525-ből; — kik ellen irányoztatott. — Czislingh és Konrád száműzetése; — György könyvárus állítólagos halála. — A bányavárosi pórlázadás; — Verböczy s Ráskay bíráskodása; — a libetányai lelkész s iskolamester. — Lajos levele Soprony városhoz. — Erdélyi százszok új hitszónokokat nyernek; — ezek népszerűsükedése, — ujitásai; — erőszakoskodások; — egyházi elkülönzés. — A szebeni káptalan levele Szalkaihoz; — Lajos rendelete Pemflingerhez. —

Luther vakmerő kéz s vak dühvel tépte szét a szentély kárpitját s összekeveré az igazságot és tévedést az eget és földet, a napot és éjet. Az innen eredt mozgalmak hazánkban is csakhamar általános figyelmet keltettek.

Ez időben minden iratot azonnal sajtó alá bocsátának az emberek, ha gondolataikkal a világot érdekelhetni remélték. A bucsukérdés is, minden oda vont ügyek s vitázatokkal együtt kevés évek alatt könyvtárakat tölthete be nyomtatott irományaival. Az alatt Luther könyvei a közönséges hit s divatoktól sok eltéréseik miatt már 1518-ban felkelték az emberek figyelmét. Ilyen volt „Ádám halála s Krisztus feltámaszásáról az emberben“ című műve ¹⁾, melyben az apostoli kulcsok hatalmáról igen tiszteletlenül nyilatkozik. *Prierias* elleni

¹⁾ Lampe Hist. Eccl. Ref. 53. l. Luther első könyveül, mely hazánkban olvastaték, teszi a „bálványosság undok bűnéről“ irottat.

két védíráta szintén 1518. évi munkája, ebben Rómát már biborba öltözött Babylonnak, a római udvart sátán synagogája s tanodájának czimezi s felkiált: „Vannak köteleink, kardjaink s tűzünk a tolvajok, gyilkosok s eretnekek büntetésére: miért nem alkalmazzuk azokat a pápa, bibornokok, püspökök s a római Sodoma egyéb csöcselékének és Isten egyháza mérgesítőinek megfenyítésére? Miért nem fürösztjük vérükben kezeinket, a magunk s gyermekeinknek az enyészet előli megmentésére – – ?“ ¹⁾ – Nemsokára megjelent a *keresztény szabadságról* írt könyve is, melyet előszóul hozzá csatolt igen sértő levél által X. Leo pápának ajánla ²⁾.

Ezen könyveket 1520. táján már Budavárban II. Lajos király székhelyén, s több német ajku városokban lehetett kapni s olvasni, mint a hol a tudomány s irodalom műhelyei virágoztak. Eme könyvek első terjesztői voltak a német kereskedők. Számos német gyarmataink Budán s többnyire a királyi szabad s bányavárosokban, Szepes megyében, Erdélynek szász földjén, hol századok óta vagy ujabban letelepültek, szívesen üdvözlék a tudományos árut, mert anyanyelvükön irattak. És valahol német gyarmat volt honunkban, ott látjuk meggyökeresedni legelőször a hitujítást. Budán Luther munkáit György könyvárusnál lehetett találni ³⁾. A magyar főváros egyetemén sok német tudós oktatott, kik közül Ortel Vid Windsheimből és Grynaeus Simon a wittenbergi iratokat nagyon kedvelék; Henkel János a királyné udvari papja ezen olvasmány élvezetében több másokkal részesült. Az oktatók olvasott tárgyaikat másokkal közölték s a hitujítás elveit elterjesztetni s életbe léptetni iparkodván, ugylátszik,

¹⁾ Audin „Leo X.“ I. 343. l.

²⁾ U. o. II. 358. l.

³⁾ Seckendorf Hist. Luther. L. I. 5. 68.

elevenebb kedélyforrongást támasztottak: mert az ügy a király s főpapok tudomására hozatván, komoly tanácskozás tárgyát képezte. Emlékezetben volt a múlt század eseményeiből, mily csekély kezdetekből erősült vala Husz hitfelekezete Prágában, s mennyi balcsapásokkal érte legyen Magyarföld karpáti megyéit. A baj elhárítását azzal kísérté meg akkor az ország, hogy minden nyilvános eretneket hűtlennek nyilvánított s biztonsága tekintetéből e rendszabályt gyakrabban megerősíté ¹⁾).

Lutherkönyvei mindinkább elterjedtek Magyarföldön s tanai a gyónás, töredelem, igazulás, keresztség, Krisztus szenvedése, szerzetes fogadalmak s egyéb hittárgyakról ujitott alakban előadva általános beszéd s feszegetés anyagai lőnek. Tehetősb ifjak, mint Czyrjék Márton Lőcséről s többen, tanulmányaikat a híres férfiú tanodáján végezni akarván, még 1522-ben Wittenbergbe utaztak ²⁾. Példát adott erre Siklósy Mihály, ki Wittenbergből visszatérve, Palóczy Antaltól a sátoralja-ujhelyi plebániára ajáltatott 1522-ben; Siklósy a hitujító műveit magával hozta s környezetével megismerteté ³⁾. Erdélyben ugylátszik az iratok, legelőbb elterjedtek s hatásuk már 1521-ben erőszakos önkényben nyilatkozott. *Szeben* város tanácsának néhány tagjai, s más százsz helyek előljárói, a szebeni dékánt esztergomérseki helytartót hivatala teljesítésében akadályozák; az egyháziak pöreit hazai törvényes szokás ellenére s a dekán mellőzésével magok elé vonák, egyházi büntetésbe esett plebánosokat oltalmukba vőnek, és felsőbb rendelkezés daczára és ellenére az isteniszolgálat végezésére kényszerítének; Bungarth lelkeszét elhajtván, további kérdezősködés nélkül mást, nekik

¹⁾ Többi közt 1495. 12. tcz. — Verbőczy II. 14, 14.

²⁾ Ribini Memorab. Aug. Conf. I. 5. l.

³⁾ Fessler Gesch. der Ungern VI. 241. l. Lampe id. h. 54. l.

tetszöt, neveztek lelkészül, s a szebeni dekan megerősítésével nem is gondoltak, a szebeni kerület lelkészeitől a fentartásukra szükséges jogszerű tizedeket némely falukon elvonták. Így panaszlá ezeket Szakmári György primás és esztergomi érseknek a szebeni helytartó Thonhäuser Péter, a szebeni egyházkerület dékánja ¹⁾). A primás II. Lajos királynál keresett orvoslást s 1522. kelt iratot eszközölt ki, melyben királyi kegyvesztés terhe alatt a jogsértések megszüntetése parancsoltatik ²⁾).

Ez időtájban a szászok közt tartózkodtak Vich (Weich) Konrád és Ambrus dömés szerzetesek Siléziából, kik Luther újításait a néppel közlék s főnebbi panaszokra alkalmat adtak. A napról napra nagyobbodó forrongás s egyházi ellenzés szerzőinek támasza és védője Pemffinger Márk, Mária királyné kamarásából ujonnan nevezett szász királybíró volt ³⁾).

Azon évben II. Lajos Csehfeldön neje koronázását ünnepelte: kíséretében vala Szalkai László váci püspök mint cancellár, kinek tulajdonitják azt, hogy Thurzó Szaniszló olmucai püspökhöz látogatóba jöven Lajos az oda rendelt iglói hitujitokat halálbüntetés fenyegetésével egyházi engedelmeségre szólította ⁴⁾); a szász választó fejedelmet pedig, kinek oltalmában valamint Luther ugy az erdélyi szászok is

¹⁾ Mely hivatalban utóda lett 1523-ban a két év óta szebeni plebános Hutt (Hutter, Pileus, Pilades) Márton „ingenuarum artium et juris pontificii doctor.“ Seivert „Beyträge zur Religions Gesch. v. Hermanstadt.“ Windisch Ung. Magaz. IV. 165. l.

²⁾ Pray Specim. Hier. II. 218. l. — Benkő Milkow. I. 148. e levelet 1524-re teszi.

³⁾ Lampe 54. l. — „Siehe! da treten die zween fürnehmste Praedicanten mitten unter den Schriftgelährten des Hermannstädtischen Synedrri, nehmlich Ambrosius Silesita und Conradus Weich — — auf —“. ir Milles Mátyás „Siebenbürgischer würgengel“ Windischnél IV. 167. l.

⁴⁾ Istvanffy Histor. libr. 7.

bizakodtak ¹⁾, levél által meginté, és Luther pártolásától eltiltá ²⁾).

E kevés sorok is mutatják, mily kiterjedése volt már házánkban a hitujításnak s megfogható, hogy az 1523-ki szent György napjára Budán gyűlt országrendek a hittárgyára is kiterjeszték figyelmüket, a 53. t. cikkben rendelvén: „quod omnes Lutheranos, et illorum fautores, ac factioni ipsi adherentes, tanquam publicos haereticos hostesque Sacratissimae Virginis Mariae poena capitis et ablatione omnium bonorum suorum Majestas Regia, veluti Catholicus Princeps, punire dignetur“; és Lajos király az erdélyi szászok vidékéről jövő sok panaszokra, ez évi máj. 2-án Szeben városnak szigoruan meghagyá, miszerint az apostoli szék által kiközösített Luther Mártonnak igazságsértő könyveit polgárai s kalmárjai által többé ne árultassa, hanem utczánkint s házankint vizsgálatot tartván, szedje el s nyilvánosan égesse meg; ennek mulasztását javaik elkoboztatásával fogja a király büntetni, valamint azt is, ha valaki ily könyveket vásárolni, olvasni vagy rólok értekezni merészelne ³⁾).

A szigorú törvény, melynek hozatalát a leélt idők viharai s ezeküli félelem indokolta, alkalmazásban sokféleképen szelidítettett. Így például az említettük Ortel Vid budai tanár csak egyszerűen száműzeték, ki aztán Wittenbergbe jövén, később a hellen nyelvnek egyetemi oktatója lön; társa pedig Grynaeus, mint látszik, merészebb tényei miatt börtönbe jutott, honnan nemsokára kiszabadulva Baselbe költözött, a bölcsélet tanszékét foglalván el ⁴⁾).

¹⁾ „Beyträge zur Religionsgeschichte von Hermanstadt in Siebenbürgen“ Windisch Ung. Magazin IV. 168. l.

²⁾ Lajos levelének tartalmát csupán a választó fejedelem feleletéből merithetni Ribin. Memorab. Aug. Conf. I. 9. l.

³⁾ Katona Hist. Crit. XIX. 390. l.

⁴⁾ Így hallomás után adja ezeket elő Sculteti Severin, bartfai

Mikép és mennyire terjedett a lutheranizmus Szepesben, s mily rendszabályok hozattak ellene; megtudhatjuk Lomniczai János szepesi prépostnak 1524-ki szent István király napján kelt körleveléből. Szepesbe is jutottak a hitujítás hirdetői; heves kikelésaik a szent mise áldozatát gunyos kifejezésekkel gyalázták, eltörlésén dolgoztak; az egyház szentségeit önkényesen félreveték; a szüzi életnek majdnem roszalásával a szerzetes férfiak és nők világba lépését sürgeték; papokat házasságra lépni hagytak; a fészületet, szentek szobraikat megégetni, a boldogságos szüz tisztelését tanúsító dalokat s imákat megszüntetni akarák; a papság, pápa, sőt fejedelmek s minden felsők ellen rágalmakkal támadának; evangéliumi szabadságot hirdetve, az egyház szertartásait hibásaknak mondva s új egyházi rendet alkotni szándokozván, a tekintélyt aláásák, a földes uraknak felmondaták az engedelmességet; csupán Luther mondait, bármilyek is azok, szent igazság gyanánt kürtölék s tisztelteték. Sok lelkészt is csábítottak már el. A prépost ezek következtében rendeli, miszerint a neki tartozott engedelmességnél fogva a szepesi papság imákat s körmeneteket tartson ezen nagy egyházszakadás eltávolítására; a népet serényen oktassa, de heves indulatosság nélkül és szeliden; Luther tanairól ne merjen vitázni, ne is tűrjön ily vitákat, hanem a keresztény egyház ősi hitvallásához hű legyen. Valaki ez atyai intést megveti, azt a kárhozat s kiközösítés sulyja érendi, azonfelül a pápa s király rendelte büntetésbe esik; a pap elveszti javadalmát s börtönbe záratik; a világi ur javai pedig a király részére lefoglaltatnak ¹⁾).

prédikátor „hypomnema“ című 1599-ben kiadott művében 17. Lampe szerint ez 1528-ban nem pedig, Sculteti szerint, 1525. táján történt. Lampe Hist. Eccl. Reform. 65. l. — Timon Epit. Chronol. ad Ann. 1528.

¹⁾ Ribini f. h. II. 408. l.

Szebenbe a király biztosokul Ráskay Gáspár kamarást s Gerendy Miklós prépost udv. titoknokot küldé; a házak átkutatása sok lutherféle iratokat szolgáltatott kezükbe, miket szégyenoszlopnál nyilvánosan megégettek. Huet Márton káptalani törvényszéke elé idézé a guny írókat s a meg nem jelenteket más konok tévelygőkkel együtt, ezek közt néhány szebeni polgárt, ünnepélyesen kiközösíté 1524. jan. 19-kén ¹⁾ Myld János a szépművészetek mestere s szebeni tanár február 26-án igazolta magát a káptalan előtt ²⁾.

Szakmári halála után az ország főpapjaul Szalkai László egri püspök neveztetett 1524. máj. 6-kán, ki búsan értesült a szász mozgalmakról, melyeket Luther követői Szeben és Brassó kerületében indítottak. A pápa s a lelkészek gyalázására gunydalokat szerkesztének, egyházi büntetésbe esett egyéneket templomi szolgálatra s a szentségek élvezetére bocsátottak; jó papjaikat becsteleníték, gunynevekkel illeték és fogadott gyilkosokkal fenyegeték; bűjt napokon hus, sajt, tojás, tej s vajjal éltek; az egyház hatóságát s törvényeit ördög koholmányakint megveték s eltörlésére támadtak; az ol-tári szentséget gyónást s egyéb egyházi intézményeket megveték stb. — A primás ezek hallatára a szebeni s brassói dékánok s minden szász lelkészhez 1524. aug. 15. levelet intézett, mely szerint minden vásár- és ünnepen egyházaikba gyűlt hiveiket, egyházi kiközösítés alatt az ujitások elhagyására inteni, az izgató iratok vásárlását akadályozni s a királynak Szeben és Brassó kerületéhez ismételve küldött rendeleteit érvényesíteni tartoztak. Említett iratok megégetése, szétszag-

¹⁾ Fessler VI. 254. 251. — Kutfeje volt Lampe 60. l. kinek idéetlen meséjét, egy égő s Gerendy fejét megpörkölt luther bibliáról a körültekintő író fel nem melegíté; és Seivert Beyträge stb. Windisch IV. 170. l.

²⁾ Windisch IV. 172. l.

gatása vagy egyéb módon megsemmisítése parancsoltatott. Engedetlen hivekre ünnepélyes kiközösítés rendeltetett el ¹⁾ *Flaschner Farkas* heltai plebános, szebeni dékán s György tartalui (trasmari) pap brassói dékán körözték kerületeikben a primási rendeleteket ²⁾.

Figyelemre méltó körülmény, hogy Luther hitujítása honunk azon vidékén tűnt fel legelőször s ott terjedt el leginkább, hol német gyarmatosok közt a husz tanok legtöbb pártolóit láttuk, ugymint a Kárpát völgyeiben, különösen Zemplin, Sáros, Szepes, Gömör táján, Erdélynek keleti szélein stb; szintugy a cseh koronához tartozó földön. A felbomlott egyházi egyetértés felépítését Prágában VII. Kelemen csak Szalkai, a nagy befolyásu, tudós magyar primástól remélte s Campegio bibornok által, bibornoki kitüntetés ígéréssel is befolyásának érvényesítésére buzdíttatá ³⁾. Campegio Németföldön hivatalkodék; Lajos udvarán pápai hírnökül Pulleo Antal Burgioi báró tartózkodott ⁴⁾, és ettől, meg Balbi Jeromos egykori pozsonyi prépost most görzi püspöktől értesült a pápa minden dunaparti egyházi eseményekről. — A cseh városok utáíva nézték s fájdalmasan érezték a nyugtalankodóknak Luther által felélesztett garázdálkodásait s hiv ügyvezető oltalma alatt a béke szilárdításától nem idegenkedtek volna, noha a pikkardok mellé sok az egyházzal egyesült kelyhes is csábítottat már. A zavarok fékezésére a pápa több rendü levelek által egyenesen a magyar főpapot serkenté; egyikében a pikkardok elűzésének

¹⁾ Szalkai primás levele. Katona Hist. Crit. XIX. 441. l.

²⁾ Seivert Beyträge . . . Windisch IV. 172. l.

³⁾ VII. Kelemen 1424. okt. 7. levele Campegio bibornokhoz Katona f. h. 146. l.

⁴⁾ 60,000 aranyat, a török elleni hadjáratra VII. Kelemen pápa előbb már, szent Sükösd bibornok által a Fuggereknél letétetett, 1524-ki jan. 22-én. Ribini Mem. 11. l.

örvend is ¹⁾). Külföldön oly sikeresen működven a tudós primás, gondjaiból honát sem feledé ki, noha gondoskodásait kívánt süker nem koszoruzta. Az erdélyi szászok ismételve magokra vonák az udvar figyelmét. Pemfinger s Armbrüster Mátyás Hecht János, Rappolt János, Agnetler János, Hahn Márton, Hutter György, Wolf Péter, Seydner Endre vásostanácsosok Szeben- s Brassó városban az evangéliumi mozgalmakat pártolták, oltalmat is örömet nyújtottak az új hirdetők- vagy követőknek, ha királyi s érseki törvény ítéletébe vagy büntetésébe estek; mert papjaikat, kik közül számosan feslett életmódjuk s illetlen önviselkedésük által botrányul szolgáltak nekik, nem szerették. Szalkai megfeddé a vétkeket s jobbulásra inté. „Sokat rebesgetnek, ugymond, rólatok, hogy nem ugyan mindnyáján de sokan közületek, szabadosan s paphoz nem illoen éltek, miáltal a világi urakat is magatok ellen felizgattatok — —. Mi mind azokkal, kiket valamely bűnben érendünk, törvény szerint fogunk bánni“ ²⁾). — Ily rossz életű pap volt Klementis János baccalaureus Megyesből, szebeni káplán, kit még azon évi februárban a szebeni káptalan elébe állítottak s arról vádoltak, hogy bőjt napokon tojás-, vaj- és sajttal táplálkozik s feslett életet él, sőt gyilkosságról is vádoltatott. Pöre egy évnél tovább tartott. Az egyházi törvényszék börtönre ítélte, de Rappolt polgármester közbenjárása folytán kiszabadult s az egyház csupán azon elégtételt nyeré, hogy az ő eretnek beszédeit Szeben, Schellenberg és Gerhardsau egyházaiban a hivek hallatára visszavonta ³⁾) Trappolt Simon, a szépművészetek mestere, burgbergi plebános sept. 27-én állott Thonhauser dékán előtt s okt. 25-én Ráskay és Gerendy előtt

¹⁾ Katona f. h. 447. l.

²⁾ Seivert Windischnél f. h. IV. 180. l.

³⁾ U. o.

ujra lemondott tévedéseiről ¹⁾. — Nagyobb eredmény tekintetéből Szalkai érsek 1525. apr. 30. Jacobinus Marczell brassai plebanus és dékánt Brassó kerületi helytartójának nevezte, hatóságát a papokat illető minden polgári s egyházi perek végzésére, visitatio tartására, bűnvizsgálatra s bármily büntetés szabása- vagy feloldására kiterjeszté ²⁾.

Sáros vármegyében a Lutherhez hajló egyháziak s pártfogóik annyira megzavarák a közbékét, hogy Lajos 1525. jan. 10. szigorú rendeletet irat a sárosi rendekhez, miszerint a tudatlan népnek illető csábítóit elfogassák s az egri helynökhöz beküldjék ³⁾, febr. 4-én Bártfa tanácsának meghagyá, miszerint a városában Luthert hirdető krakói iskolamestert s társait azonnal eltiltsa; ha világiak, a „kinzások minden neveléssel“ büntesse; ha egyháziak, Egerbe küldje; engedetlenség esetére, a város, mint az országos törvények megsértője, fej s birtokvesztés alá esik ⁴⁾.

A bányavárosokból, különösen a beszterczei plebánostól gyakori panaszos tudósítás érkezett a primáshoz, mikép wittenbergi hitujítók majdnem egészen elcsábíták már a népet, melynél ez által az ősi evang. és kath. vallás naponkint nagyobb megvetésbe süllyed. Ezt a bányavárosi s más vidéki lelkészek, Szalkainak 1525-ki Esztergomban tartott zsinaton is megjelentették; leginkább bizonyos Czyslingh János budai papot vádoltak, ki, mint látszik, eretnekként elutasítva, a bányavidékbe vonult, hol Konrád pappal egyesülve, a népnek Luther könyveiből szónokolt ⁵⁾.

1) U. o. 182. l.

2) Katona f. h. 498. l. Benkő Milkóv. I. 241. l.

3) Wagner diplomatar. Sáros. 81. l.

4) U. o. 152. l. Katona Hist. Crit. f. h. 495. l.

5) Katona f. h. 496. l.

Néhányan kívül merő idegennév olvastatik, midőn a hit-
ujítás kezdetéről tárgyaló emlékeket veszünk kezünkbe. De
már több magyarra is akadunk, ha amaz ifjak sorát tekintjük,
kik a merész ujitó városába tanulni mentek. Ezek 1524. évről
Linczy Dénes (Pannonius), budai Gleba Boldizsár, Lányi Ke-
resztély, löcsei Sigler János, Szalay Mihály, vaji Biró Má-
tyás ¹⁾, Gálzéchy István, Ozoray Imre, budai Uthmann János ²⁾,
Debreczeni György stb ³⁾.

Az 1525-ki máj. 7. rákosi országgyűlés 4. czikke elren-
delte, hogy a lutheranusok az országból kipszittassanak s va-
lahol taláztatnának, nemcsak egyházi, de világi személyek által
is szabadon égettessenek meg. Az ugyanez évi jun. 24. hatvani
országgyűlés e czikket megerősíti ezen toldalékkal „javaik
pedig a királyi kincstárra és földesuraikra szálljanak“ ⁴⁾. Ha-
sonló büntetést mondának ki *Luther* izgalmaira a pápa után V.
Károly császár, Ferdinand ausztriai főherczeg, s a Wormsban
összegyűlt fejedelmek; Ferencz francia, Henrik angol és Zsig-
mond lengyel királyok ⁵⁾. — „Ezt az articulust pedig írák ak-
kori időben Kopácsy István és Siklósy Mihály sárospataki és
ujhelyi tanítók és azoknak patronusok Perényi Péter ellen, —
Huszár Gál és Radányi Balás — Debreczenben és azoknak tu-
torok az ott való ur Török István ellen — —“ ⁶⁾, mi azonban
csak az előbbi két ujitóra igaz; a debreczeniek későbbi időbe
tartoznak ⁷⁾.

¹⁾ Lampe 59. l.

²⁾ Fessler VI. 241. l.

³⁾ Ribin. Memor. Aug. I. 5. l.

⁴⁾ Kovachich Vestigia Comitior. 596. l.

⁵⁾ Baronius Annal. ad Ann. 1525.

⁶⁾ Tóth Ferencz „reformatus püspökök élete“ 20. l.

⁷⁾ Ebből is láthatni, mily keveset lehet hinni az imént idéztük
szerzőnek és Lampenek 58. l.

E szigorú törvény azonban nem alkalmaztatott. „Ha ezen rettenetes törvénynek soha senki áldozatja nem lett, a mint Timon Samu állítja, szép magok megtartóztatása tetszik ki abból az akkori magyaroknak“ mondja Budai ¹⁾. — Azonban az ősz valást s a nemzeten századok óta oly jótékonyan nyilatkozó egyházi intézeteket felforgatni, a bizonyosul hitt isteni igazságok helyébe emberi nézeteket állítani, az egyházban testvérül élt honfiakat egymás ellen összeveszítettetni nem engedheték a magyar főpapok. Szalkai primás a bányavárosokban izgató Czyslingh és Konrád papokat tizennégy nap alatt az említett országgyűlés után elfogatá s Budára viteté, mivel tagadták, hogy eretnek beszédek tartottak a néphez ; a besztercei plebánosnak levél által megüzené, miszerint mind ő, mind a körmöczi és zólyomi plebános, minden a nevezett két hitszónok tévbeszédeire vonatkozó adatokat összeszedvén, ezekkel együtt mind a hárman Budára jöjenek, hol a vétkesek törvényszék elé fognak állíttatni ²⁾. Az eredményről azonban keveset tudunk. Konrád pap alkalmasint ama Cordatus Conradus hittudor vala, kit Czvittinger budai „verbi divini minister“-nek nevez s ki 1526. táján száműzetve, stendali prédikátor lön Marchiában ³⁾. Hogy a törvény értelmében valaki halálos büntetést szenvedett volna, nem olvassuk, kivéven György budai könyvárust, kiről bremai levelében emlékszik Luther, fájlalván, hogy „Tauber Gáspár megégettetett“, „György könyvárust pedig Magyarországon fosztá meg életétől ⁴⁾).

¹⁾ Magyar tört. 62. 66. l.

²⁾ Katona f. h. 497. l.

³⁾ Moller János Homonymoscopia után Czvittinger 101. l. Klein evang. Pred. I. 112. l.

⁴⁾ „Georgius bibliopola, quem vita spoliavit Hungaria“. Ribini I. 21. l. — Azonban Batthyányi ezt tagadja (Leg. Eccl. I. 91. l.) Lampe, Seivert, s több protestans író szerint sléz Ambrus és Weich is meg-

A bányavárosokban folyt ugyan a vér ; de nem annyira a vallás, mint inkább a hitujítók izgatásai folytán kitört erőszakos mozgalmak miatt. A köznéphez több évektől fogva intézett ama felszólítás, miszerint „a pápai tévedésektől álljon el s a keresztény szabadsághoz szegődjék“, végre megtermé gyümölcsét. A mozgalom vezérei a körmöczi selmeczi s beszterczei érczművelőket uraik a városi tanács, sőt a királyi kamara ellen vezették, a munkabér emeltetését sürgeték s a fegyvert ismételt királyi intésekre is vonakodtak letenni ¹⁾. Ezelőtt egyszer már sikerült lecsendesíteni a bányász néptámadást, mely régibb egyenetlenség alapján azon alkalommal tört ki, midőn a bányászok egyik ágyujáról a polgárok a bányászczimert leverték. Ezen zavargás lecsendesültéről azonban még 1526-ki marc. 12-én értesültek Budán ²⁾. Mindazáltal nemsokáidő mulva újra s veszélyesben egyenetlenkedvén a bányavidéki lakosok, Lajos király biztosokul Beszterczére Verböczy István nádort és Ráskay Gáspár temesi főispánt küldé. Ezek ezévi apr. 13-án Besztercze városban hiteles tanuvallatásból megérték, mikép néhány izgató lutherféle tanokra csábítá s a felsőség elleni merényre tüzelé a tudatlan pórokat. A nádori törvényszék halálos büntetéssel boszulta meg a zendülést azon főczinkosokon, kiket hatalmába kerite; szökevény ré-

idézettek Esztergomba, s csak Pemflinger közbenjárásának köszönheték, hogy máglyára nem kerültek. Pemflinger kieszközölte volna II. Lajostól, hogy az ellenök megindított kereset Szalkainak Rómából visszajötteig elhalasztassék. Seivert (f. h.) közli is II. Lajosnak idevonatkozó levelét ; de épen ezáltal árulta el, hogy ez egész állítás koholt, miután e levélben II. Lajos Szalkait „S. Martini in Montibus S. Rom. Eccl. Presbyterum Cardinalem“ nevezi, pedig ez Szalkai soha sem volt. Ez egész mese Bakacs Tamásnak egy 1513. évi okiratának hamisításából keletkezett. L. Katona Hist. Crit. f. h. 392. l.

¹⁾ Katona f. h. 579. l.

²⁾ Burgio báró levele Kollernél Hist. Epp. Quinqueecl. V. 115. l.

szeseire a hűtlenség örökös bélyegét sűtő, javaikat pedig lefoglalá¹⁾: a többinek megbocsátott s bűnfeledést hirdetett, de azon feltétel alatt, hogy további öszveesküvések s szövötközésekkel hagyjanak fel, a királynak, tiszteinek s törvényes városhatóságainak engedelmeskedjenek; Luther újításairól lemondván, törvényes és a római pápa meg esztergomi érsek alatt álló papjaik rendeletéhez alkalmazkodjanak; a főpapnak ellenkedő s eretnek lelkészekkel ne tartsanak ezentul; midőn béreik átvételére a városba jövendének, legfőlebb kézi baltát vigyenek magokkal, puskával s egyéb fegyverrel járniok nem szabad²⁾. Ez ítélet következtében végeztettek ki a libetbányai lelkész és iskolamester Ó Zólyomban és Dobronán, mely eseményt Stoeckel Leonard 1527. aug. 24-kére teszi³⁾. Azonban látni fogjuk, mily kevés foganata volt e lépéseknek a kath. egyház védelmében.

A lehető szakadások meggátlása végett tágas körben működött Szalkai ébersége s általa Lajos király figyelme. Soprony város tanácsa 1524-ben a lutherféle könyvek összeszedésére felszólíttatva, a király rendeletének eleget tőn s 1526. jun. 15-én dicsérő s további hűségre intő iratot nyert⁴⁾. De Erdély szászainál az 1523. és 1525-ki vallástörvény a bajokat nem orvosolta. Sléz Ambrus, talán kényszerítve, kiköltözött, de utasítása folytán helyébe György dömés és Surdaster János feren-

¹⁾ Katona f. h. 582. l.

²⁾ F. h. 583 l.

³⁾ Elbeszeli azt Beer (Burius) János korponai predikátor I. Leopold korában, „Micae historico-chronologicae“ czimű iratában. Ribini barátja a libetbányai anyakönyvben olvasta volna ez eseményt. Ribini Memor. I. 19. l. Kétkedni tehát ez eseményről aligha lehet: de azt nem alap nélkül kell tagadni, hogy csupa merő eretnekség miatt ölettek volna meg. A népizgatás Münzerféle bűnbe keveré őket. L. Pázmány Logi alogi 24. l.

⁴⁾ Ribini f. h. II. 402. l.

czes szerzetesek jöttek Szebenbe. Mily pártfogás alatt izgattak s rombolták az ősi egyházformákat, megérthetni a szebeni káptalan panaszleveléből az esztergomi érsekhez, melyet társaik megbízásából Thonhäuser és Huet Péter plebánosok 1526. jun. 12-én intézének. Ebből megtudjuk, hogy Hecht János szebeni tanácsos tanodát nyitott házában s azt a magát „szegény iskolásnak (pauper scholasticus) nevező György volt szerzetes által Luther s Melanchton szabályai szerint rendezteté be, tanuláson kívül istenitiszteletet is végezének ott, latin nyelv helyett a németet használák, melyen nemcsak szent dalaikat, hanem a misét s a hitvallást is elmondák. A szegény iskolás szerzetes ruháját letéve, a szebeni plebánia főkegyházaiba járt s az illető plebános engedelmeivel nem gondolván, hitszónokolt; a népet egyházi engedelmesség-, böjt s egyházi parancsolatok tartásától elinté s a hivek kedvezésébe leginkább az által iparkodott jutni, hogy jutalom, azaz pénzkereset nélkül ajálkozott lelkészkedni s azt tanítá mi a népnek tetszett. Hecht házában az oda tóduló nép el nem fért s „a hitehagyott“ György (mint nevezék) más több házat felavatott gyülekezeti helyül, Rappolt, Hutter, Segdner stb. tanácsosok segítsége és pártolásával. A volt szerzetes magánházakba is eljár, a polgárok s kereskedők lakomáiban részt vön és egy alkalmat sem mulasztott el, melyben wittenbergi tanait nem terjesztette volna. Azt mondá a hallgatók előtt, mikép „az Evangelium négyszáz esztendeig rejtve tartatott; a rejték őrei a papok hiveiknek az igazságot nem hirdeté; most virrad az idő, melyben evangeliumi szabadsághoz jutottak az emberek s igazság helyett emberek találmányait elfogadniok s az.ösapák intézeteit követniök nem kell“. A szebeni papság kérdőre s a helytartó dékán széke elébe voná a szerzetest s mivel kolostori szabályok ellen szabadon barangol, igazolásra szólítá fel. György azt válaszolta, mikép szerzetes szabálya- s öltözkéviseletétől

fel van oldva; de feloldványt nem volt képes előmutatni s a káplan kérelmére Szeben tanácsa által a városból kiharancsoltatva felelé, hogy Pemflinger királybíró meghagyásából Szebenben addig kell maradnia, miglen a királybíró Budáról haza nem érkezik; bármit is műveljen ellene a város tanácsa, a plébános vagy a dékán és szent széke, ő mindenek dáczára *Szebenben marad*. Mindezáltal Hecht házából elűzetett, de ekkor Pemflinger házába huzódott. Társa Surdaster János a ferenczesek szent Erzsébet egyházában hitszónokolt. Tudatlansággal s vallástárgyakban vastag ismeretlenségről vádoltatik: mindazáltal rettenthetlenül támadá meg beszédeiben a papságot; a kalmárok pedig nagyon becsülék őt, mint „a kitől világosságra vezetgetnének“. A Lutherhez hajló papok, oktatók, világiak nagy számmal gyűltek Szebenben, hol a lelkészi kar megvetése miatt pártoltatának; noha Erdélynek más részeiben, a panaszlevél tanúsága szerint, többé sehohsem türetek; a tanács kieszközlé a plébánosnál, hogy hitszónoklataikat ezentul nem akadályozta. Egyházi törvényszékeknek semmi tekintélye nem vala; fenyték alá esett elítélt azáltal kerülgeté annak hatalmát, hogy házassági s tisztán egyházi vagy vegyes ügyekben világi bírákhoz folyamodott: az ily törvénykerülők egy magas hivatalnokban (ugylátszik Pemflingerben) lelének oltalmat s pártfogást. Egyes lelkészeket már egyenest megtámadtak s erőszakosan sértettek; Bungart (Baumgarten) plébánosa Hutter Péter a szebeniek által már ezelőtt javadalmából elűzetett; Armbrüster Mátyás szebeni polgármester plébánosul oda a maga védenczét Olzonai Györgyöt nevezette. A szebeni főlelkész életveszély nélkül a kiközösítést semmi bűnösre sem merte kimondani és Thonhäuser Pétert, nagycsüri lelkészt hasonló eset miatt egy szebeni kalmár szabad mezőn néhány lovassal üzőbe véteté, szidalmazta s majdnem megvereté; Pemflinger pedig a Klein-Scheureni egyház kapuját erőszakkal feltöreté. Ily példák után nem volt

csoda, ha a könnyen hajlítható nép az ujitókhöz szitott; saját papjait gúnyolta, a népszerű hitszónokokat pedig kitüntetéssel bálványként magasztalta. Szeben kalmárai vetekedtek azon, ki fogja előbb megvendégelhetni ama ritkán található férfiakat? Szerfelett tetszett a szász népnek, ha ujitó szónokaikat műhelyeibe jöni s kézművek üzését tanulni látták. Szeben lakosai a közel falukra jártak, hol a földművelőket plebánosaik iránti engedetlenségre izgatták; úgy, hogy végre ezek is tiszteletlenül bántak lelkészeikkel s töltek a divatos évi ajándékokat megtagadák. A boldogságos szűzről káromló beszédek lehetek hallani; a holtakérti gyászmisék kigúnyoltattak, a papi óraimák mint hasztalan időpazarlás roszeitattak; az apácák és szerzetesek isteni szolgálatban akadályoztattak. Krisztusra hivatkoztak az ujitók, mint a ki csak Miatyánkra tanított; a szép karácsoni éneket, mely az Isten fiának jámbor üdvözlésére szerkesztetett, németre fordíták, azt gunynyal, ocsmány és papokra sérelmes célzatok s kifejezésekkel szennyezék, a virágvasárnap s nagypénteki szertartásokat, valamint a husvéti tápszentelést megveték, Ur napján s egész nyolczada alatt az anyaszentegyház rendeleténél fogva mise- és vecsernyekor az Ur testével körmenetet szokott tartani a szebeni főlelkész; ily alkalomkor gúnyosan mondogaták némely szebeniek, „papjaink azt hiszik, Istennek megkellett vakulnia, mert annyi gyertyát kell neki gyujtani; Isten gyermek lett, mert gyermekként kell vezetni; minden szertartás papok bolondozása s álnok csalárdsága ¹⁾).

A panaszlevelet Szalkai primás a király elé terjeszté, ki feddő levelet íratott Pemflingerhez 1526. jul. 19 én: Mivel ismételt parancsára mit a királybíróhoz bocsáta volt, észre veszi, mily közönyösen és hanyagon teljesíti ez a király s ország ren-

¹⁾ Seivert Windischnál f. h. IV. 187. l.

deleteit, e miatt pedig Luther pártosai a hitben vakmerően ujitának, ezennel hivatala s javai vesztéze alatt meghagyja neki, miszerint a lutheri tévedésben konokul maradókat érdem szerint megfenytse¹⁾).

E levél kelte után egy hónap mulva Lajos király, Szalkai primás s a *nemzet java* Mohács mezején sirba döntetett.

* * *

Lányi e fejezetben kissé tulengedékeny volt. A reformátio hazánkban legfőlebb 1523. évben kezdett mutatkozni. Mindaz, mi az előbbeni évekre s általában a reformátio nagyobb elterjedéséről már a mohácsi csata előtt állittatik, téves nézeteken alapszik, vagy alaptalan kósza hírek és álokmányok után iratott. Minden hosszabb indokolás nélkül, egyedül a Pesten 1843. névtelenül megjelent e műre: „A lutheranusok ellen 1525. törvényhozásba be nem folyt a r. kath. papság“ és Botka Tivadarnak e jeles cikkére: „Mária magyar királyné győzelme a vallási gyanúsításokon“ (M. Sion II. 19. l.) hivatkozunk. — Az 1523. 1525. czikkeket illetőleg pedig kimerítően nyilatkoztunk M. Sion VII. 3. füz. — *Kn.*

2. §. *I. Ferdinand király udvara.*

Tartalom: *Habsburgház feje, tagjai. — V. Károly, — I. Ferdinand, — Mária özvegy magyar királyné jelleme s a hitujítás iránti nézeteik; — Mária udvara; — Henckel János; — Ferdinand levelezése a Lutherféle könyvajánlat tárgyában. — V. Károly, — I. Ferdinand udvara. — Miksa trónörökös hajlása a lutheranismushoz; — apjával emiatti visszavonásai. — Scalich*

¹⁾ Lampe f. h. 66. l.

Pál, Pfäuser. – Borgia Ferencz és Roderick jezsuiták iparkodásai; – Hosius bíbornok. – Bécsi egyetem, – az austriai rendek kívánalmái. – Stajjer vallásszabadság.

A Habsburgcsalád feje 1519. óta V. Károly (született 1500. febr. 24-én) spanyol király s németrómai császár, fél America, Spanyolország, Austria, Németalföld, s olaszok ura volt. Testvére Ferdinand (szül. 1503. marc. 10-én) átvevén a német tartományok kormányát; 1527 től választott cseh és magyar király, kinek ivadéka a magyar trón birtokában maradtak. Nővérük Mária II. Lajos királyunknak 1526. aug. 29-kétől fogva özvegye. E három fejedelmi testvér viszonya hazánkhoz az események folyamára legfontosban hatott.

Károly császár, Austriának átengedése után is, holtáig főhatóságot gyakorolt Ferdinand s közvetve, ennek cseh és magyar királysága felett. Alig tön országai kormányzatában egy lépést is Ferdinand nélkül, hogy azt császári bátyjával nem közölte volna; többnyire a császárnak előre kikért tanácsa s rendelete vezetése cselekményeit. Magyarföldön is sajátlag V. Károly volt az ügyintéző; Ferdinand csak terveinek pontos létesítője vala. Ez oly sokfelé igényelt figyelem az egyes ügyeknek csak kevés pillanatot szánhatta; az annyira felkavart világban sok ügyet elintézetlenül vagy függőben kényszerült hagyni. Mindazáltal a központosított hatalomgyakorlat s családi egyetértés a császári ház számos versenytársai miatt igen szükséges vala. A Lutherhez hajló német fejedelmek nyilvános ellenségei voltak; de a katolikusokra sem számíthatott mindenkor: ezek legerősbje, a bajor herceg régi vetélytársa Austriának, politikai indokokból gyakran protestansokkal szövetekezett ¹⁾). A német katolikusok azzal vá-

¹⁾ Maga Luther ezeket mondja: „Die Fürsten von Bayern sind

dolgoták néha Károlyt, mintha háza emelése jobban fektüdnék szívéen, mint a hit helyreállítása.

Örökös versenytársa I. Ferencz frank király öt sokszori és hosszú, Német, Olaszföldön s a spanyol határokon viselt háborukba bonyolítja; Európa fejedelmei közt ellene más meg más szerkezetű fegyverszövetségeket létesít; sőt a római pápával is viszályba keveré, melynek eredménye, Róma ostroma s VII. Kelemen pápának fogságba tétele volt 1527. jun. hónapban. Ferdinand közbenjárására a pápával ugyan kibékült; mindazáltal francia fondorlatok hálóra egész életében vigyáznia kellett. A gyakori feszengés is, melyet a császári testvérek közt észre lehet venni, többnyire francia sottogások műve volt. Ilyenkor a szelid kedélyű Mária engesztelő geniusként járult közben.

A hit ügyének, 1555-ben befejezett, váratlan s a szabad vallásgyakorlat miatt neki nem kedves kimenete V. Károlyt koronáiról lemondásra hangolta; mély vallásos kedélye, az emberi lény földolgairól tartott gyakori elmélkedés, testi gyöngélkedések a világ zajától távol magányt kedveltetének meg vele. Örököse lett Spanyol s német Alföldön fia Fülöp, a német császárságban pedig öccse Ferdinand király, 1556-ban. A nemes erkölcsű s magaviseletű, szilárd lelkű, tudomány, művészet, s emberszerető Károly császár meghalt 1558-ban 59. évében.

I. Ferdinand lelke s jelleméről a történelem legkedvezőbbben tanuskodik. Neveltetett Osorio asturi püspök és Pedro

allzeit stoltz und hoffertig gevest, und dem Hause Osterreich hefftig feind, also, das Keyser Maximilianus gesagt hat: Wenn man die zwey Blut, Osterreich und Beyern in einem Topff siedem wolt, so würde eins heraus springen, den sie gönnen dem Osterreichischen Blut das Keyserthumb nicht, Rühmen sich, sie sein auch des Holtzes, daraus man Keyser mache, Also hat Hertzog Wilhelm gesagt.“ Tischreden cap. 38. von Weltl. Obrigkeyt. Lipcei kiadás szerint 1577. 463. levélen.

Nunnez de Guzman felügyelete alatt Spanyolföldön 1503-tól 1519. évig. Ekkor bátyja Károly spanyol király Brüsszelbe küldé, 1521-ben birodalmi helytartójává kinevezé s az öt austriai hercezség birtokába helyezé. Akkor Ferdinand a spanyol, frank s latin nyelven kívül mást nem értett s mint a habsburgi örökség német tartományainak leendő ura, csak 18 éves korában tanulá meg a német nyelvet. A magyar királyi családdhoz öt nagyatyja I. Miksa császár köté 1515-ben, midőn II. Ulászló leánya — Annával eljegyeztetett, mely alkalommal nővére *Mária* Ulászló fiának II. Lajosnak nejeül ígértetett.

Jellemének fővonása szerény alárendeltség bátyjának jogszerű fenhatósága iránt, noha a spanyol pártok mozgalmaiban gyakori felhívásokat nyert s fényes jövődönék mehetett volna eléje. A szerénység és engedelmes megadás Ferdinand lelkének disze akkor és ott is maradt, midőn mint cseh s magyar király függetlenül léphetett volna fel. Isten dicsőségeért hevülő buzgalom, egyháza iránti hódolat, a becsületesség, igazság, erény s jog tisztelete s védelme fénypontjai *Ferdinand* életének. Magasztos lovagias érzelmeiről különösen azon irata tanuskodik, melyet Károlyhoz 1531. mart. 17-én Budweisből intézett s hol okait, miknél fogva a törökkel békét nem köthet, elszámálja. „Az öskor bölcsei azt tanítják — ugymond — hogy a jó s erényes férfiú veszni is kész legyen hite, hazája, szabadsága s magzatai, meg háza föntartásáért s ezek miatt mindazt eltűrje, mit Isten rendel s intéz: azok példáján indulva, magamnak is, még élet, erő s a lehetőség tart, az a szilárd fel-tételem: a tanítást ellenség irányában is teljesíteni s Isten nevének dicsősége s a köz üdv mellett inkább böcsülettel meghalni, mint e nélkül, kétes és becsstelen békében, a gyalázat bélyegével élni — — —. Ha bizvást akarnék is reá állani, mit a török kíván, még sem szabad tennem szentséges atyánk, császári tölséged, s a többi keresztény királyok s fejedel-

mek, következöleg az egész kereszténység megegyezése nélkül — — — " ¹⁾).

A lutherféle mozgalom csillapításában Károlynak szelid s jogsértések iránt is elnéző rendszabályaival Ferdinand egyet nem értett. Mint helytartójának meghagyá a császár, miszerint nyájasan bánják a lutheranusokkal, de visszavonást és szertartásokban külön rendezést gátoljon a nélkül, hogy neheztelést s boszankodást vonjon magára. „Mind ezt én legnagyobb szorgalom s óvatossággal teendem — válaszolt Ferdinand — mert e rendszabály eszélyes és legbiztosb; de a tárgy oly veszélyes, oly kényes, hogy nem hiszem, miszerint magam s bárkinek eszélye annak botrány nélküli vezetésére elégséges legyen s felérjen az ő, gonosz ihlette eszélyükkel; aztán nincs ez ügynél kiben bizakodnunk, noha barátaink, ama felekezet nagy kiterjedése mellett is, nem hiányoznak, de ezek oly gyanusak előttük, mint magam — — —. Fölséged hosszú tapasztalásból jól tudja, mily makacs, konok s kemény nyaku nép ez, hogy vele sem nyájás bánásmód, sem erőszak nem bir, mert minden félelmet és szemérmet elveszte“ ²⁾).

Valamint Károly császárnak, úgy Ferdinand királynak is roppant elfoglaltságából gyűlt meg legnagyobb baja s az ügyek jó vezetésére nézve, folytonos akadály. Megvallá ezt többször s panaszosan Ferdinand, leginkább egyik 1581-ki levelében: „abban, mi a birodalmat illeti, én mint Fölséged helytartója mostanra sokat nem tehetek és sem a birodalmi, sem a Lutherféle ügygyel nem foglalkodhatom, mert nagyon el vagyok jelenleg a török hadak s egyéb magyar, cseh s más tartományaim ügyeivel halmozva, mikben el kell, mint illik, járnom. Ha éjjel nappal nem dolgozik s izzad rajta az ember, az ügy

¹⁾ Gévaynál Verhältnisse zwischen Oestr. Ung. u. d. Pforte 103. l.

²⁾ Lanz Correspondenz I. 426. l.

bevégzésében nincsen nagy köszönet — — “¹⁾. Nem egyszer történt, hogy a magyar országgyűlésre nem jöhetett Ferdinand, „mert — úgy írja például 1535-ben Nagyszombat városához — igen nehéz, az egyetemes kereszténység állapotját illető ügyek tárgyalása közelget“²⁾. Mindazáltal a kath. hit s egyház meg-megtartása- és védelmében eltagadhatlan s főérdeme van I. Ferdinandnak, a mint ezt története bizonyítja s az egykoruak is hálásan elismerték³⁾.

Ferdinand hű barátnéja, az özvegy magyar királyné *Mária*, ama számos fejedelmi személyek sorába tartozott, kiket Luther kérdezetlenül s csupán hizelegve munkái felajánlásával a hitujítás pártolására megnyerni ügyekezett. Négy zsoltár német fordítását Mária királynéra czimezé⁴⁾ s 1526-ik jan. 1-jén kelt levéllel kíséré, melylyel a mélyen szomorkodó özvegyet vigasztalni akará s mivel értésére esett, mily hajlandó legyen elfogadni az evangeliumot, annak bátor s jókedvű oltalmazására serkenti⁵⁾. Alig vevé ennek hírét a hitszigoru s lova-

¹⁾ Lanz Corresp. I. 427. l.

²⁾ Nagyszombat városi levéltárból.

³⁾ „Paraeneticon ad Serenissimum et Christianae Religionis studiosissimum principem D. Rudolphum Romanorum et Hungariae Regem — —“ 1576. előtt író szerzője, mint látszik Telegdi Miklós Esztergom érsekmegyének káptalani helynöke, így ír I. Ferdinandról: „Vormatiae illorum haereticorum discipulos reducere conatus est et Tridenti Concilium aperiri ab apostolica sede impetravit atque ut sui subditi rectam fidem discerent, sanctum illud societatis Jesu Collegium Viennae insigne erexit et fundavit, de pietate ac de fidei recta doctrina librum suis auspiciis scribi et edi curavit. Ita se verum Principem et verum Dei ministrum esse patefecit, pro qua re Justitiae nunc Corona fruitur. Cuius vos Reges vestigiis inhaerere debetis qui non (ut temerarii quipam rerum Domini faciunt) se de fidei quaestionibus Judicem constituit, sed Concilii se iudicio subjecit — —“ Kézirat az esztergomi főegyházi könyvtárban. 142. l.

⁴⁾ „Vier tröstliche Psalmen an die Königin zu Ungarn ausgelegt durch Martin Luther Wittenberg 1526.“

⁵⁾ Ribini Memorab. Aug. Conf. I. 14. l.

giasan egyházhű Ferdinand, országszerző bokros gondjai dacára testvéreileg gyöngéd iratot bocsáta Máriához 1527. apr. 12-én ¹⁾). Nemtetszését jelenti ki benne ha csak okot is szolgáltatott volna a királyné, miáltal Luther e lépése igazolthatnák; óvakodásra inti egyszersmind, hogy hasonló elnézései s pártfogásai miatt a családnak hire csorbát ne kapjon; ama könyvet ne olvassa s udvarnokaira, kik nyilván lutherizálnak, több vigyázattal legyen. Harmadnapra kész volt Mária felelete Pozsonyból, érzékeny hálával vevén a gondteljes megintést, de megjegyezvén, mikép könnyen elgondolható, hogy a királyné oly kevéssé gátolhatja Luthert az írásban, mint több más keresztény fejedelem, kikhez szintoly felajánlásokkal járult; ha tudná, mikint tilthatná meg ezt, örömet tenné. A neki felajánlott könyvről ő mit sem tudott, annál kevésbé pedig egyezett bele, mint azt az előszó is bizonyítja. A házára ezáltal hozandó szégyentől, reméli, Isten megfogja óvni, kinek kegyelme s áldásával ő jó keresztény akar lenni s maradni ²⁾). A levéllel együtt Luther könyvét is küldé.

Azonban Ferdinandnak biztos hirei voltak, miknek alapján azon évi ápril 19-én Olmuczból annak meggondolására figyelmezteti nővérét, mikép Luthert írásban ugyan nem gátolhatja senki, de ő reméli, hogy neki (Ferdinandnak) soha sem fog a hitujtó dicsérgető, magasztaló könyvet írni azért, mert pártolja az általa úgynevezett evangéliumot; egyébiránt kéri ama feleletlenül hagyott két, a könyvolvasását és udvarát illető pontot vegye szívére, hogy utoljára jó lutherkövető (bonne lutherienne) hírébe ne jöjön, mitől némelyek tartanak ³⁾); mind-

¹⁾ E levél eddig egyedül Mária válaszából ismeretes.

²⁾ Gévaynál f. h. 61. l.

³⁾ Talán ez időben volt már ismeretes s Mária nevére írva az egyházi ének: „Mag ich Unglück nicht wiederstahn“, mely a lutherféle ének-könyvben a királyné nevét viseli, miért is ez annak szerzőjéről, bár hibá-

azáltal bizonyosnak tartsa, mikint tiszta testvérszeretetet az, mely lelkiismeretét ilyenek iratására készíti ¹⁾. Ez a szelid, hajlékony szivü nőre hatott. Azon hó végefelé Pozsonyból irt levelében megigérte Ferdinandnak, mikép Isten kegyelmével jó keresztényként élni, s e hitben meg akar halni; igen hosszú ideje már, hogy Luther könyveiben nem olvasott s ezentul nem is fog. Udvari embereiről bizvást állithatja, mikép tudtával mit sem követének el, mi hitünkkel ellenkeznék; szeretné tudni mit követtek el, hogy eltilthassa, kéri Ferdinandot, kérdené meg a róla gyanakodókat, mit cselekedett legyen, mi jó keresztény nőhez illetlen s az egyház rendeletével ellenkeznék? kivévén, hogy nagybőjtben hússal élt; azonban azokra, kik körötte vannak, hivatkozik, valjon nem történt-e ez kényszerből, mert súlyosb betegséget akart elkerülni; látja ő, mint iparkodik valamely gonosz rágalmozó megrontani a köztük eddig fenállt szép testvéri egyetértést és szeretetet, a hithez hű akar maradni s csak azon kéri Ferdinandot, miszerint ha valami neheztelése lenne iránta, azonnal értesitse róla, hogy a rágalom ellen óvhassa magát s testvére elégedését megnyerhesse ²⁾.

Margit főhercegnő, I. Miksa leánya holtával megürült az általa 32 évig bölcsen viselt németalföldi helytartóság, melyet V. Károly a szerény özvegy Máriára akart bizni 1531-ben, de határozottan azon kikötéssel, hogy udvarnokait elbocsássa, „mert ha közülök valaki az alföldi tartományokat ujításokkal

san tartatott. Luther szerkeszté, de mint látszik, Mária királyné kedveért vagy tiszteletére Seckendorf Hist. Lutheranismi II. 58. l. — Abraham Scultety Annal. Ewang. dec. II. 90. l. ad Ann. 1527. — Klein evang. prediger I. 110. l. — Máriáról tanusítá udvarpapja Henkel János, mikép latin bibliát még vadászaton is hordott magával s olvasott; papjával, ha ez nem, maga a királyné kezdett beszélni a szent írásból. Klein evang. Pred. I. 114. l.

¹⁾ Gévainál 65. l.

²⁾ Gévainál 68. l.

be találná szennyezni, annak a fejedelemsasszony viselné nemcsak hírét, hanem felelőségét is.“ Elbocsátandókul kijellette az udvarmestert, a kamaragrófot, a hitszónokot, az udvari alalmazást és a tiszthölgyet ¹⁾).

Mint látszik, Máriának Károly által elbocsátott udvarnokai voltak Pók János udvarmester és Henkel János hitszónok (prescheur) volt; az „aumoniert“ nem ismerjük. Henkelről tudjuk, mikép még 1522. táján kedvelé Luther iratait. Lőcse város szülőhelye; Henkel Sebestény halála után neki adományozá a plebániát s Henkel el is fogadta, de urnéja őt magától el nem ereszté, hanem magával vitte őt a nevezetes augsburgi gyűlésre (1530-ban), hol az Melanchton Fülöp, Spalatin s más protestans tudósokkal közelebb érintkezésbe jöhetett s egy hittudományi művét közölheté Melanchtonnal ²⁾. *Henkelen* kívül Beham Gellért tanácsos, zólyomi várkapitány, Oláh Miklós tanácsos és titoknok s Németh Tamás kíséré Augsburgba a királynét; I. Ferdinand körül pedig voltak Miklós thuróczi főispán, Ujlaki Ferencz pozsonyi, Faber János budai prépost és Frangepani Farkas gróf. — Máriáról oly hirt vőn Melanchtontól a wittenbergi hitujító, hogy „a hős lelkü, különösen jámbor s szerény hölgy azon van, miszerint császári testvérét kegyessé tegye irántuk, (studet placare), noha ezt félénken s tartózkodással teheti csak“ ³⁾. Németalföldre, Henkelt magával nem vihetvén a királyné, a breslaui káptalanba ajánlá, hol mint kanonok 1530. nov. 5-én meghalt ⁴⁾.

¹⁾ Lanz Corresp. I. 418. l.

²⁾ Klein evang. Pred. I. 113. l.

³⁾ Ribini Memor. I. 27. l.

⁴⁾ Sirirata a breslaui székegyház nagyobb karzata irányában maiglan olvasható, hol „decretorum“ meg „jurium doctor“-nak iratik. Ezalatt pedig eme versek állanak:

„Imus ab hac vita morientes: nec mora sic vos
Ibitis, in quibus est nunc vita vigorque manendi,
Ibunt sic omnes, qui posteritate sequentur.“

Mária királyné mint németalföldi kormányzó Brüsszelben székelvén, közvetlen befolyása honunkra megszűnt.

Ezekből világos, mikép kath. fejedelmek udvarán gyakorta lutherizáló papok és nagyok nemcsak voltak, hanem türettek is. Magának V. Károly császárnak udvara sem maradt ment ilyenektől. Udvar papja Virves spanyol eredetű, a lutherféle tanok kedvelése miatt bevádolva, a hitnyomozó intézet által kolostori elzárásra ítéltetett; azonban ügye 1538-ban III. Pál pápa előtt tárgyalatott, ki őt ártatlannak s minden egyházi hivatal viselésére képesnek kinyilatkoztatta. Később a canari szigetek püspöke lön ¹⁾. — Luther könyvei, mihelyt a sajtó alól kikerültek, azonnal szerzőjük s gyakran barátjai által a fejedelmi udvarokba küldettek, hol az elfogult vagy elfogulatlan olvasót az egyházi ellenzék pártjára csalogaták. Ferdinandnak 1531-ben György szász herczeg két ily ujon nyomott könyvet küldé meg, hasonlólag V. Károlynak is. A király megvallá, mikép olvasásukra időt nem lelhete, de hallja, hogy minden eddigieknél tulcsapongóbb s-veszélyesbek, mert igen szemtelenül vakmerőn beszél azokban szerzőjük; figyelmezteti a hit szomorú helyzetére, mibe ily apostolok alatt jutott, s a baj orvoslatára alkalmas eszközök s rendszabályokat óhajt ²⁾.

Az ősi szent hit ügyében Ferdinand király nem kevésbé buzgott, mint bátyja: de emberismerő saspillanata ³⁾ legközelebbi környezetének belsejét s fondor álnokságát át nem nézheté. Emberei, kiket bizalmával megtisztelt, az ujtás felé hajolván, rászedék, szándékait kedvezőtlen időben és helyen fedezék, cselekvényeinek sükerét meghiusíták. Soká csodál-

¹⁾ Dr. Hefele Cardinal Ximenes 317. l.

²⁾ Ferdinand levele Károlyhoz 1531-ből. Lanz. Corresp. I. 440. l.

³⁾ A mint nem alap nélkül magasztalja Jászay, magyar nemzet napjai 94. l.

koztak a kath. ügy vezetői a csekély foganaton, melyet leglelkeseb erőködések eredményeztek, végre hátra vonultak s Ferdinándot környezetének vizsgálatára figyelmeztették. Első, ki ezt a császárnak megjelenté, ügyvivője a királynál, Wese János lundi érsek és II. Krisztián egykori dán király titoknoka volt, ki a salzburgi bibornokérseknek a vallásügyi alkudozásoktól idegenkedését (1534-ben) a főnemlitett körülménytől származtatá. „A bibornok, ugymond nem tart a királytól, de tanácsosaitól, kikről mondja, hogy csupán gazdagodni törekesznek akár egyházi vagy világi, akár pedig királyi javakból történjék is ez.“ A király birtokaiban alig van országnagy vagy nemes, ki Lutherkövető nem volna: senkit feleletre nem vonnak; kiki önkénye szerint cselekszik ¹⁾. Másik levelében megnevezi Wese érsek a tanácsosokat, kik észrevétele szerint, veszéyesek, ezek: Hofmann János, Rogendorf ur és Fels-Colonna Leonhard, a bibornokérsek unokaöccse ²⁾. Ezek közé számítja még Thurzó Eleket, mint Hofmann meghittjét, a Szapolyaiféle jószágok birtokosát, kit igen önző s birvagyó férfinak ír le ³⁾. A salzburgi főpapon kívül 1535-ben egymás után elfordultak Ferdinándtól, György szász, Henrik braunschweigi, meg a bajor herczegek, mind merő katolikus fejedelmek, Hofmann árulkodásai folytán, kit általános hiedelem szerint a protestansok megvesztegettek ⁴⁾. És csakugyan árulása napfényre is került, midőn 1536. V. Károlynak a római pápához intézett egyik felterjesztvényét, melynek ez ideig titokban kellett volna tartatnia, azonnal a protestans rendeknél több másolatban körözni láták: a másolatok Rogendorf és

¹⁾ Lanz. Corresp. II. 118. l.

²⁾ U. o. 149. l.

³⁾ U. o. 133. l.

⁴⁾ U. o. 174. l.

Hofmann irodájából származtak ¹⁾. V. Károly igen kiméletesen figyelmezteté reá a királyt ²⁾.

Az egyházi mozgalom kitörése előtt felneveltek a hit-ujítás csábjainak nem igen engedtek; de annál inkább hatott az a fiatalokra, kik valamerre csak fordultak, mindenütt egyház eránti engedetlenségre, gúnyolódásra, ellenkedésre akadtak. Ily légkörben felnevelve, egyházzsakadásra, úgyszólván, elkészült kedélyeket hoztak. Ez okon nem csodálhatni, ha már 1534-ben ezt írhatá *Viczell* német tudós egy püspökhöz: „*magna pars iuniorum principum, nobilium, potentium lutherizat, clam patribus*“ — — ³⁾. Ezek közé tartozott Ferdinand király idősb fia s trónjai örököse, Miksa főherczeg is. Gyermekéveinek vezetői közt találjuk Schiefer (Severus) Farkast, Melancton tanítványát ⁴⁾; ettől s másoktól képeztették ki a főherczegnek különben hősi, de kissé konok s érzéki élelmény után mőhőn kapó lelkében a hajlandóság, melyet a vallásujítók elveihöz tanusított. Sok bűt szerzett ő emiatt atyjának, kinek gondolkozás- s érezmódjától sokfélekép elűtött, vele komoly s feszes viszonyokba jutott. Semmiből igazabban ki nem puhathatni, mily lélek lakott Miksában, mily szellem uralkodott nézetein s vágyain, mint azon levélből, melyet a szász háboruba induló Ferdinand végrendeletképi intésül két fia — a húsz éves Miksának s Ferdinandnak irt 1547-ki február 14-én *Leitmeritz*ből. A mindenképen nevezetes iratban hét okot hoz fel, melynél fogva az ujítók szakadásához állaniok s ezáltal a habzburgi házat hirbe ejteniök nem szabad. A hét okot nem me-

¹⁾ Lanz Corresp. II. 285. l.

²⁾ U. o. 271. l.

³⁾ *Viczellii Epist. ad Ep. M. Döllingernél* *Entwicklung der Reform.* I. 42. l.

⁴⁾ *Ribini memorab.* I. 193. l.

rité hittudományból, mely nem az ő szakja, hanem eszélyből és igazságból. Miksára vonatkozólag ezeket írja:

Lelkem legmélyebb fájdalmával értettem, hogy keveset, vagy épen semmit sem tartál meg mindabból, mit jobbulásodról s azoktól óvakodásodról, melyekre írásban figyelmeztettelek, fejedelmi hit s kézsadás alatt ígértél. Ellenkezik ezekkel, mit most hallok felőled s mi alkalmasint igaz is. Legelőször, hogy a borban gyönyörködöl, erős borokat s nagyobb mértékben iszol. Másodszor hallok, hogy csökönös vagy s nem követed azok tanácsát, kiket melléd rendeltem, hanem, hogy gonosz embereknek hiszesz s hogy ezek, továbbá medvéd s a zene képezik minden örömedet Azt is hallok, hogy bármennyire ajánlottam neked az olvasást, azt még is egészen elmulasztod Többet akarsz tudni, mint mások, holott nem vagy oly igen értelmes mint gondolod, és tartok tőle, nehogy beteljesedjék rajtad az olasz közmondás: „chi asino é, e cervo se crede, al saltar del fosso se vede“¹⁾).

Az elhatározott hangon s bátran kifejezett fájdalmas rosszszálás a távozó apa részéről, meg a javulás esetére gyönyörűen nyíló trónelnyerési remény megváltoztaták vele a pályát, melyen élete ezentúl folyandott. És valódi jobbulása jeleire történt, hogy a nagy nevű császár leányát Annát nőül nyeré, Ferdinand pedig az 1549-ki prágai országgyűlésen öt cseh királyul megválasztatá és alkalmasint protestans hajlandóságának elszélesztésére, Spanyol földre utasítá, hol császári nagybátyjának helytartójakint sok évig tartózkodott. De most néhány kedvezőtlen körülmény befolyása alatt a hajlandóság még csak jobban növekedett. Legérzékenyebben érintette Miksát annak megértése, mikép Károly császár mindenképen oda akarja vezetni a biro-

¹⁾ Buchholz Gesch. Ferd. I. Urkundenbuch 465. 1.

dalmi ügyeket, miszerint a császárság nem Ferdinand romai király ágára, hanem *Fülöp* császárfira szálljon. Mindazáltal bár elégedetlenségét mindenképen kimutatta, 1554. nov. haváig maradt Madridban. Visszatérve a vallásbékének megalakulása után tétovázatlanul pártolgatá az ujitást; 1555-ben Richter tanár által tizenegy hittani kérdésre Melanchtontól felvilágosítást kért; a hitujítás oktatóival, mint Eber Pál s másokkal, levelezett; Kristóf würtembergi hercegtől Luther, Melanchton, Brinz stb. könyveit kérte. Legnagyobb befolyást gyakorolt személyére Pfauser Sebestény császári udvarpap, kinek jeles, catholicusok épülésére alkalmas beszédeit örömet hallgatá, de a később a szakadás szellemében hitszónokolt, megházasodott s emiatt a császártól elbocsáttatott. Akkor Miksa fogadá őt udvarába s házi kápolnájában szónokoltatá, hol maga, udvarnokai s a nép több órákig hallgaták s csak ezután ment át *Miksa* a császári kápolnába szent misét hallgatni ¹⁾. Magzatait Muschler György protestans szellemű bécsi iskolamesterre bízta 1556-ban. E korszakban élt likai Schlich Pál, a hittudomány, bölcsélet s egyéb szép ismeretekről híres horvát eredetű férfiú, Ferdinand császár 1556-ban udvari papja s kinevezett lajbach-i társépüspök, ki magától a pápától nyert derék ajánlatokkal érkezett meg. Következő évben a bécsi egyetemnél felolvasásokat s vitákat tartá, mely alkalommal prot. nézeteket nyilvánítá, miért a császártól valamely más kath. egyetemre mehetési engedelmet illetőleg parancsolatot kapott. Pfauser közbenjárásával Miksához s a gratz-i főtanodára ment, a honnan azonban császári akaratnál fogva, rövid idő múlva Tübingenbe kényszerült vonulni és Miksa saját kezével írt levél által panaszosan vizsgálá őt s kegyelmes hajlandóságáról biztosította ²⁾. Vala-

¹⁾ Maurer austriai utazásában, 1557-ben látta s elbeszélte ezeket. Bucholz I. f. h. 487. l.

²⁾ Horányi Mem. Hung. III. 214. l.

mint ez esetben egy Ferdinand által kiutasított hittudóst Miksától pártoltatni látunk, úgy többeket, kiket atyja kedvelt, üldöztetni tapasztalunk általa. Staphylus, 1545—1552. közt híres protestans hitoktató Königsberg egyetemén, 1553-ban a kath. egyházba tért s Miksának egy vitairatot felajánlandó, 1559-ben Pfauserhez fordult. Eleinte, mint ismeretlent, Pfauser baráti-lag fogadta: de miután nevét megmondá, dühös kifakadásokkal halmozta el; sőt gyanúba véve, mintha Miksa térítésére a császár küldötte volna, majdnem pórul járt; Miksa Pfausernek ezeket mondá: „hättet ihr ihn mit scharfer Lauge gezwaget, wollten wir ihn mit feurigen Kohlen salben.“¹⁾

Miksa gondolkozásmódja atyjától is egyiránt elrettenté az aggodalmas katolicusokat, előbb Károly császárt, most a pápát is. IV. Pál, midőn Ferdinand császárságáról volt szó, Miksától tartva, amannak elismerésétől is elidegenkedett. Ennek ismét Miksa örült, s tetszett neki, hogy atyja követe Guzman Rómában kudarczot vallott²⁾; sőt 1558-ban a württembergi herceghez írt levelei azon óhajtaást fejezik ki, vajha a protestansok a felekezeti-tességet elhagyva, nézeteikben egyezülnének — — . Evégett 1558. folytán Zürichben, Tübingen Heidelbergben és Szászföldön utaztatá követeit, de fogatlanul. Miksa trónöröklése, noha nehezithető, de gátolható nem volt; ennyit bizonyosan tudtak a katolicusok; azért legalább kedvezőbb nézetekre iparkodtak őt birni. Borgia Ferencz a jeles szent életű, bölcs jezsuita lelkesen és czélszerűen alkalmazta a legsikeresb eszközöket s Ferdinandon kívül, Miksa nevére, ennek testvére Janka eljegyzett portugál fejedelemasszonyra szándékolt

¹⁾ Bucholz VII. 489. l.

²⁾ *Kristóf* württembergi herceghez 1558-ki július 29-én így írt: „Guzmann ist mit spott zu Rom gewesen. — — Awer Ihre Majestät, die vollen nit glauwen, wan sie schon oft sehen. Awer es ist Ihrer Majestät recht geschehn: Gott volle das es etvas wirke.“ Bucholz VII. 491. l.

hatni. Janka egy ügyes és tudós jezsuitát Roderich Kristófit, küldte Bécsbe, kit Borgia is hathatósan ajánlott. Roderich azt ügyekezett megnyerni Ferdinandtól, hogy fia udvarából a Lutherhez hajlókat elutasítsa; Miksa s neje Máriának előterjeszté, mily súlyos felelőséget von lelkére a felsőség, ha nyilvános botrányt tehetsége szerint nem akadályoz. Roderichnek kath. tanokról több rendű vitázatai voltak a királlyal, ki alapos okoskodásait nagyon örömezt hallgatá. Mária szívére sürgetősen azt köté, miszerint Istentől nyert hivatása szerint, kevésbé levén nő létére kormányügyekkel elfoglalva, a szent hitet minden erejéből oltalmazza s javát előmozditsa. A királyné mindent ígért, s Rómába, hova Roderich utazott, azt üzené, mikép a szent vallásért életét is feláldozni kész, ha remélhetné, hogy az austriai tartományok ebbeli állapota javuland s bizik Istenében, ez segedelmet nyujtand s megóvandja, hogy a bajok legalább ne gyarapodjanak.

IV. Pius pápa azzal kezdé meg keresztény főpásztorkodását 1559-ben hogy Ferdinandot rómainémet császáru elismerte, mi Miksának is alkalmat nyujta szerencsekivánó iratok bocsátására s az engesztelésre. A protestantismustól elvonására s a kath. hitben leendő szilárdítására Pius a híres hittudóst *Hosius Szaniszló* bibornokot ermelandi püspököt szólítá fel, ki Bécsbe érkezvén, Miksával sokszor vitázott, s a protestans tanok határozatlansága s szüntelen változására hívá fel Miksa figyelmét. Hosius, Boromeo Károlyhoz 1560. irt levele szerint, jan. 26-án az oltári szentségről beszélt, előhozá mikép az augsburgi hitvallás eredecileg a kath. egyház tanával megegyezett, azonban a későbbi módosítások által végre annyira eltért, hogy a calviniaktól már nem állana messze. Miksa ezen megütközött s az eredeti szöveget hozatván el magának, elolvasta azt s Hosius észrevételének alaposságáról meggyőződött. Azt is olvasta ott, mikép az augsburgi hitvallók a fülgyónást s szent

misét egyéb szertartásokkal megtarták s csupán a visszaéléseket törlik el s német nyelven ünnepelek. „Fölséged látja — ugymond Hosius — hogy az augsburgiak még hittek légyen Krisztus szavaiban „ez az én Testem“; most már tovább haladtak a protestansok s tagadják azon szavak igazságát: és látandja, hogy ennél sem állapodnak meg, hanem még tovább mennek majd, s tagadni fogják, mit az evangelista mondott „az Ige testté lön“ mit, Fölséged tudtával, sokan hirdetnek is már Morva s Magyarföldön. S valóban átnem láthatom, ha szabad Krisztus isteni szavait meghazudtolni, miért nem szabadna ezt tenni tanítványa János evangelista mondásával is? Veszélyes tehát minden ujítás a vallásban s legbiztosb a szent s közegyházzal tartani, ennek hagyományai s tanaihoz ragaszkodni“. Miksa megadá magát ez okoskodásnak. Melanchton nagyra becsülé, de később alább hagyott, midőn Hosius megmutatá a királynak, hogy épen Melanchton ötször változtatá meg a hitvallást. Utoljára és számtalanszor önmaga kéreté magához Hosiust, kinek eszélyes előadásain hitnézetei annyira épültek. Midőn amaz Trientbe távozott, Miksával 1561-ben folyvást kellett leveleznie. Az akkora terjedő s Luther tanait háttérbe szorító Calvinismus, a háromság tagadók mozgalmi Hosius részére egész fegyvertárt szolgáltatott ¹⁾. Miksában ezáltal különös vallásrendszer képződött ki, mit Eber Pál wittenbergi hittudósához már előbb irt leveléből merithetni: „Luther tanitmányát mindenütt lehet hirdetni, de a római főpapság s egyházfőnség mellőzése nélkül“.

Pfauser ismét Miksa kápolnájába szegődött s Hosius ellen fellépett. De a császár most már elhatározottabban mint valaha sürgeté elbocsáttatását, mely 1560-ban Miksának indulatos elkeserültségével meg is történt; de üldözött és távozni kényte-

¹⁾ Bucholz id. h.

len védenczéhez vigasztaló sorokat intézett s midőn egyrésről Pfauert állandóságáról a hitben biztosítá, másrészt inté ő is, az elhatalmazó Zwinglianismustól ovakodjék. Nagy fokra hághatott az apa s fia közti visszavonás 1560-ban, midőn Fridrik pfalzi választóhoz írván, abbeli aggodalmát fejezé ki Miksa mikép lehetséges, hogy számüzöttkint jöhet hozzá, mely esetben nyílt ház és szállásért esedezik. Warnsdorfot az öreg hess landgrófhhoz küldé, tanácsot kérvén tőle, mit tegyen, ha apja egyáltalában nem engedend neki evangelicus hitszónokot tartani s további ellenkedés esetére, mily segedelemre számolhatna a landgrófnál? — Ez, válaszában, az országbóli elköltözést semmi esetre sem tanácsolta neki ¹⁾).

Igy szerencsétlen határozatlanságban látjuk tévelyegni az egyházhűség és hitujítás közt Ferdinand trón utódját. És a császár öregsége végintézkedéseket sürgete, melyek a habsburgi dynastia érdekét ne veszélyeztessék. De csak újabb kiengesztelés s ígéretek után hajtatta végre fiának cseh koronázását s birodalmi választását az ősi kath. szokás t. i. a római egyház s hitvédelmi esküvételek pontos megtartása mellett.

Vessünk most még egy rövid pillanatot, Austria, Cseh s Morva, Stajer, Korontföldre. Ezeknek ugyanis már helyzetöknél fogva is egyházi viszonyaik, honunkra később lényegesen s mértékadólag hatottak. — Mivelhogy fejedelmi kar e tartományokban a hitujítás zászlóját nem lobogtatató, annak legelső követőit a könyvek olvasói s a kereskedőkben kell keresnünk, mint ez honunkban is történt. Austria különösen Bécs s az egyetem Luther könyveivel elárasztatott. V. Károlynak 1521-ben kelt ebbeli könyvolvasás tilalmát *Ferdinand* főherczeg nem ujítá meg, hanem 1524-ben ily könyvek vizsgálatát s hibás tételeik előterjesztését az egyetemnek megparancsolá.

¹⁾ Bucholz id. h.

Az egyetem saját hitnyomozókat rendelt a hittudósokból. És Spieszhammer (Cuspinianus) János egyetemi felügyelő holtáig, 1529-ig, Bécs egyeteménél a hitujítás lábra nem kaphatott. Azonban a török ostrom s gazdasági rendetlenségek megsilányították a főintézet jóvedelmeit, mi miatt a jobb oktatók eltávoztak, székeiket pedig fiatal ujitók foglalták el; a fegyelem satnyult annyira, hogy a bursai s társodai ifjak tanulmányok helyett a hit cikkelyeit tárgyalák, a kegyes alapítványok pénzei elvesztek vagy hitellenes célokra fordítottak. Teljes enyészettől az egyetemet új felügyelője Pilhamer János s főleg Ferdinand áldozatkész szilárdsága menté meg ¹⁾.

Midőn Ferdinand a Budavár elveszte miatt megrémült cseh s német rendeket 1541-ben maga köré gyűjté Prágában, Austria rendeiből 24 főur, tiz város, köztük Bécs, még néhány stajer és koront nemes folyamodványt nyújtának neki át, melyben hódolatuk s készségüket kijelentvén, kérik, miszerint az evangeliumot, különösen az Igazulás cikkelyét, szabadon lehessen hirdetni, az Urvacsora régi egyházdivatok szerint szolgáltatassék, püspökök töröljék el a visszaéléseket s józan néptanítókat el ne üzzenek, mint eddig történt.

Csak így remélik, hogy a nép fegyelmet tartson, a hitben oktatást nyerjen, s a pogányságból, melybe teljesen sülyedett, kirántassék. Óhajtanák, ha az újabb egyházi irányok miatt senki ne háboríttatnék ²⁾. Szintolyanokat terjesztének fel minden gyűlésen az austriai rendek: egyfelől az egyház visszaélései s a hitujítás szükséges volta, más oldalról megnyerése alapján ígért török hadisegítség állott ³⁾. T. i. a törökök elleni segedelem a vallásszabadság megadásától tételeztetett fel. Mind-

¹⁾ Geusau Gesch. der Stiftungen der Univ. Wien 58. l.

²⁾ Sleidan. 231. l.

³⁾ U. o. 505. l.

ezekre Ferdinand azt válaszolta, hogy ősei vallásától eltérni nem akarván, eltérnie nem szabadván, s a birodalmi törvény értelmében, a népeknek a fejedelem vallását kellvén követniök, Austria rendleinek kötelve azon hitet vallani, melyet fejedelmök vall ¹⁾).

Utóda Miksa, mint láttuk a hitujítás és egyházhuség közt tétovázólag ingadozó fejedelem és császár, ugyanegy időben a római pápát egyházfejül tisztelés s a kath. egyház zsinatai s tanaitóli eltéréseket megtiltá, míg egyes községeknek vallásszabadságot ada, az augsburgi hitvallás tanítására pedig Chytraeus Dávidot és Camerarius Joakimot önmaga hívta meg Austriába ²⁾. Öcsese, Károly főherczeg birtokában, Stajerföldön annyira gyarapodott szám- befolyás- s erélyben az új vallás, hogy 1579. táján sok városi s mezei község katholikust még polgártársul sem akart befogadni, házvételre vagy czéhbe nem bocsátott s kézműves mesternek kath. legényt 14 napnál tovább házánál türni nem szabadott ³⁾.

3. §. *A lutheranizmus meggyökeresedése Magyarföldön.*

Tartalom: Szapolyai János és I. Ferdinand koronázása. — Laszky kihívja a töröksegélyt. — Magyar egyházmegyék állapota; — főpásztorok hiánya. — A Szapolyai országrész egyházmegyéinek bitonlói; — szászok elszakadása; — a Tisza kerületek. — Dévay és Szegedi Kiss. — A protestansok megyesi és er-

¹⁾ U. o. 506. l.

²⁾ Ribini memorab. I. 219. l.

³⁾ Khevenhüller évkönyveiben 1579. évre. Midőn Rudolf császár, ugyanez 1579. évben a kath. hit felsegítésére fejedelmi tekintélyét közbe veté, Bécs protestans lakosai tiltakoztak a császár előtt. Khevenhüllerből közölve Hist. polit. Blätter 1846. VI. füzet 424. l.

dödi zsinata. — *Debreczeni határozat 1545-ből.* — *A protestantismus országos befogadása a Szapolyai birtokban; — Várad s Gyulafehérvár világiasítása.* — *A törökországgrész hitújítói.* Zigerius, Kiss, Sztáray. — *Ferdinand országgrésze.* Esztergom, Eger, Nyitra, Vác, Győr, Zágráb sorsa. — *Hitújításnak kedvező főurak.* — *Felvidéki öt város szövetsége.* — Stoeckl; — *hitvallomások.* — Szepes; — Horváth prépost. — *Bánya városok; Besztercze, Selmecz.* — *A magyarországi törvényhozás határozatai a vallás ügyében.*

Austriai Mária özvegykirályné és az árván maradt országnak törvényes vezetője Báthori István nádor 1526-ki nov. 25. napjára országgyűlést hirdetett Komáromba. Azonközben, honvédelmi rendszabályok foganatosítására Szapolyai János erdélyi vajda oct. 15. napjára Tokajba saját birtokára szólítá a magyar rendeket, kik Verbőczy István buzdításaira öt magyar királyul kikiáltották és nov. 11-én Székesfehérvárott megkoronázták. A Komárom helyett Pozsonyba törvényesen egybegyűlt magyar rendek Ferdinand austriai főherceget mint régi szerződések szerint örökiési jogokra támaszkodó fejedelmet s az utolsó király nővére, Anna, férjét választák királyul s miután a cseh koronát s a dunaparti erősségeket birtokába vevé 1527-ki nov. 3-án tétetett fejére a magyar szent korona. Mind a két koronázást ugyanegy főpap, Podmaniczky István nyitrai püspök végezte, kit mint a két érsek eleste után, a főpapi kar öregebbjét Szapolyai halálfenyegetéssel a koronázásra kényszerített vala ¹⁾.

¹⁾ I. Ferdinand oklevele szerint, 1527. jul. 29-kéről: Katona Hist. Crit. XX. 77. l. — Pray Specim. Hierarch. I. 126. l.

Szerencsétlen partháboru támadott ezekből hazánkban, melynek nagyjai mint a pillanat kedvezése s az érdek hozta magával, majd az egyik, majd a másik koronás királyhoz szittottak. Gyakorta ugyan egy család vagy testületben mindkét király számlált követőket, mint például Esztergomban, Zágrábban. Perényi Péter nádorfi s koronaőr Szapolyai pártjától Ferdinandhoz, ismét vissza s újra Ferdinandhoz szegődött. Brodarich István cancellár Ferdinandtól Szapolyaihoz ment; szintugy Török Bálint, ez később Ferdinandnak újra hódolt, kihez Batthyányi Ferencz horvát bán, Tahi s többen pártoltak, mint ezekről történelmünk szomorúan tanuskodik. Szapolyai alig két évi helytállhatás után török segílyt hívott fel és örök-ké bánatos emlékezetű nap honunk évlapjaiban az 1527-ki karácsony előttiek egyike, midőn követe Laszky Jeromos lengyel főúr Sztambulba érkezett és a zultánnal alkudozott, valamlamint 1529 ki jul. 20-ka is, melyen a magyar király Szulejman zultánnak Mohács mezején meghódolt.

A hit- s egyházegység láncszeme s őre az Istentől rendelt püspöki kar, a mohácsi csatában II. Lajos oldalán jobbadán a hazáért elesett. Kik a csatából fenmaradva, a hit ügyére vigyázhattak, nem voltak többen, csak Zalaházi Tamás veszprémi, Várdai Pál egri, Erdődy Simon zágrábi, Podmaniczky István nyitrai, Országh János váczai és Brodarich István szerémi püspökök. Rövid idő mulva ugyan mind Szapolyai János mind Ferdinand esztergomi érsekül kinevezték Várday Pált; de e személyválasztás az egyházi és országos tekintetben oly magas polczra nem volt minden tekintetben szerencsés. Hazánkknak akkori vészes és örvény szélére jutott helyzetében éles elméjű s szilárd jellemű férfiú kellett az egyház s állam élére: mi Várday nagy mértékben nem vala ¹⁾.

¹⁾ *Veltreyck* császári követ, az 1545 ki nagyszombati országgyűlésen így ír róla: — nul a tenu si bon pour le roy que larchevesque de

Az események hatalma őt is, mint a többi országnagyokat magával ragadta; ő is a két király pártja közt tétovázva ingadozott. Ez volt oka, hogy, a pápa csak 1528. évben erősíté meg Várdait „Egerbe kinevezett püspököt“, sz. Zsigmond-tól czimzett budai prépostot, esztergomi érsekül ¹⁾). Mint mindenütt, úgy az új érsek káptalanában is voltak Ferdinandnak, voltak Szapolyainak hívei; a pártbeli gyors változások, 1538-ig divatozva, gyakorta botrányos összeütközésekre adtak alkalmat, miáltal az egyházi igazgatás sükereit gátolák. De legalább igazgatója volt a terjedelmes egyházmegyének: mialatt Egert, Nyitrát, Győrt, Pécsét, Váradot, Csanádot és Gyulafehérvár egyházjait a két király hadvezérei elfoglalva tarták koronás uraik vitéz hiveket keresének, s találának, ezeket aztán bitorlásaikban korlátozni nem merék. Ez aztán, mint látni fogjuk, egyik főoka volt a protestantismus terjedésének, mint már Istvánffi Miklós megjegyzé 1605. Pázmány Péterhez írt levelében ²⁾).

Ezek szerint a magyar egyház főszékeit – keveset kivéve – többnyire világi urak, fel sem szentelt, vagy oly egyháziak birták, kik a zavarok miatt a római pápától meg nem erősíthettek. Mert kiket később az ausztriai házból származott első király, a hármaskönyv I. 10. és 11. pontja szerint püspökökül kineveze, vagy Szapolyai királyi jogainál fogva a megyékbe állita, azokat a pápa több okból csak késlekedve erősíté meg. Egyik király a másik cselekvényeinek törvényesítését meggátolni s hiúsítani ügyekvék. Így Szapolyai 1529-ben azt kívánta VII. Kelemtől, hogy Várdai Pált, Gervay

Strigonia, quoyquilz disent que n'est pas homme de grand cerveau — —“.
Lanz Corresp. I. 433. l.

¹⁾ A primási levéltárban.

²⁾ Katona Hist. Crit. XXVIII. 287. l.

János csanádi, Sulyok György pécsi püspököket mint hűleneket ne erősítse meg ¹⁾). Ferdinandról is bizonyos, mikép 1538. táján, a váradi béke kihirdettetését gyorsítani kívánván azon könyörgött a pápánál, hogy egy pártnak főpapjait se erősítse meg ²⁾). Továbbá halálozás, meg a gyakori áttétel más megyébe nagyon leolvasztá a felszentelt főpapok számát. Mídon tehát sok egyházmegyében találunk főpapokat, ezek közül csak kevesen voltak valódi egyházigazgatók, kik a lelkészetnek évenként szaporodó hiányait alkalmas egyénekkal fedezhették s teljes hatóságot gyakorolhattak volna. A mohácsi ütközet után tíz évre csak három (Várdai primás, Erdődi Simon zágrábi és Brodarich István váczi) felszentelt püspök volt egész Magyarföldön, s csak 1539-ben erősítette meg többeket III. Pál pápa ³⁾).

Leghosszabb ideig maradt árván 1526—1540-ig Eger egyházmegyének 13 vármegyéje, és Kalocsa, Várad, Gyulafehérvár és Csanád miatt az egész Tiszavidék és Erdély; Győr, Pécs, később Nyitra és Veszprém vidéke. És leginkább ezen tájakon honolt, egyéb polgári bajaink mellett, a Németföldről hozzánk behozott hitújítás, mint hol a fópásztori örökös és leggyöngébb gátjaira akadtak hirdetői.

Nagyváradon 1538. febr. 24. nagy békegyűlekezetet látunk, hol Károly császár részéről Wese lundi érsek, Fels Leonard; Ferdinandról János lüttichi főpap; Szapolyaiéről Frangepáni Ferencz kalocsai, Brodarich váczi főpap és Verbüczy István ily feltételek alatt létesíték a békét: Ferdinand és János magyar királyok maradnak az ország azon részeiben, melyeket

¹⁾ Koller Episc. Quinqu. V. 215. 1. — Batthyányi Series Epp. Csanád. 135. 1.

²⁾ Katona Hist. Crit. XX. 1128. 1. — Pallavicini Hist. Conc. trid. 1. 4. c. 8.

³⁾ Schmidt Eppi Agr. II. 50. 1. Róka Praes. Vespr. 333. 1.

most birnak ; országrészeik határát nyolcz magyar biztos kijegyzendi ; a horvát társországokat Ferdinand, Erdélyt Szapolyai birja, de ennek holtával minden országrész Ferdinandra meg utódaira száll ; ki Szapolyainak fiát, az apai családi birtokban szepesi herczegül nevezendi. Az egész országban csak egy nádor leend ; a többi hivatalnokot mind a két király tetszése szerint választja magának ¹⁾).

A békekötés honunknak a törököktől megmentését tárgyalta s III. Pál pápa, nem csekély befolyással lévén annak szerzésére, Magyarországra indított követé által elősegíté azt s határtalan örömet fejezé ki megkötésén ²⁾. Azonban János király neje Izabellától *Zsigmond János* nevű fiúörököszt nyerén, nemsokára meghalálozott 1540-ben, fiának gyámjai pedig Martinuzi György váradi püspök, Petrovich Péter és Török Bálint a váradi szerződésekről megfelelkezve, a trónt s országot Ferdinandnak átadni vonakodtak, Szapolyai Zsigmondot a török zultán oltalmába ajánlák s alkalmat nyujtának a hitetlen pártfogónak, hogy Budavárat csellel elfoglalhatta 1541-ben, és hódításait folytatván, tizenöt év alatt (1559-ig) a következő végváarak határai közé szorította Ferdinand magyar királyi birtokát: Zeng, Petrina, Sziszek, Zágráb, Belovár, Szigetvár, Babolcsa, Kanizsa, Pápa, Győr, Érsekujvár, Komjáth, Surány, Verebély, Léva, Korpona, Somoskö, Kékkő, Dévény, Eger ³⁾. Az ezen vonaltól nyugat- s éjszakra terjedő országrészért Ferdinand, ha békét akart, a zultánnak 30,000 aranyat fizetett évenként. A tiszakerületek része Erdélylyel Szapolyai kezében különálló birodalmat képeze, melyért a fejedelem 15,000 arany évi adóval terhelt török hűbéres lón. Bács-

¹⁾ Katona f. h. 1076. 1.

²⁾ Levele 1538. aug. 8-káról János királyhoz. Bucholz V. 109. 1.

³⁾ 1559. 23—33. tezikkek.

bodrog, Csanád, Torontál, Temes, Krassó, Békés, Csongrád vármegyék közvetlen ozman birtokba kerültek.

Ha már most honunk egyházi állapotjait, különösen az újabb vallásmozgalmak fordulatait szemlélni akarjuk, Magyarföldön három országrésztályt kell tekintetbe vennünk.

A Szapolyai országrészbe esett Várad, Gyulafehérvár püspöki egyházmegye és a milkói kerületek. Várad püspöke Perényi Ferencz után Ferdinand kinevezéséből *Maczedoniai László* lett, de csupán czimzetes: tényleg a püspökséget, úgy mint Bihar megyét Szapolyai adományából palotai *Czibak Imre* hatalmas birtokos Biharban birta, később erdélyi vajda és temesi főispán. Püspök czimet viselt, annak nevezetett¹⁾, „főtiszteletű“ püspöki czimmel szólíttatott és kisebb egyházi rendekkel birt²⁾. Nyolcz évi igazgatása alatt Istvánffi szerint valódi főpásztorkint őrizte megyéjét s mennyire lehetett, az új tanítmányok elől megóvta, Gritti Lajos árulása által életétől megfosztatva 1534-ben, utódjául János király Martinuzi György csanádi püspököt nevezte. *Gosztonyi János* gyulafehérvári püspököt Bodó Ferencz hadvezér ölte meg s a püspöki javakba telepedett, noha mind a két király nevezett oda püspököt 1528-ban, I. Ferdinand Gerendi Miklóst, Szapolyai pedig *Stafileo Jánost* 1515-ben eörsi, most óbudai prépostot³⁾, († 1542-ben).

II. Lajos királynak Pemflingerhez irt s főnebb felhozott szigorú levele a mohácsi csatavész folytán foganatba nem

¹⁾ Sperfogel Wagnernál Anal. Scep. II. 152. l. — „Touchant Ciback quy se dit esvesque de Varadin“ ir 1527. máj. 8. Mária Ferdinandhoz. Gévaynál 73. l.

²⁾ Timon Ep. 126. l.

³⁾ Statilio vagy Statiliusnak is iratik; dalmát származásu, hol Stafiles család újabb időkben is nevezetes. — Pray Specim. Hierarch. II. 274. l. — Szereday Epp. Alb. I. 190. l.

menvén, Szeben papsága oltalom nélkül maradt ¹⁾. Panaszait Szapolyai trónja elé hozván s Várdai primásnak is előterjesztvén, azt nyerék, hogy utóbbi Balás mestert, győri kanonok- s locsmándi főesperest maga titoknokát küldé hozzájuk 1527. jan. 22; három nap múlva pedig Szapolyai ugyanazon ügyben, azon szigorú rendeletet intézte, hogy Szeben tanácsa a világszerte tiltott Luthertanoknak világi követőit, bárkik is legyenek ezek, a király nevében fogságba tegye, javaikat elkobozván a kamara rendelete alá helyezze, őket a nevezett tévedéstől minden alkalmasnak látszó eszközökkel visszavezetni iparkodják; az egyháziak pedig, kik e bűnben forognak, az érsek úr biztosa s a szebedi dékán elé állittassanak ²⁾. Csak az volt legnagyobb baj, hogy a szászok nem Szapolyait, hanem Ferdinandot ismerék el királyul. S minden ember azt cselekedhetvén, a mit akart, Szeben tanácsa 1529-ki febr. 18-án oly határozatot hozott, melynél fogva a majdnem négyszáz évtől fönálló huszonnégyszáz tagú káptalan, a ferenczes és dömési szerzetesek és minden római katolikus nyolcz nap alatt a városból kiköltözni vagy vallásukat megváltoztatni tartoztak. Mondják, három nap alatt egy katolikus sem volt Szebenben ³⁾. Ugyilátszik azonban hogy e határozat nem sokáig maradt érvényben, mert még ezen évben Huet szebeni plebános utódaul Woll Péter egyházi jogtudort, eddig reichersdorfi lelkészt látjuk neveztetni, ki szent hitét az ujitók ellen buzgón védelmezé, sok Luther követőt 1536. febr. 22. egyházi törvényszék elé idézett s Tabiási György dékán, hamersdorfi plebános által a kiközösítést mondatá reájok. Woll után, 1536-ban Ramasi Mátyás lett szebeni plebános, ki Armbrüster tanácsossal egyetértve a lutheranusokhoz pártolt 1540.

¹⁾ Benkő Milkov. II. 465. l.

²⁾ Windisch IV. 198. l. Katona Hist. Crit. XX. 31. l.

³⁾ Schmeizel, Haner, Pápai után Benkő Milkovia II. 444. l.

táján; a katolikusok teljesen elűzettek, az egyházjakak lassankint eladattak, úgy 1541-ben a benedekieknek egy tava, az Erzsébet-utczai kórház (pauperum leprosorum); 1543-ban a szent Anna társulati telkek, 1546-ban a dömések kertje és tava. Ramasi, 1543. óta szebeni dékán a wittenbergi oktatókkal közlekedésbe jutván, Bugenhagentól a wittenbergiek papavatási szertartását nyerte ¹⁾, mely a szászközségek elrendezésében használtatott.

Szeben példájára, Brassó városa is elfogadá az ujitást; plebánosa Benkner Pál ellen nem állhatván, hivatalát letevé 1535-ben; utána Plecker Lukács védé, ennek utódja pedig Jäkel Jeremias elárulá a kath. hitet, kiről egyik naplóban az áll, hogy 1542. mennyegzőjét ülte, melyben jelen voltak „Domini Patres totius Capituli“. De Dipsai Péter brenndorfi plebános első volt a brassói kerület lelkészei közt, ki megházasodott 1541-ben ²⁾. Brassó elüzé a szerzeteseket, kik közül a ferenczesek Csik székre vonultak ³⁾. A város tanácsa, élén Fuchs János, a hit s tanoda ügyét Honter, Glacz Mátyás és Wágner Bálintra bizta, s 1542-ki őszkor az egész Bárczaságban a kis mise eltöröltetvén, az Úr vacsorája két szín alatt szolgáltatott ⁴⁾. Honter János tanulmányait Krakóban kezdé ⁵⁾, aztán némelyek szerint, I. Zsigmond lengyel király segítségével ⁶⁾ Baselben végezé, jeles szónok s kitünő csillagász volt ⁷⁾, 1533-ban érkezett Baseltől Brassóra s könyvnyomókat, öntött be-

¹⁾ „Formam quemadmodum ordinavimus Ministros evangelii, mitto ad te. — Seivert Windischnél IV. 202. l.

²⁾ Benkő Milk. II. 470. l.

³⁾ U. o. 466. l. — Ugyanő Transylv. II. 125. l.

⁴⁾ U. o. 467. l.

⁵⁾ Czvittinger 178. l.

⁶⁾ Lampenál 680. l.

⁷⁾ Horányi Mem. Hungar. II. 150. l.

tüket hozván magával, a brassói könyvnyomda alapítója lön ¹⁾. A szebeni és brassói katholikusok elüzésének hire a százszok közt elterjedvén, hasonló jelenetre adandott alkalmat, ha belháború a török berontás a közlekedést nem nehezíti.

Szapolynak magyarországi főurai közt legelső fogadta el az új vallást Perényi Péter abaujvári és temesi főispán, az alföld fővezére, Sárospatak birtokaért azon királynak leendő hive, ki megerősítendi benne; azután bélteki Drágfi Gáspár, a Mohácsnál elesett országbíró fia. „Püspökök nem lévén, az füst és háborúságnak zavarja alatt bécsuszanak, mászanak az új tanítók, — ír Pázmány. — Az urak közül először is Prinyi Péter lutheristává lön Kopácsi Istvántól és Sztárai Mihálytól megcsalattatván. Eö utánna Drágfi Gáspár is megmételtesedék Batizi András és Dévai Mátyás tanításából“ ²⁾. Drágfi pártfogoltjaihoz tartozott még Dereskei Dömötör mind a hárman a pártfogónak ujhelyi s erdödi javain tartózkodtak; Jaksich Péterné a Körös és Marosközben Balsaráti Jánost oltalmazá ³⁾, valamint Nadányi István ugyanott birtokos úr Ozoray Imrét, Gálzéchi Tamást, Lukács deákot ⁴⁾; a Munkács táján birtokoló Petrovich Péter, Kálmáncsehi Sánta Mártont ⁵⁾; Török Bálint Pápa s Debreczen ura, egy Bálint nevű papot, stb ⁶⁾.

Mindezen, magasb védszárnyak alatt működő protestáns hirdetők papi vagy szerzetes rendből szakadtak el; a Wittenbergben tanuló magyarok száma mindinkább szaporodott s évenként új meg új egyénekkal látá el az ujtás táborát. Mutatványul lássuk csak az 1528—1541-ig Wittenbergről ha-

¹⁾ Benkő Transylv. II. 125. l.

²⁾ Kalauz, 1613-ki kiadás szerint, 3 könyv. 6. rész. §. 4. 194.

³⁾ Lampe 70. l.

⁴⁾ U. o. 68. l.

⁵⁾ U. o. 71. l.

⁶⁾ U. o. 68. l.

zánkba visszaérkezett deákok néhányait: Szalai Mihály, Dévai Mátyás (1529-ben), Erdélyi Simon, Csuda Dömötör, Ozoray Imre, Thúry Lukács, Farkas Endre (esztergomi), Tornai Ferencz, Antal János, Salczer György, Szerencsi Bene, Zéthényi Gáspár, Somogyi Bábai Márton, esztergomi, Magyar Mihály, sopronyi Fáber György, Ujhelyi Tamás, Hunyadi Lukács, Vaysbech Lénárd, Kakas György, Esztergomi Tamás (de Strigonia), Sas István, Stöckel Péter Bártfáról, Haskádi Ferencz, Káló Mihály, Kalomi István, Gönczy Bene és István, fehervári Sartor Pál, Szegedi Jakab, Pesti Imre, Temesvári Dömötör, Kisséri János, Szentgothárdi Gáspár, Thordai Zsigmond, Vizaknai György, Batizi Dömötör és Endre, Pesti József, Pataki Imre, Felnémeti Balázs, Fraxinus Berta, Kassai Sommer János stb ¹⁾).

Alig fejtett ki ezek közül bármelyik több tevékenységet, mint a szülőhelyéről Dévainak nevezett Biró Mátyás, kit emiatt „magyar Luthernek“ neveztek. Klein szerint, Dévai Mátyás 1522. táján budai, 1529. wittenbergi tanuló Luther s Melanchton „igazi tanítványa“ ²⁾. Luther az ifjut házába s asztalához fogadta ³⁾, honnan 1531-ben haza térve, a kassai lutheranusok meghívására oda költözött; római katolikus szerzetes szerint felszentelt pap és szerzetes létére, soha sem misézett; az evangéliumot luth. elvek szerint hirdette s tanítá: hogy minden keresztény valóságos pap; csak két szentség vagyon a keresztény egyházban, az oltári szentségben a

¹⁾ Hosszu sorukat Csukás Péter (Petrus Monedulatus Laszkovius) „de homine magno illo in rerum natura miraculo“ könyvéből közli Klein evang. Predig. II. 94. l.

²⁾ Klein f. h. 90. l.

³⁾ D. Luther sagte: er hette einen Tischgenger zu Wittenberg gehabt mit Nahmen *Matthias Vaj*, einen Bürger, welcher auch in Luthers Haus zu Wittenberg gewohnet hat.“ Luthers Tischreden cap. 33. Von dem Antichrist. 381 l.

kenyér s bor átválósulása nem történik; nő is oktathat s szolgálhat szentségeket; a szent szüzet bűnös nőnek nyilatkoztatá stb. A kath. religiót és egyházat ekképen megtámadó, a közcsendet háborító, a népet engedetlenségre csábító és szerzetét engedelem nélkül elhagyott kassai prédikátort Zalaházy Tamás királyi rendelet következtében Pekry Lajos huszárai-val megfogatván, Likavára, onnan pedig Bécsbe küldötte, miből Kassán a püspök ellen nagy zenebona támadott, 1531. okt. elején ¹⁾). Ferdinand börtönbe zárata és Faber János bécsi püspök által eretnek nyilatkozatairól kikérdezteté ²⁾), később szabadon bocsátotta. Dévai Mátyás az első vallatásból, nem tudni kinek közbenjártára, baj nélkül menekülve, felbátorult és Szapolyai János birodalmában szerencsáját megkiértendő, Budán, Pápán, Sárvárott, a Balaton mellékén, Kassán oly buzgalommal működött, hogy több községeket alapít és Szapolyai udvarán az új irányokra számos urat megnyere, mint Bebek Imrét fehérvári és Bácsi Ferencz szepesi prépost, s királyi titoknokot. Mint budai hirdető „de Sanctorum dormitione“ czimzett értekezést írt, melyet egyik társa sok más egy Megváltó Krisztusról, a szentek segítségül nem hívása, a holtak állapotjáról szóló tárgyakkal megtolda. A könyv nagy botrányul volt a hiveknek ³⁾); Szegedi Gergely ferenczes czáfolatot készített ellene, Szapolyai János pedig, a mindenütt támasztott mozgalmak miatt, Dévait börtönre vetteté, honnan azonban barátjai nemsokára kiszabadíták ⁴⁾). Sárvárott, 1533.

¹⁾ Sperfogel Wagnernél Anal. Scep. II. 165. l.

²⁾ Lampenál 80—87. l.

³⁾ A szentek tiszteletét nemcsak haszontalannak, de vétkesnek is kijelenté: „siquidem sancti et si sunt et suam quietem habent, tamen nobis sunt ac si non essent, quod adtinet ad invocationem et intercessionem, sicut Esaia quoque dicit: Abraham nescit nos — —“ Dévai művének előszavában. Lampe 74. l.

⁴⁾ Páriz Pápai és Skaricza Máté után Lampe 88. l. — Ugylátszik

pünkösdkor írta Dévai az ő „szentek alvásáról“ átdolgozott munkájának felajánló sorait Bebek Imre fehérvári prépost-hoz ¹⁾), melyben kétrendbeli fogságról kérkedő említést tesz: „praedicationis meae — — testis est utraque Pannonia, uterque Rex Hungariae, quorum (gratia Deo) expertus sum indignationem, insuper vincula et carceres, ut cum Paulo in meis infirmitatibus nonnihil glorier“. Üdvözlétét üzeni a prépost nejjének, ki miatt ősi örökét is inkább elveszteni kész vala, mint néhányak módjára kósza ágyasságban fetrengeni ²⁾). Szege di czáfolatára irt művét Bácsi Ferencz prépost, királyi titoknoknak ajánlá ³⁾). A Faber püspökkel tömlöczben tartott

Dévainak budai prédikátorsága idejére tétetik ama hihetlen mese, mely *Luther* asztalbeszédeiben eképen olvasható: „Dieser (Matthias Vaj) nachdem er heim in Vngern kommen, vnd all da ein Prediger wird, da war er mit einem Papistischen Prediger vneins worden. Als nun der Bapst in für den Münch Georgen Woida Bruder, da mals Stadthalter vnd Regenten zu Ofen verklagt, wie in der Verhor einer den andern hart verdammet hat, vnd der Münch die Parthen nicht kundte eins mache, denn es wolt ein jeglicher recht haben, da sagt der *Münch George*: harret ich wil bald erfahren, welcher theil recht habe oder nicht vnd fehret zu, vnd setzet zwo Tonnen Puluers auff den Markt zu Ofen, vnd spricht: Wer seine Lehre vertheidigen wil, das sie recht sey (vnd das wahrhaftige Wort Gottes), der setze sich auff der Tonnen eine, so wil ich Feuer vnterstossen welcher denn lebendig bleibet, wenn das Feuer mit dem Pulucr angehet, das er nicht verbrennet, des Lehre ist recht. Da springet Matthias von Vay flugs auf der Tonnen eine vnd setzt sich drauff, Aber der Bapst wolt mit seinem Beystand nicht auff die ander Tonne, Da sagt der *Münch George*: Nun sehe ich das der Glaube und Lehre des Vay recht ist, und ewer der Papistische Religion falsch ist, Straffet denselben Papistischen Pfaffen und seinen Beystand omb viertausend Vngerische Gúlden, vnd musten im ein zeitlang zwey hundert Kriegsknechte besolden vnd vnterhalten, Aber den *Matthiam de Vay*, lies er das Euangelium öffentlich predigen. Da sagte Doctor Martinus Luther darauff: Es wil auff der Papistischen seiten keiner ins Feuer sich wagen, Aber unsere Leute gehen getrost ins Feuer, ja in den Todt. Tischreden cap. 33. 301. 1.

¹⁾ Lampenál 75. l.

²⁾ U. o. 76. l.

³⁾ U. o. 76. l.

hitbeszélgetés is Bácsi Ferencznek ajánlatott Dieterich Vid nürnbergi tudós által, kivel azt kérésére közölte volt Dévai, midőn 1537. táján Wittenbergbe utazott ¹⁾. A mondott évben vissza is érkezett Magyarországra s Nádasdi Tamásnak hiteles levelet hozott Melanchtontól, ki nagyon magasztalá, hogy oly zavart időben nagy költséggel tanodát alapít s ezáltal egy boldogabb jövő reményét nyújtá; Dévait és Sylvester (Erdősi) Jánost, ajánlá nagylelkűségébe ²⁾.

Igen hányatott élete volt Dévainak. Drágfi Erdődön sok ideig rejtve tartá őt ³⁾; a Tiszán innen s túl tanítá; Debreczenben prédikátor vala; de tanításában eltért Luthertől s ennek buzgó követői, úgy mint a kath. hit őrei ellene működtek.

Luthernek másik s szintoly buzgó tanítványa volt Kis István. Született 1505-ben Szegeden, hol, meg Lippán s Gyulán tölté tanuló éveit; 1540-ben Krakóba, 1541-ben Wittenbergbe ment s Luthernek szentirási fejtegetéseit, Melanchton vita- s szónoklati előadásait hallgatta; 1544-ben Tasnádon hit-szónok s iskolamester volt, onnan Gyulára, Czeplédre vonult. Petrovich Péter temesi főispán Temesvárra hívta, hol lippai Kristóffal együtt a tanodában működött. Losonczy István Petrovich utóda elüzvén, sok vándorlás után Tolna s Baranyába, végre Ráczkevébe került, hol 1572-ben meghalt ⁴⁾.

Az egyes, fáradhatlan buzgósággal hirdető megyéről megyére, faluról falura járó prédikátorok munkálódása, a polgári s egyházi ügyek szüntelen bonyodalmaiban megtermé gyümölcseit, noha a főpapi gondosság tehetségéhez képest eleget óvá hiveit. Szalaházi Tamáson kívül Frangepáni Ferencz kineve-

¹⁾ Lampe 77. l.

²⁾ Ribini memorab. I. 40. l.

³⁾ Klein f. h. II. 123. l.

⁴⁾ U. o. II. 106. l.

zett kalocsai érsek csupán megerősítésre várakozott, hogy a lábra kapó szakadásnak egész erejével ellene álljon, miről Rómába irt sürgős levelei által a szent atyát tudósította; 1534. jul. 13-án olvastatott fel a bibornoki gyülekezetben Frangepáni levele s a lutheránusok elhatalmazását gátoló eszközök iránti kérelmei; azonban Szapolyai a török szövetség miatt kiközösítve lévén, királyi cselekvényei s főpapkinevezései törvényesekül el nem ismertethettek ¹⁾. Martinuzi György Kis Istvánt Tasnádról 1545. táján elhajtotta ²⁾; Nagyváradon pedig nagy szigorúság példáját mutatta azon váradi egyházi ügyében, ki egy szent szobor előtt imádkozó nőt arczul vágott. Martinuzi ezért máglyára ítélte őt ³⁾. Stafileo János erdélyi püspök is, mennyire sok követjárásai engedék, a szász mozgalmakat éber szemekkel kíséré, de nem gátolható ⁴⁾. Mig Martinuzi teljesen meg nem alapítá hatalmát, a luth. mozgalmak elevenül folytak. A gyulafehérvári egyházjavarokra első sovár pillantást vetének Erdély protestansai 1540-ben, midőn a segesvári gyűlésen Majláth s Balassa vajdaságát megerősítvén s haderő gyűtéséről gondoskodván, a különben magok pártjabeli Stafileo püspöknek magyarán meghagyták, ha jövedelmeivel békésen élni akar, törvényes dandárait teljes számmal tartsa, különben mindenétől megfosztva, száműzetik ⁵⁾. Halála után 1542. a püspöki javak fejedelmi használatba adattak. Szabad keze volt Erdélyben azon pártnak, mely a kath. vallást védő Ferdinandnak ellene szegült; a hét évig tartó ozman háború a Szulejman ol-

¹⁾ Katona Hist. Crit. XX. 913. l.

²⁾ Klein f. h. II. 107. l.

³⁾ Lampe f. h. 90. l.

⁴⁾ Benkő szerint „obstrigillatorem acerrimum lutherani experiebantur — — quo e contubernio vivorum excedente, maiori per omnem Transilvaniam incremento Lutheri dogmata promovebantur — “ Milkov. II. 466. l.

⁵⁾ Veranchich levele Stafileohoz Katona f. h. 1406. l.

talmában bizakodó Erdélyt a többi keresztény világtól teljesen elrekeszté ¹⁾).

Martinuzi 1543. februárban országgyűlést tartott Kolosvárott, hová a többi ujitók közt Honter s a brassói tanács is idéztetett: de Honter megjelenni félt, és helyette Fuchs városhíró, két brassói tanácsost, Glaczmegyesi dékánt, Jäckel brassói, Stephani Miklós róznai, Heltvimann Bálint weidenbachii plébánost vivé magával Kolosvárra, hol, várakozásukon felül, számos pártfogót leltek, különösen Petrovich Pétert Szapolyai fiának második gyámját, Batthyányi Orbánt és Csáki Mihályt fehervári volt kanonokot, Izabella özvegykirályné belső tanácsosait, Adorján mester orvostudort s dobokai főesperest. Ezeknek túlnyomó befolyása oltalmat szerze a brassóiaknak, midőn elpártolásukról számot adva, vallásuk szabad gyakorolhatása iránt folyamodtak. Azonban most még a katolikusok győztek, amennyiben a vallásügyre vonatkozólag csak ez határozottatott: „A fehervári egyház javadalmai világiaknak, kiskorúaknak (pueris), meg olyanoknak, kik nem belföldiek, ne adassanak“ ²⁾. Azon évi nov. havában tartott székelyvásárhelyi gyűlés a fehervári káptalan tizedeit vette pártfogásba; megtagadóik ellen törvénykeresetet rendelt, de a Stafileo püspök halála által 1542-től megürült püspöki javakat a királyné rendelkezése alá helyezte, mint erről határozottan nyilatkozott az 1544-ki thordai gyűlés: „a püspöki s más várak jövedelmeit ő fölsége (Izabella) akarattjából ő fölsége számára szedesse a kincstárnok ur (Martinuzi) — —“. — „A rendek azon kérik ő fölségét, hogy a püspöki javakat ne adja, vagy el ne zálogítsa senkinek; az elidegenitetteket régi karba helyezze“. — Az aradi káptalan javait Horváth Mihály kezéből vétesse

¹⁾ Veranchich Katonánál f. h. XXI. 472. l.

²⁾ Benkő Milkov. 471. l. Lampe 91. l.

el ő fölsége s adja vissza az egyháznak ; az egyházi javadalmakat érdemeseknek adja, kik az egyházat szolgálván, Isten-nél ő fölsége- s fiaért könyörögjenek ; mindezt a vásárhelyi végzés szerint, mely időben a püspökséget ő fölségének adtuk volt¹⁾. — Az 1545-ki thordai gyűlés határozata Barcsai Farkas, György és Miklós ellen szól, kik a beérkezett vádak szerint, Krisztus feszületét szijra köték s gyermek által a patakba huroczoltaták, aztán tűzhelyen megégették. „Ha e vád szorgalmas vizsgálat után alaposnak derül ki, helytartó ur (Martinuzi) a bünt sulya s törvény szerint fenyítse meg.“ Vallás tárgyában végeztetett, miszerint ezentul senki se merjen valamit ujitani s a városokon kívül sem életmód, sem erkölcs vagy élelem által valakit botránkoztatui ; kiki felebarátja épülésére viselkedjék mindenben ; szerzetest vagy más egyházi férfit isteni szolgálat végzésében senki se gátoljan²⁾.

Ezek szerint a kath. egyház helyzete Erdélyben oda jutott, hogy rendes püspöke nem vala ; a püspöki javak kamarai igazgatás alá jutottak ; a hatóságot pedig Martinuzi helytartó és Megyesi Ferencz dobokai főesperes fehérvári kanonok püspökhelynökként gyakorolta³⁾. Midőn ez utóbbi tisztét teljesítve, Aurifabri Vinczét Musna község elcsábításától megakartá gátolni, erőszakos néptámadás miatt Kisselkre vonult, a honnan ismét a helység luth. lelkesze Hangási üzte el⁴⁾. Brassó követei hazatérve Hontert hitvallásuk tanainak rendszeres leírására szólíták fel, mely mű Glacz és Wágner közreműködése mellett⁵⁾ Hontér nyomdájából kikerülve, még 1543-

¹⁾ Benkő Milk. II. 472. l.

²⁾ U. o. 473. l.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Haner hist. Eccl. 203. l. — Benkő f. h.

⁵⁾ A Brassóban tartózkodó számos görög számára Wagner Bálint görög kátét szerkesztett s nyomtatott, mely a német egyetemek által legnagyobb tetszéssel fogadtatott. Lampe 92. l.

ban ¹⁾, a tanács s polgárság által hitvallásul elfogadtatott ²⁾. Ramasi, Szeben plebánosa, a brassói hitvallás egy példányát Wittenbergbe küldé s Luther véleményét kívánta róla tudni. Luther, Melanchton, Bugenhagen megdicsérik a könyvet, Ramasit meg követés és kitartásra buzdíták ³⁾. Beszterczére 1542. táján Teutscher Máté szerzetes hozta a luth. hitvallást, s egyházi és polgári hatóságot gyakorolt a városban, minek következése volt a szerzetesek elhajtása s az át nem tért katolikusok üldözése, sőt elűzése a városból 1550-ig ⁴⁾. Segesvárott Orocaeus Lukács, Kézden Egyed pap stb. refelmáltak ⁵⁾.

Igy a lutheranizmus oly szilárd gyökeret vert Szapolyai országrészében, hogy 1545-ben a Lutherhez hajló katolikus papok két helyen zsinatra gyültek, és az addig fenálló egyházi rendtől elkülönözött testületben rendezkedtek. Az első Megyesen tartatott, hová az elpártolt szász lelkészek Mihály eczeli plebános, és ez idei dékán (decanus generalis), Fridrik János szépművészetek mestere, apostolszéki főjegyző, stolczenburgi lelkész szebeni dékán, és Tamás petersburgi plebános brassói dékán elnöklete alatt 1545. máj. 22. egybegyűlvén, zsinórmértékül az ágostai hitvallást tüzték ki; szertartásaikat úgymint a testvér Szászföldön divatoztak, elrendezék; egyházakban egy oltárt fentartva, a többit kivettették; a tizedeket, mint isteni s emberi jogon egyház szolgálát illetőket, helybenhagyák; a szász meg a szebeni s brassói dékánságokban létező községek ezen-

¹⁾ „Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae.“ — Könyvnyomdán kívül középiskolát, könyvtárat s papirgyárt létesített Honter, 1544. óta brassói plebános. Meghalt 1549-ben.

²⁾ Benkő Milk. f. h. 476. l.

³⁾ Luther levele Ramasihoz: Windisch IV. 206. l.

⁴⁾ Fasching Ferencz Nova Dacia II. 90. l. Benkő f. h. 478. l. Timon Epit. Chronol. 1542. évre.

⁵⁾ Lampe 91. l.

tul egy testületet képezendnek, és egyházi egyességben megtartásuk végett egy köz felügyelő fog megválasztatni ¹⁾).

A második luth. zsinat Magyarországon tartatott Drágfi oltalma alatt ennek Szathmár megyei Erdőd birtokán. Részt vett 29 prédikátor, 12 hitcikkelyt alkottak, ily végzettel: „Többi hitágozatokban az igaz egyházzal egyet értünk, mint az V. *Károlynak* Ágostában előterjesztetett hitvallás tartja ²⁾). Miben a protestansok közti véleményeltérés nyomait vehetni észre.

E két zsinat ellenében az ugyanazon 1545-ki debreczeni országgyűlés 26. czikke rendeli: „Nullus in bonis suis Lutheranos retineat; et cui Reverendissimus Dominus Thesaurarius, vel Dominus Capitaneus concesserit, liberum sit, juxta Regni Decretum tales Lutheranos ubique persequi, et comprehendere ³⁾. Mindazáltal a lutheranusok napról napra szaporodtak. 1549 ben új zsinatra gyűltek Toronyán, Drágfi Gáspárnak Ujhely mezővárosához közel fekvő birtokán, hol Dévai, Batizi Endre s Szilvási Mihály hirdetésk vala a hitujitást, s a lelki pásztorok hivatala, életmódja, s erkölcsi viseletéről 13 cikket szerkesztettek ⁴⁾. 1550-ben ismét Toronyára gyülekezve, a püspöknek egyházi látogatáskori tisztéről 19 pont iratott össze s következő évre a Tiszán inneni községeknek első főnökeül, (superintendens) Hevesi Mihály, egykor Balásfi Menyhért udvari papja, most szathmári prédikátor említették ⁵⁾. A szászok fölügyelőválasztási zsinatra csak 1553. febr. 6-án gyűltek Szebenbe, hol Wiener Pál lajbachi volt kanonokot, most, néhány év óta meghonosulás után szebeni főlelkészt fölügyelőül vá-

¹⁾ Hanerból Lampe 92. l. — Benkő f. h. 525. l.

²⁾ Lampe 93. l.

³⁾ Kovachich Suppl. ad Vestig. Comit. III. 191. l.

⁴⁾ Lampe 95. l. — Páris Pápai rudus redivivum ad Ann. 1530.

⁵⁾ Lampe 98. l.

lasztották ¹⁾). — Kolosvárott Heltai Gáspár predikátor nyomdával birt, melyből az *Omlácsi* pap, Vizaknay György iskolamester stb. által latin s németből fordított könyvek Erdély lakosai közt terjesztettek ²⁾). Martinuzi ébersége azonban mégis megakadályozá, hogy a székelyek s magyarok közt, legalább 1551-ig nem sok pártolót leltek az új tanok; a magyarok közül csak a szászok szomszédai Kolosvárott, Thordán, Nagy-Enyeden, Gyulafehérvárott, Szászvárosban alkottak luth. közösségeket ³⁾).

Mindazáltal gyors léptekkel haladott a lutheranizmus országos elismerésre Erdélyben, hol a vallásrendezés szüksége naponkiut jobban éreztetett, 1548. a Thordára gyűlt Erdély rendei „a vallás ügyében csak azt határozták, miszerint a keresztény fejedelmeknek ebbeli tanácskozása bevárassék s addig mi sem ujittassék, hanem a két év előtti határozatok tartassanak fen, a predikátoroknak egy nekik kitűzött helyről a másikkra hirdetés végett járni nem szabad ⁴⁾). Eme várt tanácskozások eredménye, az ismeretes, 1552-ki passau-i szerződés és az 1555-ki *vallásbéke* ⁵⁾), az egyes rendek vallásszabadságát s az 1547. év végeig elfoglalt egyházi javak birtokát biztosítván Erdélyben is elfogadtatott.

Tudniillik Ferdinand a hatalmas Martinuzi által Erdély s a szent korona birtokába jutván, az 1544-ki törvények által felfüggesztett gyulafehérvári püspökséget ősi állapotába visszahelyezvén, 1553-ban püspökül kinevezte Bornemisza Pál eddig

¹⁾ Utóda mind a két hivatalban volt Hebler Máté, korponai eredetű, kinek 1571-ben történt halála után főfelügyelőül neveztetett Ungler Lukács berezhalmi predikátor, mely helyhez a felügyelő hivatal kötve maradt. Benkő Milk. I. 565. l.

²⁾ Lampe 94. l.

³⁾ Benkő véleménye szerint. Milk. I. 303. l.

⁴⁾ Benkő Milk. II. 474. l.

⁵⁾ Bucholz Urkundenbuch 551. l.

veszprémi püspököt ¹⁾. Azalatt a Ferdinand kormányával elé-
gületlen erdélyi rendek 1556-ban Szamosujvárnál tábort ütve
Petrovich Péter helytartó elnöklete alatt Izabella s fiának Len-
gyelországból visszahívását elvégezték s elfogadására azonnal
minden nemzetből száz száz lovasat kirendelvén ²⁾, határozatu-
kat végrehajtottak. Azon évi böjt harmadik vasárnap táján a
szászsebesi gyűlésen a püspöki javakat újra világlasítják eze-
ket rendelvén: „A minémü dézma Buzák, Borok és egyebek
vadnak ebben az országban — — Püspök Uram számára, eze-
ket is foglaltassa el Locumtenens Uram“ ³⁾. Balassa Menyhért
erdélyi fővezér, mint látszik megbizásból, Bornemisza püspököt
Gyalu püspöki várba fogságba tévé ⁴⁾, ki Ferdinand részétől
semmi módon el nem vonathatván, uti levéllel ellátva az ország
határaig kikísértetett. A püspöki palotába Izabella s tizenhat
éves fia Zsigmond helyezkedtek ⁵⁾, országos törvénynél fogva,
mely azon évi szent Katalin napján Kolosvárt ekép hozatott:
„A püspökségek, káptalanok, monostorok, prépostságok s más
egyháziaknak minden már azelőtt elvett javait, a karok és
rendek közakarattal most az ország közjava és szükségeire s a
fejedelmek feltartására szánják: a királyné halogatja ugyan
az elfogadást, de elhatározta, hogy értekezni fog tanácsosaival,
valjon a javak adassanak-e azoknak vissza, kiktől elvétettek,
vagy a maga s az ország közhasznára fordittassanak-e“ ⁶⁾. Az
egyházi testületekkel együtt a nálok virágzó tanodák is meg-

¹⁾ Előtte mint helynök, Megyesi Ferencz csanádi püspök, igaz-
gatta az erdélyi megyét, mint erről Ferdinand oklevele a primási levél-
tárban tanuskodik.

²⁾ Benkő Milk. I. 296. l.

³⁾ U. o. 301. l.

⁴⁾ U. o. 298. l.

⁵⁾ „In aedibus Episcopi laxa et magnifice habitaverunt.“ Timon
szerint.

⁶⁾ Benkő Transilvania II. 152. l. és Milkov. I. 299. l.

szünnén, a káptalanok ügyeinek elrendeztetése után azon gyűlésen a kolosvári, marosvásárhelyi s más monostor-tanodák felélesztése elvégeztetett ¹⁾). Szabatosban nyilatkozik s egyszersmind az erdélyi vallásmozgalmakra teljes fényt vet az 1557. febr. 6. napján hozott országos határozat: Minthogy a káptalanok (Capitulares) országos végzés által elűzettek, a szerzetes felekezet pedig elvettetett (secta monachorum explosa) ő fölsege tanodákról gondoskodjék, mely célra a vásárhelyi és kolosvári zárdák szemeltettek ki ²⁾).

Vége az 1557-ki czikkben elhatároztatott hogy: „a vallásban a szászokkal egyetértő magyar községeket, a királyné pártfogásába fogadja; papjaiknak pedig az illető jövedelmeket teljesen kiszolgáltatni igéri“ ³⁾; az 1558-ki thordai gyűlés pedig végeze: „Valamint azelőtt, úgy jelenleg is megengedi a király akár a luth. akár a római kath. vallást követni, de viszálgodás nélkül“ ⁴⁾). Az egyházi hatóságot, Erdély urai, Izabella, Szapolyai Zsigmond s utódai a felügyelőkre ruházták. Ezeknek hivatalához tartozott tehát, prédikátorokat avatni, tanok s erkölcsökre felügyelni, hittévedések felett s házassági perekben itélni stb. ⁵⁾

E végzések hatása nem csupán Erdélyre szorítkozott, hanem Szapolyai Zsigmond magyarországi, Tiszántuli birtokára, (ezt is Erdélynek nevezé a török ⁶⁾), is kiterjedett. Tiszán túl Ferdinand, mig Erdély ura volt, a harczos Zaberdin Mátyás zágrábi kanonok s knini meg váradi püspököt mind hadi mind egyházi főnökül nevezte 1553-ban. Zaberdin Báthori Endrével

¹⁾ Benkő Milk. I. 301. l.

²⁾ Benkő Transilv. II. 249. l.

³⁾ U. o. 136. l.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ U. o. 541. 556 l.

⁶⁾ Forgách Comment. 15. l.

együtt erősen védé mind a vallást mind Ferdinand határait az Erdélyből Izabella nevében mind a kettőre irányzó kitérések ellen. Azonban 1556. aug. 12-én bekövetkezett halála által Erdély tulnyomásának főakadálya el levén háritva, Barkóczy Tamás és Báthori György királynéi hadvezérek Váradot elfoglalták; az egyházjavarokat világiasító 1556-iki törvények Váradra is kiterjesztettek, és Nyakazó sajátlag Kendi Antal váradi várkapitány szent László papjait s a szerzeteseket a várból elűzte 1557-ben ¹⁾), azonban a ferenczes és benczés szerzeteseket Izabella meghagyta házaikban, a mindszentekről nevezett váradi kolostort pedig tanodának jelelte ki ²⁾). Talán ekkor igazgatá a váradi iskolát Mindszenti Endre, Krakó egyetemi deák, váradi hitszónok, utóbb esztergomi kanonok és sasvári főesperes ³⁾). Az 1558 ki országgyűlésen a váradi püspököt s káptalant illető kalotaszegi erdélyi tizedek a fejdelemnek adatnak ⁴⁾). A püspöki javak elfoglaltatása után a székegyházi s sz. István vértanui káptalan még néhány évig fenmaradott; tagjai közül ismeretesek Rédei Ferencz nagy prépost, Kálmáncsehi Mátyás, Ghara Márton, Nyáradai Dömötör ⁵⁾), s Mindszenti Endre. Ekkor történt a szent joghi pálosok kipusztítása is. Némethi Ferencz Ferdinandtól elpártolva Szentjoghot s a hozzá tartozó javakat elfoglalá, mi ellen György főperjel a szepesi káptalan előtt tiltakozott, 1563 ban ⁶⁾). Végre a vész napja elérte Váradot. I. Ferdinand halálát, 1564 ben több éves erdélyi háború kö-

¹⁾ Lampe 109. l.

²⁾ Kereszturi Eppi. Varad. II. 32. l.

³⁾ Meghalt 1577. marc. 22. A nagyszombati templomban lévő sirirata olvasható Kereszturi f. h. 32. l.

⁴⁾ Benkő Transilv. II. 359. l.

⁵⁾ Mind a két káptalan Szapolyai Zsigmond parancsára Varjai István ügyében, 1560- és 1561-ben mint hiteles hely működött. Kereszturi f. h. II. 36. I. 256. l.

⁶⁾ Kereszturi Eppi. Var. II. 219. l.

vette. Ekkor 1505. jun. 22-én feltöretett mint látszik pénzhajhászásból sz. László sirja s csontjai gúnyosan szétdobattak. Zegedi Benedek váradfoki kanonok esetleg az egyházba érkezvén, a tisztes maradványok egy részét magával vivé s a környékben táborozó gróf Báthori Endre, *Miksa* király hadvezérének ajándékozá, ki azt a Nagyszombatban székelő esztergomi káptalannak átadta ¹⁾. Egy évre rá marc. 10. a thordai gyűlés ezeket határozta: „Végezetre miért hogy az Ur Isten jóvoltából az Evangeliumnak világosítását az Eö Felsége Birodalmába mindenüt felgerjesztette és kíványa, hogy az hamis tudomány és tévelygések az Anyaszentegyházbul kiirtassanak: Egyenlő akarattal végesztetett, hogy a téle renden való egyházi személyek, kik az Pápai tudományhoz és emberi szerzésekhöz ragaszkodtanak és abbul kitérni nem akarnak, az Eö Felsége Birodalmából mindenünnen ki igazitassanak. Az váradi Káptalannak Eö Felsége ez jövendő Virágvasárnapját (apr. 7.) hadta, kik ha megtérnek, házokban, szőlőjekben, marhájokban, Jóságoktul megválván, kiket Eö Felsége magának akar tartani, békességben maradhatnak. Ha pedig az Isten igéjét nem akarják venni, személyekben, marhájokkal egyetemben, valahová akarják, szabadon elbocsátassanak“ ²⁾. Azonban mint a hagyomány tartja, midőn a kitűzött végső határnapon virágvasárnapon egyházmenetet tartott Várad népével a káptalan, a vár felső kapuján poroszlók által megállíttatott s midőn azon kérdésre, valjon a bálványosságot el akarja-e hagyni s Krisztus igazi evangeliumára térni; az egész káptalan, a fiatal Rédei Ferencz nagy prépostot kivéve, tagadólag válaszolt; a főnebbi biztosítás daczára egytől egyig leöletve, a vár árkaiba

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXIV. 96. l.

²⁾ Kereszturi f. h. II. 219. l.

dobattak ¹⁾. Ugylátszik, e vadság az országgyűlés utólagos helyeslésével találkozott; mert az ez évi decz. 13. szebeni gyűlés ide vonatkozólag ezeket mondja: „— — Az Váradí káptalan —, miért hogy azok megrontattak az eő bálványozásoknak okáért. — — “ ²⁾. Rédei Ferencz prépost, a hitujításhoz szítván, ugyanegynek látszik ama Rédei Ferencz híres hadvezérrel, ki vallásháborúinkban jelentékeny szerepet játszott egész 1621-ig ³⁾. Hagymási Kristóf váradí várkapitány megrablá a templomokat; a szent László kápolnájában felállított négy evangelista fejét leütteté ⁴⁾. A vakdühös dúlás hetven két egyházat pusztított el Váradon ⁵⁾; a hitujítás, ily pusztítások után biztosan ülhette diadalát s a Tisza melléken uralkodóvá lön ⁶⁾.

Igy volt ez a török birtokban is, mennyire ozman kényuralkodás alatt lehetett. Pécs, Veszprém, Vác, Kalocsa és Csanád egyházmegyék még a török elfoglalás előtt szűntek meg. Veszprém papi javait Szalaházy Tamás unokája, a húsz éves kicsapongó, Kecheti Márton 1534-től tíz évig birta, aztán kincsekkel rakodtan 1545. táján Pozsonyba vonult s Drugeth Antal leányával házasságra kelt ⁷⁾. Pécsnek még Szapolyai által nevezett püspöke Sulyok György, Ferdinandhoz

¹⁾ Szepesi Fábíán „Assert. Theol.“ 75. l. husvét napjára teszi a gyilkolást. Kereszturi f. h. 39. l.

²⁾ Kereszturi f. h. 40. 220. l. — E két országos végzés az „Approbatae Constitutiones“ című erdélyi törvénykönyvben nem található.

³⁾ Bethlen Gábor „régí vitéz ur- és érdemes hazafiának“ nevezi Rédeit egyik levelében. Rédei 80 évnél idősb lehetett és a váradí eseményt 55 évvel élte túl. Kereszturi f. h. 43. l.

⁴⁾ Kereszturi f. k. 232. l.

⁵⁾ U. o. 93. l.

⁶⁾ Mint másutt ugy itt is a kath. egyházak protestánsok használatára rendeztettek be. Ugy a telegdi, most ref. imaház, eredetét maiglan tanúsítja feliratában: „hoc templum est instructum et consecratum ad honorem. S. Regis Stephani anno D. 1307.

⁷⁾ Róka Praesul. Veszprim. 322. l.

szítás miatt elűzetett; javait Szerecseny János tolnai főispán a király nevében Baksai Bernát által lefoglalta. Kalocsának nagyérdemű érseke *Frangepáni Ferencz* 1532. után megyéjéből, hol a török terjeszkedék, mindinkább kiszorult. Holta után — 1543. — a megye megszűnt, czimét azonban Ferdinand 1550-ben Gregoriancz Pál zágrábi püspöknek adta. Csanádot Gervay János egresi apát kormányozta, miglen Perrusich őt mint Ferdinand hívét el nem mozdítja.

Mig Temesvár török hatalomba nem került, Szegedi Kis István Gyulát, Czeglédet 1546. táján bejárva s Petrovich temesi főispán védelme alatt, terjeszté a luth. evangeliumot; társa volt lippai Kristóf; 1551-ben Thur (Berettyó parti) helységbe, onnan 1553-ban Békésbe vonult. Még azon évben Tolnára mint iskolamester hivatott meg ¹⁾. Tolna vármegyébe Zigerius Imre már 1549. előtt hozta az új tanokat. Azon évi aug. 3-án illyr Flacius Mátyáshoz Tolnán írt levelében elbeszélé, mily fáradozások s a katolikusokkali küzdelmek közt jár be a töröknek hódoló helyeket s mily jó karban vannak most a protestans községek. Előre bocsájtván, hogy Kálmáncsehin Endericus Máté, egykori paduai tanulót, helybeli iskolamestert, Sztáray Mihály laskovi plebánost és más papokat áttérített, így folytatja: Végre, két év s kilencz hónap mulva, jámbor s valóságos férfiak Tolnába hívtak vissza, hogy a mezőváros szélén épült templomban hitszónoki tisztet teljesitse; de a város népe két részre szakadt, egy része Krisztushoz, másika a pápához ragaszkodik, s az utóbbiak kézzel lábbal védelmezik a pápaságot. Voltak ugyan sok és komoly bonyodalmaink velök, de az Ur csodálatos módon oltalmazott meg tőlök a török nagyok s igazgatók által, kik *kittinőleg látszanak kedvezni nekünk*,

¹⁾ Stephani Szegedini vita auctore Matthaeo Scaricaeo 1. l.

valamint a kádi nevű ozman jogtudósok is. A tolnai városbíró, szent Iván ünnepe táján Budára a török császár helytartójához ment s nagy összeg pénzt ajánlott neki, hogy engem vagy megölessen, vagy Tolnából kiparancsoljon. De süker nélkül. A budai helytartó, miután ügyünk felől jámbor s vallásos férfiaktól értesítettet, oly nagyon megharagudott a tolnai bíróra, hogy ez életveszélyben forgott; azután közhirül tétet, hogy a Luther által föltaalált tanok (ugy nevezi ő az evangeliumot) hirdetői mindenütt, hol önkénytes hallgatókra találnek, szabadon terjeszthetik azokat. Ezáltal félelem s veszély nélkül hallgathatják az evangeliumot a magyarok és szlávok ¹⁾.

Szegedi Kis István tehát, Tolnára 1553-ban érkezve, számos luth. községre talált, melynek predikátora Sztáray Mihály őt előbb iskolában, azután szószéken alkalmazá; 1554-ben laskovi lelkész s baranyai felügyelővé választatott. A környékben folytonosan utazott, községeket rendezte, mint Szigetvárott, hová Horváth Márk várkapitány hívta. Perneszi Farkas babolcsai kapitány Kálmáncsehire ajánlá őt 1558-ban. A baranyai nemeseknél nagy tiszteletben állott; Horvát Márk, pöstényi fürdőben elhalván végrendeletét Kis Istvánhoz küldeté, s ezáltal szolgáltatá át a szigeti s kálmáncsehi községekre tett alapítványait. Kisnek iskolamestere Belényi Tamás nevű ifju volt, kinek csak akkor adá nőül leányát, miután a wittenbergi tanodában néhány évet eltöltött. Hosszu török fogság után ²⁾ Kis Ráczekevére költözött, hol 1572-ben meghalt ³⁾.

Sztáray Mihály, paduai tanuló ⁴⁾ első volt, ki Baranyában, mint török birtokon, luth. községeket alapított még pedig saját

¹⁾ Ribini Memor. I. 90. l.

²⁾ Harmineczöt községet igazgatott a török tájokon. Lampe 100. l.

³⁾ Skaricza Máté „Szegedi életirata“ id. h.

⁴⁾ Horányi memor. III. 376. l.

állítására szerint százhuszat. Hosszúra terjedne — írja többi közt — mindazon ütközések leírása, miket a pápa bálványsáfárjaival (cum Sacrificulis Papae) e hét év alatt ki kellett állanunk. Annyit megírnok elég, hogy mindenütt legyőztük őket, s mint farkasokat messzire üztük el Krisztus aklától, néme-lyeket a Tiszán, másokat a Száván áthajtánk, „a savromatok s a jeges Kaukazon túl“, mint a költő énekli. Az idei pünkösd napjaiban Valpo és Vukovár táján zsinatolva, két csatában vertük meg őket s néhányukat annyira megijeszténk, hogy teknő alá, melyen három asszony ült, elbujni kényszerültek ¹⁾.

Hogy a törökök inkább a reformationnak kedveztek, *Huszár Pál* magyaróvári protestans hitszónok is 1557. így tanu-sítja: „A török a meghódított helyeken annyira kedvez az evangelium hű szolgáinak s oly becsülettel bánik velök, (mi kétségkívül Istentől van), hogy soha akadályt nem vet nekik, ha csak önmagok a papi emberek valamely törököt lakomára nem hívnak vagy más alkalommal házukba nem fogadnak. Sőt gyakran történik, hogy az ozmanok egyházi gyülekeze-teinkbe, midőn a keresztény néphez beszéd tartatik, seregesen jönnek; mindazáltal kezdődven a szent áldozás, azonnal tá-voznak“ ²⁾.

A budai helytartó a keresztényeknek egy templomot en-gedett át, melyben felváltva egy kath. és egy luth. hitszónok hivatalkodott, mint 1565. táján Svendy Lázár s más hiteles férfiak elbeszélék a honunkban utazó Chytraeus Dávidnak ³⁾. —

Térjünk át most a harmadik országrészbe, hol a csonka testben az ősök társadalmi idomjait, úgymint királyságot s

¹⁾ Hulderici Miscell. Tigurina II. 200. l.

²⁾ Lampenál 113. l.

³⁾ „Oration von David Chytraeo über den Zustand der Christl. Kirche unter den Türken“ 1569-ből. Nyomtatva 1584-ben.

rontatlan rendiséget, egyházat, koronát stb. szóval az ősi Magyarországot; noha kicsinyben találjuk. A királyi hatalmat 1527. óta Szapolyai Jánossal, 1540. óta egyedül bírja I. Ferdinand; 1550. óta kezében van a szent korona. Trónja körül világi főurak s nemeseken kívül áll az esztergomi érsek, a zágrábi, váczai s veszprémi, később a nyitrai, egri s győri püspökök többnyire ezen székek káptalanai is, a pozsonyi és szepesi prépost, néhány más monostori főnök s mennyire a közügyek hanyatlása engedé, az alsó papságnak a hitben hű maradt része. Világos, hogy a Szapolyai és török országrészekhez képest I. Ferdinand országában a kath. egyháznak kedvezőbb, szilárdabb állása volt vagyis inkább lehetendett, ha az események fejlődését kül- s belviszonyainknak akkori nyomordalmai magával nem ragadják.

A Luther mozgalmak elnyomására 1527-ben két király rendelete köröztetett Magyarföldön: az első, mint tudjuk, Szapolyai Jánosé vala, Esztergomban írva s különösen a szebeni szászokhoz intézve ¹⁾; a másodikat I. Ferdinand, midőn vetélytársát a Dunamellékből elűzvé Budára érkezett, azon évi sz. István király napján adta ki s az örökös austriai, valamint minden más neki alávetett tartományokban kihirdetteté. A rendeletben Luther Mártont oly romlott s konok lelkűnek mondja, kit sem pápa sem császár javítani nem képes; Wormsban ellene kelt határozatot megújítja; előszámálja az eretnekek ellen polgári s egyházi jogon szabott büntetéseket, melyekbe a kath. egyházat jelenleg zavaró ujitók is soroztatnak. Ezen büntetésekkel fenyegeti mindazokat, kik Luther, Zvingli, Oecolampadius s hasonlók tanait vallják, hirdetik, vagy terjesztéseket nem gátolják; minden hatóságnak, mely az igazgatás valamely részével meg van bízva, gondosan szívére köti, miszerint a vétke-

¹⁾ Katona Hist. Crit. XX. 31. l.

ket a törvény értelmében szigorúan megfenyítsék ; nehezebb s bonyolult vádeseteket a király vagy tanácsosai elé terjeszszék, miszerint minden, az igazság szabályai s az egyház közjához képest, elintéztessék. E rendelet jövő húsz éven keresztül, évenként karácsony s husvét napján egyházi szószékről hirdettessék ki ¹⁾).

A magyar főpapok, kik életet s fogamatot szerezni törekedtek *Ferdinand* intézkedéseinek, voltak: Esztergom főmegyében 1525—1549-ig Várdai Pál, egyszersmind 1543-ban, Thurzó Elek holtá után királyi helytartó. Egy évi székurülség után primásul nevezé a király Martinuzi György váradi püspököt s bibornokot († 1551-ben *)). Utóda 1553-ban Oláh Miklós, egri püspök, 1568-ig ²⁾).

Egerben Várdai Pál utóda Szalaházy Tamás veszprémi püspök 1527-ben, egyszersmind cancellár, de megerősítve nem volt s Egerben, Szapolyai miatt, keveset tartózkodott († 1537). Ezen időkre esik Perényi Péternek, Sárospatak s az egykori Palóczi-birtok — Siklós, Valpó — stb. urának s a felvidék főkapitányának Szapolyaitól elpártolása Ferdinandhoz, mit Serédi Gáspár a cancellárság ígérete által vitt végbe: a cancellári hivatalt Perényi viselni, de János leleszi prépost végezni fogta, kinek a sági prépostságot kérte adatni ³⁾). A luth. mágnás különösen kiköté magának, miszerint vallásában sohase háborít-

¹⁾ Raupach „nützliche Beylagen zum I. Theil des erleuterten evangelischen Oesterreichs“ 60—68. l. Ribini Memorab. I. 21. l.

*) Ujabban bőven leírta életét Horváth Mihály. — *Kn.*

²⁾ Született 1493. Szebenben. Latin s hellen irodalom ismerője, költő, szónok, történetíró s hittudós, kit rotterdami Erazmus igen tisztelt, s ki II. Ulászló, II. Lajos, I. Ferdinand, Mária s Miksa bizalmát egyiránt bírta. Papnak felszentelé Szathmári György pécsi püspök, s 1518-ban titoknak s kanonoknak, aztán mint esztergomi érsek, 1522-ben komáromi főesperesnek nevezte. 1527-ben fehérvári örkanonok lévén, Mária királynét Németalföldre kíséré, hol 8 évet töltött s visszatérve 1543-ban zágrábi püspök s cancellár lön, onnan 1548-ban Egerbe tétetett.

³⁾ Bucholz Urkund. 323. l. — Istvánffy l. 18.

tassék, miután ő magát igazi és jó kereszténynek vallja, ki Krisztus Evangeliumából tanulta s tudja a keresztény törvényt. Ferdinand, ebbe is megegyezett, de kívánta, miszerint igazi és jó keresztény gyanánt éljen is, valamint azt Isten iránti tisztelet s a mi igaz kath. hitünk megkívánja s parancsolja ¹⁾. Ezen alkudozás alkalmat adott Perényinek egyházi javakból gazdagodni, Eger várát s püspöki és káptalani, több monostori (apácza) jószágokat elfoglalni. Egert Thurzó Elek helytartó tanácsára foglalta el ²⁾. A bitorlást csak ellenmondással is megakasztani egyideig Ferdinand körülményei nem engedték ³⁾; sőt kénytelen volt azonfelül Perényi Miklós, – Péter fiának a váci püspökséget adományozni 1540-ben ⁴⁾, ki fiatalsága miatt fel sem szenteltethetvén, még azon évben meghalálozott ⁵⁾.

Perényi kezeiből, noha 1542. óta fogságba tartatott, Egert a király csak 1548-ban vehető ki: addig Szalaházy uóda Frangepáni Ferencz, ferenczi szerzetesből nevezett kalocsai érsek s egri püspök ezen egyházaknak jobbára csak czimeit viselte, Egerben a főpásztorkodást gyakorolta 1541-ig, melyben meghalt ⁶⁾. A püspökszék hét évig ürülten maradt; javai visszavételéről a magánosok kezéből gondoskodott ugyan az ország 1545-ben, de aztán a vár fentartására fordíttatni kíváná ⁷⁾: Mi a mult évi gyulafehérvári törvénnyel egybevetve, a szellemnek, mely mindkettőt létre hozta, azonosságára mutat. –

¹⁾ U. o.

²⁾ U. o. 323–341. l.

³⁾ A főnebbiekből bizonyos, hogy Ferdinand Egert Perényinek nem ajándékozta, mint Révai Péter állítja „de Mon. et Sacra Corona R. H.”

⁴⁾ Bucholz id. h. 326. l.

⁵⁾ Pray Specim. Hier. I. 352. l.

⁶⁾ Timon Epit. 1541-re. — Dobronoki György a jezsuiták történetében ekkorra teszi Eger elfoglaltát Perényi által. Schmitth Epp. Agr. II. 355. l.

⁷⁾ 1545: 53. cz. Schmitth II. 364. l.

Perényi halála után 1548-ban, özvegyéhez Székely Klára — s fia Perényi Gáborhoz a király azonnal Bornemissza Pál budai prépostot követül indítá, s Eger várát, püspökségét, hadi s élelmi szereivel együtt, Salm Miklós hadvezér kezébe átadatni rendelte ¹⁾, mi azon évi nagy boldogasszony napján meg is történt; Dobó István és Zay Ferencz nyerék a hadi, Oláh Miklós az egyházi főnökséget Egerben, hol a püspöki s káptalani lakok részint elromlottak, részint a belső külvár körébe vonattak volt. Oláh mint cancellár, a király udvarán tartózkodott s Egerből csupán évi tiszteletdíjat huzott, mit a királyi kamara kifizete; több jövedelmei a török irányába végházzá vált Eger vár fentartására fordítottak ²⁾. — Hasonló helyzetben volt Oláh utóda Ujlaki Ferencz 1554-ben és Vranich Antal 1558—1569-ig egri püspökök.

Nyitra egyházmegye, Podmaniczki István után 1528-tól csak harmincz év múlva 1557-ben nyert ismét főpapot, Bornemissza Pál erdélyi püspök személyében († 1579-ben). Podmaniczki halála után az egyház jószágait enyingi Török Bálint foglalá el s 1534-ben Thurzó Elek országbirónak nagy összeg pénzben átengedé ³⁾, miben a király oly feltét alatt egyezett meg, miszerint egyik Thurzó családjabeli sarjadék Nyitrán püspök legyen. Az országbíró erre, Thurzó János fiát Ferenczet rendelé, de ennek (talán a kisebb egyházi rendeken kívül) más rendje nem volt; Nyitra javait az országbirótól csak 1543-ban vevé át, minek fejében, ennek végrendelete folytán minden további, örökségi követelésről lemondania kellett ⁴⁾.

Vác megye, hol Országh János püspöki utóda Brodarich

¹⁾ Schmitth Epp. Agr. II. 366. l.

²⁾ Schmitth f. h. 375. l. Katona XXI. 812. l.

³⁾ Wagner Anal. Scep. I. 173. l. Istványfi levele Pázmányhoz Katona Hist. Crit. XXVIII. 288. l.

⁴⁾ Wagner Anal. Scep. I. 170. l., IV. 102. l.

István, 1540-ben Perényi Miklós, 1541. táján Dudich Ágoston vala, 1544. évtől fogva törökhely úgy, mint Veszprém és Pécs.

Győr várát Báthori nádor ígéretenél fogva, egy török származású, de megkeresztelt s magyarra lett vitéz Bakich Pál nyerte Ferdinandtól 1527-ben; a várral az egyházjavarakat is tartá és „püspöknek“ neveztetett¹⁾. 1537-ben a törököktől agyonveretve, Győrt fiára Péterre hagyta: azonban az egyházmegyének 1538-ban püspöke lett Berdovich István és 1539-ben Ujlaki Ferencz, ki egyébíránt már 1530. óta kormányozá az egyházmegyét. Jövedelmét csak részben szedé a püspök; tizedeit német urak bérelgeték a királytól, minek megszüntetését az 1547: 21. tcz. sürgette s a vár meg város fentartására akarta fordíttatni. Hasonlóan az 1548: 8, 1552: 18, 1554: 12. tcz. Utóbbi évben Ujlaki utóda lett Gregoríancz Pál, kalocsai cz. érsek, zágrábi püspök²⁾.

Zágráb egyházmegyét 1518-tól Erdödi Simon, 1513-tól Oláh Miklós, ki személyesen mint cancellár, Bécsben működött, megyéjét pedig Tompa György helynök által kormányozta, 1549-ben Gyulai Farkas, aztán Gregoríancz Pál, Brumann Mátyás s 1563-tól fogva Draskovich György igazgatók. Hogy Zágráb egyháza a Zrinyiek kapzsi vágyai mellett Eger, Győr, Nyitra sorsára nem jutott, Erdödi Simon érdeme volt, ki ezen s egyéb körülmények miatt örökös harczba bonyolodott velök³⁾.

A káptalanok javai is egyes családok által lefoglaltattak, különösen a tizedek, mely visszaélés megszüntetésére ismételt kir. rendelet volt szükséges⁴⁾.

¹⁾ Katona Hist. Crit. XX. 145. l.

²⁾ Károlyi Spec. Jaur. Eccl. 78. l. — Istvánfi 133. l. — Romanus a Venantio Syllab. Praes. Jaur. 44. l.

³⁾ Bővebben Lányi Magyarföld Egyháztört. I. 274. l.

⁴⁾ U. o. 275. l.

E vázlatból világos, mikép a Ferdinand kezén létező egyházmegyék közt főpásztori gondosság tekintetében legárvább állapotban sinlődött Eger 1534—1560-ig, Nyitra 1528—1557-ig, Győr 1527—1554-ig, Veszprém 1537—1548-ig, összesen mintegy 24 vármegye! És épen ez időszak, 1527—1560. év közt, azon kor, melyben a kath. egyház a Szapolyai s török birtokban teljesen hanyatlott s a protestantismus uralkodása megérlelt, melyben az ujítás Ferdinand országrészét is, noha nem oly nagy mértékben, megszállotta. Völtek Ferdinand hivei közt hatalmas világi urak, kiket wittenbergi hitujítókkal levelezésben, otthon pedig egyházaktól elidegenített jószágok birtokában találunk, ugymint Thurzó Elek országbíró s királyi helytartó, Révai Ferencz thuróczi főispán s a znióváráljai premontrai prépostság ura, Nádasdi Ferencz Csorna, Kapornak stb. tartója, Balassa Menyhért nógrádi s honti birtokos, Serédi Gáspár Szent-György s Bazin ura, Perényi Péter, Magócsi Gáspár stb.

Nádasdi Tamásnak szólt, mint láttuk, Melanchton 1537-ki levele, melyben Dévai Mátyást ajánlá a nagybefolyásu magyar főurnak. Örömetst károlá fel Melanchton az alkalmat, magát is pártfogásába ajánlani, mert a „nagyok kegyes pártfogására a hitujítóknak most szüksége van s Dévaitól hallja, hogy a főispán nagy költséggel tanodát alapít, mely a háboru miatt széledező muzsákat befogadja; kéri s inti egyszersmind, hogy akadályoztatni semmi nehézség által magát e szándékaiban ne engedje, miben Isten segedelmére számolhat, kivált ha azon leend, hogy „tisztább tanitmány adassék elő az egyházakban“. Dévain kívül Sylvester (Erdösi) Jánost is ajánlja pártolásába ¹⁾, ki 1534. év óta tanult Wittenbergben, s az ajánlás kö-

¹⁾ Ribini Memorab. I. 40. 1.

vetkeztében Nádasdinak ujszigeti iskolájában alkalmazást nyert, később udvari papja lön Sárvárott. 1543-ban a héber nyelvet adá elő Bécs egyetemén ¹⁾. Ujszigeten Nádasdi könyvnyomdát tarta, melyből Erdösi grammaticája s uj testamentoma jelent meg, társa Abádi Benedek volt, a fordító Ferdinand király fiai, Miksa és *Ferdinand* főherczeknek ajánlá fel művét 1541-ben ²⁾. — Nádasdi Tamás levelezéséből Melanchtonnal emlékezetes az utóbbinak 1555-ki irata, melyben körösi Drugner Jánost ajánlá és imádkozásra szólít fel mindeneket, miszerint Isten a maga szentegyháza maradékait, az őt helyesen szolgálókat, a töröktől óvja meg ³⁾.

Luther maga Révai Ferencz Szerémmegyei, aztán Thuróciban települt és szapolyai, szobi, verbőczyi s palóczi javakból gazdagon megadományoztatott birtokos, thuróczi főispán, 1527. óta királyi személynökkkel ⁴⁾ levelezett. Alkalmul szolgált Révainak, ki a Zvingli tanához hajólt, tanácskérése, mihez kelljen lelke megnyugtatóására magát tartani. Luther felelete 1539. aug. 4-én iratott ⁵⁾.

A terjedelmes Esztergom és Eger egyházmegyében nevezetes az öt városi, a szepesi királyvárosi és a bányavárosi elszakadás.

Az öt város felső Magyarországon: Kassa, Lőcse, Szeben, Eperjes és Bártfa egymás közt szövetségbe, oly polgári sulyt nyertek, hogy országos tekintélyre jutottak.

Azon alkalommal midőn a nyilvános rabló Basó Mátyás elfogatva 1531-ben, Nyári Ferencz által Lőcsére vitetett, Szalaházi Tamás egri püspök luth. hirdetőkre akadván, Antal

¹⁾ Kazinczy Magyar Régiségek és Ritkaságok I. XI. 1.

²⁾ Kazinczy M. Régiség s Ritkaságok.

³⁾ Katona Hist. Crit. XXII. 719. 1. Klanicza de Tolerantia 39. 1.

⁴⁾ Hormayr vaterländische Gesch. V. 111. 1.

⁵⁾ Ribini I. 43. 1.

eperjesi hitszónokot s Bertalan papot egykoron Szepes káptalani káplánt Ipoltfi szepesvári kapitány által megfogatá s a kassai predikátorral (mint látszik *Dévaival*) együtt előbb Lipótújvárra vitette, honnan az eperjesiek könyörgésére Bertalant elbocsátván, a többivel Pozsonyba indult, de fogva csak a kassai hitszónok tartatott; Antal kiszabadulva 1532. febr. 2. érkezett Eperjesre ¹⁾. Miből bizonyos, mily hitujítási izgalomban voltak légyen hazánknak e tájai és mily gondosságot s egyszersmind engedékenységet mutattak a kath. főpapok azok iránt, kik nekik hitujítók gyanánt kijelöltetének. Talán tettető megtérés elegendő volt az elaltatásra. Bártfán Esaiás pap a rendes plebánost hitujító tanok hirdetésével annyira népszerűtleníté, hogy ezek a plebános letételén dolgoztak, és elkülönzött istenszolgálatra gyűltek. Esaiásnak azonban el kellett költöznie, mi követőit még merészebbé tette. Ferdinand király több levelet íratott a városhoz; egyik, 1535. marc. 20. levelében ismételve kijelenté, miszerint tűrni nem fogja, hogy az ősi kath. hit s egyházon bántalom ejtessék; most pedig újra fej- s vagyonesztés alatt tilt minden ujítást; a nyugtalankodók fékezését elrendeli s az Esaiás által terjesztett tévedések elnyomását ajánlja ²⁾. Perényi Péter, felvidéki legdúsbabb birtokos ur nemcsak a maga megyéiben, hol birt, volt támasza s védvéra a hitujítóknak, hanem a szabadvárosokban is ³⁾, hol tekintélyét a püspöki hatóság gyakorlatának bénítására örömet használták. Perényi pártfogása mellett Stoeckl Leonárd, Wittenbergben 13 évig folytatott tanulás után a bártfai iskola vezetését nyerte el, mely hivatalban Melanchtonnal szüntelen levelezett s husz évet tölte, 1560-ig a lutheranizmust

¹⁾ Wagner Anal. Seepus. II. 165. l.

²⁾ Ribini Mem. I. 37. l.

³⁾ Timon Epit. Chron. ad Ann. 1539.

tetemesen előmozdítá. Stoeckl oktatásában sok kath. ifju részesült Vbranchich rokona Domitius Jeromos is, a püspök költségén Bártfán járt iskolába ¹⁾. Stoeckl kortársai s legközelebbi kora neki tulajdoníták az öt város átpártolását ²⁾; noha kivüle minden városban többekre akadunk, kik amaz eredményre közreműködtek; így Lőcse városhatósága a luth. község tanítására Bogner Bertalan papot hívá meg Brassóból 1542-ben: iskolamestere Türk Dániel később városjegyző lön ³⁾.

Midőn 1545-ben zsinatokra látjuk gyűlni a Szapolyai birodalmában lévő lutheránusokat, Megyesen a szászokat, a tiszapartiatkat pedig Erdődön: 1546-ban az öt várost Eperjesen szemléljük tanakodni egyházi szabályozás felett, mely idő jártával bővitve s módosítva, az ötvárosi zsinatokon törvény gyanánt szokott felolvastatni s azt tartalmazá, miszerint az ágostai hitvallásban s Melanchton loci communes munkájában foglalt hitcikkelyek tartassanak meg; „valaki ezektől eltérőt tanítana, azt azonnal a főesperes urnak be kell jelenteni“ ⁴⁾. Elválás, illetőleg elszakadás a kath. egyháztól világosan kimondva nem volt, de mégis érthető vala; mert az ágostai hitvallás nem volt kath.

Az ötvárossal határos Szepesség ugyanazon irányban haladt, noha nem oly elhatározott lépéssel s nem is oly nyilvánosan szembeszökő eredménynyel. Irányt adó befolyást gyakorolt lomniczai Horváth János, 1511—1544 ig szepesi prépost. István nádor özvegye Hedvig teseni herczegasszony maga s két fia János és György nevében mint kegyur ajánlotta volt Horvát Jánost 1505-ben, kit fiatal kora s tanulatlansága miatt

¹⁾ Vbranchich levele Domitiushoz 1559-ből, kit mérsékletre int. Schmitth Epp. Agr. III. 86. l.

²⁾ Wagnernál Anal. Scep. II. 15. l.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Ribininél Mem. I. 67. l.

Bakacs Tamás esztergomi érsek megerősíteni nem akarván, Hedvig maga költségén Romába tanulásra küldte; a préposti jövedelmeket azalatt atyja Mihály élvezte. Hatósági jogok miatt az új prépost mind Bakacs mind utóda Szathmári érsekekkel szüntelen feszengésben élt. A mohácsi vész utáni ingadozó vi-selete miatt Szapolyai őt elűzte s helyébe Baczy Ferenczet nevezte, minek csak annyi fogadata volt, a mennyi szerencse kedvezett a szepesi védúr s király hadainak.

A hitujítás Szepes városaiból a vidékre terjedett. Henkel Sebestény löcsei plebános, míg élt, erősen védé az egyház ősi állapotait; az ujitáshoz szító polgárok, mint Satler Péter, Balás varga, János ötvös, a tanács parancsából fogságba juttottak; azonban a löcsei bíró, Mild Gergely a hitujításhoz szított¹⁾, melynek papi rendből lett zászlótartói közt nevezetes Bertalan pap, szepes káptalani káplán, Antal eperjesi, Quendel (Serpilius) Lörincz bélai, Bogner Bertalan, Fischer Endre, Leidischer György késmárki papok²⁾. Utóbbi a maga egyházában nyilvánosan összeházását körmöczi Kerl Endrét, bierbronni 60 éves lelkészt egy, Erzsébet nevű 14 – 15 éves hajadonnal, 1536-ban³⁾. — Így ment ez több városban s faluhelyeken is. Horváth prépost, önmaga az egyháziság s való-lási érzelemnek teljes hiányában csak a világnak s érzékiség-nek élve, még 1542-ben is, legalább nyilvánosan a külső idomokat megtartá, midőn azon évi körlevelében, a török háború szerencsés folyamataért közimádkozást elrendelve, erősen ki-kelt a hitujító predikátorok ellen, kik a hiveket hibás tanokra tévesztvén, mind a két szín alatt áldoztatnak. Ugylátszik, en-

¹⁾ Wagner Anal. Scepus. II. 154. l.

²⁾ *Sperfygel* Annal. Scepus. ad ann. 1531. — Timon Epit. ad ann. 1540. — Genersich Kásmark I. 92. l.

³⁾ *Matricula Regalium* 113. l. Genersichnél Kásmark I. 92. l.

nek nyomán kelt 1543-ban a huszonnégyszáz királyvárosi s mindvalameennyi szepesi lelkész folyamodványa I. Ferdinandhoz, „miszerint az ősi kath. egyház hitében őket megtartani s népeiket a luth. tévedésektől megóvni kegyeskednék; oly felsőt ki őket az annyi felekezetre osztó, annyi zavart, gyilkolást s egyéb erkölcstelenséget okozó evangelium elfogadására kényszerítendé, nem szeretnének, azt sem tűrhetik, miszerint hitújító emberek lelkészül választassanak az erkölcsonrtott nép által vagy megvesztegetett főpapoktól rendeltessenek, minek esetére királyi tisztviselők pártfogását kívánnák, melynek segítségével eféle közbékeháborgatók ellen fölkelhessenek.

A szepesi lelkészek seniora Moller György löcsei plebános új folyamodványban különösen elsorolá a tényeket, melyek a szigorú eljárást indokolhaták: „Vannak — írja — kik az ol-tári szentség imádását bálványosságnak hirdetik, egy szín alatt sem akarnak áldozni; mások esküdtek, hogyha mindkét szín alatt nem áldozhatnak, gyónni sem fognak, mint a mult nagyböjtben cselekedtek is, felsőt, a wittenbergi vezért kivéve, nem akarnak“. Leudischer ellen volt mind ez irányozva, ki ellen Horváth préposthoz is fordult ¹⁾. Örömet teljesítette Ferdinand a szepesi clerus óhajításait; a szepesi prépost és főispánhoz Nürnbergből azon évi apr. 21. küldött rendeletében ²⁾.

¹⁾ Többi közt ezeket írja róla: „Iste Leudischer uxorem duxit, et Vratislaviae se copulari permisit. Turmatim in Caseiforo (Keszmarkini) populum coepit absolvere, sine speciali confessione. Sub utraque ibidem communicavit, et communicari docuit. Intercessiones SS. nullas esse praedicavit. Jejunia ab ecclesia statuta, nihil prodesse dixit. Schisma in ecclesia Scepusiensi seminavit. Corpus Christi in ecclesia esse negavit. Missae sacrificium publice vilipendit: sacerdotem Caseiforo publice cum puella copulavit. In scandalum totius populi, feria sexta magna post passionem, in Caseiforo, in domo Francisci Fucaronis, assaturam carnum comedit stb. Moller lev. Engelné II. 71. l.

²⁾ Ribini I. 54. l.

Nem első rendelete volt ez Ferdinandnak ez ügyben; már 1538-ban hivatkozott ilyenre Fels kapitány, midőn a bártfai tanácsnak ama körmöczi eredetű házaspap lelkészül hivatását tárgyzó határozatára elutasítólag felelt, azzal fenyegetvén, hogy vett utasításánál fogva a papot megfogatni s példásan megbüntetni fogja ¹⁾).

Azonban a szepesi prépost Leudischer megválasztását helyeselte. Telvék a szepesi lelkész testvértület emlékei panaszokkal ellene, mint a ki egyházi ügyeit hanyagon s csupán külsőleg vezetvén, testestől lelkestől azon volt, mikép szaporithassa kincseit, mely iparkodásban a lelkészek zsarolásától, erőszakos kifosztás-, bebörtönzés- s egyéb botrányos bánástól sem irtózott ²⁾). Figyelmet gerjeszte a prépost azon ujítása is, hogy, Gáspár durandi lelkésznel bójtnapon tojással élt s mondá, mikép a sz. György napján tartandó zsinaton a tojással élést megengedni fogja ³⁾). Az 1543. év folytán látjuk, mikép Horváth a prépostságból kiesik, ennek javai Szepes várhoz vonatnak, a szepesi lelkészek pedig oda utasittatnak, miszerint a prépostnak járó székdíjat Szepes urának, Báthori Endrének adják meg, minek teljesítésére zwinyei Merse László által erőszakkal is kényszerítettnek ⁴⁾). Utódával Krecsmár Lőrincz préposttal Horváth alkudozásba bocsátkozva ettől a prépostságot száz arany évi fizetéssel vissza akarta váltani; azonban Báthori által kizavartatva, Jost Györgynek Ágnes nevű leányával házasságra kelt ⁵⁾).

¹⁾ Katona Hist. Crit. XX. 1097. l.

²⁾ Szepesi lelkészek levele Ferdinandhoz 1538-ból. Wagner Annal. Scepus. II. 224. l. A király feddőleg irt neki. Várdai érsek pedig a szent-
szék elé idézte. Katona f. h. 1279. l.

³⁾ Katona f. h.

⁴⁾ Wagner Ann. Scepus. II. 240. l.

⁵⁾ Engel II. 75. l. — Anal. Scepus. III. 82. l.

A német és szláv kis városok féltékeny szelleme nem csak Erdélyben s Szepesben, hanem a bánya s más szabad városokban is legerősb gyámola lön a hitújításnak. Azonban mindenütt látható, hogy a főpappal bíró egyházmegyékben 1560. évig sehol sem szilárdulhatott meg.

A bányavárosok közt Besztercze volt az újítók főszéke, hol az 1526-ki elnyomott s megfenyített lázadás még végkép le nem csendesült. János királynak 1527-ki jan. 25-én ujra kellett közbenjárnia ¹⁾; Várdai érsek pedig 1530. apr. 5-én kelt levelében, az Ur irgalmára s az ösök hite, s üdvére kérte a polgárságot, miszerint a tévelygőket nem hallgatván, őket intéssel, jobbra való tanítással, s minden más eszközök használatával az egyház kebelébe visszatérítsék; a papi és szerzetes személyeket pedig, kik azon hibákat hirdetik, vasra veretven Esztergomba küldjék, hol ha bebizonyítandják, hogy az igazi kath. hiten vannak, őket kihallgatandja s helyeselendi, különben az igazság útjára vezetendi ²⁾. A beszterczei lelkésznek megírta, miszerint Selmeczrre menvén, mindkétnemű kath. hiteles személyeknél vallatást illetőleg nyomozást tartson, vajjon a helybeli lelkészek s egyházi emberek nem hajlanak-e az új tévedésekre? nem tanítják-e nyilvánosan? Megtartják-e az egyházi böjtnapokat? Nem élnek-e nőkkel, vagy nyilván s a világ láttára nem házasodnak-e? Mind ezt esküvel bizonyíttassa be, s titkon küldje Esztergomba: magát pedig a városi tanácsot és községet intse meg, miszerint ilyen hithirdetőket fel se vegyen, hanem üzzön le a szószékről s ki a városból: mert tanítmányukat a kath. egyház roszalja és tiltja. Ha pedig kath. és igaznak mondanák vallási tanításukat a hitújítók, a község őket Esztergomba vitesse, hol az érsek azt jobban

¹⁾ Katona f. h. 29. l.

²⁾ U. o. 621. l.

fogja vizsgálhatni s megítélhetni. Ily tartalmu iratot küldte a többi városokhoz is, mert azt vette észre, hogy a kath. nép többnyire rászedetik, mely papjaiban külsőleg tetemes változást nem látván, a kath. vallásnak kiadott új tanítmányokat készséggel hallgatja. A primás zsinórmértékül a lelkészek s vallási oktatóknak a kath. vallás főcikkelyeit is megküldötte. Főleg a bányavárosokat illető Várdai körlevele, melyet azon hó végéfelé az egész egyházmegyében köröztetett¹⁾. Kőrmöcz polgárai követség által Esztergomba fiúi hódolattal járultak Várdaihoz s mint az ősi egyház hívei további főpásztori gondjaiba ajánlák magokat²⁾. Példájukat alkalmasint egyéb városok is követték, Besztercze polgárainak egy része azonban a plebánost, ki főpapja rendeleteinek teljesítésén buzgón járt el, javadalmtól megfosztani s a városból elutasítani iparkodott, mire a király meghagyásából biztosok mentek a bányavárosokba, a lelkészek s papi személyek hitvallását, életviselését kérdőre vonandók³⁾. Selmeczen vizsgáló biztosok Endre prépost és Fegyverneki Ferencz voltak. A selmeczi tanácsnak 1536-ban Várdaihoz intézett levele előadja, mikép történt a dömés nagy zárdának a tanács általi elfoglalása: a zárda felsője, midőn a föld termékei beszodettek, jól rakott szekerekkel s lovakkal alattomban eltávozott; helyettese, nem lévén, miből művelje a zárda földet, eladta az egyház kelyheit, kereszteit, füstölőit stb.; az így beszerzett pénzzel szintén elbalagott; a harmadik elzálogította a földeket, réteket s elment. Így folyt az mindaddig, míg a zárda ki nem üresült; ki mit elvihetett elvitt, s ment. A zárdában csak két rokkant öreg frater maradt, kinek irgalomból egy forintot adata hetenkint a

¹⁾ U. o. 624. l.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o. 959. l.

tanács. Ez így levén, figyelembe vette a város, mit művelnek közelben Balassa Zsigmond, báthi Lévai Gábor, Podmaniczki János, mint foglalnak el várakat, falvakat vagy zsákmányolnak, és attól tartván, hogy majd a zárdát is éjjel, a városnak legnagyobb veszélyére bevehetik, a zárda épületeit önmagok elfoglalák, mi azonban nem történt, mint az érsek híbásán értesítettett, mostani. Hitszónokuk tanácsából az épületnek azonban eredeti rendeltetését szemelött tartva, koldúsaikat telepíték oda, kikkel, ha a vádló dömések akarnak, bizvást együtt lakhatnak ¹⁾.

Nagyon szaporodott a luth. tanok követőinek száma 1547. táján, midőn V. Károly, legyőzve smalkaldi ellenségeit, Fridrik szász herceget fogságba téve, ennek alattvalóit ezerekenként Kőrmöcz hegyei s völgyeibe szállítá, hol a szakállos szászok erdőket irtottak, bányákat műveltek, csatornákat építettek s a luth. tanok konok követői maradtak ²⁾.

Hogy zsinatokra nem gyűlhettek, s hitczikkelyeik tüzetes meghatározása által nem rendezkedhettek, úgy mint a Tiszántúliak; csupán a főpapok örökődése gátolta, kik országgyűléseken is gyakran pendíték meg e tárgyat. Mert az 1525 ki törvények korától fogva a vallásügy kétségtelenül több ízben fordult meg az országos tanácskozásokban, de törvénynyé nem vált más, mint az egyház javak körüli némely intézmények, úgymint Magyarországon a 1536. 9, 1537. 19, 1542. 3, 1543. 1, 1545. 2, 4; 53, 54, és 1546. 45. tcz. Nálunk a vallásügyben csak az 1548-ki pozsonyi gyűlés szólalt fel legelőször. „Számra nem, de elszántság, szellemi műveltség és hatalomra nézve a protestansok tulsúlyt gyakoroltak e gyűlésen ³⁾”. Ez szelidíté

¹⁾ Eredetije a primási levéltárban.

²⁾ Kőrmöcz város régi jegyzőkönyvei szerint. Katona f. h. XXI. 646. l.

³⁾ Fessler VII. 512. l.

talán a rendszabályok és hazánlott törvények szigorát, és paralyzálta a katolikusok szigorubb javaslatait. Az egymást követő balesemények is hozzá járultak, hogy védelemről gondoskodjanak inkább mint kirekesztőleg a vallás ügyéről, mire a már megkezdett zsinat ugyis orvoslást ígére. Magok az ágostai vallásuak kinyilatkoztatták, hogy az egyháztól elválni nem szándékoznak: csak a visszaélések töröltessenek el. 13. pontban kéri a rendek ő Fölségét, hogy „tekinteténél fogva ő, a császár a sz. atyánál a zsinat tartását eszközöljék ki, melyen a vallástügyi vitás kérdések kiegyenlítettessenek.

Addig is Ferdinand a császári bátyja által kiadott német *Interimsszabványt* óhajta behozni. De a mely idegenkedésre V. Károly talált a birodalomban, olyanra akadott Ferdinand király Magyarországon, midőn azt „a püspökök sugallására“ a Rendeknek ajánlá¹⁾. Az országgyűlés 5. és 6. cikkelyében áll: „a király megintésére, mi a vallás ügyét illeti, egy értelemben vannak vele a rendek aziránt, hogy az istentisztelet és vallás régi szabályokra visszaállíthatása végett, a hittévelygéseknek mindenütt el kell törölnetniök; de ezt egyedül ugy gondolhatják elérhetni, ha minél előbb *papi* és *tanult* férfiak (akár püspökök, akár apátok, vagy prépostok azok) tétetnek főpakul minden egyházba, hogy mindönmagok, mind helytartóik s alárendelt lelkészeik által szóval s példával oktassák a reájok bizott keresztény nyáját; fő és alesperesek, lelkészek s hitszónokokat rendeljenek, a kath. egyház szabályai szerint; iskolákat alapíttassanak és egyházukban székeljenek; ha ezt nyilvános hivatalaik miatt nem tehetnék, alkalmas egyházi helytartókat tartsanak s egynél több javadalmat ne birjanak. — Hogy tisztökben minden oldalról pontosan eljár hassanak az

¹⁾ Leibiczér évirat Wagn. II. 54. — Klanitius Toler. 21. 1.

egyháziak, intézkedett a 8. tczikk, mely szerint az egyházi javak- és tizedeket világi kezekből, akár a király által irattak át valakinek, akár tetteleg és jogi czim nélkül biratnának azok, ki kell szabadítani és alkalmas egyháziaknak adni. Az egyháziak általános elszegényedése tekintetéből a 9. tcz. szerint a király a püspököknek díj nélkül megerősítést eszközöljön ki a pápánál, valamint segédpüspököt felszentelési engedelmet is. Mert ezeknek hiánya okozta az oly nagyon érezhető lelkészhiányt ez országban.“

Mennyire hanyatlott e korszak első felében a religio és egyház ügye; kitetszik abból, hogy tanult lelkészek helyét avatatlan emberek foglalták el, némely földesurak elnézésével vagy akaratával, kézművesek fogtak a nép vallási neveléséhez. Az 1548. 10. tcz. ezen visszaélést megszüntetni, a szent religiót pedig hajdani virágzásába hozni óhajtván, világi tekintetét és hatalmát ígérte kölcsönözni, hogy egyetemes egyházi látogatás tartatván, olyanok a népoktatásától elmozdításának, és alkalmas s avatottakkal cseréltessenek fel. Mennyire otthonos volt már a világi urak közt Luther reformatiója, abból kitetszik, hogy a 11. tcz. szerint egyedül a keresztség-ismétlők vagyis az ugynevezett új keresztények és Sacramentariusok (Calvin és Zvingli követői) rendeltetnek kiharancsoltatni az országból valahol még találtatnának.

Várdai primás és Oláh Miklós, előbb zágrábi most egri püspököknek áldásteljes befolyása érezhető ez évi országos határozatokban. A kath. egyház súlyedésének oka ugyan az volt, mi az új tanokat emelte. Ennek első apostolai igen jól értettek az ügyhez, melyet terjesztének, s a segítségszerekhez, mikkel czélt érendének. Azért alapítanak iskolákat, könyvnyomó intézeteket állítanak fel, könyvtárakat gyűjtének, meglévén győződve arról, hogy fiatal kebelbe az iskolában bármily újdonságot olthatni, távolban pedig eszméket sajtó segedelmé-

vel legjobb foganattal terjeszthetni: s ott lön irthatatlanul gyökerezve az új vallás, hol mindezen szellemi segédeszközök virágoztak. A katolikusoknak majd semmi iskolai intézeteik sem voltak, a káptalani s monostoriak, ezeknek megszüntével vagy hanyatlásával, megszűntek. Némely káptalanokat török fegyver irtott ki; az aradit, mint sok más monostort világi urak szállották meg. Az ekkép pusztán állókat szerzetes egyé-
nekkel ellátni e körülmények közt lehetségesnek nem látszott: hogy azonban a mondott szent helyek javai idegen kézbe ne essenek, vagy ha estek, a fenálló törvények ellen ott ne maradjanak, jövedelmeik tanult lelkészek s a kath. religio hit-
szónokainak eltartására, iskolák, tudós s erényes oktatók alapítására határozattak fordíttatni; e jószágok gondjait az illető főpásztorok viseljék, a királynak róla számolandók ¹⁾. Hogy ez időtájt már mennyi ellensége volt a kath. vallásnak s mennyire erőlködtek azt lerombolni, nyilván tanúsítja az 1553. 7. tcz. Tilalmaztatik ebben a főpapok s az általok rendelt lelkészek gúnyoltatása, veretése, gyilkoltatása, az egyházak szétrombolása, rablása, fertőztetése, a képek megrontása ²⁾. Az 1556. 25. tczikkben megújíttatnak a múlt gyűlések határozatai.

4. §. *Hitújítók felekezetei.*

Tartalom: *A szász-magyar határok a hitfelekezetek széke, — visszakeresztelők eredete; — első megjelenésök honunkban; — főúri kedvezés; — országos törvényeink erélytelensége*

¹⁾ 1545: 12, és 1550: 19 tcz.

²⁾ Si qui autem contra ipsos Praelatos, et Concionatores ab eis delectos, ausu temerario palam insurgere; et ipsos vituperiis, contumeliis, verberibus, aut nece afficere; vel ecclesiam Dei in contemptum Divinae Majestatis destruere, diripere, prophanare, et spoliare, imaginesque

ellenők. — Luther s Melancthon buzgólkodása a naponta feltűnedező új meg új hitfelekezetek irányában; — ezek száma. — Calvinismus hirdetői és pártolói honunkban; Erdélyben; a török birtokban. — Socini tanítása és követői.

Ferdinand és Zsigmond lengyel király közt 1538. táján annyira feszült viszonyok keletkeztek, miszerint az utóbbi minden közlekedést megtiltott a siléz és magyar határokon. Ferdinandnak ebbeli panaszaire azt válaszolta, hogy a siléz kerületekben naponként keletkező s terjedő hitfelekezetektől, miket undokságuk s istentelenségük miatt halálos mételyként kell kerülni, akarja lengyel alattvalóit megóni ¹⁾).

A siléz, cseh, morva tartományokban még husz, pikard, ádami tankövetők kovászán keltek azok s ez idő tájban a visszakeresztelők — anabaptisták — felekezeteivel szaporodtak. A visszakeresztelők szerzője, 1521. táján, némelyek szerint Münzer Tamás, mások szerint Storch Miklós volt. Storch tanítá, mikép az ige hallgatása, a kisdedek keresztelése, az oltári áldozat haszontalan dolgok; felserdülteket újra kell keresztelni; pörlekedés, tisztviselés, esküvés keresztényhez illetlen dolgok; keresztények közt nincs tulajdon, minden közös ²⁾). A vagyon közösséghez a nők is járult ³⁾). A német pörhad eredete ezen tanokban keresendő. Münzer a fellázított nép vezére vala ⁴⁾). Nem csoda, ha tűzzel vassal fogott e

in Ecclesiis frangere, aut incendere praesumerent; tales comperta rei veritate, pro delicti merito, jure mediante, per S. Majestatem puniantur; modo et ordine super his, in Articulis praedicti Conventus Anno 1548-vi, expresso“.

¹⁾ Zsigmond levele. Katona Hist.Crit. XX. 1122. l.

³⁾ Ott Annales Anabapt. 6. l. Sleidan Hist. 157. l.

²⁾ Ott u. o. 129. l.

⁴⁾ Sleidan f. h. 69. l.

felekezet kiirtásához minden állam A németek Spirában tartott birodalmi gyűlésen 1529 ben végezték, hogy a visszakeresztelöket tüzzel vassal kell kiirtani, minden egyházi bíró előtt tartandó előleges vizsgálat nélkül ¹⁾.

Mindenünnen üzetve a szétvert visszakeresztelők egyike, Hubmajer Boltizsár már előbb Morvaföldre ért, hol többek közt Hutter Endrét és Scherding Gábort nyerte meg nézeteinek ²⁾; számuk s az e feletti aggodalom annyira növekedett, hogy elűzetésök végrehajtására a Prágában mulató Ferdinand Magyarországból is kért segélyhadat; 1534-ki áldozó csütörtökön kelt egyik levél szerint a löcseiek hadak küldésére szólítottak, öt ezer huszár, Serédi Gáspár és Horváth Gáspár a magok dandáraival hivattak meg ³⁾. A cseh s morva tartományokból kiharancsoltatva, elszéledtek; Szadler Ulrich és Lochmair Leonard hazánkba menekültek 136 ban; 1547-ig, új kiűzetések következtében, újak érkeztek s magyar nemesek javaira telepítették; Nyári Ferencz Szobotistra, Branisra, Bakich Péter Holicsra, fogadá őket ⁴⁾. *Ferdinandnak* 1548. máj 8. kelt rendelete honunk kárpáttárait akaratlanul is megnépesíté; az 1548: 11. tezikk pedig, mely őket s a calvinistákat kiutasítja, erőtlenül kezeltetett ⁵⁾.

A communista tanok kiirtása nem volt oly könnyű dolog, mint az egyszer vallási mozgásba hozott s benne ápolt kedélyek gyöngye kezelői gondolták. Az augsburgi gyűlés 1551-ben ezt sajnosan tapasztalá s meg is vallá ⁶⁾, új és szigorú rendszabá-

¹⁾ Ott f. h. 48. l.

²⁾ Hutter tana: nullum Christianum posse esse magistratum, nec ullum magistratum Christianum. Ott f. h. 36. 51. l.

³⁾ Sperfogel szerint Katona f. h. XX. 901. l.

⁴⁾ Windisch Ung. Magaz. III. 216. l. hol Bakich helyett hibásan Bálint áll.

⁵⁾ Ott f. h. 109. l.

⁶⁾ Ott f. h. 118. l.

lyai oly kevésbé vezettek célra, mint honunknak ebbeli ismételt törvényczikkéi; 1556: 26-ban négy heti határidő tüzetett ki, mely alatt a földesurak javaiból kiüzessenek, ellenkező esetben a király leg súlyosb haragja szállandott azokra, kik ezután is pártolnák őket.

Ezen és más, a hitujító mozgalomból keletkezett egyházszakadások s hittévedések Luthernek versenyzői voltak; ezek keseríték meg napjait kimondhatatlanul s annál sanyarúbban, minél negédesben ugyanazon alapra támaszkodtak, melyből az ő állása s virágzása is emelkedett. Nyíltan megvallá, hogy valamint a pápát sem kard, sem bármily földi hatalom nem volt képes megdönteni csak ő, úgy őt csak a sátán fogja megront-hatni a maga pajzán álnok csapatjai- s felekezeteivel — ¹⁾); bátran levoná a leplet, mely a hitujítók lépéseit takará, midőn panaszlá, mikép istenés, szent életet mutatnak a prédikátorok, míg lelkészshivatalt nem nyertek, aztán merő kóhalmányokat, tévedéseket s eretnekséget tanítanak. Ilyeneket nyilvánosan kell kárhoztatni, hogy tévedéseiktől az ivadékokat meglehessen óvni ²⁾).

Bonaventura galgóczi ferenczes, összeszámlálá a hitfelekezeteket, melyek Luther fellépése folytán keletkeztek. Csúpán 1517—1567-ig Luther felekezet volt tizenegy, fellutheri tizenegy, lutherellenes ötvenhat, mely utóbbiakhoz soroltatnak a visszakeresztelők, sacramentáriusok, Zwingli, Calvin követői, confessionisták, extravagansok, antinomok, osiandriák, stankarok, majoriak, amsterfiak, synergisták, flacciánok, adia-phoristák, substantiáriusok, pfeffingeriek, musculiák, ubiquisták, swenkfeldiek, socinianok stb ³⁾).

¹⁾ Tischreden 32. fejt.

²⁾ Tischreden 32. fejt.

³⁾ Howard Igneae veritatis 564. l.

Hazánkban ezek közül nyíltan csak a calvin és socin felekezet talált legtöbb követőt, kik ujon alkotott egyházuknak törvényes elismerést tudtak szerezni.

Dévai Biró Mátyás a calvini tanoknak, melyeket 1535. körül Genf és Zürichben megfordulván, magával hozott vala, legelső s oly buzgó terjesztője lön, hogy a sárosi predikátorok panaszt irtak ellene Lutherhez 1544-ben. Luther nagyon csudálkozott az elpártoláson „cum et apud nos sit ipse adeo boni odoris, irá, hogy nehezen tudok mit mondani“. Birónak emiatt sok ellene támadott; míg Drágfi Gáspár, Erdődön neki menhelyet nem ada ¹⁾).

De Luthernek Ur vacsora körüli tana hibásságát legelőször és sükeresen támadja meg Kálmáncsehi Sánta Márton munkácsi prédikátor, a beregszászi magyar ecclesiák zsinatán 1552-ben, és Zvingli s Calvin eziránti tanítását vélte elfogadandónak. Előbb ezen egykori gyulafehérvári kanonok Debreczenben lelkészkedett s már akkor merte ágostai vallásu községének a zürichi és genfi hitujtást hirdetni, nagy hévvel támadván meg a képeket, és azoknak kihordatását az egyházból sürgetvén. Calvin tanai terjesztésére Peregi Lőrincz, Fodor Bálint s Szegedi Lajos predikátorokkal szövetekezett; de nyilvános szakadásra csak a csengeri zsinaton 1557-ben vitték a dolgot ²⁾). Magyar hitnek kezdék nevezni azt, mit oly buzgón hordának szét; s a ki annak nevezte először, az a magyar jellemet jól ismerte, és számításában nem csalatkozott; számos hazafi a magyar hitnek keresztelt helvét vallást már a névért is elfogadta. Az egervári őrség és a vidéki nemesség szégyenle a szlávok s németekkel, kik Luther hű követői maradtak egy sörban állani s azért inkább a nemzetire tértek ³⁾).

1) Ribini f. h. I. 59. l. — Budai II. 78. l.

2) Ribini f. h. 106. l.

3) Schmidt Epp. Agr. II. 165. l. III. 37. l.

— Kálmáncsehi által a hitujítás egészen új alakot öltött s Luthert az egész protestantsságnak legalább kétharmada megtárgadta. Országnagyaink közül első calvinista Petrovich Péter vala. A Tisza és Dráva melléki magyarok és székelyek ágostai vallástételről majd valamennyien a helvétre mentek át, úgy hogy az ágostait csak erdélyi szászok s a magyarországi németek meg szlávok tarták meg; noha, míg ennyire jutott a calvinismus, sok, közcsendet zavaró kifakadás, népháborodás, hatóság elleni lázadás és zendülésre adott alkalmat, mint ezt Miksa császár Soprony városhoz 1567 ben bocsátott levelében említi ¹⁾.

De mindez csak kezdet vala. Elhagyván egyszer a tanváltozatlanságát, mely a kath. egyháznak hit s erkölcs ügyébeni csatlakozásán épül, s a hitcikkelyek megállapításában az észet állítván alapul, az újítók szükségkép reformatiók reformatióira tévedtek. Az előbbieket romjain már harmadik hitujítás készült emelkedni. Az ágostai és zürichi tanok követői nagyon forrongtak Erdélyben, amazok Krisztus jelenlétét a szent vacsorában állítván, miért is *Sacramentáriusoknak* csúfoltattak. Szapolyai Zsigmond parancsára országos zsinatra kellett egybegyűlniök Enyeden (1564.), melyre a fejedelem Blandrata György orvostanárt teljhatalommal felruházott elnökül küldé s azt végezték, hogy lehetlennék látszatván a kiegyezés, az egymás melletti békés maradás végett mind a két fél saját egyházi főfelügyelőt választhasson. Blandratának véleményeit Jézus és a szent Háromságról az enyedi gyűlés korában még nem ismerték: csak Calvin, Simler s Beza leveleiből lőnek az erdélyi hitoktatók figyelmessé rája. Davidis Ferencz volt első barátja e honban; Alexius vagy Mudarász Dé-

¹⁾ Budai II. 124. l. — Szegedy Rubricae Jur. Hung. I. 165. l. — Róka Epp. Veszpr. 333 l. — Ribini I. 209. l.

nes superintendens vele tartani nem akarván, helyét Davidisnak kényszerült átengedni. Károlyi Péter kolosvári oktató is hiába szegült az új tanítások ellen. A reformált predikátorok süker nélkül vándoroltak zsinatról zsinatra, hol hittudós feszegetésekbe bonyolódtak, mikből nagy nehezen vergődhettek ki. Szapolyai s fővezére Békeffy pártfogása alatt minden udvari s országos hivatalok socinianusokkal töltettek be; mire Sozzini elvei sokaktól elfogadtatának ¹⁾).

Szapolyai Zsigmond elhanyagolt neveltetése okozá, hogy mint fejedelem, idegen akarat rabja volt; harminczegy éves koráig már négy valláson buzgólkodék keresztül, katolikusból, minek neveltetett, Luther, később Calvin s 1556. körül Servet, azaz Blandrata követője lévén: további vallásváltozás elől a halál ragadta el 1571-ben ²⁾).

A lutherismusnak országos bevétele Erdélyben az 1557-ki országgyűlésre esik, melyet 1564-ben a calvinismusé, 1571. és 1576-ban a socinismusé követett. A fenemlített s más évek törvéncikkelyei alapján Erdély törvénykönyvében ezen határozat áll: „A négy recepta Religiók az országnak ezen meggyeczett közönséges végezései szerint, ennekutánna is in perpetuum pro receptis tartassanak, boldog emlékezetű eleinknek dicséretes példájok szerint, holott az hazának közönséges megmaradása is azt kívánja, hasonlóképen az ország constitutiói, és néhány rendben lőtt Uniok is. Ezen négy recepta, ugymint *Evangelica reformata* (vulgo Calviniana), *Lutherana* sive *Augustana*, *Romana Catholica*, *Unitaria* vel *Antitrinitaria* religiók-nak szabados exercitiumok, in locis juxta Constitutiones regni solitis, ezután is megengedtessek.” — A földesuri és jobbágyi

¹⁾ Benkő Milk. II. 483. l. — Lampe f. h. 122. l. — Benkő Transylv. II. 130. l. — Veszprémiens. Biogr. medicor. I. 20. l.

²⁾ Benkő Transylv. II. 131. l. — U. ő Milkow. I. 303. l. — Katona Hist. Crit. XXIII. 782. l.

vallásviszonyok megállapítására 1591-ben végeztetett, „hogy senki alatta lévő községet, jobbágyokat, házak népét, se semminémű rendeket erőszak avagy akár minémű büntetésnek is fenyítékje alatt, maga religiójára ne kinszeritse se penig a földes Úr más religion levén, a falunak vagy városnak templomát el ne foglalja, más religion lévő papokat reájok ne vigyen, se imponáljon, maga vallásán lévő papokkal semminémű alkalmatlanságokban egyházi szolgálatokat ne celebráltasson, sub poena flor. 200^a 1). Így négy egyháznak szabad állása s istentiszteleti gyakorlata volt már törvényesen biztosítva. További nyugtalanságnak elejét veendő a négy egyház rendei 1572-ben Báthori István fejedelmet arra kérték, miszerint Davidis superintendenst magához hivatván, tudakolja, valjon az imént kezdődő legújabb hitújítások megegyeznek e azokkal, mik boldogult Szapolyai fejedelem alatt léteztek? — ha nem; kárhozat mondassék ki reájok s terjesztőik bűnhődjenek. A megállapított vallások körül Erdélyben, 1576 ban határoztatott: „A négy recepta Religiókon kívül in articulis fidei vel religionis se privatus akármi rendbéli emberek, se pedig gyülekezetek innovatiot, se pedig szakadásokat behozni vagy cselekedni ne merészeljenek, sub poena notae infidelitatis 2).

Ezen rendszabályok nagyon igazságtalanok voltak, miután a negyedik legszámosb és régibb felekezetet az egy milliónyi oláh óhittűt *tűrték* csak: „az oláh vagy görögök sec:áján lévők pro tempore szenvedtetnek, usque beneplacitum principum et regnicolarum“ 3). Az ősi catholicismus is méltatlan rövidségben maradt, mert a 9. czikk szerint a két prot. unit. egy-

1) Benkő Transilv. II. 136. l. — Milk. II. 469. 482. 486. l. — Appr. Const. Part. I. Tit. 1. Art. 2, 8.

2) Appr. Const. P. I. Tit. 1. 3. cz.

3) U. o.

háznak saját püspöke lehet: „a catholicusoknak vagy pápistáknak pedig Vicariusok legyen“, kit a fejedelem erősít meg.

Igy Erdélyben és a Tisza melléken. A török birtokban, ha csak egymást nem üldözik a különféle tévelygők, az ozmánoktól, kiknek mindegy volt, bármely „keresztény tévelygésben“ legyenek alattvalóik, nem volt akadályuk. De a kölcsönös bántalmazás nem maradt el, mint Kis Farkas pécsi főbírónak a tolnai ref. községhez, mely a pécsi sociniusokat levélben meggyalázta, 1588. intézett sorai tanúsítják: „Hwtunknek igaz rendiért nemcziak Várostokban newezetünk teoetek Is-tentelenek, és Eretnekek, hanem még városunkban is, házunkban, ees honiunkban az kegielmetek scholáiából . . . nagigyalázattal, ees hallatlan zidalommal iratott, ees hazunkra kwl-detett levelet, miben hitünket nemcziak Rutságnak, nemcziak Pilivának, nemcziak sepreonek, de ganénak, és tiztességhel legien mondván, szarnak irta, ees éktelenül fechiegte“ stb. A katholikusok állapotját 1581-ben István pécsi plebános így rajzolja XII. Gergely pápához: „Itt Pécssett hajdan több mint 300 pap szolgált catholice Krisztusnak, és egy sem szükölködött közülök. Jelenleg pedig mind el vannak széledve, mások megölettek, mások megfojtattak, a szentegyházak szétrombolvák, az oltárok fölforgatvák, s csak magam mint a keresztény raboknak méltatlan szolgálja, hagyattam meg szegényen, szükölködve, hogy kenyérrel is alig lakhatom jól és naponta keresik lelke-met“¹⁾.

E két országrész tehát minden felekezetnek nyitva állott és Illicinus Péter esztergom-szenttamási prépost erdélyi útjában egymásközt annyira elágazó felekezetre akadott — úgy ír ama magyar protestansokról — hogy az írók által emlegetett keleti eretnekségek, ehhez képest ugyaszólván semmisek. Ki

¹⁾ Haas Baranya 263. l.

hozott be valaha annyi testi szabadosságot s ezt a szabadságnak ürügyölt s bitorolt neve alatt? ki ékteleníté el annyira az egyházakat? ki törölte el magát az istentiszteletet olyba, mint korunkban Luther, Zwingli, a pikardok a keresztség ismétlők szakadásai, kik még azt is taníták, mikint az asszony lelke halandó s Isten országába nem való? - - " ¹⁾.

Ferdinand Magyarorszáგában oly gyors terjedés és egyházi rendezkedésre a calv. tanok nem juthattak; a socinianokról pedig szó sem volt. Valamint németföldön úgy nálunk is, leginkább Luther tanítása pártoltatott, mint a melyet a birodalmi fejedelmek is elismertek és mivel a kath. egyháztól kevésbé különbözvén, annyi háborító elemet magában nem foglalt, mint a calvinismus. De bármint is kedvelték sokan Luther elveit, országos elismerésre sem ez, sem más hitujító felekezet a XVI. században nem juthatott.

5. §. Oláh és Wranchich primások kora.

Tartalom: Közzsinat reménye; - *expectansok*. - A tridenti zsinat kezdete. - A magyar egyház helyzete Oláh érsek kormányja elején. - Javadalmasok első szemléje; - Ferdinand rendelete Oláh védelme mellett s a visszakeresztelők meg socinianok ellen. - Fegyelem szigorítása s az 1560-ki megyei zsinat Nagyszombatban; - a meg nem jelenteknek kifogásai. - Főesperesi vizsgálatok Esztorgom főmegyében, melyek a catholicismus hanyatlásáról tanuskodnak. - Uj megyei zsinatok. - A tridenti zsinat folytatása s bevégezése. - A kehelyt engedő bulla. - Papok házassága. - Miksa tilalma Oláh érsekhez, a bányavárosiak miatt. - Wranchich késő felszenteltetése. Érdemei.

¹⁾ Oratio Petri Illic. ad proceres.

Kevés keresztény volt a hitujítás mozgalmái alatt szenvedő Európában, ki a nagy egyházszakadás egyedüli hathatós gyógyszerét az egyház közzsínatától nem várta volna. Ehhez kötő sovár békereményeit már a spirai birodalmi gyűlés 1526-ban ¹⁾ s utána több gyűlekezeti; attól várt mindent I. Ferdinánd ²⁾, és V. Károly, kinek sürgetésére III. Pál a zsinat helyéül Mantuát még 1536. kitűzte ³⁾. Kik a közzsínattól várták az üdvöt, *várók*, *expectansoknak* nevezettek és a hitujítás némi vezéreitől gáncsot, sőt üldözést s kiközösítést tapasztaltak. Így tehát a zsinatnak voltak ellenségei is, és hosszú idő múlt, míg megtartathatott és midőn végre létrejött, a frank és smallbaldi háborúk többször félbenszakasztották.

Mint láttuk honunk rendei az 1548. 13. tczben kérték a királyt, miszerint a maga s császári bátyja befolyásával a közzsínat megtartását sürgesse; az 1550. 16. tczikk szerint pedig minden vitát megszüntetni óhajtván, a nemsokára tartandó egyházgyűléstől várják a kérdéses pontok csilhatlan megfejtését: de a várakozás 1551-ben sem teljesült, noha a III. Gyula által Trientbe hivottak közt Ferdinand részéről Gregoriancz Pál zágrábi és Nausea Fridrik bécsi püspökök megjelentek; hadi mozgalmak hire a zsinat tagjait haza szilasztotta. Aztán 1561-ben gyűltek végre egybe.

A minden oldalról zaklatott, s mindenben rövidséget szenvedett magyar egyháznak nemsokára nemtőt küldé az isteni gondviselés *Oláh Miklós* esztergomi érsek s az ország primásában. Kitűnő lelki tehetségei, bő tudománya s gyakorlati bölcsesége, valamint sokévi szerencsés politikai működése

¹⁾ Bucholz Regierung Ferd. I. II. 374. l.

²⁾ V. Károlyhoz irt levele szerint: Bucholz V. 465. l. — Lanz Corresp. I. 443. l.

³⁾ Bucholz IV. 300. 306 l.

a fényes állásra s terjedelmes hatáskörre feljogosították. Országos hivatalai s gondjai közt is tudott gondoskodni azon magas tisztéről, melylyel mint első magyar főpap Krisztus valóságának és az üldözött egyháznak tartozott.

Az 1539. megerősített magyar püspökök korától fogva tíz év lefolyta alatt részint kihaltak, részint más megyékbe tették át legtöbben a főpapok közül, a kinevezettek pedig megerősítést nem nyertek, s így a régi hiány ismét beköszönt az egyházba. Az 1550-ki országgyűlés 14. czikkében határozott, miszerint a király a pápát kérje meg, hogy a magyar főpapokat, ki lévén az ország török s polgári háború által egészen fogyasztva s a nagyon csökkent megyei jövedelmekkel a főpásztorok inségök mellett alig bírván meg a püspöki várak s erődök kötelemszerű fentartását, díj nélkül erősítse meg. E kérés teljesült s azon alkalommal, midőn 1553. Ferdinand Oláh Miklóst Egerből Esztergomba áttevé, még más kilencz kinevezett püspök várta s meg is nyerte a pápai megerősítést, ugyanint Ujlaki Ferencz egri, Bornemissza Pál erdélyi, Zaberdin Mátyás váradi, Wranchich Antal pécsi, Péterváradi Balázs váci, Gregoriancz Pál győri, Kövesi (a pápai levélben Renez) Endre veszprémi, István scopiai és Hutnyay Pál knini püspökök ¹⁾.

A magyar egyháznak ezen időbeli állapotát, fővonásaira nézve, hiven festi Gregoriancz Pál győri püspöknek 1558. évi emlékirata, melyet azért készített vala, miszerint „az Isten kegyelméből egykor talán jobb korra viradandó ivadék lássa, mennyire változott légyen az egykori boldog Magyarföld ezen időben.“ Az emlékirat szerint Szapolyai Izabella volt Váradi, Huszt, Munkács és a gyulafehérvári püspökség úrnéja, mely tájakon Thelekessy Imre és Baláss Menyhért mint két párti had-

¹⁾ Koller Epp. Quinque Eccl. V. 348.

vezérek hadakoztak; Esztergom egyházmegye székváráát a török birván, Oláh Miklós cancellárban igen kitünő érsekét tisztelté; a főkáptalan Nagyszombatban honolt, az érsek Pozsonyban székel. Kalocsának még czimzetes főpapja sem vala; Egerben Wranchich Antal a török követséget végzett érdemes püspök, Zágrábban Bruman Mátyás, Nyitrán a volt erdélyi Bornemissza Pál püspök hivatalkodtak. Várad püspöke Forgách Ferencz megjéjébe nem juthatott ¹⁾).

Oláh primás oly eredményesen működött, hogy méltán a magyar egyház megtartójának nevezetethetnék. Felfogván korának és az egyház fogyatkozásainak jellemét s látván, hogy a temérdek nyomor, melynek súlya alatt sinlődik, részint erőszakos elnyomatása s kiraboltatásából, részint az egyházi hivatalok és jószágok világi hivatlan kezekre kerültéből eredett, gyökeres egyházi javításhoz fogott. Mindenekelőtt a régi rendet, békét és fenytéket iparkodott a magyar clerusban helyreállítani. A czél megközelítésére egyetemes magyar egyházi gyűlés látszott legrövidebb s legalkalmasabb eszköznek; de ama körülmények közt s minden előzmény nélkül ilyesmibe bocsátkozni igen nehéz vala, sőt a főpapok hiánya miatt czél-szerűtlen, vagy épen lehetlen. Általában pedig eredményes vállalatba fogni mindaddig nem lehet, míg a papság minden egyes személyei törvényszerűsége iránt vizsgálat nem tartatott; előbb arról kelle bizonyosságot szerezni, kik a főpapok, javadalmasok, lelkészek és mily joggal — — — ?

Az 1553. 9. tczikk rendeli, hogy a kegyurak előmutatván abbeli kiváltságaikat, a javadalmakat alkalmas személyeknek adják. Oláh e törvény életbeléptetését sürgette s tetteleg foganasítá is; a thuróczi prépostságot kiváltotta; az erdélyi nehezéket (pisetum), mint érseki tulajdont, gyulai Vas

¹⁾ Script. Minores I. 98. l.

Lászlótól visszavevé; a nyitrai egyházi jószágokat törvényes birtokosuknak átadatta. Fáradalmaktól vissza nem rettent és szilárd akarata akadályt nem ismert ¹⁾).

Azután az egyház belső elrendezéséhez fogott. Ferdinand-tól királyi beegyeztést eszközölt ki arra nézve,* hogy az érseki hatósága alatti apátokat, prépostokat s más egyháztestületi igazgatókat kérdőre vonathassa, valjon ki által s mi módon jutottak a birt javadalomhoz? hogy ekép a bitorlókat a jog-szerű birtokosoktól megválaszthassa.

Ennélfogva, 1557-ben rendeletet bocsáta ki a fő s más megyékben létező, de érseki hatósága alá tartozó javadalmasokhoz, melyben hat *nagyprépostot*, a szepesi, titeli, aradi, óbudai, pozsonyi, s budafelhévvizi, meg a leleszi, thuróczi, jászói, ujhelyi, pápóczi, csornai, marczellázai, vásárhelyi és rajki pre-montrei prépostokat; és a pannonhegyi, kolos- és borsmonostori, zalavári, taposzkai, gothárdi, pilisi, kapornaki, szkalkai, almádi, csatári, lébenyi, hahóti apátokat 1557-ki aug. 1-ső napjára Nagyszombatba meghívta, meghagyván különösen, hogy a kiváltságaikról és választatásuk, kinevezésök s megerősítésökről tanuskodó irományokat jogaiknak bebizonyítására hozzák el magokkal. Törvényes nyomozók és bírakul Zondi Pál rozoni, Zakalinczy István scopiai püspökök, Görög Mátyás érseki helytartó, Paulinus Pál prépost s esztergomi kanonok és Zákány János pozsonyi kanonok rendeltettek, kikhez még Pápay Pál éneklő, Bálint örkanonok, Zathay Balázs zólyomi főesperes s Beregjei Márton esztergomi kanonokok tanukul járultak. Főmegyei ügyészeknek István ügyvéd és Illicinus Péter jogtanár nevezettek ²⁾).

Azonban Oláh e rendeletével csak félíg ért czélt; mert

¹⁾ Schmidt Epp. Agr. II, 388.

²⁾ Péterffy Conc. II. 5. l.

többször csak olyanok jelentek meg, kik jogukat a birt egyházi hivatalhoz némileg bebizonyíthatni vélték; kik pedig vagy éppen törvénytelenül ültek a prebendákban, vagy az új tanokhoz elpártoltak, mint több városi lelkész, elmaradtak. Az engedetlenekre kimondott egyházi büntetések sem használtak, mert a különben vallásos és igazságos király szigorúbb bánásmóddal ingadozó párthiveit elidegeníteni félt. Többeket a megidézett javadalmasok és lelkészek közül kegyuraik és a városi hatóságok, pártolván a hitújítást, a megjelenéstől erőszakkal is visszatartóztattak: mit az 1559-ki országgyűlésen Oláh primás érintetlenül nem hagyhatott. Indítványára országosan határozatott, hogy az 1557. 10. s egyéb czikkék értelmében a főpapok zsinatokat tartsanak, főespereseiket egyházi vizsgálatokra küldjék; a zsinatra pedig főpapjok meghívására minden lelkész és pap a főurak és nemesek birtokaiból úgy, mint a városiak megjelenni tartozzanak. Ha pedig az urak, birtokosok vagy szabad városok lelkészeiket letartóztatnák és püspöki intézésre sem hagynák a zsinatra menni, akkor a császári Felség, keresztény fejedelmi hivatalát és kötelemét fogja ellenők teljesíteni, mely őt, mint magyar királyt különösen megilleti ¹⁾).

A nagy munka ily formán meg volt kezdve és Oláh érsek a kezdetnél meg nem állapodott. Megtisztítván, mennyire töle telt, az egyházi hivatalokat, méltatlan vagy törvénytelen birtokosoktól, hogy az egyház emelésére célzó ezen üdvös rendszabály más püspöki megyékben is fogantatba vétessék, már az említett országos határozat által ügyekezett eszközölni: de helyi viszonyok miatt annak oly szerencsés sikere korántsem lehetett, mint a főmegyében. A primási levéltárban olvashatók az apátok, prépostok stb. esküirataik, melyek által 1557-

¹⁾ 1559. 41., czikk.

ben Oláh érsek s utódainak engedelmességet fogadtak, Szily Albert kapornaki, Detta János gothárdi, fr. László béli, Mezeölaky Ferencz zalavári apátok, Felvári György ujhelyi, Body György és dalmat Bolossith Ágoston leleszi, Kucsilich Péter és Senkivicz Mátvás aradi, Poklostói Máté sághi, Dudich Endre szentistváni prépostok, Andreis Ferencz gothárdapátsági kormányzó, Mattheycz Mihály, Dombrin, Kutassy György esztergomi kanonokok stb.

Azután az egyházi javak világi bitorlóit támadta meg. Az érseki jószágok és jövedelmek tetemes része zálog fejében vagy kicsalt királyi adomány s camerális követelések, sőt erőszak útján is világi kezekbe esett, mit az érsek törvényes uton visszaszerezni iparkodott; s ebbeli serény gondossága, melyet többnyire süker követett, párosulva házi takarékossgal lehetett oka, hogy némelyek gondos pénzgyűjtőnek, sőt, mint Forgách váradi püspök, megvesztegethetőnek mondták; mások pedig, kivált kiket jogtalan birtokaikból kizavart, gyűlöltek. Az 1550. 17. s 1552. 18. tczikkek alapján leginkább az ő sürgetésére rendeli el az 1557. 11. tczikk, hogy bármily módon elidegenített egyházi javak, birtokok és jövedelmek, akár kegyúri, akár más világi kezekben legyenek, törvényes uton visszaszerezhetők. Ha lelkeszek s a javadalmak birtokosai azt nem tehetnék vagy tenni nem akarnák vagy nem mernek, a törvénykezést a főpapok s egyéb előljárók vihessék. Azon évi 15. tczikk szerint a nehezék az esztergomi érseknek ítéltetett oda.

Együttal az igazságos fejedelemnél azon dolgozott, hogy az országos törvényeknek királyi tekintélyével szerezzen fogantat. A király 1560. rendeletében az érsek előterjesztéseire elismeri s kinyilatkoztatja, mikép mindazon nyomor, mely az egykor virágzó magyar hazát annyi év óta nyomja, Istentől mért büntetés az egészen elhanyagolt lelkipásztorságért, a

lábra kapott istenfeledés és erkölcstelenségért; mikép ezen emésztő gonosznak gyökere az egyházi jószágok elrablásában létez, minek következtében az egyházi javak és jövedelmeknek királyok által világiaknak akármi czimmal történt elajándékozását, ha csak iskolák fentartására nem történt, érvénytelennek nyilatkoztatja: azért minden egyházi javak, akár királyi, akár főpapi kegyurasághoz tartozzanak, haladék és törvénykezés nélkül a világiaktól elvétessenek s jogszerű egyházi birtokosaiknak visszaadassanak, ha azok még élnek, különben az illető érsekek, püspököknek vagy más egyházi rendes hatóságoknak engedtesse át, azon szigorú kötelezettséggel, miszerint a jövedelmek a még élő, de megfutamlott prebendistáknak takarítassanak meg; a feldúlt vagy megrongált szerzetes s apáczamonostorok javait a kebelbeliek kapják meg; magok a szerzetesek pedig vagy más szerzeti monostorban vagy szomszéd székes s káptalani egyházakban lakjanak s éljenek szabályaik szerint, míg monostoraik fel nem épülnek. Azon esetre, ha az egyházi birtokosok már nem élnének, az érsekek s püspökök a király adományából kegyuri jogot bírván, a javakat haladék nélkül méltókra ruházzák át; hol felkentek nincsenek, olyanokra, kik nemsokára pappá felszenteltethetnek. Azt is megengedte a király, hogy a főpapok a megürült egyházi hivatalok jövedelmeinek egy részét iskolák alapítására fordíthassák, hogy ily intézetekben az ifjuság kath. oktatók által taníttassék a keresztény hitben. Végezetre a jelen rendelet szerinti visszafoglalásban a nádor, főispánok, várkapitányok s más tisztviselők a főpapoknak mindenkép segédkezet tartoznak nyújtani ¹⁾.

Vallási szakadások megszüntetésére Oláh érsek a maga javain luth. papot vagy iskolást nem tűrt, s tisztviselőit ebbeli

¹⁾ Corp. Jur. Hung. II, 494.

gondos éberségre buzditá, meghagyván nekik, hogy a szent mise latinul s ősi modorban mondassék s a vizsgáló főesperes szabadon, biztosan s erélyesen teljesítesse hivatalát ¹⁾. Erélyes közbenjárása következtében *Ferdinand* király még 1558. jul. 24. Révay Mihály thuróczi főispánhoz, Nyáry Lajos és Lőrinczhez, Lóránth Miklóshoz, Sárkány Orsolya, *Bakith Péter* özvegyéhez, Szakolcza-, Nagyszombat városához s alkalmassint a többi birtokos urak- és városokhoz, ily tartalmu rendeletet menesztett: tudva lévén az, mikép Isten haragjának kiengeztelése végett több rendü országos törvények azon rendelkeztek, miszerint a számtalan hittévedő felekezetek az egy ősi igaz ker. kath. egyház hitére visszahozattassanak, mind önszántából, igazi kath. fejdelem létére, mind meg az országrendek alázatos folyamodására majdnem minden egyházmegyének Isten sziveszerinti főpapot ajándékozott s noha maguktól is arra törekednének azok, mégis magához meghíván őket, szent kötelmeik teljesítésére, különösen pedig a visszakeresztelők, sacramentariusok s más hittévedők megtérítésére inté. Hogy ez megtörténhessék szükséges, miszerint oly hitszónokok — concionatores, — kiket nem püspök küldé s kik jobbára világi férfiak vagy kézművesek, földes urak által pártolásba ne vétessenek, hanem mint népámitók misézéstől s egyéb szertartásoktól tiltassanak el. Visszakeresztelőt vagy sacramenta-

¹⁾ Ily utasítást kapott tőle Gyczy György oláh-(érsek) — ujbári főhadnagy 1557-ben. „Lutheranos plebanos et scholares in officiolatu suo non patitur, missas veteri modo latineque peragat. Et Archidiaconum ad visitandum admittat ac contra omnes defendat ut officium suum in spiritualibus exequi valeat.“ Gyczy utóda 1565-ben Lóránth Péter aztán Illyésházi György hasonlóan utasítottak. Az érseki telkesek nádorságát Sággy Imre és Babindaly Gergelyre bízván 1564-ben, ezeket is oda utasítja: „haereticos et non cath. presbyteros in officiolatibus eorum non paciantur, sed si alicubi sunt et erunt, eos expellant, et christianos presbyteros admittant et defendant — —.“ A primási levéltárban.

riust az 1548. s 1550. végzéseek szerint javaikon ne tartsanak; sőt ezeket a levél vételétől számítandó husz nap alatt üzzék el; más, oly vallásu hitszónokokat, kik püspök által nem szentelvek vagy küldvék, hivatalkodni ne hagyjanak, az ellenök eljáró püspökhelynököt vagy főesperest ne akadályozzák, különben a törvényszabta büntetésbe esnek; az érsek úrnak ugyanis teljes hatalma van, miszerint minden engedetlen ellen a maga egyházi hatóságát alkalmazza s foganatosítsa¹⁾. — A Nagyszombatnak szóló levél átadása az ott székelő esztergomi főkáptalanra bízott, melynek kebeléből Geregei Márton azt Buday János — városbirónak átadta. A városhatóság azt válaszolta, mikép mindenben teljesen engedelmesek és azóta, hogy a malmukba fogadott visszakeresztelők elbocsátására megintettek, ily embereket körükben nem tűrnek, egyébként pedig az érsek hatóságát nem gátolják²⁾.

A reformatiót reformatióval kellett közönyösíteni. A hitujítás gyökere a fegyelem romlása s a tan elferdítésében volt, melyből az egyházi rend zavarai is keletkeztek. Ugy, mint Károly császár Róbert cambrai püspököt 1550 ben meginté, miszerint az egyház zavarait a fegyelem s tan helyreállításával, kiképezett s jó erkölcsü lelkészek alkalmazásával szüntesse meg³⁾, Oláh érseket Ferdinandnak megintenie nem kellett.

¹⁾ A levelek Forgách Ferencz váradi püspök tollából folytak s mind egytartalmuak. A Nyáriakhoz intézett levél megvan a nagyszombati primási helynökség levéltárában, a Besztercze városához intézett s a többivel egyszövegű levél, olvasható Ribininél f. h. I. 130. l.

²⁾ — — „ab eo tempore, quo sua sacra caes. Majestas ipsos, ne anabaptistarum, quorum in molendino suo usi fuerant opera amplius uterentur, gratiose admonere dignata est, nullius unquam talis hominis non tantum civili consuetudine, sed ne laboribus quidem manuariis usi sunt, neque de cetero — — uti voluit — — “. A nagyszombati helynökség levéltárából.

³⁾ Lanz. Corresp. III. 8. l.

A bányavidékiek e század közepén külön ágostai vallású testületté alakulván, az elválás eszméjét valósítani megkísérték. A sok hírekre Oláh érsek Dereczky János esztergomi kanonokot s honti főesperest küldé 1558-ban hozzájuk, hogy a Selmeczen egybegyült honti lelkészeknek a ker. kath. hitágozatok 18. cikkelyét aláírás végett előterjeszsze. De ők Kammerknecht (cubicularius) Ulrik selmeczi lelkész tollával azt válaszolták az érseknek, hogy a cikkelyeket helyben nem hagyhatják azon tekintetnél fogva, mert azok a szentírásban minden hitágozatok egyedüli, vagy legalább fő kútforrásában vagy máskint vagy épen fel sem lelhetők, s hogy ők az ágostai vallástételtől, melyet egyértelemmel tanítanak, nem állanak el, remélvén, az érsek e felül nem fog többé kérdést támasztani, minthogy Károly császár s Ferdinand király a válásbékeszerződésben megígérték, miszerint az ágostai vallástételt ezentúl nem háborgatják, sem nem háborgattatják ¹⁾. Ilyen nyilatkozatok hallattára a gondos főpásztort csak aggodalom foghatá el. Mint főcancellár Bécsben tartózkodék akkor s az egri, györi, zágrábi, veszprémi, nyitrai, pécsi püspökök s több prépost gyülekezetében azt határozá, hogy maga fog a bányakerületekbe menni, egyházi vizsgálatot tartandó. Egybe is hívta 1558. sept. 16-án a bányavárosi lelkészeket Znióváráljára (Thuróciban), hová kétszáznál többen gyültek be Nyitra, Zólyom és Bars megyéből, mint a hol az új tanitmány leginkább megakart gyökeresedni. Záchay Balás zólyommegyei főesperes a radványi alespereshez irt levelében biztosítja a meghívottakat, hogy bátran és minden büntetés félelme nélkül jelelenhetnek meg. Az érsek a papszentelésről, keresztség, oltári szentség, fülgyónás, házasság, lelkészek és papok viseletéről cikkelyekbe szerkesztett val-

¹⁾ Ribini I, 100. l. — Klein II, 85. — Klanicza Toler. 25. l.

lái tanitmányt ada a jelenlévő lelkészeknek által a végett, hogy ezt mindnyája aláírja, aszerint oktassa a népet s vezesse az üdv ösvényére mindaddig, míg nemzeti zsinatot nem tartand. Mindnyája nevében Bálint zólyomi esperes alá is irta az ösigaz hitcikkelyeket: de Kammerknecht lelkész és János selmeczi szláv hitszónok városuk tanácsától felbátorittatván, meg nem jelentek, hanem több más predikátorokkal s bányavárosi tanácsosakkal Körmöczön ültek össze, honnét az érseket felszólították, hogy Körmöczre, vagy Beszterczére rendelje e kerület lelkészeit; a hitágozatok iránt pedig országos törvényekre hivatkoztak, melyeket új keresztények vagy sacramentariusok nem lévén, nem sértettek. A választ Ravasz Kelemen, Polner Bálint és Gergely ötvös hozta meg az érseknek, a meg nem jelenés főokául azt adván, hogy Oláh parancsából két bányavárosi lelkész maiglan lánczban tartatik, kiknek sorsát megosztani kevés kedvök van ¹⁾. – Magas tiszte érzetében tehát Oláh primás a körmöcziek kifogásait rágalomnak, a városhatóságok ellen irányzott izgatásait méltatlan bánásmódnak s tiszteletlenségnek tekintvén, a királyhoz folyamodott, ki a beszterczeieket meginté, hogy hittévedőktől óvakodjanak, mint azt országos törvények parancsolják. Ugyanazon évben készült el a bányavárosiak hitvallomása, alkalmasint Kammerknecht tollából, mely 1559. decz. 6-kán a selmeczi gyűlésben kihirdetve, azóta úgy mint a Stoeckelféle ötvárosi a felvidékieknél, minden papgyülekezetben felolvastatni szokott ²⁾. Példánya Ferdinandnak és Oláhnak meg lön küldve.

¹⁾ A dologban ennyi volt: Az érsek e két lelkészt, mint alárendelt papjait magához hívatta, de, saját nyilvános vallomásai szerint, a két lelkész időt kért megfontolásra; azért őket szükséges könyvekkel ellátva, szabadon hagyta.

²⁾ Ribini I, 134. l.

Oláh, most már egy legközelebb tartandó zsinatról kezdve komolyan intézkedni. Mindenekelőtt az 1559. országgyűlés után az összegyűlt püspökökhez azon kérdést intézte; vajjon nemzeti zsinatot hirdessen-e, vagy csupán megyei gyűlések tartassanak minden püspöki megyében? Bornemisza Pál erdélyi püspök és nyitrai egyházkormányzó azt javasolta, hogy előbb a főesperesek minden megyében a szent atyák szabályai szerint egyházi zsinatot tartsanak; azután a papság megyei zsinatra gyűljön, hol a régi rendeletek megújítatván, a vallás jóléte emeltessék, s az elharapózó hittévelynek gát vettessék. Ha ez ügyben ama rendeletek nem volnának kielégítő hatásuk, ujaknak fogananatba vételére az érsek tartományi zsinatra hívja meg a főpapokat, hogy minden megyében egy szellem uralkodjék s minden ügyek egyaránt döntsessenek el. Kövesy Endre veszprémi püspök ellenben mindenekelőtt tartományi zsinatot ajánlt, melyen előbb határozassanak meg az elvek, melyek után aztán az egyes megyék külön gyűlésben istentiszteleti s fegyelmi törvényeket hozhassanak.

Maga a király országos püspökgyülekezetet szeretett volna tartatni, hogy az egyházi béke helyreálljon; de mivel a magyar püspököket, apátokat és prépostokat kik részint megfutamodtak az ozmanok elől, részint pusztítások által elszegényedve úti költséggel nem birnak, egybegyűjteni majdnem lehetlen volt, a kívánattal felhagyott s főmegyei zsinat tartásába beegyezett ¹⁾).

Azalatt az egyházi jószágok visszaadatását sürgető királyi rendeletnek kívánt sikere lőn. Oláh érsek a király adta kegyúri jognál fogva a világi kezekből kivett zalavári apátságot Mezölaky Ferencznek, az aradi prépostságot Kruchich

¹⁾ Péterffy Conc. II. 34. l. — Timon Epit. 178. l. — Katona Hist. Eccl. Coloc. II, 35. l. — Ribini I, 221. l.

Péternek, a szkalkai vagy de Rupibus czimzett Trencsin megyei apátságot Radéczi Istvánnak, a keresztes javadalmat pedig odaadta Liszthy Sebestyén Jánosnak ¹⁾).

A megyei zsinatot a nagyszombati főegyházban tartotta az érsek 1560-ban, melyre a terjedelmes főmegye számos lelkészei mind hivatalosak valának; de csak igen kevesen jelentek meg. Többen az érsekhez intézett iratban kimenték magokat, mint a Poprad s Hernad melléki lelkészek Szepesben. „Egyházainkat, — ugymondák — lelkész nélkül egyáltalában s annál kevésbé hagyhatjuk, mert kevesen vagyunk; némelyikünk több falut kénytelen szolgálni és maga a nép sem akar elbocsátani.“ Herczegszöllősi István rajki prépost, a győri püspök helynöke lévén, hivatala gátolta a megjelenésben. Mátyás bozóki prépost, ha csak két vagy négy férfiú nem viszi köszvénye miatt, nem jöhet, egyébiránt változatlanul tartja a római egyház szertartásait. A topoczkai apát (zágrábi püspök) eljövendett, ha apátsági várát, a tartományi gyűlés határozatánál fogva nem kellene megerősítenie. Mezeölaky Ferencz Zalavárról ír, hogy alig lábadozott föl nehéz betegségéből, újra hanyatlik s alighogy kamrája küszöbén képes átlépni, szintaz gátolta Mekchei Ferenczet, a szepesi Urtestkápolna papját s tomai főesperest, ki maga helyett káplánját Bálint mestert küldé, Kamanczy Gergely csornai prépost az érsek helynökéhez Görög Mátyáshoz irt levelében köszvényét s a török híreket, kik a „rábaköz“ vidékeit pusztítani jönnek, okozta. Más lelkészek helyett községeik irtak: így Gaydel falu Menyhárt lelkész ur betegségéről tön tanuságot. A löcsei lelkész, engedtlenség miatt a szepesi prépost által kiközösítve lévén, a városi hatóság arról tudósítá az érseket, hogy felmentéseért esedeztek. A breznóbányai tanács a nagy tűzvészt, mely

¹⁾ Timon Egit. 179, 1.

csak 17 házat kimélt meg, hozta fel; Gáspár lelkész háza s vagyona hamuvá lön, ki egyébíránt nem közlekedik bánya-városiakkal, hanem ajtatos hive a római szertartásoknak. A stomfai lelkész mellett fel szólal Dietrich Tamás (mint lát-szik uradalmi gazdatiszt), Pozsonyba Mihály mester kanonok s pozsonyi helynökhöz 1560. jul. 5. intézett magyar levélben ¹⁾ — János thúróczszentmártoni plebános helyett irt Révay Mihály főispán ²⁾. Tizenkét bányavárosi lelkész, mint már nyil-tan elszakadt, a zsinatra csupán királyi menevéd mellett akart indulni, ezek: Kammerknecht Ulrich, János selmeczi, Schal Bernát, Ábrahám János selmeczi káplánok (diaconi), Fregan-der Bálint bakabányai, Puskius István némethi, Mihály báthi, Mihály tótbakai, Endre prencsfalusi, Scheider János korponai, Bencimus Tamás hodrusbányai lelkészek. A korponai tanács Derechkey János honti főespereshez irta, mikép lelkészük, a selmeczi papgyűlés tagja lévén, miként ezek, védlevelet kért ő Felségétől, mit ez meg nem adván, társai nélkül megjelenni nem akart s inkább elbocsátatást kért, mit a tanácstól nyerve, már el is távozott ³⁾.

A megjelentek előtt Oláh érsek 1560. sz. György nap-ján imádsággal s tudományosan kidolgozott beszéddel nyitá meg a megyei zsinatot, mely három napig tartott. A kath. ta-nitmánynak általa szerkesztett harmincz nyolcz szakaszait fel olvastatá a jelenlévőknek. Benne csinos, világos és közönsé-ges elméhez szóló igen következetes előadásban fejtegettetnek a kath. tannak a szentírás, sz. atyák s régibb zsinatok határo-zottabb mondásain, mint egyedüli valóságos alapon nyugvó

¹⁾ Mind e levelek fennvannak a primási levéltárban.

²⁾ A primási levéltárban, hol a többi meg nem jelentek jegyzé-ke is fennvan.

³⁾ A primási levéltárból.

igazságai a hitről, a szentségekről, az igazolásról, a malaszt műveiről, az egyházzól, az apostoli hagyományokról, a kül istentiszteletéről, a papság magaviseletéről s egyházi tisztéről, az ifjúság oktatásáról, az egyházi fenyték s monostori fegyelenről ¹⁾

Oláhnak eme czikkelyei hatást gyakoroltak a nép és papságban, sokat vissza tartának a szakadástól, másokat a kath. egyház ölébe visszahoztak, mely már a lassankint rendezkedő protestans testületek irányában maga is szilárdulni, a kath. nép pedig vallási öntudatra ébredni kezdte. A püspökök egyetértőleg munkálódtak illető egyházaikban. Bornemisza Pál nehogy a megházasodott Thurzó Ferencz püspök példája utánzókra találjon, 1560-ban értelmezve kiadta előde Antal püspök s pozsonyi prépostnak 1494-ben Nyitrán hozott zsinati határozatait.

Paulinus Pál csanádi püspök és szepesi prépost Oláh parancsára a szepesi lelkészekhez körlevelet bocsáta, őket maga körül zsinatra gyűjtendő, hogy velök egyetemben a korszak fogyatkozásain segítő rendszabályokról tanácskozzék. Actái még ismeretlenek ²⁾. — Draskovich György ugyanez évben bocsáta ki megyéjébe körlevelet, melyben sok nyomortól zaklatott lelkészeinek a nehéz és vészteljes időkben jövendőre utasítást, vigasztalást a multa, a jelenre pedig bátorítást iparkodik adni ³⁾.

Azalatt Oláh rendelkezéséből, Esztergom főmegyében főesperesi vizsgálat folyt, melynek irataiból a hitujításnak

¹⁾ Péterffy Conc. II. 43—129 l. ki a zsinatot tartományi — megyeinek dioecetano — provincialis-nak mondja, ok nélkül. Vesz őszve Szvorényi Decr. Syn. 208. l.

²⁾ Wagner An. Scepi. I, 382. — Szvorényi Decr. Synod. 216. l.

³⁾ Kercselich Epp. Zágrab. 238 l.

1560-ig történt hódításai s ezeknek eszközei világosan láthatók. Ez emlékekből értesülünk a lelkészet silány voltáról és hogy mikép fedeztetett fel a lelkészek hiánya? E vizsgálat szerint, Kammerknecht Wittenbergben avatott fel papnak, szintúgy egyik káplánja Bernát, Ábrahám Paduában, János szláv hitszónok Bécsben, Mihály tótbakai plebános Passauban; Bertalan szentantali plebánost Zondy szentelte fel, lipthói István hodrusbányai lelkészt Thompa György érseki segédpüspök, Joákim bakabányai lelkészt a breslaui püspök; mindezen lelkészek házasságok s hittévedők voltak; Benedek szebellébi s Márton pechenیکی plebánosok Várdai Pál által Esztergomban szenteltettek fel; ezek is házasságok voltak, de nem hittévedők. Mihály nagyfalusi plebánosesperes Árva vára alatt házasság volt, mindazáltal Derechkey főesperes megerősíté az esperességben, mert a szentségeket kath. módon szolgálá, kivéve, hogy néhány nemes urat mindkét szin alatt kénytelen volt áldoztatni, stb. Derechkey főesperes a bányavárosokba indulván, török félelem miatt csak számos kísérettel s nagy kerüléssel juthatott Bozókra, honnan a bányavárosi lelkészeket 1562. márcz. 28 kára Selmeczre idézte. Megjelent Kammerknecht Ulrik s két káplánja, (selmeczi lelkészek), Schlau János selmeczi szláv hitszónok, lipthói István hodrusbányai, Petj Bertalan szentantali, Joákim bakabányai, Rosenbert Mihály báthi plebános, török alattvaló, Megander Mihály tótbakai plebános – mind házasság és hittévedő, Nemeck Benedek szebellébi, Magót Márton pechenیکی, stb. Ezeken fölül Grochyn Ábrahám selmeczi polgármester, Pizár János őrnök stb. Midőn az érsek akaratát nekik előterjeszté, kérték a lelkészek, miszerint lépjen ki a tereméből s két óra várakoztatás után feleltek, mikép a többi bányavárosi lelkészekkel tanácskozás után fognak csak végválaszt adni. A bakabányai lelkész mindjárt ellene nyilatkozott. Ezen nagyobbbrészt szomorító főesperesi tu-

dósitásoknál kellemetesben hangzik a zólyommegyei dubowai község irata *Oláh* érsekhez 1561. apr. 18-áról, melyben lelkesük Koza Boltizsárról legmegnyugtatóbb tanúságot adnak. Mióta Krakóból nagy költséggel elhozták, már 18. éve legserényebben és ájtatosan teljesíti hivatalát; keresztség nélkül egy gyermek, gyónás nélkül egy beteg sem mult ki; nincs ünnep, melyen kétszer nem hirdetné az ígét, egyszer a főegyházban, másodszor a kápolnában; fülgyónást, egy szín alatti áldozást, szentelt vízhintést gondosan tart ¹⁾).

Oláh érsek gyermekei üdvéről gondoskodó atyaként minden évben zsinatot tartott; a trienti zsinat végéhez közelgete; de mit Miksa főherczeg már 1560. nov. 18-kán róla jövendölt, a protestansok egyesítését illetőleg, megvalósult. „Man geth jetzt mit dem Concilium, dasz man nit veisz, wo man darin steckt, aber ich halt meines Theils wenig davon oder schier gar nichts, gleichwohl wird man in Kürz wissen, wo es aus will“ ²⁾. A magyar király követe a zsinaton Draskovich György pécsi püspök volt, ki cseh követtársával mügliczi *Bruss Antal* prágai érsekkel 1562. január végefelé Trientbe érkezvén, kitűnő tisztelettel fogadtatott s febr. 24-kén megbízó levelét bemutatta. Jeles és bölcs kath. fejedelemhez illő elveket fejte ki Ferdinand azon utasításban, melyet küldöttének ada s melynek szerkesztésében Oláh, Wranchich és Draskovich kétségbe vonhatlan részt vőnek. „Ha látják a követek, mond, hogy a trienti atyák az ágostai vallástétel czikkelyeinek kárhoztásával akarnák a zsinatot kezdeni, az innen támadható veszélyre a zsinatot azonnal figyelmeztessék s intsék meg, hogy szelidség szellemében bánjanak az eltévedettekkel. — — Őseink példái tanítják, hogy a tévedők utbaigazításában a szende

¹⁾ Acta. Visit. an. 1559—1561. A primási levéltárban.

²⁾ Bucholz VII. 502. l.

bánásmód túlszigázott szigornál mindenkor jobb foganatu volt“ Annálfogva a pécsi püspök királya nevében huszonkét kérő pontot nyújtott át a pápai követeknek, melyek közül nevezetesebbek: a római udvar javítása, a monostori kiváltságok eltörlése s püspöki hatóság alá helyezése, a vallási könyvek gondos vizsgálata, püspökök megyébeni székelése, a bőjti szigor enyhítése s főleg az azt követelő világiak két szín alatti áldozhatása és a papi házasság¹⁾. Apr. 6-án megérkeztek a magyar egyház képviselői is Kolosvári és Dudich. Az utóbbi csinos latin beszéddel üdvözölte a zsinati atyákat, mely nagyon kedvezőleg fogadtatott. Követeinek sürgetésére a püspöki székelés került szőnyegre s Bernardi János ajaccioi püspök javaslá, hogy a zsinat szigoruan tiltsa meg a püspököknek a polgári ügyekkel foglalkozást, mint bírák, cancel-lárok, tanácsosok, kincstárnokok ne szolgáljanak, mert a törvényszerű székelésben ezáltal rendszerint gátoltatnak. A véleménynek Draskovich püspök velősen ellennyilatkozott, figyelmeztetvén az atyákat: mikép az egyház épen azáltal szerzett magának tekintélyt, hogy magasb rendből nyervén tagokat, püspökei fontos statusügyekben használtathatának; s maga a polgári társadalom jogállapota, törvényhozása és az igazságszolgáltatás is a közügyeket vivő főpapok ismeretei, helyesb nézetei és politikai befolyása mellett sokat javult. Az ajaccioi püspök által javasolt tilalom nemesb származásu s magasb műveltségű férfiakat el fogna ijesztetni a papságtól, mely így a tudatlan nép egyedüli tulajdonává s utoljára megvetés tárgyává válnék. Minden balértelem elhárítására azonban megjegyzi, hogy a püspök nyája között személyesen tartózkodni, vagy magát fontos és elkerülhetetlen akadályok esetén ügyes és méltó

¹⁾ Instructio Ferdin. ad Oratores. Kollernél Epp. Quinque Eccl. VI. 129—145. 1.

helytartó által képviseltetni köteles. Dudich mondá: „hogy a magyar hazában a keresztény religio némileg még fenáll s teljesen száműzve nincs, egyedül Ferdinand császár jó indulatának kell tulajdonítanunk, ki kegyével a püspöki tekintélyt gyámolítá, mit a főpapok által viselt országos hivatalok nem kissé emeltek. Es ha őseink bölcs belátása nem gondoskodik arról, hogy valaki nálunk püspök, az a király tanácsában is helyt foglaljon; Magyarországon régen eltűnt volna a vallássságnak minden árnyéka“ ¹⁾.

Junius folyamában a világiak két szín alatti áldozásáról vitatkoztak; s minthogy a spanyol és olasz püspökök s hittudósok eretnekeknek mondták azokat, kik azt megengedtetni kívánnák, a magyar királyi és egyházi követek emlékiratban adák elő, miként a cseh kelyheseknek a kehelyt eltiltani épen lehetlen; ők számra többek, hitre nézve pedig az egyetemes egyházzal egyetértők. A magyarok is igen kívánják a kelyhet s köztök sokan azt hiszik, hogy mind a két szín alatt több malasztot nyerhetnek; a lelkészek a világiakat kehelyben részesíteni gyakran kényszerülnek, habár büntetés vár is ezért reájok. Túlságos szigorral azon népeket a zsinat ketségbe ne ejtse s Luther tanaira hajólni ne kényszerítse. A bajor és frank követek támogaták a kívánatot. Lansac Lajos számos püspököt hiva meg vendégül s a magyar főpapi indítvány támogatására buzdítá, mi a pápai követeket némi aggodalommal tölté el.

Juliusban a kilencz javítási fejezet (capita de Reformatione) olvastatott fel. A valamely czimre leendő papszentelésről szóló fejezetre megjegyzé a pécsi püspök, „czim, hivatal és jövedelem nélkül nem kell felszentelni senkit, hogy a sok

¹⁾ Koller Epp. Quinque Eccl. VI. 22. l. — Péterffy Conc. II. 431. l. — Fessler VIII, 343 l.

kóbor hivatalnökküli, néha feslett életű pap száma kevesbüljön. Nagyobb plébániáknak feltagoltatását nemcsak jóváhagyja, hanem e rendszabályt a terjedelmes püspöki megyékre is szeretné kiterjesztetni. Magyarföldön, mond, némely megyének kerülete kétszáz mérföldnyire is kiterjed; hogy tarthat ott a püspök évenkénti vizsgálatot? — Ötödik nagy ülésben a knini püspök ékes latin beszédben a kelyhet hozta ismét szóba s kérte a zsinatot, hogy nemzetével atyailag bánják, a benne gyuladó tüzet jókor oltsa s az Ur kelyhe utáni szomját csillapítsa. Krisztus nem akarja, hogy vére miatt követői meghasonoljanak, egymást üldözzék, elkárhoztassák s annyi nemzet és ország tőle elszakadjon. Grosupto Antal dömés az ősrégi ordo Románusból megmutatta, mikép a világiaknak két szín alatti áldozása egyházi gyakorlat; mire az ellenpárt zugással felelt; de Draskovich védelmezte őt s tudatá az elnöki karral, miként Ferdinand császár és király attól tart, nehogy a kehely megtagadása az örökös tartományokban felkelést támaszson és hogy a gyűlés eddigi határozatlanságával igen elégedetlen. A trienti atyák több pártra osztottak, némelyek megegyeztek a kehely megadásában az örökös és a bajor tartományokra nézve, mások ellenezték azt; legtöbben pedig kívánták, hogy a pápa a rendszabálynak ellensége nem lévén s az egész nehézség a zsinati atyák meg nem egyezhetésében feküven ebbeli engedmények adása a pápára bizassék, ki azokat jónak látott feltételekhez kötheti. Erre Guerrero Péter granadai püspök megegyezte, hogy ha az ügyek vitele még soká fog így haladni, hogy a pápa és zsinat egymásra tolják a tárgyak eldöntését s egyik sem akarja magát megegyetni: akkor az egyház minden hitelét elvesztendi s könnyen fog mondathatni, hogy a pápa és a zsinat az egyetemes kereszténységgel és Isten igazságaival csak játékot űznek. Így nyilatkozott a pécsi főpap is. Végre határ-

zattá lön: „a zsinat tanácsosnak tartja megengedni a kelyhet s a pápára bizza, kinek s mily feltételek alatt“¹⁾).

Septemberben a prágai érseknél gyűltek össze a frank, portugál, svajcz és magyar követek. Draskovich szót emelt s inté követtársait, hogy állhatatos bátorsággal nyilatkoztassák ki a pápai küldötteknek ohajtásukat, miszerint mellőzvé a vallásatlanságot, melyekről egy katolikus sem kételkednék s a hittévedők jelen nemléteben értekezni ok nem volna, inkább gyökeres egyházjavításhoz fogjanak, mi a jelen gyülekezet főtárgya s a dolog veleje. A portugál és svajcziak kilépven, többiek a határozatot fejedelmi küldöik kívánataként közölték a pápai küldöttekkel. Az arra következőt ülésben látta Draskovich, mikép a pápai követek a zsinatot bevégezni sietnek, s nagy hévvel felszólítá a spanyol s lengyel főpapokat, hogy a frankokkal és ő vele egyesülven a mondott javításhoz fogjanak.

Első Ferdinand végre azon utasítást küldötte követeinek, miszerint a frank püspökökkel egyetértve; ha egyetemes egyházjavítást nem tudnának létre hozni, legalább az örökös tartományok jogait és javát tartsák őrszemmel. Lotharingiai Károly bibornok, 28 frank püspök, 3 apát s 18 sorbonni tanár szent Márton utáni pénteken tartott bemenetet Trientbe. Néhány nap mulva meghalt Kolosvári s helyébe Dudich királya által csanádi püspököknek neveztetett ki; a magyar egyházat ezután már egyedül ő képvisel. A frankokkal tetemesen öregbült a spanyol és magyarokból álló ellenzék s a püspökségnek isteni eredetéről és a székelés kötelméről ezután az olaszok ellen hosszas vita folyt, de kevés eredménnyel. Draskovich 1563-ki januárban Inspruckba utazott, hogy az oda várt császárral értekezzék; őt a frank bibornok is követte; pápai részről Commendoni János zantei püspök, igen szerencsés és

¹⁾ Fessler f. h. 351. l. Koller Epp. Quinque Eccl. f. h. 24. l.

alkalmas pápai ügyvivő jelent meg Ferdinandnál, ki nagyon neheztelte, hogy kérvényeit a pápai követek szóba sem veszik, mit saját s követőinek megvetéseül venni kenytelen. Az új zsinatelnök Morono bíbornok is a császárhoz rándult Innsbruckba s visszatérével a tanácskozások serényen hajtottak végre; mi-
alatt egyik követ vagy püspök a másik után Trientből eltá-
vozott; Dudich elmentével Draskovich egész végig ott mara-
dott. Deczember 4-én olvastatott fel a zsinati végzemény; s a főpapok és fejedelmi követek elosztak ¹⁾. — Visszatért követeit ügyes, hív és serény szolgálatukért megakarván jutalmazni Ferdinand király, Draskovich Györgyöt Zágrábba, Dudich Endrét Pécsre tette át ²⁾.

Midőn Trientben a kehely és a Lutherhez hajló kath. papok házassága került szőnyegre, e két hazánk viszonyai közt igen fontos pontra nézve a magyar képviselők serény levelezésben állottak az ország primásával. Kivált Dudichnak ebbeli előterjesztvényei határozott utasítást sürgettek; Oláh ellenben, míg a kedélyek jobban le nem csendesülnek, vég-határozatot hozni késedelmezett. Látni akarta előbb hogy e szokatlan, s a fegyelemre nagy hatású engedvény mily következményeket vonand maga után külső tartományokban, az-
alatt Dudich püspöknek a király elébe terjesztett javaslatait és ezeket támogató okait rövid iratban megczáfolta s kivált a papházasságnak szilárdul ellene szegült ³⁾.

Még folytak a nagy zsinat tanácskozásai, midőn Oláh 1562. évben Görög Mátyás érseki helynök által a főmegyei clerust ismét egybe gyűjté Nagyszombatban. De kevés jelent meg; huszonnyolcz apát, 12 szerzeti és 12 világi prépost, 11

¹⁾ Fessler f. h. 373. l. Koller Epp. Quinque-Eccl. f. h. 44. l.

²⁾ Katona Hist. Crit. XXIII. 797. l.

³⁾ Péterffy Conc. II. 146 l.

főesperes, 4 dékán és 100 lelkész összesen 167 meghívott közül csak 28 jött el, 22 javadalom ürülten állván. Az ozman fegyver folytonos terjedése vagy a hitujításnak elhatalmasodása okozhatta e hiányt, mely az egyház hanyatlásának szomorú jelensége volt. E zsinat végzeményei ismeretlenek ¹⁾).

Azonközben véget ért az egyházi nagy gyűlés Trientben. Oláh végzeményeit a magyar egyházban is a főpapok egyértelmű elfogadása által meghonosítandó, tartomány gyűlést óhajtott tartani, de az akkori viszonyok közt ez lehető nem lévén; a határozatok behozatalát tehát legalább a főmegyében szándékolta eszközölni s 1564-ki szent Béla vértanu napjára Nagyszombatba negyedszer hívta össze a fő s más papokat, még azon bányavárosi lelkészeket is, a kik az előbbi zsinatból kimaradtak. „A mi esztergomi székegyházunk bűneink miatt török kézben lévén — mond — e nagyszombati szent Miklós templomban Isten kegyelméből legalább *megyei* szent gyűlést határoztunk tartani a végre, hogy a közönséges trienti zsinat határozatait megértsétek; azonban biztossá tesszük azokat is, kik az apostoli szent egyház közösségétől netalán elváltak s elakarnának jöni, hogy mindenikök szabadon, biztosan és félelem nélkül jelenhet meg, annak végeztével haza vagy hová akar elmehet a nélkül, hogy embereink valamelyike őt akadályozni vagy háborgatni mérészelhetné.“ De az elválást többen fogadák már el s eljöni kedvök nem volt; több kath. és főpásztoruk szavára hajló engedelmes lelkészeket és javadalmasokat pedig a hitujításhoz szított vagy annak kedvező kegyurak gátolának a jövőtelben: azért csupán, kik királyi vagy érseki kegyúri jognál fogva jutottak az egyházi hivatalba, jelentek meg. A trienti végzemények kihirdetésén kívül, mit végzett még papjaival az érsek: a zsinati acták hiánya miatt nem tudjuk ²⁾). Ezen zsi-

¹⁾ Péterffy II. 147. l. Szvorényi Decr. Synod. 217. l.

²⁾ Péterffy Conc. II. 150. l.

natra a bányavárosiakat ismét meghívta előlegesen, Seidel János jezsuitát küldé a selmecziekhez, hogy őket a főpásztori szózat meghallgatására s engedelemre bírja. Küldetésében a jezsuita bár életveszélylyel de foganat nélkül járt el. A hatóságok szószeréken nyilvánosan fellépni s a néphez szólni nem engedék, magános és társkörökben pedig csúfolva fogadák s kigunyolák. Így járt Timmer baccalaureus is, ki 1564. febr. 27-kén jöve Selmeczre s a zsinatra meghívó érseki levelet a városi tanács elé terjeszté, valamint saját felhatalmaztatását is, hogy a népet az ősigaz hit ösvényére visszavezesse. A tanács, saját lelkeszei lévén, a jezsuita fáradoalmát szükségtelennek találta; Kammerknecht pedig *Timmer* meghívására kinyilatkoztatta, hogy ha az érsek neki nyilvános védlevelet küld, megjelenik, mit mint egyházi felsőséghez méltatlan kíváнатot, *Timmer* félrevetett ¹⁾).

Ama két pontnak, melytől annyi üdvöt várt a világ, eligazításához fogván Ferdinand, Rómába folyamodott. IV. Pius Oláh primáshoz küldé a választ, melyben azon oknál fogva, miszerint számos katolikus kívánva kívánja a kelyhet, sokan a hittévedőkhez menének át, s így félni kell, hogy a megmaradtak is arra vetemedjenek, az érseket felhatalmazza, hogy mind ő, mind helynökei a papokat felhatalmazhassák, a két szín alatti áldoztatásra, csak egyébiránt egyetértsenek a római egyházzal az iránt hogy az oltári szentségben egy szín alatt is Krisztus valódi és egész teste s vére jelen van, s hogy a római egyház nem téved, midőn nem miséző egyháziaikat és a világiakat egyedül kenyér színe alatt áldoztatja. Mire nézve a lelkészek és hitszónokok serényen oktassák a népet ²⁾).

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXIII. 135. l. Ribini I. 116. 129. és 184. l. Timon Epit. 188. l.

²⁾ Katona f. h. 805. l. — Ferdinand rendelete Péterffy Conc. II. 158. l.

Ezen pápai engedély a király rendeletével együtt 1564-ben Pozsony, Nagyszombat, Győr, Eger, Nyitra, Zágrábban mint akkoron törökment városokban és Svendi táborában stb. kihirdettetett, mire sok hittévedő kibékült a római egyházal.

Azonban, mi lett az eredmény? kath. buzgókodók, kivált a megtértek, inind a két szín alatt áldozván, szánakozással, sőt megvetéssel néztek másokra, kik a „fél Krisztussal“ megelégedének, mi temérdek heves viták, versengések és családi szakadások nélkül soká nem maradt. Látván pedig V. Pius, hogy ez engedély a remélt békét meg nem hozza, ama bullát visszavonta s a kelyhet eltiltotta ¹⁾.

A papok házassága ügyét illető királyi kérvénnyről egy betűvel sem emlékszik főnebbi bullájában IV. Pius. A kérvény nem abban állott, hogy általában a kath. papoknak megengedtéssék a házasság. Ezt az Úr felkenteinek a görög egyház sem engedte meg soha. Hanem a reformatio kezdete és terjedtével számos kath. pap ágostai vagy helvét vallástételt elfogadván, házasságra lépett. Tehát az kéretett, hogy ily házaspapok, ha meg akarnának térni az egyházba, a lelkészetre visszaléphessenek a nélkül, hogy házi kötelékeiket felbontani kényszeríttessenek. Azonkívül azt is kívánta Ferdinand király, hogy a magyar püspökök felhatalmazzassanak, ott, hol elégséges számú papság nincsen, oltári szolgálatra és lelkészetre oly házaspapokat felkenhetni, kik életviselet, jó hírnév, tudomány által arra alkalmasoknak találtatnának.

Általában a tizenhatodik század folytán több kath. fejedelem kívánta a papi nőtlenség törvényének eltörlését mind azért, hogy népeik vallásilag annál könnyebben egyesüljenek, mind hogy további elpártolásoktól megóvják. Mennyire kész a római egyház oly engedményekre, melyekből a nemzetek üd-

¹⁾ Péterffy Conc. II. 183. l.

vére hasznót remél, IV. Pius a kelyhet engedő bullájával megmutatta. „Örömríadással fogadtatott az a bécsi nép által s két harmada megtért“, írta Delfino bibornok a pápának; de később kisült, hogy az engedmény okozta öröm csak pillanatszerű volt, mint „a betegnek ártalmas italban lelt gyönyöre“, mond Pallavicini; bajának gyökere ki nem irtatván, nem gyógyul¹⁾. Így állott a dolog a nőtlenség törvényével is. Mit a pápa Ferdinandtól egyenesen megtagadni nem akart, hallgatással mellőzte.

Ezzel azonban, min Ferdinand oly készen megnyugovék, Miksa meg nem elégedett s az ügyet, melyhez meggyőződése nagy fontosságot kötött, oly eldöntetlen állapotban nem hagyhatta. Mert Miksa minden vallási szabadelvűsége s az ujitáshoz hajlása mellett is a protestantismus szapora terjedésének titkos rugóját legjobban eltalálta. „Szentséged, mond levelében, a kehely engedésével a világiakat kielégítette: ha most a papoknak még nőket adand, minden csendre tér.“ A nép Wittenbergben nem volt, Luthert nem hallotta, iratait kevés olvasta s a lelkészek szájától függött. Ha ezeknek vallási meggyőződését női kezekkel gyámolítja a pápa, úgy látszik a római kath. tannak igazságát utoljára elismerik. Kath. lelkész házasság mellett a kath. dogmával megfért, például a néhány zágrábi, egri kanonok, meg a Csik s Kászonszéki lelkészek²⁾. Németföldön is többi közt azt tarták a helyreállítandó egyetértésnek egyik fogatos eszközeül, ha a hamar-kodva történt papházasságokat a legközelebb tartandó zsinatig érvényben hagyják, úgy azonban, hogy ezentúl papnak

¹⁾ Katona f. h. XXIV. 11. l.

²⁾ Kercselich Hist. Eccl. Zag. 245. l. — Wranchich levele egri helynökhöz. Katona f. h. 72. l. — Gállffy füesperes tudósítása Báthori bibornokhoz Szeredaynál Cap. Alb. 230. l.

hivatalvesztés büntetése alatt házasodni nem szabad; házas lelkészek helyébe pedig nőtelenek tétessenek ¹⁾). Minthogy tehát házas papok visszavétele az egyházi közösségbe és házas világiak felszenteltetése számos megtérést látszék ígérni, kivált mióta a híres tridenti zsinatszónok s pécsi püspök Sbardellati Dudich Endre a bécsi udvarnál tartózkodék Miksa császár Arco Prosper grófot eziránt sürgető előterjesztésekkel V. Pius-hoz küldé, ki azokat a bibornokszer tanácskozáására bizta. Hittudósok hivattak elő s a hosszú tanakodásnak a kérvény megtagadása lön eredménye; a válaszirat elkészült s a pápa *Lamiani* püspök s Guicciardini jeles jogtudós által nyújtatá azt át Bécsben; az okok hallatára Miksa császár a pápai határozaton megnyugodott.

Miksa király mint láttuk nagy hajlammal viseltetett a hitujítás iránt, de az egyház kibékitésének elléne nem volt. Midőn a testvéreket kiengesztelhető eszközök foganatra nem vezettek, a hitujító predikátorokkali szigorúbb bánásmódoktól Oláh érseket eltiltá. Tudnillik a bányavárosiak 1564 ben panaszt tőnek a királynál Oláh ellen, hogy mert mást tanítanak, mint mit ő akar, háborgatja, akadályozza; s Miksa engedékenységre szólítá fel az egyedül tisztét teljesítő s Isten házához hűtlen lenni nem akaró főpásztort ²⁾). De ő a papi fegyelem szigorú, kérlelhetlen őre volt, mit már csak János nógrádi főesperes, egyházmegyei ügyész elleni eljárása is bizonyít ³⁾). Az

¹⁾ Chytraeus Hist. Aug. Conf. 259. l.

²⁾ Ribini I. 193. l. Lampe 112.

³⁾ A főesperes (Johannes Miliciensis) előmozdittatás reményében így ígér jobbulást: poenitentia omnium, quae hactenus malis meis moribus atque vita utcunque egi, ductus, sponte et libere, nemine cogente, ab hac hora in antea promitto, me meos mores et vitam emendaturum, non neglecturum divinum cultum, non vino fruiturum, non Scortationi, non ulli vitio, per quod ego et sacerdotalis dignitas deformari possit, operam omnem daturum, sed enitar omnibus viribus meis bonam

1566-ki zsinaton számba vétetvén a főmegyei javadalmak, kiszűlt, hogy még 900 plebánia, 30 apátság és 30 prépostság ismeri el az érsek hatóságát ¹⁾).

Oláh Miklós halála évében, 1568-ban ismét csak három fölszentelt püspök volt egész Magyarországon az öreg Bornemissza Pál erdélyi püspök mint nyitrai kormányzó, Draskovich György zágrábi és Vranichich Antal egri főpap; a többi mint Radéczi István váradi, Liszthy János veszprémi, Ujlaki János váci, Bornemissza Gergely csanádi, Fejérvölgy István knini Delfino Zacharias bibornok győri –, csak választott püspökök voltak ²⁾. Más sorsot az egyház oly harcias korszakban nem is várhatott, minthogy szükség vagy jó alkalom esetében itt a jövedelmek a seregek eltartása s az erődök kijavítására használtassanak; ott magok az egyházi helyek és épületek katonalakok vagy védművekké alakítottassanak át; az egyház örvendhete oly áldozatoknak, melyek a komolyan fenyegetett hazát a végveszély széléről elvonják. Csakhogy a számtalan politikai és taktikai balfogásokat a szerencse gyámolítani nem akarta.

Sokszor említénk már egy nevezetes férfit, ki azonban a magyar egyházban nem tőn annyit, mint a polgárzatban, sem

et exemplarem sacerdotalemque vitam me servaturum omnesque actiones meas primum ad honorem Dei, deinde ad utilitatem et commodum Rdsimi Dni et Ecclesiae suae directurum et compositurum. Quodsi aliter fecero, tunc eo ipso facto absque ullo juris processu simpliciter et de plano Rdsima Dtio Sua me, ut voluerit, punire et omnibus beneficiis spoliare possit et valeat nullo remedio, nullo indulto, gratia aut exceptione qualicunque et a quocunque nisi a Rdsima Dtione sua facta suffragante — — —“.

Tanuként aláírják Görög Mátyás helynök s nagyprepost, Thelegdy Miklós olvasó, Velichinus György sz. györgyi prepost, Radéczi István sz. istváni prepost Novák Miklós zólyomi főesperes. Eredetije a primási levéltárban.

¹⁾ Katona f. h. XXIV. 166. l.

²⁾ Katona Hist. Eccl. Coloc. II. 42. l. Róka 358. l.

annyit, mennyit tehetett volna. Wranchich Antal, eleinte óbudai, aztán gyulafehérvári prépost, később pernai apát, egri, esztergomi kanonok, 1553. óta pécsi, 1557. óta egri püspök és — még sem áldozár; mert azzá s egyszersmind püspökké csak 1561-ben szentelte fel őt Oláh érsek Bécsben. Nagy diplomata és statusférfit, szabad gondolkozása, épen nem túlvalóságos, talán kissé közönyös is. Draskovich püspökhöz írt levelében önmagát őszintén jellemezte. A püspök tudnillik meginté, hogy már egyszer az egyháznak is éljen s ne egyedül a politikának. Wranchich ezt írta válaszul: „Pagságomról és a mise áldozatról halgattál volna inkább: nem járok én el benne sem hanyagon, sem haszonvehetlenül. Az utolsó fényes portai követséget nem kevés öntagadással vállaltam el meglett koromban, hogy a hazának s a keresztény népeknek békét s nyugalmat, magamnak pedig csak egészségrongálást s nehéz betegséget szerezsek. Hogy ez valljon nem áldozat-e az határozza meg ki nem elfogult“¹⁾. Sok igazság, de kevés apostoli s egyházi kenettség rejlik e szavakban.

Miksa király Wranchich Antalt, Egerből Esztergomba tévé át 1569-ben, s ez évi decz. 5-én monda el Magyarország primása első csendes miséjét Bécsben a jezsuitáknál hatvanöt éves korában, érseki kineveztetése után hét héttel és pedig azon okból, mert sokan, maga a pápai hírnök tévé figyelmissé a veszedelemre, hogy Rómában, ha megtudják, hogy sok évi püspöksége alatt misét sem monda, meg sem erősítik²⁾. Az egyház és polgárzat ügyei csak akkor mehetnek kívánt fogáttal előre, ha az egyházban valódi egyházi, a polgárzatban egészen polgárzati férfiak működnek. Azonban Wranchich az

¹⁾ Katona f. h. XXV. 55. l. Fessler VIII. 284. l.

²⁾ Görög Mátyás és Telegdy Miklós helynökeihez intézett levele szerint. Katona f. h. 88. l.

egyházban is kitént. 1571-ben körülbelül ötven egyént szentelt fel az Ur szolgálatára. De ezzel még sem elégitette ki egészen a lélekpásztorság fogyatkozásait s Haldberg Gáspárt, a passauai főpásztor segédpüspökét Bécsben, valamint Keresztély bécsujvárosi püspököt kényszerült felszólítani, hogy ha alkalmas egyénekben bővelkednek, néhányat Esztergom főmegye számára Nagyszombatba küldjenek; a pápától pedig engedelmet nyert kántornapokon kívül hétszer egy évben s más megyékben is papokat felszentelni anélkül, hogy az illető püspököt eziránt felszólítania kelljen. A knini püspöknek megerősítését kieszközölte ¹⁾ *).

6. §. A hitujítás terjesztésmódjai.

Tartalom: Egyházi állomások ürültsége; — földes urak erőszakos térítése; — német hadvezérek erőszakoskodásai; — az első reformátorok nem mindig léptek fel rombolólag. — Tudatlan s balítéletű emberek jutottak a szószékre; — aztán wittenbergi

¹⁾ Róka Eppl Veszpr. 361. l.

*) Hogy Wranchich minden látszólagos közössége mellett is buzgó őre és védője volt a kath. vallásnak; több rendbeli levelei tanusítják. Így 1571-ben a rozanyóbányaiaknak ezeket írja: „Ultimo loco monemus vos, de cath. religionis professione, cuius studium atque observantiam ita vobis iniungimus, ut sciatis nullo facto nos passuros, ut haereticae maledictionis pravitatisque vel quid minimum apud vos retineatur. Ideo detis operam, ut Ecclesiae vestrae ministros non alios habeatis, quam catholicos et Romanae confessionis professores; secus vero si fieri intellexerimus, remedia Deo volente talia adhibebimus, quae opportuna fore videbimus, punitione contumacium non dissimulata.“ Draskovich Györgyhez 1573. irt levelében sajnálkozik, hogy egyéb elfoglaltságai miatt zsinatot nem tarthat. 1568. pedig Forgách Simonnak ezeket írja: „Tantummodo ero, ut ipsi quoque sit commendata mea Ecclesia, nec fratres molestentur, labefacteturque Agriae cath. religio.“ stb. stb. (Schmitt Eppl. Agr. III. 71. 83. és 99. l.) — Kn.

s más prot. egyetemi tanulók lőnek lelkészek; – kéregető tanulók dalai. – A potestansok keresztény katolikusoknak nevezték magokat. – Katolikus főpapok s lelkészek erőszak miatt nem teljesíthették hivatalaikat. – Predikátorok gúnnya: pápisták, bálványimádók; – a kath. egyház hibáztatása minden lépten, – ráfogások kath. hittanra; – a polemisták keményebb nyelve.

Egy országban sem voltak oly alkalmasak hitujítás terjesztésére a körülmények mint hazánkban. Az új tanok beférkezését gátolható örök, a főnebb elmondottak szerint, hiányoztak s utódokkal az egyházak javai világi kezekbe jutván nem, vagy csak később pótolattak, akkor is, a püspöki hivatal lényeges működésében, a lelkészek kellő számban föntartásában azáltal voltak akadályozva, mivel a római megerősítéseket majd a két király féltékenysége s folyamodása, majd a főpapok szegénység miatt meg nem fizethetett pápai annaták késleltették. Az egyház ekkor alig talált védőre, közzsákmányul szolgált. Mindaz ki idegenből gazdagodni vagy kényuralmat alapítani akart, az a hitujításhoz szegődött. Sőt jobb fejedelmek is, mint I. Ferdinand, egyházi javakból jutalmazta hiteit¹⁾. Laszky Jeromos, urának barátokat keresve, Gritti Lajosnak még Sztambulban jövedelmes püspökséget ígért Magyarföldön²⁾. Országos törvények mint az 1542. 24. és 47. 1545. 53. 1546. 45. 1547. 21. 38. 1550. 47. 1552. 18. stb. stb. oly kevés foganatra vergődtek, mint az egyháziak egyes és közös tiltakozásaik, vagy I. Ferdinand 1560-ki rendelete. Innen következtetett, hogy sok püspöki, káptalani, monostori, plebániái

¹⁾ Gévy I. 450. 1.

²⁾ Hammer Osm. Reich II. 62. 1.

állomások s ezek községek kath. lelkész nélkül hagyattak. Nem minden főpap volt képes úgy cselekedni, mint Várdai Pál, midőn a főkáptalan elszegényedése miatt a székegyháznál szolgáló s már elbocsátandó karkáplánok eltartását magára vállalta, Esztergom elvesztése után pedig pénzbeli segedelemmel ápolta ¹⁾.

Földesurak és egyházvédek azon voltak, hogy papjaik a hitujítás szerint hirdessék az ígét, az engedetleneket üldözzék, elmozdíták s a reformatio hirdetőivel pótolták. Perényi Péter házasságra kényszeríté a lelkészeket ²⁾. Petrovics Péter, a váláshű papokat megbélyegezteté, a tonsura helyén megsebez-teté, másokat pedig Törökföldre vitetett ³⁾. Így a többi. A hitujítást pártoló főurak sorába tartozik némileg Nádasdi Tamás Kapornak ura, Serédi Gáspár Szentgyörgy és Bazin örököse, Thurzó Elek országbíró Nyitra egyház birtokosa, Balassa Menyhért s fia István s unokája Menyhért, mely utóbbinak Bornemissza Péter syntavai predikátor ajánlá műveit 1577-ben; Révay Ferencz és Mihály thuróczi főispánok, Gosznovicz Szaniszló thuróczi reformator pártfogója, ecsedi Báthory István országbíró, Mérey Mihály alnádor, Ungnád Kristóf bán, Zrinyi György tárnok, Batthyányi Boldizsár asztalnok, Czobor Imre főkamrás, Nádasdi Ferencz főlovász, Illésházy István udvari marsal, Forgách Simon pohárnok; a főispánok közül Dobó Ferencz Barsban, Magócsy Gáspár Bereg, Torna, Hévésben, Batthyányi Ferencz Vas és Sopronyban, Krusich János Liptóban, Balassa Endre Nógrádban, Salm Eginó és Miklós Pozsonyban, Dersffy Ferencz Sárosban, Báthori Miklós Somogyban, ecsedi Báthori István Zabolca és Szathmárban, Bán-

¹⁾ Primási levéltár.

²⁾ Wranchich levele Stafileohez 1540-ből. Katona Hist. Crit. XX. 1366. l.

³⁾ Szegedy Rubricae Juris II. 139. l.

ffy István Zalában, Forgách Imre Trencsénben, homonnai Drugeth István Ungban, Drugeth László Zemplénben; más magánok közül a Thurzó családon kívül, Rákóczi Zsigmond, Tökölyi Sebestyén, Szűnyogh Mózes, Pongrácz Jeremiás, szentpéteri Dávid János, Hrabovszky János, Eszterházy Ferencz, Horváth-Stansich Gergely, Kéry stb. Lázár Endre, ki a Gyergyó széki kath. népnek három plebániájára tolt protestans lelkészeket, a templomi oltárokat darabokra romboltatá, a képeket megégetteté, egyházi ruházatot közönséges használatra fordítottá ¹⁾. Hol földes vagy nemes úr katolikust pártolt is, gyakran a község, bujtogatóktól fölizgattatva, mind a kettőt elüzé s hitújító papot fogada ²⁾.

Ugyanigy cselekedtek a német és magyar hadvezérek, főleg Miksa kormányja alatt, ugymint Svendi Lázár s utóda pixendorfi Rueber János, Salm Eginó gróf, Mastrick, Herberstein, Teuffenbach, Ribisch, Trautmannsdorf, Kollonich, Magócsy, Ungnád buzgó pártolói voltak az új tanoknak. Svendi a Tisza melléken táborozván, azt üzte nagyban, mit kicsinyben az ő zsoldosai merészlének. Bolusics Ágoston leleszi prépost, tisztes ősz, Svendi parancsából megfogatva, börtönben őriztetett mindaddig, míg nagy somma fizetésével magát ki nem váltotta, egyedüli bűne, mond Forgách, hogy sok és jövedelmes birtoka, számos védencze és tetemes kincsei voltak. Kora és a szenvedések alatt megtörve nemsokára 1566-ban meghalt; a leleszi jószágokat Svendi Vékei Ferencz, Nagymihályi Sándor és Panka Péternek adta el. Egyébiránt pedig a kath. lelkészeket elhajtván, predikátorokat hívott meg a helységekbe.

¹⁾ Szereday Capit. Alb. 235. l.

²⁾ Fővényesi Gál Endre Gyulán, mivel kath. papot pártola annyira üldöztetett hogy a királyhoz kelle fordulnia 1562. Katona f. h. XXIII. 654. l. *Jóka* (Pozsonymegyei) község papját megöli stb. Jókaegyházi emlékirat, a helybeli plebania könyvtárában.

A lelkes gyámolítók, kikre mindenütt talált a reformatio, többnyire nem benső meggyőződés és vallás érzelmektől vezéreltettek. „Svendi Lázár úrnak, — mond naplójában Gerlach — semmi hite nem volt; azt hitte, a hitvallások egyedül a népnek könnyebb fékben tartására koholtattak.“ És mégis Luther tanítványai hanyatló ügyét a genfi vallástételt követők irányában oly buzgón védelmezte, hogy egri Lukácsot az 1568-ki lutheri zsinaton Kassán kiátkoztatta s börtönbe vetette ¹⁾). Ungnád Kristóf Eger vári kapitány, Magócsynak a hivatalban utóda 1580. körül, midőn a kath. község istentiszteletre akart menni, a vár kapuit bezáratá, s a káptalan Rudolffhoz volt kénytelen folyamodni, hogy a városi szent Mihály templomban tarthasson istenszolgálatot, mit Radécz egri püspök s királyi helytartó ki is eszközölt. De azon évi Urnap utáni szombaton alkalmasint a várkapitány tudta s megegyezésével az őrség s a polgárság a káptalaniakat a templomból erőhatalommal kiűzte, oltárt, képeket lerombolt s a kulcsokat magához vevén protestans hitszónokot rendele; miért is a káptalan a jászói konvent előtt tiltakozott ²⁾).

Az első reformatorok tartózkodással léptek fel kezdetben s tanaikat, követeléseiket, szerénységgel adván elő, a népből nyerék szószólóik s támogatóikat. Azonban mily emberek voltak a predikátorok nagyobbbrészt; magának Luthernek nyilatkozatából világos. Ömaga töré a pálczát legtevékenyebb segédei a protestans községek első alakítói felett. Többnyire szókőtt vagy kicsapott szerzetesek voltak. A wittenbergi tizenöt száz, majdnem két ezer, jobbára hittanulókról panaszosan mondá: wenn zween oder drei rechtshaffene Thelogen aus

¹⁾ Ribini I. 200. 214. l., Schmidt Epp. Agr. III. 45. l., Katona f. h. XXIV. 329. l., Forgách Commentar. 393. l., Lampe a zsinat actáiból 187. l.

²⁾ Katona f. h. XXVI. 96. l.

all den jungen Leuten, die jetzund allda vorhanden sind, werden, so hätten wir Gott viel zu danken“ ¹⁾).

A tudomány elhanyagolása tudatlan lelkészekkel tölté el a községeket, gyakran olyanokkal, kik a legszükségesb ismeretekkel sem bírtak. A kassai magyarok panaszolták 1555. táján, mikép német papot hoztak reájok, „ki káplánt nem tart tewbbet ez egy predicátornál, ky ezes olyan hogy néha az Pater nostert sem twggya el mondany, Immár emberekys holtanak meg myatta gyónatlan ilyen halálos idewbe. Thwábbá oskolánk pusztán áll, mert egy németh mestert hozának, mely németh mester kyweré az magyar deákokath belewle, most egy inast állattak bele, gyermekynket zéllal kewl budos-tatnonk, nynchen ky tanythó“ ²⁾).

A hitujítást olyanok által, kik szerzetet vagy papságot elhagyva megházasodtak, soká terjesztetni nem lehetett, mert ez a népek bizalmát egészen elvette volna. Azért korán látjuk keletkezni azon szokást, hogy a wittenbergi tanoda s egyházból hivattak meg vagy jöttek a reformált községek lelki vezérei. Melancthon, Eber Pál voltak a rendes papavatók; ők küldék Késmárcra Krossenszky Erazmot, Körmöczre nemesváthi Niceus Pált ³⁾. stb. Csak Wittenbergből kilenczvenhárom magyar deák került honába, 1547. táján ⁴⁾. Szünnapokon a szegényebb sorsuak kéregetésből élödvén, a hitujítás megkedveltetésére szerkesztett dalokkal mulatták a városi s falusi népeket ⁵⁾.

¹⁾ 1543-ból. Döllingernél I. 296. l.

²⁾ Régi magyar Nyelveml. II. 101. l.

³⁾ Ribini I. 148. l.

⁴⁾ Többek közt Bábay Márton, Stoeckel Péter, Haszkády Ferencz, Alaghy János, Sámbock János stb. 1548—1597-ig négyszáz harmincz kilencz magyar tanulta Wittenbergben s terjeszté hazájában a luth. vallást.

⁵⁾ Schroeder írja, hogy a bányavárosokban a házonként kéregető

A nép figyelmét már az is vonhatta magára, hogy hit-
ujított papjaikat ellenkedésben látta a főpásztorokkal; ezeknek
tekintélye elavult, hatósága egészen elenyészett. A lelkes
példáján épült a köznemes, városi kézműves, falusi földmivelő :
mindnyájan gyűlöltek a püspöki nevet ¹⁾.

Néhány földes ur és város nemcsak a főesperes vagy
helynöke, kiket a püspök vizsgálatra küldött, de maga a püs-
pök ellen is felkeltek s néha fegyveres kézzel elhajták ²⁾.

Ennek következménye volt, hogy az urak s városok által
meghívott s pártolt prédikátorok tudományára senki sem
figyelt; a legtarkább véleményfonákságok a legsajnosabb
tudatlansággal karöltve jártak s hallattak, mint a Paraeneticon
lelkes szerzője tanúsítja ³⁾. Innen, tudnillik a püspöki hata-

szegényebb sorsú iskolások éneklék: Vive, vive mi Luthere, Cuncti tibi
dicunt chaere! Veritatis speculum stb. Klein ev. Pred. I. 20. l.

¹⁾ Rudolf ifjabb királyhoz 1576. táján intézett s talán Telegdi
Miklóstól származó Paraeneticonban ezt olvassuk: „Hac nostra tempe-
state quam sit tuis in regnis episcoporum dignitas, libertas et jurisdictio
per haereticos labefactata et fere extincta, nihil attinet exponere; Tute
nosti. Vel minimus aliquis ex his qui se nobiles vel strenuos appellitant,
sed vel artifex in civitatibus et in agris colonus, episcopum aspernatur,
irridet, eiusque sedis potestatem eludit, eique aperte maledicit et se op-
ponit et resistit et parere stulti esse affirmat“. — Kézirat az esztergomi
könyvtárban.

²⁾ Paraeneticon id. h.

³⁾ Sic fieri solere inter haereticos, scripsit Tertullianus, quod et
apud Lutheri discipulos invenimus, ut qui heri erat in Theatro, hodie
sedeat in Ecclesia, qui vespera erat in circo, hodie ministret et concione-
tur, qui nuper fuerat fautor histrionum vel lanarius vel faber aut alius-
modi artifex villissimus, hodie suggestum deturpet maledicentia et bapti-
set. — — In Parochiis ministri sunt, qui nihil omnino scirent aliud, quam
unam vel Lutheri, vel Spangenbergii, vel Brencii, vel alterius haeretici
Postillam quam (vócánt) germanica, vel hungarica, aut moravica lingua
et ex illa sibi blasphemias depromunt. Sic nec Sacramenta ministrare nec
aliud in rebus divinis peragere norunt, et hoc quia se illi per fraudem et
simulationem, mendacium et fallaciam ab episcopo negligentissimo aliquo
procurarunt ordinari.“ 132. lev.

lom mellőzéséből, keletkezett annyi hitfelekezet, annyi szakadály ¹⁾).

A nép eltérítésére leghathatósb fegyver volt; a római egyháznak gunyoló hibáztatása; hivei pápistáknak nevezettek ²⁾; önmagokat pedig igazi kath. keresztényeknek czimezték ³⁾. Pázmány Kalauza jelesen taglalja e tárgyakat.

„Calvinus látván, — így ír — hogy az ő Vallások, tellyességgel ellenkezik mind azokkal az hivekkel, valakik az Apostolok után éltek, nyilván meg vallyá hogy az *Régiek* minnyájan, valakiknek könyvök nállunk vagyon, eltévelyedtek: az az, külömbet tanítottak ő nállánál. Azt is mondgya: hogy, Minden nemzetségeket, kicsintül fogva nagyig az Mise mondó Papok úgy meg szédítettek vólt, hogy az barmoknál is ostobábbak vólnának. Az egész világot az Pápa megvakította. Ezer esztendővel ő előtte az igaz tudomány ledőlt vólt. Egnihány száz esztendőttől fogva, az egész világ, az tudatlan-

¹⁾ Vide quot jam sint in Moravia, in Hungaria et Transilvania, in Bohemia et Germania in fide sectae et schismata, ob hanc modo causam, quod Epporum doctrinam disciplinamque dereliquerunt. Quemadmodum enim factionibus et dissidiis Regnum scinditur et collabitur, si unius Principis in regimine leges et mandata non recipiantur, sic dissensionibus et haeresibus repletur populus, si episcoporum regula et doctrina contemnitur et abjicitur.“ Paraenet. 125. lev.

²⁾ „Minket (ír Pázmány) az Atyafiak Pápistáknak vagy Pápásoknak neveznek. És jóllehet csak ők kezdettek így hini minket; de ezzel is, akartyokkal meg vallyák, hogy mi nállunk, kik az Pápákkal egyget értünk, igaz Hit vagyon; ők pedig az Pápáktól elszakadván, az igaz Hittől is elszakadtak. Mert, mikor Pápistáknak neveznek, annyit téssen ez, mintha azt mondanák, hogy azon az Hiten vagyunk, melyen az Pápák voltak és vannak. Ebből pedig nyilván következik, hogy Miénk vólt, és az Lutheristáktól nagytávúl járt szent Clétus, és Cypriánus Mátyr, mivelhogy ők pápák vóltak.

³⁾ Melancthon papavatási bizonyítványában Krossenszky Erazmus számára így ír: „comperimus eum recte tenere sumam doctrinae Christianae quam et Ecclesia nostra cum catholica Ecclesia Christi profitetur. Ribini I. 149. l.

ságnak temérdek setétségében volt; és az Isten igéjének tiszta praedikállása úgy meg szűnt, hogy igaz pásztorok sem maradtak az Ecclesiában ¹⁾. A római egyház hibáztatásai nemcsak szóval hirdették, hanem könyvekben is terjesztette, minden alka'ommal felmelegítettett. Egy 1549-ből származó magyar ének végén megjegyeztetett: „Tállyán ez kele uy esztendőben

Ezerötszázban negyvenkilenczben,
Hogy felébrüljen minden Istenben;
Senki ne éljen már tévelygésben.“

Más, 1618-ban kiadott régi ének végén olvasható:

Ezer ötszázban és negyvenkettőben
Mikor irnának, ezt szerzék énekben,
Hogy a keresztyénség vala tévelygésben ²⁾.

Világos, hogy a „tévelygést“ be kellett bizonyítani, mihez megfoghatlan csűrés csavarás, ráfogás, koholás s egyéb hasonló eszközök kényszerültek segédül lenni. „A pápa feleöl, oli iszoniu hazughsagokat ken mi reanç Gyarmathi, hogy azokra, veritezic az égh, orczaioakat szarniockal be foedic az Angialoc, reszket a feold, buzogh a tengher, es megh az cordeogheokis izoniodgiac. Antonius azt tanittia (ugimond) hogy a Pápa parancsol az Angialoknac, hogy a lelkeket, kiket akar, mingiart menyorszagba vagi Pokolba vigiec. Joannes Andreas in Gloss: Clement: in proaemio azt iria, hogy a Papa személynec eggiesseghébe, Istensegbeol al, es embersegebeol. A Papa Istennec mondgia maghát dist: 9. h. cap: Satis evidenter“ ³⁾. — „A pápisták pedig, vgimond, nem csak a szenteket de Papatis telliességgel hasonloua teszic Chrisztushoz. Vgian nem szük-

¹⁾ Kalauz 145. l.

²⁾ Kazinczy kiadása. I. 173. l.

³⁾ Pázmány Szentek tiszteletéről 31. l.

ség (vgimond) Christus a Papistaknak. Azt mongiak ugimond hogy Christus nem telliességgel, hanem csak rész szerént töt eleghet erettünk, mert az eredendő büntől halalauaal váltot megh, a naponként valo bünökért pedigh, magunknak kel eleghet tennünk böitőlessel, Miseuel, ect. A Papistak azért, vgimond, auagi telliességgel ki rekesztik Christust az ő erdemeuel, és a szentek erdemét mutagattiak, auagi csak rész szerént az eredendő bünért mongiak haznosnak lenni¹⁾. — Az Felföldi Praedikátorok is ugyan Írásban hirdették: hogy, az Pápák engedelmeiből, szabad az Papoknak fajtalanzkodni, noha ez oly igaz, mely igaz, hogy az hó nem fejr, és az tűz nem meleg: de az Atyafiaknak elégaz, ha az tudatlanok előtt gyűlölthetik az mi Hitünket: nem gondolnak vélle, horgason esséké, vagy egyenessen, káromkodó böfögések²⁾. „Az atyafiak egyik az másik után hazudván, sok gyermeki fecsegésekkel kárhóztattyák az Pápákat, sok kigyót, békát okádnak reánk, és ollyakat irkálnak, ollyakat költnek az jámborokra is, mellyeket soha reájok nem rakhatnak: Elég az mi mentségünkre, hogy semmi Szabadságra vivő fundamentomot nem tanít az mi igaz Hitünk: hanem, ha ki magát ebben gonoszúl viseli; maga gyümölcse, nem Vallásának jövése és bimbója az ő fesletsége. Mert, az igaz Római tudomány, az fellyebb nevezett Bünre szabadító, és Jó cselekedetektől meg tartóztató Tudományokkal, arczúl, és szemtül szemben ellenkezik; és az jórais sokképen; az Gonosztúl, sok erős eszközökkel megtartóztat mindeneket. Ha azért az ő követői közzül némelleyek, vagy az gyarlóságtúl, vagy az vakmerőségtül elragadtatván, feslett életet viselnek; nem az tudománynak gyökeréből, hanem az emberektől származik³⁾.

¹⁾ Id. h. 46. l.

²⁾ Kalauz 229. l.

³⁾ Kalauz 222. l.

„A Babylon köfalai —“ stb. szerzője bátran írja: „Az Pápistaknál való szenteknek tiszteletit mi bálványozással rakvának mondgiuk lenni. 1. Mert Máriát imádgíák, ugy mint a kilgyónak meg gyeözeöiét és fejének megrontóját. 2. Mert az szenteket úgy hívják segédségül, mint üdvöziteöjüket megváltójakat, megszabadítójakat, az Istennek haragjátul az büntül, az ördögötül, és örök kárhozattul. In Psalterio Mariae Psal. 41. et 136. In litania Mariae et hortulo animae ¹⁾).

Pázmány a polemiáit más iratában így viszi: „Azt írja a Farkas; hogy a Papisták, tiltyak a Bibliának közönséges olvasását. Ez nem így vagy on. Mert soha senkit a Deák, Görög, és Sídó Biblia olvasástul nem tiltot, és nem tilt a Romai Ecclesia. A közönséges nyelvekre forditot Bibliák olvasásátul sem tiltot senkit, mind addig, míg a Luther, és egyéb Ujítók hamis fordítási ki nem fakadának. A sok Uj hamis fordítások után, nem csak a világi embereknek, hanem generaliter, közönségesen mindeneknek, parancsolatot ada a Pápa, nem arról, hogy a közönséges nyelveken való Bibliát ne olvassák, hanem hogy a Lelki pásztorok javallása — nélkül, ne olvassák“ ²⁾.

7. §. *A nevelés, tudomány, erkölcs, vallás és álladalmi állapotok szomorú hanyatlása.*

Tartalom: *Nevelés elhanyagolása; — az ifjúság irányai; — tanodáink enyészete. — Vallástalanság; — hitközönyös egyháziak; — vallástárgyak gúnyolása; — Draskovich szózata koráról. — Templomok miatti botrányok. — Erkölcsök egyetemes romlása, — nagyjainktól hárult a népre; — országos törvények*

¹⁾ Babylon köfalai. 33. l.

²⁾ Várad gyenge orvoslása. 49. l.

sikeretlenül hangzottak el; – a nemzeti jellem satnyulása. — A magyar álladalom pártviszály- s ozman hódítások alatt romladozik.

A bajok eleje a nép- s gyermeknevelés elhanyagoltából eredt. Luther, Melanchton s társaik iratai telvék az elharapozó szabadoság s féktelenség elleni panaszokkal; különösen kitűnt az iskolai ifjuság daczos önviselte, dözsölése, mire a szülék példája, a tanítás s ennek modora természetesen vezet. Az oktatás különösen polemiai színezetet nyert, arra lévén leginkább számítva, miszerint az egyház s vallásnak eddigi alakja merő fonákság, hazug csalás s képmutatás szövevényeül állittassék az ifju szemek elé.

Nálunk, a székegyházi, monostori tanodák megszüntével, mivel a protestans iskolák kevés helyen és csak később emeltettek, semmivel sem volt jobb állapotja mind a nevelésnek mind a tudománynak; a vakbuzgó felekezeti hirdetők más valásu vagy kevésse eltérő nézetű tudóst közelükben nem tűrtek; „az Blandrata orvosnak dühe el iszonyította a bölcseket az Erdélybe meneteltől“ ir egyik régibb irónk ¹⁾. Aztán a folytonos háboruk a nem akarókat is táborba vonták ²⁾.

Kevés püspök vala e században, ki magát Magyarországbán művelte s külföldön, többnyire Krakó, Roma, Bécs, Bologna, Padua, vagy Párisban nem tanult volna: mi tetemes költséggel járt. De a főpapok, mint Martinuzi, Oláh, Wranchich, Draskovich, Forgách, Zondy, Isten egyháza érdekeért áldozá-

¹⁾ Molnár Albert, de incertitudine rerum humanar. Wallaszkynál res litt. temp. Corvini 80. l.

²⁾ Siveg Györgyöt Wranchich 1549. külön levélben inté, hogy ne álljon, elhagyva az irodalmat, katonának. Katona Hist. Crit. XXI. 851. l.

tokat nem kímélének ; Protestans magyar urak ugyanazt tevék hittanulóikkal ; Thurzó, Forgách Mihály, Illyésházi, Perényi, Nádasdy, Magócsy ; Pozsony, Sopron, Trencsén, Körmöcz, Besztercze, Lőcse, Kassa, Bártfa városok ifjakat küldének Wittenberg, Basel, Strassburg, Danczig, Königsberg egyetemébe.

A tudományosság magasb fokra látszott emelkedni, midőn sok hatalmasb országnagy városai s faluiban könyvnyomdákat állíta (mint Balassa Detrekön, Bánfy Alsó-Lindván, stb). De mivel ezeket többnyire külföldi hitujított tudósok hozák be s használák, szüleményeiktől a katholicusok óvakodtak, kiknek a mohácsi csata óta még 1563. táján sem volt könyvnyomdák Magyarországon ¹⁾. A két egyház megfordítá szerepeit. Azelőtt a mennyi káptalan volt, annyi iskola virágzott ; de ezek a hódolt helyeken megszűntek, a püspökök, és káptalanok uradalmait az oszman, meg az ellenvallású urak foglalván el. Az iskolák szükében kevesen tanulhattak, miokért az egyházi rend a kath. religio kárával épen akkor fogyott meg, mikor azt legjobban védeni kellett volna ; azalatt ágostai iskolákra honunkban oly féltékeny gond fordittaték, mint a templomra.

A parlagon heverő nevelés és oktatás ügy a vallás és erkölcsökre kártékony hatást gyakorolt. A magyar ősöknek gazdagon feldiszitett egyházaiban galád kezek dultak ; a diszszereket összeolvaszták, a többbit kidobták, lábaikkal taposták, gúny tárgyává tették. A papok, kevés kivétellel, világfiak, a mult korszak aluszékony nevelőitől elhanyagolva, s keveset tudva, százankint hagyák el az egyház ősi szabályait, többen magát az egyházat, mint például Thurzó Ferencz nyitrai, Kechety Márton veszprémi, Dudich Imre pécsi püspök határozottan ; Liszthius János kir. cancellár s győri püspök csak a kül-

¹⁾ Ribini I. 245. l., Timon 460. l., Horváth Mihály ipar s keresked. 34. l.

szint tartá meg; Horváth János szepesi és Bebek Imre fejérvári prépost, Frangepáni György ludányi apát, Csáky Mihály, Kálmáncsehi Márton, Philippovich Ferencz, Hagymási Kelemen kanonokok, stb. A lelkészek nagyobb száma többé kevésbé eltért az ösök törvényeitől. A tekintély, hatóság s társadalmi rend körében hitujítók fellépte által okozott erőszakos megrázás az egyház és állam minden körében kimutatá hatását. Magok a vallástanító könyvek, felekezeti nézetekhez átidomítva, gyakran a botrány okozói voltak. Hofhalter Ráfael gyulafehérvári nyomdájából képek kerültek ki, 1567. táján, melyeken a szent Háromság legundokabb s aljasb modorban adatott elő¹⁾. A hit dolgaival üzött gúnyolódás és az addiglan szentül tisztelt tárgyak büntetlen piszkolódása oly erőt vön a népekben, hogy magok a predikátorok sem birtak velök. A felvidéki ötváros gondosan emlékezteté az illető hatóságokat 1546-ban, miszerint nyilvános istenkáromlásokat, szertartás megvetést s hasonló bűnöket ne tűrjenek, különben az egyházi kiközösítés fegyelmét kénytelenek a luth. egyházban megújítani²⁾. Élethűn festé Draskovich György pécsi püspök a hitujításnak káros hatását a népre, midőn 1560-ki körlevelében így keserg: „mit mást fog e lelki döghalál Magyarföldön szülhetni, mint a mit Németföldön létesített? Isten ígését a szavak és szidalmak mázával, mit ledér emberek oly nagyon szeretnek, el fogja nem annyira takarni, mint gúnyolni az ember szívéből; annál könnyebben fognak aztán a sátán hazugságai elvettetni, a régen elkárhozott koholmányok feltámasztatnak, oly végből, hogy a keresztény hit egysége, a kölcsönös szeretet, a kegyelet, az engedelmesség száműzessék és annyi legyen s oly el-

¹⁾ Dum horrendas et abominandas imagines in S. Triadem ederet, singulari iudicio divino repente cecidit et miserabiliter extinctus est. Benkő Transylv. II. 326. l.

²⁾ Ribini I. 69. l.

ágazó a hit dolgában a vélemény s különböző felekezet, a hány ház, család, a hány úgyszólván a fej — — “¹⁾.

A kath. községek közé vettetvén a vallási viszály, ebből eleinte csak értelmi különbözés támadott, mely aztán érzelmire s kedélyi meghasonlásra ment át, hogy már istentiszteletben, hitoktatásban is kezdének különködni, végre egyik fél a másikkal egyidőben templomban sem akart menni, hanem külön órákban saját tanai szerint szolgálta Istenének, mi az istentisztelet öregbítésére s a vallásosság a nép kedélyében szilárdítására nem lehet. Ha egymást a vallásfelek az eddiglen kath. egyházból erőhatalommal s véres fejekkel egészen ki nem dobhaták, a törököt hívák segélyül, török rendelvényeket mutatának elő, mozlem akaraton alapítának jogokat. Pécssett 1560. körül a protestansok és catholicusok egy templomba jártak; az előbbieket egyike kath. pap kezeiből a szent ostyát kiüté s a földön taposá: de a török városkormányzó az idegen szentség bectelenítőjét halállal bünteté. Erdélyben a számnélküli meghasonlások megszüntetésére a tordai gyűlésen 1563-ban végeztetett, hogy a székelyeknél egyik vallású lelkész a másikat szónoklásban vagy szentségszolgálatban ne gátolja, hanem egyike a másikkal várakozzék, míg istentiszteletét végezi; valaki mást háborgatni fog a király elé idéztessék“²⁾. A kecskeméti ritka példa gyanánt állanak a vallás történetében, mint kik 1564-ben a templom használata iránt békés módon egyesültek. „Mi kik vagyunk kecskeméti eskütt bírák, és polgárok pápista hiten valók, Thamás Orbán, Végh Pál, Somogyi Demeter, Pacz János, Ágoston János, és mind a pápista keresztényekkel egyetemben adjuk tudtára mindeneknek a mi levelün-

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXIII. 421. l.

²⁾ Katona f. h. 327. l., Katona Eccl. Coloc. I. 71. l. Istvánffy 33, 512. l., Koller Epp. Quinque Eccl. VI. 49. l., Hosius Varmi Cardinal leveleiből., Benkő Milkóv. II. 482 l.

ket, kik látják, s olvassák, hogy a minémü dolgunk volt az Luther keresztényekkel az öreg kötemplom felől, egyaránt így egyenesedtünk meg mind az város képében, hogy az öreg kötemplomot nekünk megengedték ilyen módon, hogy miglen kétfelé leszünk, és valaki ő közülök törvénnyel keresnéje a templomot, annak ezer forint kötelét vetettünk egymást között. Annak felette más szerzésünk ez, hogy az eddig való szóbeszéd a kétféle népek közt szitok, és egyébb egymáshoz való szó, az mind letétetett, hogy abból senki egymást ne kereshesse, se törvénnyel, se egyébképen“. – Ritka példa volt ez; és czivódás, üldözés, kölcsönös bántalom volt ily templomi közös használatnak rendes vége.

Az új egyház jog ez elven alapulandott: *cuius regio, eius religio*“. Kié a föld azé a vallás. Egy tollvonással fosztatott meg a nemzet lelkiismeretszabadságától, egyszóval a nép jog nélküli helóták osztályába sodortatott! Amaz elvnek rejtett értelme ez volt; kié a föld, azé az egyházvagyon. E volt a nyíltan ki nem fejezett földolog, nyilvánosan bevallva csak a mellékügy, t. i. a jobbágy hite lön, melyet az egyházjavakat lefoglaló fejedelem könnyű meggyőződésből felkarolt.

A hitujítás által felébresztett számtalan hitfelekezet, az elmék korlátlan ide stova csapongása, az egyházi tekintély teljes aláásatása szülte az egyházi társadalom felbomlását, az erkölcsi kötelekek megszakadását, az erkölcsöknek szomorú szabadosságát és elfajzását, mely a polgári társadalom felbontásától csupán anyagi erő túlsulya miatt tartózkodott. Melanchton ¹⁾ és Luther keservesen panaszkodnak e felett ²⁾. Rotterdami Erazmus megjegyzé koráról: „Kik a napszakokat félreveték, nem is imádkoznak többé; sokan leveték a phariseus

¹⁾ Comment. in Matthaeum és Postilla Dom. II. Advent. ²⁾ Tischreden 32. fejr. 311.

öltözetet, különben pedig rosszabbak mint voltak; kik a püspöki rendeletekkel többé nem gondolnak, már most isteni parancsolatoknak sem engedelmeskednek; az egyházi böjtnapok megvetői most torkuk s hasuk rabszolgái ¹⁾).

Oláh Miklós préposthoz ezt írá Freiburgból 1530. okt. 7-én: „Non mediocri mihi solatio est, mi Nicolae, quod hoc seculo, quod nobis undique tot gignit hominum portenta, quoque fides, caritas et humanitas non modo friget, verum etiam prorsus extincta sepultaque videtur, reperiuntur adhuc ingenia sincera candidaque ²⁾. — Ugyanő írja: „Olim evangelium ex fero-cibus reddebat mites, ex rapacibus benignos, ex turbulentis pacificos, ex maledicis benedicos; hi redduntur furiosi, rapiunt per fraudem aliena, concitant ubique tumultus, maledicunt etiam de benemerentibus. Novos hypocritas, novos tyrannos video, ac ne micam quidem evangelici spiritus“ ³⁾).

Hazánk írói is ismerék a német nép erkölcstelenülését. Sperfogel írja: „Item nota, quod Almanni nunc maxime vilipenduntur ubique; quia hoc anno adminus ter, vel quater ab inimicis suis repulsi, et omnes conatus eorum in nihilum sunt redacti: et Ungari nunc Alemannos non timent, et quotidie contra ipsos animosiores fiunt. Timendum igitur est, quod propter nimia peccata Alemannorum dominus Deus plagabit Alemanniam. Nam dicitur, quod Alemanni plerique peiores sint Turcis propter inordinatissimam et pessimam eorum vitam. Nam non est peccatum, quod non audent sine omni timore Dei audacter perpetrare. Doleat Deus de tanta coecitate Alemannorum, qui fuerunt piissimi; nunc sunt pessimi, qui Christianissimi; nunc Turcissimi. Per doct. Martinum Lutherum

¹⁾ Erasmi Op. omnia Ed. lugd. 3. 1, 1030.

²⁾ Katona Hist. Crit. XX. 660. 1.

³⁾ Erasmi Oper. Omn. III. 818.

fere tota Alemannia est a Christo alienata et ad libertatem carnis et peccatorum deducta. Ab eo enim tempore, quo Lutherus haeresim suam seminare coepit, omnis timor Dei et omnis religio et devotio Christianorum et praeprimis Alemanorum evanuit. Convertite nos Deus, salutaris noster: et avertite iram tuam a nobis!“¹⁾ Hazánk fiai erkölcsseit Várday, Oláh, Wranchich, Draskovich, Telegdy, főleg pedig Pázmány, az ő hivatalos vagy irodalmi műveikben érintik. A Kalauzban olvassuk: „Elválhatatlan gyümölcse az Ég, és Föld dögleltető gonoszság, ezeknek az öszve szőtt, és fonatott, de az igazságtúl messze elhanyaglott, genyetséges Tudományoknak: mellyeknek vezérléséből, az Szent erkölcsre, és életre való igyekezet anynyéra el alutt, hogy, olly vélte találatnak, az kikben szikrája volna tekéletes életnek, melly ritka szokott lenni az fekete hattyú. Senkinek életét nem vizsgálom: sőt, még azokról sem emlékezem, az mellyeknek hírével az egész Ország bétölt. Arrúl sem szólok semmit, ha az Tagok, az Fő után járnak e vagy nem? Hanem rövideden azokrúl az Epicurus disznaihoz illendő dögleletes förtelmességekrúl emlékezem, mellyeket ő magok sem szenvedhettek egymásban, hanem kikiáltották magok ellen az praedikátorok²⁾).

Nagyainknál kezdődött, a népben csak végződött a fajulás. Az I. Ferdinand és Szapolyai kora tűzpróba volt hazánkfiaira nézve, melyet igen kevesen állottak ki böcsülettel; különösen Miksa király korában vala az ügyismerettel és szilárd jellemmel bíró férfiakban nagy hiány, következése a megelözött kor anarchiai életének, mely tudomány s istenfélelemben nevelt, erény és jellemben edzett nemzedéket nem hagyhatott³⁾.

¹⁾ Katona f. h. 634. l.

²⁾ Kalauz 215. l. Lásd továbbá 217, 220, 315. és 283. l.

³⁾ Lásd Wranchich levelét Csáky Mihályhoz, 1546-ból. Katona Híst. Crit. XXI. 623. l.

Soha törvényeink annyiszor nem rendelkeztek a tolvajok, istenkáromlók, utonálló latrok, gyújtogatók, gyilkosok, a pórok fosztogatói, zsarnok elnyomói és egyéb merényekre vete-medők ellen, mint ezen korszakban, mely a hitujítás első százada vala! Ott vannak az 1527. 6; 1542. 21. és 41; 1543. 4; 1546. 56; 1547. 25; 1548. 46; 1559. 4; 1563. 42 ¹⁾; 1567. 2. stb. czikkek; ott a magyar főurak tanúsága, 1533-ból ²⁾ stb, mely emlékekből hazánkfiai nyomoráról fogalmat szerezhetni! A szabad hajdúk, a rácz és illyr martalóczok ³⁾ rablásait, árulásait elszámolni lehetetlen.

¹⁾ „Blasphemorum et maledicorum poena Art. 42. Et quoniam his proximis annis exortae sunt horrendae in Deum et Sacro Sancta eius Sacramenta blasphemiae, quibus plerique maledicendo uti consueverunt: §. 1. Certumque est, vel his solum iustam in nos Dei iram provocari. §. 2. Statutum est; ut tales, qui scilicet in Creatorem Deum in Baptismum et animam ac aliis similibus modis maledixerint; ab audientibus blasphemiam, coram suis Iudicibus accusentur; et habita probatione, prima vice publice caedantur. §. 3. Si vero blasphemiam altera et tertia vice repetierint; altera quidem baculis pulsentur; tertia vero non minus quam homicidae ipsi vel alii malefactores puniantur. §. 4. Audientes vero blasphemari, et non accusantes puniantur exactione trium marcarum.

²⁾ Az országosztást annál fogva is ellenezték, mert „Majestas vestra ne in subditos quidem suos auctoritatem aut iurisdictionem suam Regiam, dum Regnum sic divisum erit, poterit exercere. Nam ut cuiusque causa durior fortasse uidebitur, ut quisque animadversionem, aut penam iuditorum suspectam habuerit, ad hostes se conferet. *Malefici quorum infinitus hoc Tempore numerus est, partim a Vobis ad hostes, partim ab illis ad nos metu supplicii transfugient, latrocinia ultro citroque sine intermissione exercebuntur, atque ita semper alia atque alia Materia Bellorum, et Dissensionum domesticarum in Regno nascetur, nec vnquam finis erit Malorum et miseriorum, donec vnum Regem et pastorem vestram Majestatem agnoscemus.*“ Katona Hist. Crit. XX. 882. l.

³⁾ „Szertelen a Ráczok, Tzanad körül dülnek, tsak hogy nem égetnek, népet nem rabolnak ugyan, Török módra de mindent levágnak. Tí-nódi Katonánál XXI. 1051. l. — A magyar követek így írák le a csehek előtt, a török fogások következményeit: „mos illorum est, captis armis, gentes in alias quasque propinquas ut suas nationes armare, ut nobis atrociores fuerint inimici, Graeci, Illyrici, Bulgari, Rasciani, Croati et

Az ozmán hódítás és honunk belzavarai, az, úgyszólván századéves fejtelenség, főleg pedig a hitujítóknak az így megromgált államban minden korláton túl büntetlenül csapongó, hibáa szabadság hirdetései hordják vétkül amaz erkölcsi hanyatlásokat, melyeket a jobbra változó körülmények igen hosszú ideig sem voltak képesek megszüntetni s *Bizozero*, még 1670. táján is ugyanazon erkölcsi hanyatlásról vádolja a magyarokat. „Magyarföld, úgymond, a legtermékenyebb, s boldogabb ország, az ő roppant gazdagsága miatt, melylyel minden terményekben bővelkedik: csak jó erkölcsű emberek hiányában van, honnét a történetírók, róluk emlékezvén, őket kegyetlen, lázadó, állhatatlan, telhetlen, boszuálló és hitetlen népnek rajzolják“ ¹⁾. A khánaáni terménybőségből származtatja, hogy a magyarok egész éjjeleket s nappalokat lakomákon s dözsölésben töltenek, hajdani hadi erényeiket elveszték s ma annyi sok undok hittévedésbe s az enyészet szélére jutottak ²⁾. Azt, hogy a kereszt helyébe ozman félhold tüzetett fel Magyarországbán, csupán lakosai hűtlen árulásának tulajdonítja ³⁾.

A tudomány, vallás s erkölcsi hanyatláshoz járult a társadalmi s állami felelemzés, az általános felbomlás, melyről történeteink bőséges tanúságot adnak ⁴⁾. Az ozman igába fogva a magyarok, sem nejeiket, sem magzataikat, sem vagyonuk, vagy honukat sajátuknak nem nevezhették; szüntelen felelemben éltek, hogy nyársra vagy karóra ne vonassanak ⁵⁾.

Dalmatae, quam ipsi etiam Turcae, quorum regna, nec rei militaris experientia, nec terrae fertilitate, nec loci commoditate cum Hungaria conferri poterant.“ 1541-ből. Katona Hist. Crit. XXI. 113. l.

¹⁾ Ungaria restaurada I. l.

²⁾ U. o. 29. l.

³⁾ U. o. I. l.

⁴⁾ „In summa, hic (Budae) confusa omnia video et parum a Constantinopoli distare“, ír 1539-ben Visegrádból V. Károlyhoz követe Held Mátyás.

⁵⁾ „Mahumetanico nunc mancipio subjacent, ut neque uxores, ne-

Azonban Ferdinand király atyai serénységgel minden alkalmat eltávolítani iparkodott, mely a kétségbeesett magyarok gyülekvéseit s a török uralomba leendő átpártolását foganatosíthatta volna ¹⁾.

8. §. *Draskovich György és Báthori István kora, vagyis a magyarok vallási s erkölcsi helyreállításának kezdete.*

Tartalom: *Draskovich mint zágrábi püspök megóvja protestansoktól Horvátországot. — A jezsuiták első telepítője Oláh; — szerencsésb volt ebben Draskovich bibornok; — a thuróczi prépostság a jezsuiták első jószága. — Báthori István emléke; — első jezsuitaalapítvány Erdélyben; — növelde, — jezsuiták kiűzetése Báthori Zsigmond alatt. — Nemes ifjak nevelői Várdai, Vranich, Báthori. — A jezsuiták működése.*

Midőn az erélyes Oláh vallás s egyház ügyének jobb karba helyezéséhez fogott; méltó követője volt Draskovich György, 1564. óta zágrábi püspök, ki őt a vállalatok sikerében felülmulta; s a magyarok vallási s erkölcsi helyreállításának első megindítója lett.

Éberségének kell tulajdonítani, hogy a hitujítás Szlavonia és Horváthföldre be nem lopózhatótt. Mint zágrábi püspök

que filios, neque fratres, neque fortunas habeant proprias? imo in continuo sunt periculo, ne palo affigantur: in continuis timoribus, in calamitatibus versantur ingentibus. — — — Quantum crevit inter vos haeresis, tantum etiam Solymanni vires penetrarunt. Ubi florentissima vestra sedes? ubi fines amplissimi? Ubi civitates et oppida opulentissima? Ubi lautissimae villae? ubi arces et domicilia magnificorum. Petri Illicini ad Proceres Oratio.

¹⁾ Lanz Correspond. II. 369. l. és III. 553. l.

és sok ideig horvát bán nem engedte meg, hogy protestans ott jószágot szerezzen, vagy hivatalt viseljen. Az ő indítványa és támogatására végeztetett az 1567. 30 tczikkben, hogy a rácok s más kétes hitű emberek Magyar, Szlavonia és Horvátországból kitiltassanak. Buzgósága mindenre kiterjedt. Buchich Mihály beliczi lelkész Calvin elvei szerint fejtegette az oltári szentséget s nézeteit egy általa kiadott könyvecskében terjeszté. A püspök 1574-ben Zágrábon zsinatot tartat, hol az oltári szentség hitczikkelyeit a kath. egyház értelmében kifejtvén, Buchichot, kit azelőtt már az egyházi közösségből kizárt, most ujra s szigorubb kiközösítéssel büntette ¹⁾. Philippovich Ferencz csazmai prépost és zágrábi kanonok török fogságba esvén 1574-ben törökké lön. Draskovich püspök a renegatkanonok helyét örök időre eltörölte ²⁾.

Draskovichnak kitünő érdeme, hogy a jezsuitákat Magyarországon maradandólag behonosítá. Midőn Oláh a jelen nemzedék üdvéről gondoskodva fáradoalmának csak kevés sikerét látá, a jövő jobb kor felderítésére fordítá erejét, az ifjúság kiképzése által. E végett a királytól kért és nyert engedelmet, hogy az ifjúság nevelésére a vallás emelése körül süketesen munkálódó jezsuitarendet hívhasssa a hazába, 1561-ben Nagyszombatban telepíté le őket: de állandóságuk még most nem volt. Öt évi tartózkodás után haza hívtak s a szép remények két évtizeddel vettettek hátra. — Egyházi egyének szaporításáról kelle tehát gondoskodni, s e célznak azon intézmény látszott legalkalmasbnak, melyet Boromei sz. Károly majlandi érsek hozta létre, t. i. papnevelde alapítása. Ez ügyben már IV. Pius Delfino Zacharias bibornokot küldé I. Ferdinandhoz; V. Pius pedig Oláh érsekhez mint Magyarország

¹⁾ Pray Spec. Hier. II. 359. l.

²⁾ Engel Gesch. Ung. II. 275.

primásához iratot intéze, melyben őket a trienti határozatok megtartása s azok értelmében megyei nevelékházak felállítására gondosan emlékezteti. Oláh a pápai iratot az 1566-ki nagyszombati megyei zsinaton felolvastatá s kijelenté, hogy szándoka tiz ifjú eltartására alaptőkét letenni s nevelvét építeni; mit következő évben Miksa császár helybenhagyott. De az érsek jövedelmei silányabbak lévén, hogy sem ily vállalat gyámolítására magát egyedül képesnek tarthatná; a jelenlévő egyháziakat önkénytes segélyadásra szólította fel. Készséges ígéreteik mellett azon fogadással is járultak a rendszabály elősegeléséhez, hogy mindenik újon kinevezett kanonok által bizonyos összeg pénzt fizettetnek ¹⁾).

Hosszú idő folyt le azóta, egész az 1586. évig, melyben Draskovich mint kalocsai érsek, győri püspök, római bibornok lett. A bibornok süveg feltétele alkalmával Bécsben Ernest, Mátyás és Miksa főhercegeket megvendégelvén, az ünnepély örök s méltó emlékeül a főhercegek közbenjárásával a királytól azt nyerte, hogy a jezsuita rendet Magyarországra visszahozhassa s állandó lételők biztosításaul a Radéczy István holtával megürült thuróczi prépostság javai szolgáljanak ²⁾), melybe Pethe Márton váci püspök és Kubinyi László a jezsuitákat azon évi juniusban beigtatták.

Minden kath. vallásos kebelben ébredt azon remény, hogy e szerzet a hazának ifjúságát új vallási és erkölcsi életre fogja nevelni, melyben a hon szilárd támaszokat, az egyház tanult,

¹⁾ A primási levéltárban van ily irat: „Limitatio pro seminario instituendo usque meliorem deliberationem Tirnaviae 7. apr. 1566.“ — „Quantum quisque per annum conferre debet, salvo iure addendi et non minuendi in statu regni feliciori, Do. Praepositus maior fl. 22, lector 4, cantor 6, custos 10, praepositus S. Georgii 2, praepositus S. Stephani 9. — —“ stb.

²⁾ Katona A. Epp. Coloc. II. 53. 1.

hiv szolgákat nyerend, kiknek egyesült törekvései a jobb kort, a polgári s vallási helyreállítást idézendik elő Magyarországon. Rudolfnak a szerzet beigtatása után első cselekvénye volt, azt minden fenyegetett megtámadás s bántalom elől biztosítani. Azért őket Fejérvöy István nyitrai püspök s királyi helytartó, Forgách Ferencz veszprémi püspök, Pálffy Miklós pozsonyi főispán s Duna kerületi országos hadnagy s Dersffy Miklós Hontmegyei főispán védelmébe ajánlotta ¹⁾. De csak Forgáchnak volt a szerzet védelmére elégséges bátorsága.

Oláh és Draskovichnak Erdélyben is támadt buzgó követője, az 1572. év óta uralkodó erdélyi fejedelem, somlyai *Báthory István*.

Báthorynak érdeme volt, hogy Erdélyben a négy recepta vallás közt a kath. hit nemcsak névleg, hanem valóságban létezhetett. Lengyel királyul választva, Erdélyt, bátyjára, Báthory Kristófra bízta, tulajdonképen önmaga folyvást kormányozta; ezzel együtt, XIII. Gergely tanácsára, 1579-ben a jezsuitákat alapította Kolosvárott és Váradon, mely utóbbi városban családja örökös várkapitányságot s a bihari főispánságot viselte ²⁾. Az ifjuság oktatása s nevelésével foglalkodó jezsuiták ³⁾ lakásaul a kolozsvári ferenczesek elhagyott zárdája, tanodául a közel levő, szintén elhagyott apácza kolostor tüzetett ki; Kristóf fejedelem fia, — Zsigmond nevelőjeül rendelte Possevinus János atyát ⁴⁾ 1583-ban kelt *Báthory István* azon oklevele, mely a növelde építését nemes és pór ifjak számára

¹⁾ Kazy Hist. Univ. Tirn. 9. l.

²⁾ Bethlen Farkas hist. C. 6. 436. l. — Keresztury Epp. Varad. II. 50. l.

³⁾ L. Báthory levelét 1581-ből. Kaprinay Hung. Dipl. I. 87. l.

⁴⁾ Ezen Possevinusról e primási levéltári ily „Protocollum authenticum Sigismundi Báthory“ czimű roppant codexben ez érdekes sorok

elrendeli s melynek alapításában XIII. Gergely pápa a javaslat szerzője, tetemes részt vőn ¹⁾).

A jezsuiták sorsa egyenlő volt Magyarországon és Erdélyben; mint a római kath. egyház s vallás rettenthetlen védői s hirdetői köz gyűlölet s üldözés tárgyai lettek; elnyomottak pedig ott és akkor, hol s midőn fejedelmi, vagy egyéb hatalmas pártfogót nélkülöztek. Magyarországból a következő században csak erőhatalom üzé ki ideiglen; de Erdélyben már behonosításuk utáni nyolczadik évben, a megyesi országgyűlés utasítá ki őket ²⁾. 1595-ben visszahivattak ugyan, de midőn Zsigmond fejedelem Erdélyből eltávozott és Báthori Endre bibornok s fejedelem megöletett, Székely Mózes alatt újra elűzettek,

állnak. 1583-ki böjtmás h. 29-én ezt írá *Báthory* király az ő erdélyi kormányzóihoz (Kendi, Kovacsóczy, Somboryhoz) „Jól chelekette kegmetek hogy Pater Possewinust tisztességgel fogatta és a Seminarium dolgát is exequálta“. Ezek azon évi kisasszony h. 17-én tudósíták a királyt: „Parancholta wala felged azt is, hogy Pater Joannest az wrwnk praeceptoráth yde be keolteztetnek, az oo házankban, hogy lenne ugy kezelb wrokho és az wrwnk institutioiára continuusban wygyázhatna, kihez my kézek wolthunk és mostis wagyonk. Seoth a házakath is ymmár neky cöritettek es kézytettek wolth, de Pater Joannest reá nem wehettyok, hogy be keolthezék, mongya azth, hogy eő magától azth nem myvelhety hogy helet megh wáltoztassa és wdwarban menien lakny, hanem superiortol wár beleole, és ha az Provincialis yde yeő, az lássa ez tegyen itileteth felöle, kiben aquiescálnonk kell az raitiának, noha eleég alkomatlan dolgoth látonk az wrwnk alás fel walo yárásában es wgy lenne mind wrwnknak s mind neki nagyob nywgodalmára — — *Báthory* király felelete volt (sept. 7. Krakóból). „Az my a Pater Joannes be nem menését nézy, ne chwudállya kegmetek, merth eők az eő rendeketh igen stricte tartiák. Wáryw ez napokban hozzánk Pater Provincialist, ki kegmetekhez menwén megh akottatja kegmetekkel Pater Joannesth, ha penigh ugyan nem lehetne a bemenés, a praepostházhöz wáló utat ugy által rekezhettyk, hogy kewés comitatussal mynden ember látássa nélkül is oda iárhat az my attánkfy — —.“

¹⁾ Kaprinay f. h. I. 47. l.

²⁾ A főnemlített protokoll. Bathor. Báthori Zsigmondnak 1589-ki ide vonatkozó levelét l.

Bartolius és Majorius atya megsebesítették. Kevés nap múlva ismét bevándoroltak és Rudolf császár azon volt, hogy Basta fővezér oltalma alatt még számosban és olyanok küldessenek Erdélybe, kik a latin nyelven kívül még magyarul, németül és szlávul is tudnak, hogy így az Erdélyben igen is hanyatlott catholicismust annál sikeresben emeljék ¹⁾.

A katolikusok bántalmait nem türte Báthori Zsigmond, sőt protestansok oltalmába is ajánlá őket. *Bocskai István* — váradi kapitányhoz 1592. máj. 1-jén intézett levelében mondja: „az catholicus keresztyéneket az eő helyekben, melyekben most vadnak, békével megtarchia, mindenek ellen oltalmazza“ ²⁾; egy jezsuitát, kit szónokul küldé nekik, kit a polgárck poroszlókkal a városból kidobtak, e miatt a két követ, kiket két arany kupa ajándékkal indítottak Zsigmondhoz, mivel fenyegetőzve sürgeték a kath. hitszónok eltávolítását, halálra ítéltettek és csak a pápa követe s Cariglia Alfonz atya szelidíthette meg a fejedelmet; de levelet bocsátott a váradi tisztviselekhez, 1597-ki jun. 2-án s így feddé meg őket: „Hit igazgatásnak, az mi nem ti dolgotok, hadjatos békét. Szablya, kopja katonához illető fegyver, az ti dolgotok. Te pedig Király György uram felnyisd a szemedet, meglásd mit cselekszel, ki előttök vagy a szolgáló Rendnek, szájokon tartsd őket, jövőndő háborúságra semmi okot ne adjatok, se protestatiókkal ne fenyegetsetek senkit, se egybegyűlésekkel közönségesen magatok tulajdon balgatag felfuvalkodástokból hitet ne igazgassatok; mert valaki lészen kezdője, vagy Kapitány, vagy Lovász, vagy Pap, vagy Saecularis, egy istrángszálat meg nem kiméllek tőlle. Egynéhányotokra nem szóllok, de ha minyájon olly vitéz emberek volnátok, az mint hitet tudtok igazgatni, eddig ré-

¹⁾ Lampe 319. l. — Hist. Diplom. 1. §. 41. az 1588-ki erdélyi országgyűlés jegyzőkönyvéből. — Katona Hist. Crit. XXVIII. 203. l.

²⁾ Protocoll. Auth. Sigism. Báthory f. h.

gen Constanczinápolyból is kiűztük volna a Törököt. — — —
 Ti pedig, kik jámbor és tősgyökeres nemes Renden kívül valók vattok, Birák, Varosbéliek, és váradi Fő polgárok, minden Rendek, szántás, kapálás, az ti dolgoztok, nem hitigazgatás, nem paraszt emberhez illik a hitigazgatás, sem Vargához, sem Szűtshöz, sem a protestatióval való fenyegetés, sem egy pór bestye áruló — fiához is. Valeté¹⁾.

A jezsuiták üldözései és a fejedelmek mint Zsigmond és a maga országrészében Rudolf királynak is rendeletei bizonyítják, hogy a kath. és protestans egyházak ügyei új pályára vitettek légyen, melyen az előbbeni a maga sebeiből gyógyulni kezdett, utóbbi pedig érzékeny veszteségeket vallott. A nevelés ügye kath. szellem szerint rendeztetvén, férfiakat adott az államnak, kik a kath. hit mellett szót emelni s védül kiállani bátorkodtak. Amaz ősi szokás, mely szerint adakozóbb főpapjaink udvarán számos nemes fiú neveltetnék, e században gyakorolva, az egyház tetemes hasznára volt. Várdai udvaráról bizonyos, hogy az a művelt erkölcsök s illedelmi életmodor gyakorlati tanodája volt; úgy hogy a finomabb társalgásra a „Várdai érsek udvarában létel“ kelléke közmondássá vált²⁾. A vallás és egyház javára volt, hogy Vranichich primás pozsonyi udvarában neveltettek 1573. táján következő ifjak: Rudnay, Apony, Dersfy, Bogáthy, Kubiny Endre, Órmány, Sámbody, Révay, Majthényi, Somogyi, Pálffy, Ezterházy, Sándorffy, Thapolczay, Pesty, Mérey, Kezthely, Baranyay István, Theleky³⁾. Hasonlag jól nevelt apródok s lovagok iskolája volt Báthori István krakói udvara, honnan több Báthori, Forgách Zsigmond, Mihály, Forgách Ferencz, később érsek s

¹⁾ Kereszturi Epp. Varad. II. 228. l.

²⁾ Schmidt Epp. Agr. 287. l.

³⁾ „Familia Reverendissimi Domini. Juvenes in aula Reverendissimi Domini Strigoniensis — —“ írott jegyzék, a primási levéltárban.

bibornok stb. kerültek ki ¹⁾. A többit t. i. a főbbet a jezsuiták, sellyei, kolozsvári stb. tanodáikban tevék meg.

Azonban a tanoda nem képezé egyedül a jezsuiták működési terét, melynek czélja nem csupán oktatás, hanem valóási népnevelés, s a néperkölcnek javítása volt. És volt terv, ész és lélek ezen működésben. A jezsuiták nép vezérei akartak lenni s lettek is, annak a csábitástól leendő megóvására s innen, s ezért támadtak mindenütt elleneik. — —

9. §. Bocskay. A bécsi békekötés.

Tartalom: *A magyar egyház állapota 1588. 'táján. — Esztergomnak s Egernek hosszú árvasága; — Telegdy helynök, — Kutasy érsek, — Pethe. — Thurzó György beavatkozásai egyházi dolgokba, — Báthori István végrendelete. — A vallási érdekek összezavarása a nemzeti s álladalmi szabadságéval. Illyésházi István Lengyelföldre szökik. — A kassai főegyház visszavétele miatt az 1604-ki gyűlésen sok a vita; — az 1604: 22. tcz. hozatala. — Erdélyben a fejedelmek változása; — Bocskay István zendülése országos fölkeléssé fajul; törökök, tatárok Bocskay táborában. — Szerencsi, korponai gyűlés; — a bécsi békekötés létesülése; Bocskay halála. — Téli és nyári országgyűlés Pozsonyban; — az 1608-ki törvények. — Mátyás koronázása. — Illyésházy és Thurzó nádorok. — A horvátok a protestantismust be nem fogadják; — Erdődy Tamás. — A lutheranusok zsolnai zsinata.*

A magyar egyház állapotját 1588. körül így írja le egyik egykoru vaticani kézirat: „Esztergom várát s az egyház

¹⁾ Hormayr III. 155. l.

javak nagyobb részét a török birja. A káptalan és székegyház most Nagyszombatban vagyon, hol egy helynök a király nevében kezeli a főmegyét. Egermegye ment a töröktől — — — — Vác megye egészen alatta van; csupán Vác városból vesz a püspök évenként 500 ftot. Nyitrának nagyobb része a töröké s jövedelme alig rug 4,000 ftra. Erdélyt a lakosok elrontották, csak czimben van fen. Pécs, Bosnya, Kalocsa, Belgrád, Szwidnicz (Kőrös), Várad, Szerém, Csanád egészen ozman hatalom alatt vannak s csak czimök szokott adományoztatni. Veszprém igen szegény. Győrnek harmadát a török birja, a város a káptalané; a püspök néhány helységekben 12,000 forintot húz. Zágrábnak nagyobb része töröknek hódol; püspöke alig kap ezer forintot. A spalatói érsek alatt áll Zeng, melyet a császár bir, csak tíz papja van és legszegényebb. Modrus megyét részint a török, részint Zrinyi eretnek gróf bitorolja. A kézirat így végződik: „A vallás Magyarországból majdnem egészen kiküszöbölve, helyette a hit-tévedés annyira elhatalmazott, hogy benne az eretnekek minden felekezeteit fellehetni: Arius tanja különösen terjed s pedig alattomban annyira, hogy követői számát már legnagyobb-nak mondhatni; van azonban sok istentagadó is“ ¹⁾.

Az utóbbi megjegyzés talán csak Erdélynek akkori valálshelyzetére illenék; de az ozman bitorlás terjedelmét hiven ábrázolja.

Wranchich halála után 1573. évtől huszonhárom eszten-deig ürtülve maradt a magyar primásszék, s a kilencszáz javadalomból, mely akkor fenállott, Kutasy érsek koráig nyolcz-százat protestansok foglaltak el, nem lévén, ki hatalommal fel-ruházva az elhajtott kath. lelkészek helyébe ismét katholikusokat állítson. Ennek oka már most nem vala mindig az al-

¹⁾ Koller Epp. Quinq. VI. 349. l.

kalmas egyének hiánya, hanem cameralis tekintetek és több más elemeknek ellenséges befolyása. *Telegdy Miklós* esztergomi helynök cz. püspök nem tűrhette tovább a merészséget, melylyel a nép vallási oktatásához s a szentségszolgáláshoz bármily emberek minden hivatás nélkül fogtak. A hivatlanul működő Ochtmann Benedeket, Billiczer Györgyöt, Schimko Venczelt elfogató 1575-ben s nem bocsátá elébb szabadon, míg a sz. benedeki monostorban esküvel nem fogadták, hogy míg felszentelve nem lesznek, a néphez szólni s egyházi hivatalkodásokba elegyedni nem fognak. De Telegdynek tekintélye egyedül helynöki volt. Gondosságának daczára az akkori megyei székváros — Nagyszombatban a hitujítók oktatásai néhány előkelőbb polgárok oltalma s pártfogása alatt a kórházi templomban még mindig tartottak. Három hónapig panaszkodott ezért a királynál Telegdy; utoljára a teendő rendszabályok s utasítások ügyében a pápához folyamodott, csekély eredménnyel. — Hathatós eszközökhöz nyúlt Kutasy érsek; ő az ujító lelkészeket, kik külsőleg a régi egyházi igazgatás és közösségben maradvá, annál veszélyesben hatottak, 1601-ben minden hivatalkodástól eltiltotta. Elrettenítés végett a hittévedésben meghaltakat beszentelt helyen eltemetni nem engedte. Nagyszombatból a helvét vallásu hitshónokot kiparancsolta. De meghalt ugyanazon 1601-ben ¹⁾. — 1597-ben ismét csak három felszentelt püspök volt a magyar tartományokban, Pethe Márton váradi, Szuhay István váci, és Szegedy Pál csanádi ²⁾. Pethe Márton később kalocsai cz. érsek, Győr egyházi kormányzó s királyi helytartó egyszersmind meg szepesi prépost, a Szepességben tartózkodott, hol a vallás védelmében s fentartásában legtöbbet munkálódhaték.

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXV. 532. l., XXVI. 4, 5. l.

²⁾ Katona f. h. XXVII. 387. l.

Zsigmond lengyel király azzal bizta meg, miszerint a tizenhárom Szepesi városban, mint préposti megyéjében egyházi vizsgálatot tartson, az ősi igaz vallás felsegélésére minden módot használjon és az eretnek lelkészek helyébe katolikusokat rendeljen. A helytartó ezen királyi iratot a szepesi városokkal közölván, azt nyerte válaszul, hogy az antichristusnak ellentállni eltökélvők, szóra szóval, erőszakra pedig erőszakkal felelni s Krisztusért vérüket is ontani készek. Pethe azonban a vizsgálatot megkezdé s az elpártolt lelkészeket elmozdítá, mely eljárásában a löcseiek ködobálással fogadták a helytartót épen akkor, midőn a régi karthausiak házába a jezsuitákat akarta bevezetni ¹⁾).

Protestans urak sem mulaszták el egyházuk ügyeit előtérbe hozni. Főbbek voltak most *Illyésházy István*, a karpáttövi vidék ura és Thurzó György tartományi parancsnok. Utóbbi 1602-ben meginté Mátyás főherczeg, hogy semmi válásügybe ne avatkozzék, Érsekujvárra s más kapitányságabeli végházra prot. hitszónokot ne hozzon, a kath. isteniszteletet ne gátolja. A kath. papság védelmére vonatkozó kötelezvény aláírására is felszólítá őt, de később ettől felmenté ²⁾).

A catholicismus hátrányára hazánkban leginkább az szolgált, hogy a magyarság tösgyökeres nemzetségei, a magyar nép legkevésbé vegyes vidékei, a tiszapartok s Erdély jobbára mind az ágostai vagy helvét hitvallásuak voltak, míg a catholicismus védeit német eredetű királyaink, ezeknek néhány külföldi hadvezére, mint Basta, Belgiojoso s mások, de ezek is kevésen képezték. Leggonoszabb az volt, hogy a császári tanács a kath. hit visszaállításával a magyar szabadság

¹⁾ Klein evang. Pred. II. 186. l. Wagner An. Scap. III. 96. l.

²⁾ Engelnél f. h. II. 96. l.

elnyomását is látszott elérni akarni. Ebből a hit dolgának a nemzeti szabadság ügyével magában igazságtalan, de a körülmények által gyámoltott azonítása következett, és magyarföldi protestansok ellen működni majdnem annyiba vétetett, mint a magyar nemzetiség megrontására függetlenségének megszüntetésére törekedni.

És Rudolf uralkodása, börtáplálatot nyujta a katholicismustól úgy, mint a német királytöli elidegenülésre. Rudolfnak két következménydús cselekvénye szembeszökő szélsőségekben van egymáshoz: egyoldalon a magyar primatiának huszonhárom és Eger püspöki székének tiz esztendei ürültsége s így a Dunán inneni és Tiszakerületi huszonhat vármegyének főpásztor nélküli árván hagyatása; más részen szembeszúró elmentétül áll a 1604: 22. tczikk, mely a helyett, hogy az elhanyaglott kath. religiót felegyenesítse, királyi hatalomtelj és önkénytől szabadtván, polgári háborút költe, s az egyházat még jobban sujthatta. Kényuralmi vágyának tulajdonították, hogy az Illyésházy birtokában levő két várost, Sz. György és Bazint szabad városok sorába véteté fel s az úgy sértett birtokosnak némely kifakadásait felségsértéskint íteltetvén, őt Lengyelországba való futamodásra kényszerítette ¹⁾, önkényes tettei jegyzékébe sorolták azt is, hogy a *kassai* tanácsához 1603-ki nov. 11-én intézett iratában, a kassai főtemplom, az anjou magyar királyok építvényének visszaadatását megparancsolta, méltatlan s nem tűrhetőnek gondolván a kath. templomnak az alapítók szándéka elleni használatát. Az úgy az Eger eleste után Kassára költözött püspöki szék és káptalan gondjára bízott és Belgiojoso fővezérnek meghagyatott, hogy konokabb ellenállás esetében a templom átvételét erőhatalommal is hajtsa végre; mi 1604. január 21-én megis történt. Hogy azon religiót, me-

¹⁾ Katona f. h. XXVIII. 187. l.

lyet ő a katolikus császárok s magyar királyok ivadéka vallott s melyet fentartani koronázási esküvel megfogadott, helyreállithassa, erős rendszabályokhoz vélt nyulhatni, jogszerű sajátját védelmezni kinekinek joga s kötelessége lévén.

E miatt az 1604-ki gyertyaszentelőre összehitt országgyűlésen nagy és zajos ellenmondás keletkezett; a Kassáról és szomszéd vidékéről elutasított prot. lelkészek melletti fölszólalás már az ország s nemzet szabadságainak csonkítása elleni panaszokba végyült ¹⁾). Protestáns főurak ezen országgyűlésen megjelenni félték; főnemlített Báthori István kinyilatkoztatá, hogy ha csak ecsedi várával nem viszik Pozsonyba, más-képen nem megy ²⁾). Mátyás főherczeg igazgatta a tanácskozásokat. Ugylátszik királyi előadásokban fordult elő; miszerint a protestáns predikátorok elbocsátása, a katolikusoktól elvett egyházak visszaadása országos törvénnyel határozottassék. Ily törvényhozatala a protestánsok nagy száma irányában világos lehetlenség volt. Sőt ellenkezőleg, ezek nagy számuk s erejük érzetében vérszemet kapván, vallásukat biztosító törvényeket sürgetének, mit, mint ujságot, a klerus és a kath. rendek meg-nem engedtek. Ez alkalommal emelének tudunkra első nyilvános, szabad vallásgyakorlatot kívánó szöveget a protestánsok oly hévvel, hogy ez a katolikusokat és az udvart aggodalomba ejté. Mátyás főherczegnek Kérvényt nyújtottak át „*potiorem partem statuum et ordinum*“, nevezvén magokat, melyben szabad vallásgyakorlaton kívül a visszafoglalt egyházaknak visszaadatása és papjaiknak megmaradhatásaért esedeztek. Mi a főherczeget és a királyt leginkább meglepé, volt a kérelem szokatlan alakja és modora. Benne protestáns templomok és jövedelmek elvétele s hitszónokok elmozdításáról ősi helyeik-

¹⁾ Lampe 332. l.

²⁾ U. o.

ről, mindezek visszatérítéséről, meg vallási szabad gyakorlat megengedéséről sok a szó, anélkül, hogy a főherczeg megintése s kérdésére a kérők, vallásuk, az elvesztett templomok és jövedelmek megnevezve és különösen előterjesztve volnának. Mint előre látható volt, kérelmöktől elűtettek. Azonban Szentiványi Zsigmond és Eödönffi Kristót, Zemplén megyei küldöttek távoztuk előtt Istvánffy Miklós alnádornál april 8 an ez ellen óvást nyujtottak be. Ez országgyűlés czikkeihez a király a huszonkettediket azon határozott nyilatkozattal hozzáadá, hogy azt saját akarata s királyi hatalma teljéből teszi: Azon esküvel erősített ígéleténél fogva, hogy az országban a kath. religiót fentartani és védelmezni fogja, minden elődeitől a kath. religio biztosítására hozott törvényczikkeket ezennel megerősíti, megújítja s az országos tanácskozásoknak vallási viták miatti megszakítását ezentúl, mint nyugtalan ujitási vágyat honi törvények értelmében megbüntettetni rendeli ¹⁾. Nemzetünk alkotmányos életében új és szokatlan esemény!

Azalatt Erdély ügyei, Báthori Zsigmond állhatatlansága miatt, mindinkább zavarodtak. Lemondása után egymást ütésk ott a fejedelmek. Székely Mózes és pártja, mely hazafinak nevezteték s a Rudolf nevében igazgatott Erdély függetlenségeért vivott, Temesvárra a törökhöz futamodott, s Székely elhaltával Bethlen Gábor köré gyülekezett, kit hevesb barátai fejedelemnek kiáltának ki. Erdélyben azalatt egyik részről Mihály vajda, másíkról Basta féktelenkedtek, mi Rudolftól az erdélyieket nagyon elidegeníté. A török párt Temesvárrott folyvást unszolta Bethlent a haza védelmére, kinek Bektez temesi beglerbég is ígért segedelmet. Ez időtájt Várad környéki váraiban tartózkodott egy erdélyi számüzött, Bocskay István császári királyi tanácsos, ki meghallván a Bethlennek

¹⁾ 1604. 22. czikk. — Fessler VII. 544. l. — Szirmay Not. Hist. Comit. Zemplin. 108. l.

tett török ajánlatok hírét, aziránt magával a szerencsének ezen kegyenczével kívánt értekezni. Ibrahim Bocskaynak török foglya viszi Bethlenhez az iratot, melyben Bocskay az ozman tervek kivételére késznek és képesnek nyilatkozik s a hozzá szító erdélyieknek eget földet ígér. Bethlen pártja csekélységét érezvén, könnyen reá áll s az Erdélybe rohanás tervét kidolgozza. Bocskay azalatt folyvást a király hive. Bethlen és Bektez Lippát akarják megszállani; de szerencsétlenül. Rákóczy Lajos és Dampierre Henrik megtudták a szándékot s Lippai Balásnak ötezer hajdu főnökének meghagyják, miszerint az ostromot megelőzze; mi meg is történt. Lippai véletlen éjjel támadja meg a török tábor s tökéletesen megveri. Bektez és Bethlen alig birtak lovaikon elvágatni. Az utóbbinak öltözéke s benne az áruló levelek a győztes kezébe estek. Többet fedeztek föl Bocskaynak meghitt emberei, kik uroknak eddig Magyarországon hallatlan árulásán eliszonyodtak. Azonban Bocskay a királyi táborból intőlevelet kapott, hogy Belgiojoso királyi fővezér meghívására ne jelenjék meg s biztonságáról gondoskodják. Ily veszélyben forogván Bocskay, a gyulai s temesi bégeknél segínyt sürget, várait az ozmannak ígéri átadni; de Concini váradi alkapitány már Szentjobbot elfoglalta s előhaladott, miáltal Bocskay a szükséges időből kifogyván, a kéznél álló hajdukhöz fordul, hadba szólítja s azzal nyeri meg őket, hogy, mint hitelesen tudja, Belgiojoso a vallást el akarja tiporni; Bocskayt, mint annak védét, s azonfelül a derék hajdúságot is egészen kiirtani. Hajdúk vezérei Lippai Balás, Szilasy János, Ujvári János, Németh Balás, Belgiojósától ellenkező nyilatkozatot és meggyőzést nyernek; de a közlegénység Bocskayhoz állván, Szákát, Henczidát s más helyeket elfoglalnak, Pecz Jánost kis csapatával Adorjánánál megverik, a győzelem híre szélszárnyakon elterjed s rövid idő múlva Bocskay táborát megtölté. Kassa tárt kapuval fogadta a győztest.

Homonnai Drugeth Bálint, országos hadkapitány a felső megyei nemességgel Bocskayhoz állván, a mozgalomnak némi tekintélyt kölcsönzött. Az 1604-ki országos végzeményben becsúsztatott 22. czikk s más okokból a fölországi nemesség régóta csupán olyanra váragozott, ki első és vezér lenni bátorkodnék, ki szerencsével párosított hadi tapasztaltsággal birjon. Mily térre vitetett át e mozgalom, Lippay Balás és Némethy Balás kiáltványának eme szavaiból nyilván kitetszik: „Felkeltünk tehát a keresztény vallásért és Jézus Krisztus Megváltónkért és édes hazánkért! — — Stephani Bocskay sacrae Christianae ac orthodoxae religionis defensoris militum Capitanei ¹⁾).

„Pedig valójában a religió inkább ürügy volt, mint valódi ok a zendülésre, — mondja maga Ribini — Noha az ürügy a kedélyek fölingerlésére igen alkalmas vala“ ²⁾).

Mig Basta, a király fővezére Esztergomot az oszmánok ellen őrző; Bocskay, Drugeth, Magócsy, Széchy, Desewffy, két Perényi, Nyári a budai törökök társaságában a magyar király seregei ellen harcolnak. Basta zsoldot seregének adni nem tudá s ez mindazon bajnak oka, mely Magyarországot oly sok időre megzavarta. „A vallásszabadságért harczoló seregek Jézus és Allah! felkiáltások alatt dúltak, raboltak, öltek, nőket meggyaláztak, versenyt fajtalankodtak“, megjegyzi Révay. — Rédey Ferencz, Kiczindy Pál, Czobor Mihály, Bosnyák Tamás, Szilasy János, Károlyi István, Bocskay Miklós másutt lázíták fel a lakosokat. 1605-ki márcziusban fenyegető felhívást kaptak a protestans főnöktől a bányavárosiak, jelenté nekik: mikép „Turcarum et Tartarorum ingens exercitus“ s nem sokára

¹⁾ Benkő Transylv. I. 246. l. — Katona f. h. XXVIII. 273. és 282. l. — Ribini I. 328. l.

²⁾ F. h. I. 342. l.

maga a győzhetlen és hatalmas török császár jövend a duna-mellékre. Ha nem csatlakoznak táborához, vagy akadályul állnának mozgalmainak, tüzzel és vassal pusztítja tartományukat, ők maguk pedig és vagyonuk a halál és a fegyverek martalékai lesznek. De a városok a király hűségében maradtak. Később mégis Rédey Ferencz győzvén, a városokat Bocskay alá hajtotta. Eperjes, Bártfa, Lőcse, Szeben is soká maradtak a király hűségében. „Az okosbak hamar átlátták — mondja Ribini — hogy a kálvinista Bocskay saját nagybobadását s legfelebb még a nemesi inkább, mint a vallási szabadság biztosítását keresi s védelmezi“. Rövid idő alatt az egész ország Bocskay hatalmába került egész a Drávaig, hol hét mértföldnyi terjedelemben annak partjait horvátokkal őrizteté Némethy ellen Draskovich János bán ¹⁾.

Bocskay 1605. april 17-én gyűlést hirdetett Szerencs, Rákóczy Zsigmond várába. És egybegyűlt sok főúr, Bethlen Gábor, Dersffy Miklós, Magócsy Ferencz, Széchy György, Nyári Pál, Dessewffy János s a huszonhatéves ifjú Homonnay Bálint, Zemplén megyei főispán, ki fővezér lőn, Kátay Mihály cancellár. Homonnay Bálint zempléni főispán és fővezér új zászlókat készíttete, hol Mária képe helyett írva volt. „Isten velünk, senki ellenünk“. Tábori dalul használtatá: „Erős várunk nekünk az Isten“ kezdetű szép prot. éneket. Azon gyűlésen három vallásnak adatott meg a honi jog, a kath., ágostai, s az újonnan úgynevezett helvét hitvallásnak: „más pedig be se bocsáttassék“. Az 1605. decz. 5-én tartott korponai gyűlésből Bocskay és párthivei tizenöt czikket terjesztének elő a királynak, melyek közül nevezetesbek: 1. „Császár urunk ö felségétől kívánjuk, hogy az Romana, Lutherana, és helvetica, sive ut vocant calviniana religiót ö

¹⁾ Istvánffy 528. l. — Ribini I. 332, 336. l.

felsége megengedje, és assecuráljon is felőle, hogy nem háborgat azokban. Az Lajos Király decretumában pedig az két articulust: *de comburendis et extirpandis Lutheranis*, és az 1604. esztendőbeli constitutiókkal az utolsó articulust deleáltassa, et publico edicto generalis országgyűlésében abrogáltassa ő felsége; mivel hogy az országnak akarata és végzése ellen irták oda, és ezenkívül is kik találtatnak ehez hasonlók, az decretomban. — 6. Az püspököknek számos voltokról kívánjuk ő felségétől, hogy ő felsége titularis püspököket ne hagyjon, az kiknek ecclesiások nincsen; és az országot is nem püspökök és nem papok, hanem secularis urak és nemesség által regálja és gubernálja; minthogy constitutio is vagyon róla, hogy *comitatus honores praelatis non conferantur*. Vlad. decr. 3. art. 57. Azonképen *praelati saeculares dignitates non teneant*. — 7. A szentszéken ülő vicariusok nyilván való országunknak szokása, szabadsága és törvénye ellen az országbelieket kölömbkülömbféle hallatlan *excommunicatiókkal*, birságokkal, sok követségekkel felettéb terhelték, s megbántották; eltöröltessenek. — 8. Az Jesuitákat ő felsége, *propter inquietudinem eorum*, ez országban ne tartsa: az minthogy minden gyűlésekben is reclamáltak nekik stb.“

Szerencse, hogy a korponai gyűlésen oly nemeskeblűek is találkoztak, mint Illyésházy István, Forgách Zsigmond, Homonnay Bálint, Thurzó György és Szaniszló. A török szövetségnek gyalázatát érezték. Illyésházyé a dicsőség, hogy Bocskay az ozman szövetséggel fölhagyásra biratott, mely a galád hajduknak alkalmat nyujta keresztény embereket pénzért eladogatni ¹⁾.

Azalatt folytak a békealkudozások Bécsben, hol a király és Mátyás főherczeg rendeletéből Trautsohn, Brenner,

¹⁾ Szirmay f. h. 115. l. — Katona f. h. 310. 436. l. — Ribini I. 340. l.

Thurzó, Gaal, Forgách Zsigmond nógrádi főispán protestans és testvére Forgách Ferencz nyitrai püspök, s királyi cancel-lár, Révay Péter, Kremberg és Lippay János személynök, Illyésházy és Mladossevich, mint követekkel a bécsi békekötésnek fővonalain dolgoztak. Az 1604. 22. tcz. eltöröltetni ígértetett, a vallás dolga egész országban úgy maradandott, mint volt I. Ferdinand és Miksa királyok idejében; a király akaratától függend, hány s mely püspököt kinevezni, de a tanácsban egyedül megyés vagy máskint birtokos püspököket alkalmazand, nemesi származásukra különös figyelemmel lévén. Mi pedig a főpapok világi hivatalait, különösen megyei főispánságait illeti, a közlő országgyűlésen kiváltságait s ebbeli jogaikat elő kell mutatniok, mely esetben, vagy ha emberi emlékezet óta birták, azokat meg is tarthassák. A szent-székek mint vannak, megmaradnak tovább is; ha némely visszaélések támadtak, azokról valamint a tizedről határozzon az országgyűlés. A bocskayak azon kívánata, miszerint Szuhay István és Mikáczy püspökök számüzessenek, mint kik „multis nominibus tam publice, quam privatim offendáltak az magyar nemzetnek csendességét, szabadságát és törvényét, akaratból és szántszándékból való ártalmakkal és háborgatással illetvén és bántván ez országnak sok úr és nemes rendű tagjait és hitűnk vallásának állapotját is“, nem teljesedhetett. — Ez a *Tractatus viennensis prior* ¹⁾.

Azután sok tétova, bizalmatlan, gyanakodó alkudozások után 1606-ki június 23-án jutának a híres békeczikkelyek létre. Első és főpontja „hogy e hon saját belviszályai alatt végoromlásra ne jusson, a keresztény vérnek annyi ontása megállíttassék, és a szomszéd tartományok folytonos dúlásoktól megmentetvén, Magyarfölddel együtt pihenhessenek“, eltöröltetvén

¹⁾ Katonánál olvasható egész terjedelmében f. h. 495. l.

az 1604. 22. czikk, *szabad vallásgyakorlatot* biztosít Magyar ország minden nagyai, nemesei, királyi és szabadalmas várossai, sőt a magyar végházi katonáknak is; de a *római kath. Religio rövidsége nélkül* s hogy a katolikusok clerusa, egyházai és templomai illetlen és szabadon maradjanak; mik zavarások idejében elvételtek, mind a két részről, az illető feleknek adassanak vissza. Az apát és prépostságok régi állapotban és alapításuk mellett, a szentszékek régi állásukban megmaradnak; a király országos nagyobb és kisebb hivatalokra és véghelyi kapitányságokra alkalmas magyarokat vallási különbség nélkül nevezend. Rudolf király azon évi aug. 8. erősítette meg Prágában. ¹⁾).

De a szerződéssel Bocskay és pártja meg nem elégedett, világosb nyilatkozatokat kívánván némely pontokra s Illyés házyt társaival harmadizben küldvén fel Mátyás főherczeghez, ez megfeddé őket s mit a királyi felség, mint Bocskay felhatalmazottaival kötött szerződést egyszer aláírt s a birodalmi és más országi népeknél már kihirdettetett, visszavonhatlanak nyilatkoztatta; jegyzeteiket azonban országgyűlési tanácskozásokra eltéve s minthogy némelyek az első czikk záradékáról azon hiedelemben voltak, hogy az csak úgy becsusztatott; Mátyás főherczeg azon évi sept. 23. kelt iratban nyilván kimondá, hogy valamint minden úgy a záradék — *„azonban a római kath. vallás rövidsége nélkül“* — is, a szerződésbe csel nélkül jutott.

Mindez a kötésen jelenleg nem változtatott semmit, hanem csak előmunkálat volt a legközelebbi országgyűlésre; mert a mozgalom főnöke 1606. deczember 29. meghalt Kassán. Közöséges vélemény volt, hogy Kátay cancellár megmérgezte. Végrendeletében Bocskay a bécsi békeszerződési, birtokát il-

¹⁾ Katona f. h. 495. 545. 565. l. — Istvánffy 518. l.

lető pontokat, hol csak lehetett megsértette; mert magtalan ellunytaival az a magyar királyra szállt ¹⁾. — Bocskay élte végét közeledni érezvén, Kassára hívta meg utolszor pártja embereit, hol deczember 22. meghatározták, hogy Rudolfnak legújabb bünfeledéki (amnestiai) oklevelét el nem fogadják, mert benne lázadók vétetnek fel a király kegyelmébe; ők pedig II. Endre alaptörvényénél fogva alkotmányos joguk és szabadságaiknak kénytelen s törvényszerű védei. Jövő országgyűlésen felkelésök indító okait országos törvénybe ígtatandják, hogy ne mondhassa az utókor, miszerint a magyar nemzet a hűséget s polgári kötelmet megszegé. "A megyék és városok követei országos tanácskozások alkalmával ezeket sürgetik: a békekötési pontokra nézve figyelemmel lesznek, miszerint az első czikkben, a vallás szabadgyakorlata a falvakra, jobbágyokra is kiterjedvén; a római kath. religiót biztosító záradékot kihagyatni kívánják. — Hatodikra: püspököket a nádor és tanácsosai javaslatára a király magyar nemes családokból nevezzen; külföldieket pedig, ha apátok, vagy akármik, elbocsásson. Nyolczadikra: a jezsuitákat egyáltalában ki akarják üzetni s birtokaikat elvétetni; különösen a azokatlan adományleveli záradék; „az egyházi jog sérelme nélkül“ töröltessék el; a kassai protestansoktól nem szabad soha egy templomot is elvenni; az egri káptalan nemcsak Kassára ne tétessék át, hanem eltöröltessék végképen, mint-hogy Egert elvesztettük; a jászói monostorba requisitorok rendeltessenek helyette; Nagyszombatban a szent Jakab templomot ezentúl az ágostai hitvallást követők birhassák, a másik félnek ugy is öt temploma lévén azon városban." Ezen határozatok aláírása Bocskay utolsó államcselekvénye volt ²⁾.

¹⁾ Katona f. h. 683. l. — Vágner Anal. Scep. II. 21. l.

²⁾ Katona f. h. 646. 660. l.

Az 1607-diki esztendő folytonos országgyűlési várakozások és Rudolf császár meg Mátyás főherczeg közti titkos fondorlatok közt mult el. Az austriai háznak családi meghasonlása már nagyon megerősödött; most már az alattvaló tartományokra is készült kihatni. A császár Mátyás főherczegét a trónörökléstől teljesen kizárni akarta, mi emezt ellen rendszabályoknak foganatosítására kényszerítette. A főherczeg austriai urakkal, magával Klezl püspökkel szövetségben s Illyésházy István, Thurzó György hatalmas magyar urak meghitt barátsága birtokában állott. A magyarok ismételt sürgetésére Rudolf császár Reminiscere vasárnapra a Rendeket Pozsonyba hívta meg: de a hajdúk épen alkalmasan akkor kezdenék a Tiszamelléken háborogni s Mátyás megelőzván a királyi országgyűlés határnapját, a Rendek néhányait védelmi tanácskozásra 1608. jan. 12-re hívta meg. Gyülekezének is igen sokan az egyházi és világi rendből; maga a főherczeg harmincznég austriai urral, Illyésházy István, háromszáz lovag kíséretében három dandár alatt lépett Pozsonyba. A főherczeg Illyésházy és Thurzóval védelmi frigykötésről tanácskozott, mely teljes sikert ígére.

Jan. 31-dikén a hozott végzemény felolvastatott, de a religio pontjaira, honnan a catholicismust biztosító záradék kihagyaték, Náprágyi Demeter az egyetemes clerus nevében tiltakozott, mit igen zokon vettek az érdekelt státusok s Thurzó György által ellentiltakoztak, kinyilatkoztatván, hogy a bécsi pontokat vérontással s életveszélylyel is védelmezni készek. Febr. 2. aláírásra került a sor, mit az egyházi rend megtenni a főherczeg fenyegetésére sem akart. Az alatt a törvényes király Himmelreich Tiburcz titoknoka által a gyűlést mint törvénytelen eloszlatni rendelte; de ez előbb végzeményeit akarta aláíratni. A rendek gyertyavilágnál és csak a világiak

jegyezték az emlékiratokat alá, másnap azonban a főpapok is Forgách Ferencz bibornokot kivéve ¹⁾).

Jun. 18. nyerte Mátyás királyi bátyjától a lemondási oklevelet Austria, Morva s Magyarországra; s azon pillanatban megváltozott. Célját elérte és eszközeiből többeket örömet megtagadott volna. 1608 diki Sz. Mihály napjára tüzetett ki Pozsonyba a király választási gyűlés. Austria protestaus rendeknek Mátyás egyenesen megtagadta, a II. Miksa császártól nyert vallási szabadságot; mire ők a kath. rendektől elválván, Hornba gyűltek, fegyverrel fenyegetőztek, sőt a magyar országgyűlésen is szorgalmazák ügyöket, azt kívánván a szövetségesektől, hogy mielőtt megválasztanák Mátyást királynak, tőle ily vallásgyakorlati szabadságot csikarjanak számukra ki. Illyésházy, kihez az austriai evangelicus követek fordultak, e rövid sorokkal válaszolt: „Vettem volt nagyságtok Rueber és Naidelt stb. uraknak kiadott megbízó levelét, s mit üzennek, megértettem: az én tanácsomat közöltem velek: javaslanám azt, hogy a fegyvert lehajtván, békében élhetnénk. Bazin. October 4-én 1608-ban.“ Mégis később Révay Péter lelkes előterjesztésére soká folyt ez ügy felett a vita, noha számosan voltak, kik a nem magyar ügynek előterjesztését roszalák, miután saját ügyeikkel, kivált most a választásával is elég bajuk vala. A Rendek közül többen azt gondolták, hogy ez a kívánatos alkalom, melylyel a régi sérelmek századok óta hiába várt orvoslást nyerendenek; hallattak oly szokatlan és vakmerő szózatok is, miszerint jobb királyt nélkülözni, mintsem az eddigi baj nyügében sinlődni. Ezen, a főherceget szorítani kezdő körülményekben Rudolf császár annyira megfélekedezett magáról, hogy titkos ügyvivők által a pozsonyi rendeknek

¹⁾ Kovachich Script. Min. I. 211—245. l. — Katona f. h. 787. l.

királyi neve aláírásával ellátott üres lapokat küldte, hova űk, ha elhagyják öcsce pártját, azt irhatják mi nekik tetszik. Nem bizhatván Rudolf szavában, nem használták ugyan az aljas czélérési módot; de előmutatásával az új korona jelöltet lelkismeret ellenes engedelkenységig ijesztgeték ¹⁾.

Innen történt, hogy midőn a bécsi czikkelyek tárgyalás alá jövének, azokat oda és úgy módosították, hogy belőlük mind, mi a protestansoknak nem tetszett, kihagynék, úgymint az első ponti záradék; a vallás szabad gyakorlata nem szabadalmas mezővárosok és falvakra is kiterjesztetett; vallása gyakorlatában háborgatni senkit se szabadjon; minden hitvallásnak saját felsősege, vagyis superintendensei lehessenek; a nádori hivatalra a király két katholikust és két protestantst jelöl ki stb. E határozatokból választási oklevelet szerkesztésnek, melyet koronázása előtt Mátyás főherczeg mint kijelelt királynak elfogadnia, koronázás után pedig megerősítenie kellett. A veszedelmet, melyben a kath. egyház ügye forgott, ha e czikkelyek törvénynyé válandanak, átlátták a magyar püspökök s apostoli szilárdsággal kérelmet s óvást intéztek Mátyáshoz, melyben nyilván kimondották, hogy ő felsége az országul pusztító és dúló hittévedéseket türheti ugyan s a konkolyt hagyhatja az aratás idejéig nőni, minthogy vagy épen nem, vagy tetemesb háborgatás nélkül ki nem gyomlálhatja: de országos törvények útján nekik szabad nyílást, gyakorlatot és oltalmat oly kevésbé engedhet, valamint más, Isten tiltotta bűnöknek nem ígérhet szabadságot és pártfogást. A hittévedés nem kisebb, mint a többi Isten által tiltott bűn ²⁾.

A főherczeg azonban a czikkelyeket elfogadta s koronázása után királyilag megerősíteni ígérte. Mint választott ki-

¹⁾ Katona f. h. XXIX. 25, 29, 30. l.

²⁾ Eredetije a nagyszombati helynökség könyvtárában.

rály, a negyvenhat évig ürülten hagyott nádori méltóság betöltésére a katolikusok közül Erdődy Tamás bánt s az ujon megtért Forgách Zsigmondot, a protestansokból pedig Thurzó Györgyöt és Illyésházy Istvánt jelölte ki. Emlékezetes tüné-mény ezen kor történetében, hogy Forgách Zsigmond leköszö-nése után a magyar primás legelső adta Illyésházynak szava-zatát, mit a főpapok egyetemesen követtek. A nádori hivatal betöltését követte II. Mátyás koronázása ¹⁾.

A már elfogadott czikkelyeken kívül az ágostai pro-testansok Mátyás királynak még más törvényjavaslatokat ter-jesztének elő, mik által a kath. vallás és egyház méltósága szabadságán mindannyi sérelem készült ejtetni; mire a főpa-pok új, általános óvást adtak be. Ennek első pontjában az^t mondják: Magyarország régi törvényeibe ütközik, ha a vallá-sok szabadsága a koronázást előző 1. tczikki záradékokkal megengedtetik. Másodikban: egyháziaktól a cancellári hivatalt elvenni nem lehet a nélkül, hogy az ország törvényei és régi jogaik meg ne sérteessenek; az egyháziak bünt nem követtek el, hogy jogaik elvesztésével bűnhődjenek. Harmadikban: Né-mely püspökök főispáni hivatalt régi és törvényesített szokás-nál fogva viselnek; mit törvénytörés nélkül nem veszthetnek el. Negyedikben: Ha a jezsuiták jószágaiktól megfosztatnak, a kath. vallásnak szabadsága megsértetik, az ifjuság oktatá-sában más módja nincsen; s a király nekik a thuróczi pré-postságot adván, csak azt cselekvé, mit fő kegyuri jogainál és az 1548: 12. és 1550: 19. tcz. szerint tennie kellett. Az ötö-dik pont ellen, mely szerint a főesperesnek szokás szerint az egyházakat vizsgálni ne szabadjon, s czimzetes püspökök a tanácsban ne üljenek; felelék, hogy e czikk első része mél-

¹⁾ Katona f. h. 49. l.

tánytalan; másodika a törvényesen fenálló rend elleni; minden püspök részesült eddig a tanácsban, de egy nemes sem; most pedig az ellenkezőt kívánják. Hatodikra: Pozsony és Nagyszombatban kath. templomot követelnek az ágostaiak, mi a bécsi békepontokkal, valamint minden isteni és emberi törvényekkel ellenkezik.

A király szavát adta és ezen szavára kiálták ki királynak, hogy az oklevelet, mely ellen nyilatkozott a clerus, megerősíti s az ünnepélyes tiltakozást nem fogadja el. Hazánk törvénykönyvében az országos vallás viszonyokat szabályozó ezen czikkelyek így állanak: „Art. I. Quantum itaque ad primum Constitutionis Viennensis Articulum attinet; deliberatum est per status et ordines Incliti Regni Hungariae: §. 1. Ut religionis exercitium, tam Baronibus, Magnatibus, Nobilibus, quam etiam Liberis civitatibus, ac universis Statibus et ordinibus Regni in suis et Fiscis bonis, item in confiniis quoque regni Hungariae, militibus Ungaris sua cuiusque Religio et Confessio: Nec non Oppidis et Villis eam sponte ac libere acceptare volentibus ubique liberum relinquatur: Nec quisquam omnium in libero ejusdem usu ac exercitio a quoquam impediatur. §. 2. Quinimo ad praecavenda inter status et Ordines aliqua odia et dissensiones; ut quaelibet Religio, suae Professionis Superiores, seu super intendentes habeat statutum est.“

A kath. papság csak tiltakozott, miáltal még inkább gyűlölet tárgya lön; vezére Forgách érseket pedig mindenki üldözte. Sőt némelyek érseki méltóságát is kétségbe vonták ¹⁾).

Forgách Ferencz bíbornokérsek, hogy a bekövetkező nagyobb veszteségektől megóvhassa a hitet s egyházat, a magyar főpapságot aug. 28. napján Pozsonyba egybehívta, hol is

¹⁾ „Protocollum Modrense“ című primási kéziratban.

huszonnégyszázötven főkép s káptalani úr egybegyűlvén a következő iratot szerkeszték s írták alá:

Nos Infrascripti, Praelati, *Capitulares*, ceterique status Ecclesiastici Hungarici *Legati* Posonium congregati. Memoriae commendamus quibus expedit universis. Quod cum gravissima superiorum annorum tempestate Religionis Catholicae, Ecclesiasticique ordinis statum adeo labefactatum ac prope modum eversum videremus, in diesque majori conatu adversariorum oppressum iri intelligeremus, Ne aliquam in nobis officij partem desiderari pateremur, Deique ac Religionis causa defuisse videremur, huc Posonium convenimus, ut Divina ac humana auxilia quanta maxima fieri posset diligentia conquireremus, Religionisque ac Status nostri incolumitati consuleremus; Quia vero probe intelligimus, *collectis omnium*, consentientibusque animorum votis plurimum effici posse, *dissipata* vero concordiaeque bono destituta concilia invalida esse ac inefficia; Idcirco ante omnia, paribus omnibus suffragiis decrevimus, nos omnes praesertim in proxime futuris Comitibus, in iis omnibus, quae ad Religionis catholicae promotionem, bonorum Ecclesiasticorum, quae Inscripta fuerunt recuperationem, Dignitatumque Ecclesiasticarum personarum, bonorumque defensionem spectant, constanter ac incorrupte *idem omnino sensuros* ac *dicturos* nullaque spe aut metu, nullis promissis aut minis avelli nos passuros, ut privatim vel publice in causis praedictis quidquam consensu nostro geratur, quod Religioni ac Ecclesiastico statui, sive privatim, sive in communi possit incommodare. Quod ut bona fide ac sancte a nobis statutum, inviolateque servandum omnes intelligant, manus propriae subscriptione, sigillique consignatione roborandum censuimus. Actum Posonii vigesima octava die Augusti Anno dni Millesimo Sexcentesimo octavo ¹⁾).

¹⁾ Eredetije a nagyszombati helynökség levéltárában.

Azon évi nov. 21 én pedig a pozsonyi káptalannál a legújabb vallás törvények ellen ünnepélyesen tiltakoztak ¹⁾).

1609. novemberben a Stajer, Koront, és Krajn országi protestansok irata érkezett a pozsonyi gyűlésre, hová Illyés-házy halála után nádor választás végett gyűltek a magyar rendek. Decz. 7-dikén Thurzó Györgyöt, Thurzó Ferencz egykori nyitrai püspök fiát, választák nádornak. Az iratban a tartományiak új tanaik elnyomói ellen emelének panaszt, s magyar közbenjárásért esedeztek. A király azt válaszolta: az austriaiak ügye austriai, és nem magyar; a magyar nemzet sérelmei közé nem soroltathatik. Austriai ügyeket Austriában kell tanácskozás alá venni ²⁾).

A felzendült magyarok példájára a csehek és morvák is felkeltek törvényes urok ellen; Stajer és Krajn országokban hasonló támadás jelenségei mutatkozván, Ferdinand főherczeg azon országi kevés protestansokat kiűzte, kik Horvátországba menekültek. Azonban a horvátok ez ügyben határozottan felépven, nem nyugodtak, míg az idegen tanítások honukból ki nem irtattak. Midőn 1608-ban a bécsi valláspontok a magyar-országgyűlésen helyben hagyattak, a protestansok a vallásgyakorlati szabadságot Horvátországra is iparkodtak kiterjeszteni: mi meglepést okozott az illyreknél. Erdődy Tamás bán Horvátországban merő katolikust ismervén s a religióján ejtett bántalmakon megindulva, kivont karddal mondá a rendekhez: „Ezen vassal, ha máskint nem lehetend, irtandjuk ki közülünk ezen mótelyt: — három folyamunk vagy on, Dráva, Száva és Kulpa, s ezek egyikét adandjuk nektek, új vendégeknek, ivásra“. 1609-ben tartományi gyűlést tartanak a társországok, hol azt határozták: valamely prédikátor magát az országok hatá-

¹⁾ Batthyányi Leg. Eccl. I. 660. l. — Péterffy Conc. II. 191. l.

²⁾ Katona f. h. 93, 100, 189, 222. l.

rain belül mutatná, mindenki megfoghassa szabadon s a bán-hoz vagy zágrábi püspökhöz vezesse; ha meg nem fogathatnék, öltsék meg. A bán holtá után újra megkísérlék szerencséjüket a protestánsok s Thurzó György nádor Domitrovich püspököt a vallási engedelem adására megintette; de a horvát rendek, kikkel Domitrovich közölte volt a levelet, azt felelték, hogy nekik a nádor nem parancsol s a bécsi békekötés ősi reliigiójukon mitsem változtata ¹⁾).

Az 1608-diki koronázást előző 1. tcz. 2. §. szerint rendezkedni akarván az ágostai evangélikusok, Thurzó nádor intézkedése alatt a dunán inneni tíz megyéből Zsolnára gyűltek 1610-ben s három főfigyelőt vagyis superintendenst választának, az esztergomi bibornokérsek ezeket egykedvűleg nem nézhette. Eddig a fő és más egyházmegyékben a katolikusok közt elszórt protestánsok kath. egyházi igazgatástól különböző hatóságot nem ismertek; ámbár hitszónokaikat, lelkészeiket nem mindig a püspöktől vették, hanem külföldről is meghívák, de a székdíjat többnyire az egyházilag vizsgáló főespereseknek megadják, most a három superintendens, ágostai hitvallású püspök s lelkész rendelő, egyházi vizsgáló, szóval igazgatóvá lőn.

Ez által az alapig ható szakadás Magyarországon szomorú valósággá lőn ²⁾).

¹⁾ Belnay Frag. ad Hist. Eccl. 2 s 57. l. — Fessler VII. 636. 679. l.

²⁾ Bővebben tárgyalja Lányi e szakaszt Magy. föld egyh. tört. II. 28—60. l. — *Kn.*

10. §. Pázmány Péter kora.

Tartalom: Pázmány Péter tanulás helyei, kittlnése. — Magyar főurak térítője, — esztergomi érsekségre emeltetik. — A protestansok százados ünnepe 1617-ben; — magyar protestansok fejei. — Jezsuiták térítései a főurak közt, — ennek befolyása a népre, — az 1618-ki országgyűlésen a protestansok s katolikusok panaszai. — Bethlen ajánlata II. Ferdinandhoz; — életpályája; — barátjai. — Zmeskal követsége, s Bethlen támadása. — Három kassai vértanu. — Bethlen Pozsonyban, hová országgyűlést hirdet. — A beszterczei országgyűlés határozatai; — miért maradt el Bethlen koronázása; — Széchy s többek elpártolása. — A templom ügy. — Nikolsburgi békekötés. — Pázmány működése az egyház körül; iratai, — összeköttetései, befolyása; — halála. — Bethlen hármastámadása. — Katolikusok állapotja Lippay alatt.

Midőn a kolozsvári jezsuita társodának országos határozatnál fogva 1588-ban megkellett szünnie, a szerzetes ujonczok, köztük Pázmány Péter, ki 1586. fogadtatott be, Krakóba szállítottak, honnan Pázmány tanulmányai végezésére Bécsbe, aztán Rómába küldetett.

Graczból, hol a bölcséleti s hittudományokat előadta, Magyarországára jött, és a sellyei később Nagyszombatba áthelyezett jezsuita tanodában oktatott. Egyébiránt kedvelt feladatául tűzé ki magának, tanárságon kívül, mint térítő az ágostai vagy helvét valláson lévő magyar nagyokhoz férkezni s őket Krisztus egyházába visszahozni. És az eredmény dicső volt. Szószéki előadásai, társalgása, s honi nyelven írott munkáinak sikerült több nagynevű családot visszaadni a kath. egyháznak. Forgách bibornok testvérének Zsigmondnak megtérítésén három évig

hiába fáradozott; Pázmánynak e mű három hetébe került; ezáltal a primás bizalmát megnyerte, ki azóta folyvást tanácsával élt. Midőn a bibornok hült tetemei sirba szállíttatának, Pázmány búzgósága által már Eszterházi, Pálffy, Erdödi, Czobor, Szerényi, Alaghy, Dóczy, Hédervári, Apponyi, Pethe, Bánffy stb. katolikusok voltak. Ezért, de leginkább az 1608-ki országgyűlés óta, melyben szerzetének védelmére nyilvánított irata minden értelmes úr figyelmét osztatlanul vonta a szerzőre, Pázmány azon ritka emberek sorába tartozik, kiket hódolva említ a barát, tisztelve az ellenség. Az ő műve volt a jezsuiták megtartása honunkban. Országos törvények az érdemes atyákat Thuróczból is kitilták: Mátyás főherczeg Forgách primás minden előterjesztéseire, legjobb akarata mellett sem segíthete rajtok. Módját találta mégis, midőn a prépostságot a bibornoknak oly ténitvény mellett ajándékozta, hogy a birtok s jövedelem a jezsuitáké maradjon, igazgatása a bibornoké; de ez oly tisztviselőt tartson a jószágon, kiben ők megegyeznek, ki tőlök függjön s nekik is számoljon. Forgáchtól e hivatal Pázmányra ment át, ki iránt azonban a királynak magasb szándoka, és céljai voltak. A magyar egyház főpapjának mind ő mind az ország kath. része csak a thuróczi jezsuitát kívánta ¹⁾, minek eszközésére Pázmányt előbb a főpapi hivatalt tiltó jezsuita rendből kellett kivenni ²⁾.

Ugyanazon 1615. évben halt meg a hatalmas protestans nádor Thurzó György is. Az országos rendek főbbike Forgách Zsigmond országbiró, és Eszterházy Miklós zászlós úr, a katolikusok világi főnökei voltak.

¹⁾ Kovachich SS. min. II. 438. l.

²⁾ Purpura Pannon. 235. l. V. Pál bullája 1616-ki nov. 16-ról Pray Spec. Hier. I. 184. l. Podhraczky Pázmány élete 19. l. Katona f. h. 654. l.

A II. Ferdinand korabeli események megindító és igazgatói voltak: Bethlen, Eszterházy és Pázmány. Az egykoru Kemény János így jellemzi őket: „Egy időben élének ez három emberek, Magyarok: 1. Bethlen Gábor, 2. Pázmány Péter, 3. Eszterházy Miklós, kiknek esméretekben voltam, köztök nagy Dolgokban forogván nevedtem. De jaj mint hagyatánk árvául országostól, Nemzetestől! Az említett Pázmány Péter mondja vala egykor nálla létemben: Átkozott ember volna, ki Titeket arra kényszerítene, hogy Töröktől elszakadjatok, ellene rugodozzatok, míg Isten a Kereszténységen másképen nem könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok: oda annakokáért adjátok meg a mivel tartoztok; ide tartsatok csak jó correspondentiát; mert itt keresztyén Fejedelemmel van dolgotok; t. i. a római Császárral. Adománytok nem kell, a törököt töltsétek adománytokkal; mert noha im látod édes Ötsem, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan a mi kegyelmes keresztyén Császárunk előtt, de csak addig durál az a Német Nemzet előtt, miglen Erdélyben Magyar Fejedelem hallatik főreálni, azontul mindjárt contemptusban jutván, gallérunk alá pökik a Német akár Pap, akár Barát vagy akár ki légyen.“¹⁾

Legfényesb századéves ünnepét ülte a magyar protestans egyház 1617-ben, midőn még következő főurak voltak protestansok: Bethlen Gábor fejedelem, Bethlen István, Rédey Ferencz, Perényi Ferencz, György, Gábor, Török István, Rákóczy György, Zsigmond, Batthyányi Ferencz, Zrinyi Miklós, György; Nádasdy Pál, Thurzó Szaniszló, Imre; Révay Péter, Illyésházy Gáspár, Forgách Péter, Tökölyi István, Széchy Tamás, György; Prépostváry Zsigmond, Liszthy János, István, Bocskay Miklós, Bánffy Ferencz, Zólyomi Dávid, Paczóty Ferencz, Mar-

¹⁾ Rummy Mon. Hung. II. 143. l.

jássy Zsigmond, Pál; Kapy Endre, Korláth István, Pethő Gáspár, Károlyi Mihály, Lórántffy Mihály, Sennyei Kristóf, Kovácsy Boldizsár, Oknay Tamás, Veselényi Miklós, Balassa Endre, Jakusith, Berényi, Zay, Ujfalussy, Divéky, Fanchy, Szentiványi, Szirmay, Barkóczy, Nyáry stb. De a főurak, nemesek, pórok, s magok a prédikátorok rendében történt megtérítések, a falvakra kiküldött házonkint járó s hithirdető jezsuiták fáradalma által, napról napra szaporultak. A jezsuiták Homonnán társodát nyertek; Erdélybe maga a protestans fejedelem hívta meg. Zsinatok tartattak, a lelkészet, jezsuita tanodákból nyervén kiképzett egyéncit, jobb karba helyeztetett, a fegyelem szigorítottatott. Protestans földesuraknak kath. papok irányában erőszakot alkalmazni nem volt megengedve ¹⁾.

Az így megtérő birtokos urak jobbágy népeiket úgy, mint egykoron az ő elpártolt elődeik tőnek, a kath. vallásra hirtelen ugyan át nem hozhaták; de mint földurak, az egyházat kath. istentiszteletre elfoglalták.

Másutt a megtért jobbágyok, protestáns uraik daczára, egyházaikat megtarták. Templomok elfoglalása, s a kath. népnek visszadatása napi renden volt.

II. Mátyás király magtalan lévén, királyválasztási országgyűlést hirdetett Pozsonyba, mire 1618-án nagyszámmal gyűltek a rendek; mely kedvező alkalommal élendők a protestánsok, a korona jelölt Ferdinand főherczegnek az 1608-ki tczikket úgy szándékolák elfogadás s aláírás végett előterjeszteni, miszerint ha a földes ur kath. vagy egyházi személy volna, a jobbágyoknak a helységi templomot elfoglalni, és protestans lelkészt tartani szabad legyen. A követelés heves vitát okozott. A protestánsok azzal támogatók heves kívánságukat, hogy

¹⁾ Így Czobor Imre Khlesl bibornok által felszólíttatva, megígérte, hogy a kath papoknak jószágain szabad vallásgyakorlatot fog engedni. Levele a nagyszombati helynökség levéltárában.

a jobbágyoknak megadatott vallási szabad gyakorlat templomok nélkül lehetlen és a császár a bécsi pontokat, hol templomokról szó sincsen, fejtegetve hitelesítvén, 1606. szeptember 27-én kiadott oklevelében, mint magyarországi kormányzó, oda nyilatkozik, miszerint a két rész maga hitvallása, annak gyakorlata és templomaiban ne háborgattassék."

Az elsőre panaszolólag feleltek a katolikusok, ha a vallás szabad gyakorlatahoz templomot is kell érteni, miért nem szabad Lőcsén, Eperjesen, Bártfán, Körmöczön stb. a tetemes számú katolikusoknak templomot birni? A földesurtól a vallásgyakorlati szabadság sérelme nélkül nem lehet elvenni a templomot, hogy annak adassék, a kié nem. Mátyás főherczeg oklevele nem királyi, sem országos törvény. A szerződést, Rudolf császárnak alá kellendett irnia, hogy kötelező erővel birjon; különben úgy sincs ott szó jobbágyokról, kik csak 1608-ban jutottak szabad vallásgyakorlathoz. Mi fő: a magyar alaptörvényeknél fogva jobbágnak nincs földtulajdona, mely az uré; mi jognál fogva birhasson templomot, a földes ur pedig egyházi védjogaitól fosztassék meg? *nemo in proprio violentus*. — A két fél az előterjesztési záradék: „una cum templis“ fölött nem egyesülhetvén, a záradék a választási szerződésből kihagyatott; de a protestans rendek óvást tettek eziránt, Forgách Zsigmond országbíró előtt; mire a kath. főpapok és rendek ellenóvást adtak be, ugyan az országbírónál. Ferdinand főherczeg a mondott Záradék nélküli tizenhét feltételt teljesíteni igérvén, máj. 16-án reggeli nyolcz órakor kiáltatott ki magyar királynak és azon napi délben a négy nádori jelölt: Forgách országbíró, Batthyányi főlovász, Erdődy kincstárnok és Török István közöl, Forgách Zsigmond, kit Pázmány térített meg, lőn Magyarország nádorává.

A tizenhét föltétel, melyet II. Ferdinand koronázása előtt oklevelesen aláírt, az 1622. 2. czikkben olvasható; nevezé-

tesb pontjai: 1. Hogy a bécsi pontokat és az 1608-ki koronázást előző s követő, meg az 1609. czikket fen fogja tartani. 2. Legelső országgyűlésen a rendek sérelmeit orvosolni fogja. 3. „Az ország békén maradása tekintetéből a vallás ügyében szabott eddigi törvények szerint, a vallás szabad gyakorlásában semmi szín alatt is senki se háboríttassék se király se földesúr által*).

Az alatt kitört a cseh lázadás. 1618. máj. 23. a protestáns csehek Mátyás tanácsosait a prágai tanácsterem ablakain kidobják, a zendülés már a morva és austriai népre is kiterjedt, a következő év elején pedig Magyarországot boriták el lázító levelekkel. Azonban Pázmány bölcsesége, s a nádor kiengesztelő ügyessége, a vészrohamot megállítá. Azalatt II. Mátyás meghal.

II. Ferdinánd már 1619. marc. 29. uralkodásának kilencedik napján hirdetett gyűlést Pozsonyba, melynek folyama alatt június 5-én Thurn Henrik gróf zendülő hadával Bécs alatt termett. Eleinte a magyarok viselete, nagy, lélekemelő, szabad s nemes nemzethez illő vala. A tizenegyv előtt kötött szövetség megújítására, s fegyver rántásra, felszólíttatva, hét férfit, élükön Thurzó Szaniszlót és Balásffy püspököt, küldének Thurnhoz közbenjárókul. A csehek és austriaiak sürgető felhívásaira azt válaszolták; hogy törvényesen koronázott király ellen kardott emelni tilalmas; mely nyilatkozatra a lázadók a közbenjárást megköszönték. Eddig az országgyűlés békével folyt, még akkor is, midőn a király nem jelenhetvén meg ön-maga, sem helytartót nem küldvén, Forgách nádort hatalmazá fel a tanácskozások vitele s az ügyek végeldöntésére. De most a protestánsok, eddig a bölcs nádor és nemesb lelkűek által igazgatva, a királyi előadások tárgyalása előtt sérelmeik ki-

*) Katona f. h. 734. l. Ribini f. h. I. 415. l.

hallgatását és orvoslatát kezdék sürgetni; ezzel vége lett a csendnek, vége az egyetértésnek. A protestánsok panaszolkodtak, hogy a bécsi békepontok s 1608. törvények sértésével, sem az országos rendes bírók sorába, sem a királyi tábla tanácsstagjai közé, sem hadnagyi hivatalhoz nem bocsájtatnak; vallásuk szabad gyakorlatában sok helyen gátoltatnak, a köztemetők, harangok használatától s több helyütt templomaiktól megfosztvák. A győri katonák, vallásgyakorlat szabadságában gátolvák, prot. hitszónokok hozzájuk nem eresztetnek. Így a lébenyi, komáromi, szentgyörgyi és bazini protestánsok is ¹⁾.

A katolikusok panaszai voltak, hogy a vágújhelyi prépostságra, országos rendeletek törvényénél fogva egyházi férfit kellett volna alkalmazni, a hely kegyurai midőn ezt teljesíték, Nádasdy Pál által akadályoztattak; a beszterczei kórház templomát, Bocskay támadásaig, katolikusok birták; midőn királyi biztosok azt a bécsi pontok szerint régi birtokosainak átadni akarták, a polgárság fegyverre kelt, s a nép segítségével a visszaadást meggátolta. Fűszeresi székdijak a zsolnai

¹⁾ Katona f. h. XXX. 113. l. Emlékezetre méltó itt Pázmánynak a magát illető pontokra adott felelete: „Falsi crimen est et illud, me ab evangelicis occupasse templa violenter Sellyae, Riben, Hinoran; quasi horum locorum templa injustis possessoribus eripuissem, meum non alienum adimendo, iure meo usus fuisset, vim nemini intulissem. Sed ita non est. Ea ego templa non ademi: per Sacerdotes catholicos administrata reperi: quod omnium iis locis commorantium testimonium comprobabo. Pura puto falsitas est, quod templa in Zebeléb et Lezenic itidem violenter evangelicis eripuerim. Nam nec mei hi pagi sunt, nec quicquam iis locis de templis a me dispositum; idque incolarum ac vicinorum omnium iurato testimonio docebo. — Falsis et illud accensendum, me templa in Ölvéd, Udvard, Martos, Szakallos, Mocs, violenter ademisse. Nam si vera sunt officialium informationes, loca illa saepius a Turcis vastata, in ipsis Turcarum faucibus sita non templa, sed rudera ac parietinas templorum habent. Sed antequam ulterius pergo; sciscitari lubet, quid principi Bethlen fiet, qui Posonii Tirnaviae innumerisque aliis locis templa nostra ademit; Si tam severa proscriptione, conficta templorum occupatio in me plectitur? Katona f. h. 274. l.

határozat szerint prot. superindenseknek járnak, mi az egyházi vagyon sértése; a főesperesek egyházi vizsgálatokra nem bocsájtatnak; a szentszék ügyei protestans urak előtt végeztetnek, házasságok a legkisebb okból s a lelkek nagy kárával felbontatnak; a katholikuskok bucsujárása gátoltatik Zalában, Pozsonyban, Szent-György s Modorban, Trencsénben, Sáros és Szepesben. Az egyház sok javai Bocskay idejétől fogva sem adattak vissza; a többi egyházi jövedelmek, tizedek csonkittatnak; a pálosoknak beregi, borsódi, abaujávi, veszprémi zempléni, barsi, győri telkeik s részint monostoraik még folyvást idegen kézben vannak. A sopronyiak, modoriak kath. templomok s tanodák visszaadásával késedelmeztek, utóbbiak gúnnyal s szidalommal illeték és bálványosoknak nevezik a katholikuskokat, a római pápát antikrisztusnak, babyloni kéjhölgynek gyalázzák, a kath. papot, látogatáskor bántalmazták s követ dobálják a házat, hol kath. istentisztelet tartatik. Lengyel János, Szécsy Tamás luth. predikátort hoztak kath. népeikre, melyeket birsággal szorítanak az ágostai hitvallásra. A Zrinyi grófok 12 ft. birság alatt tiltják el jobbágyaikat a Csáktornya mellett levő szent Ilona nevű monostor s egyház látogatásától. Pásztó (Hevesben) 150 kath. és 12 ref. szám-lál; ezen utóbbiak a kath. templomból elvitték az egyházi öltözékeket, a kath. papot pedig a török előtt igaztalanul bevádolván, életveszélybe dönték, szintugy cselekednek kath. papjokkal a Bárczai s más földesurak; Szécsy György Gömörbeu stb., Beregh megye a Melich György s kath. jobbágysai birto-kára prot. hitszónokokat rendelt, kath. papnak behozatalát mindenképen ellenezi. Torna megye erővel kívánja, miszerint Rákóczy Pál és veje Móricz Márton fizetést adjanak a predikátoroknak. A zavari község Pozsonyban jobbára katholikusokból áll, de egyháza protestansok kezében van; szintugy történik a mosticzkai, hrabóczi s más Rákóczy féle javakkal.

Szakolczára néhány nemes lakos prot. papot hozott, s a tanács meg község tiltakozása ellen védi. Thurzó Szaniszló jószágain s másutt a főkegyházak a kath. anyáktól elvonatnak. Sok egyház van az egyházi vagy kath. világi birtokosok javain, hol protestans lelkész hivatalokodik s a földesurat belőle kizárja. A galgóczi kolostor a booskai fölkelés előtt ferenczeseké volt, most protestansok birják; ezek Vecsén Somogyi Mátyás ur hitvesének, Galánthán Baranyay Tamás fiának, mert katolikuskok, temetését sem engedék meg; Teczén a kath. papokat, midőn Horváth Mihály hitvesét temeték, fegyveres kézzel hajták el. Katholikusok javain a prot. felügyelők anélkül, hogy vagy a kegyurat, vagy a népet kérdeznék, rendelnek prédikátorokat; a holicsi urak plébánosok tizenhatodát prot. hitszónokoknak szolgáltatják, Batthyányi Ferencz hajdui, kik Mikáczy Miklós váradi püspököt saját jószágán megverték s néhány fogát kiütötték, Tömördy György vasi kanonokot szüreteléskor a káptalan javain és Maurovich Mihály unghi főesperest majd nem halálíg megverék, szintoly büntetlenül és szabadon járnak, mint ama 25 lovas, ki Csemetey István vasi prépostot a káptalan telkén éjjel megtámadva agyonüték; a maróthi prédikátor, a templom falára egy pápasüveges sertést festetett a római pápa gúnyára; Bártfa, Eperjes, kath. népe súlyos birságra esnek, ha szomszéd falukra mennek istentiszteletre; Illyésházy Gáspár 12 ft. birságot követel attól, ki karácsonykor, jámbor szokás szerint szalmát hint el a maga házában. A Körmöndön lakó veszprémvölgyi apáczák nem gyónhatnak, nem áldozhatnak; mert a kath. papot, a helybeli prédikátorok s katonák akadályozzák, és gúnyolják. A Pannonhalmon lakozó hadnagy, főapátja ellenzésének daczára, prot. hitszónokot hivat el, s a kath. papok ellen prédikáltat. Ujhelyen Neszarich, máskép Bornemisza Miklós harminczados *ebhitnek* czimezte a kath. vallást, mit a bitsei superintendens karácsonyi prédikációja alkalmával

is tön. A csak Bocskay óta elfoglalt garbóczi, besteri, s olcsvári (Széplak apátsági) templomokat a nádor visszaadátá a katholikuskoknak; de Abauj rendei erőszakkal elvevék s prot. hitszónokokra bízák. A sopronyi sz. Dorottya, pozsonyi sz. Katalin javadalom protestansok kezén van. Csorna-varán Nádasdy Pál fegyveresei az oltári szentséget földre dobták, s taposták stb. stb ¹⁾).

Az egész országgyűlés ily kölcsönös vádak és követelések közt mult el. Jul. 18 án Püspöky Jakab: nagyszombati követ ezeket írja: „Legnagyobb verekedés és akadál mostan az Güölésben azon iurgium, hogi az más hiten valók azt akarják, hogi az pápista Feöldes urak az eő jószágokból ki ne küldhessék az plicátorokat (sic), sőt az meli heliekről kiküldték is, ismegh heliökre vitessenek, és hogi az jezsuitakot is köldjék, meli kívánságnak az egy egész cath. status contradicált.“ Két nap mulva azt üzente: „meegh irtam vala minap, hogi az Ország közöt legh nagio b veszekedés, az hit és az Páterek dolgán volna, Palatinus Vrunk tegnap erősen intette az Országot, hogi afféle dolgokat hátra hagián kezdennének az Ország dolgához, efféle kívánsagoktól az más hiten valóknak nem kellene tartaniuk, csak valami más akadék ne találtassek.“ E hó 23-án pedig: „Meégh semmi derekas dolgot az Ország nem végezet, hanem ekkorig legh nagio b disputatia az hit miat volt, azt kívánniak az más hiten valók, hogi egi Pápista Vr is ki nem küldhesse jószágából az Predikátorokat és az honnét 1608. foguást ki kültek is ismegh vissza vitessenek, de az mieink rea nem mennek, ma és holnap elválik, az teöb dolgokon nem sokaigh által mennenek. — — Az Páterek ellen való kiállást most alábhattak, ha ismeögh feöl nem inditannák.“ — De a jezsuiták számüzetéséről tovább is növekedő elkeseredéssel vitatkoztak; két nappal később Püspöky ezeket írta: „az mint minap is meögh irtam vala kegteknek hogi ekkoraigh

¹⁾ Katona f. h. 162. l.

ez mostani Getülésben chak az Religio avagi hit dolgan, és az Patereken disputaltanak, most is chak azonban vagiunk, ugi annira hogi eők sem akaryak kiölömben, hanem hogi valahonna ki kiölték az Praedikátorokat, és meögh vissza vigiek, és valahol az községhe minemü vallásban uagion az Templo-mokkal edgiut ollian Praedicatorok legien és hogi az Páterek ki mennienek az Országbol. Az Catholicusok meögh monták hogi arra nem mennek. Igi azért csak Isten tudia mi lezen az vége, az más hiten valóok el akarniak menni, és feniegetnek bennünket, eléghe lustakodása vagion Palatinus Vramnak; mindazonáltal ha el mennek is ugian, végeznek a többi, kik it maradnak, de talánd eők is meégh meögh gondolliak magokat, is meögh maradvan az edgieségre mennek. Chak az hit és Páterek dolgán veszeködenek eddigligh, és semmit sem végeztenek, mellien ha által mehetnének, az többin nem sokaig mulatnának *).

Csipös nyilatkozatok, észrevételek, meg kölcsönös szemrehányások közt a gyűlés aug. 10. eloszlott, a kedélyekben elkeseredéssel, kevés jót ígérő szándéklatok; itt ott bal jós-latu kifakadásokkal.

Midőn a császár lázongó cseh, morva, s austriai alattvalói ostroma alatt életveszélyben forgott, Bethlen Gábor, Erdély fejedelme segélyt ajánlott a megszorultnak, Károlyi Mihály, és Dóczy Endre által ígervén, ha Ferdinand neki Tokajt Thurzó Imre birtokát átengedi, a csehektől hadi szövetségbe ugy is meghiva lévén, három ezernyi seregével, Cseh földre induland s Thurnt meg a pártütés többi főnökeit magához csalván átadja a császárnak; ez uttal vége szakadott oly mozgalomnak, mely Magyarföldön is sok és hatalmas bűnrészt számlál, különösen Thurzó Szaniszlót és Imrét, kíknél nagyobb ellenségei a királynak ez országban nincsenek, mint kik Bethlent, ismét

*) A nagyszombatvárosi levéltárból.

fegyverrántásra szólíták föl. A Thurzók hűtlen fondorkodásairól Kornis Zsigmond is tön már jelentést; de a jámbor király, részint mivel bizván Istenében s az ármány utait gyűlölve, a ref. emberben nem bizott; részint udvarnokai halogató politikája következtében, határozott válaszzsal késlekedék, mit Erdély fejedelme megvetésnek vőn, s hű barátból, minek ajánlkozék, ellenség lett. Azonfelül hírét vette, hogy onnan a német részről, Erdély fejedelmei székére helyébe homonnai Drugeth Györgyöt nagyon ajánlják *).

Az erdélyiek a bölcs, tanult, vitéz fejedelmet, ki reformatus, 17 éves korától katona, tudományok barátja, komoly és szigorú önviselő, egyébiránt nyájas, nagylelkű férfiú vala, őszintén szerették. Erdélynek igazgatási ügyeibe már Bocskay kimultával gyakorolt befolyást. Az öreg, köszvényes Rákóczy Zsigmondot nem annyira nyugtalanítá Báthori Gábor, mint inkább jobb keze Bethlen a fejedelmi székén; a fejedelem börtönre vetteté a merész, de igen ügyes lázító ifjút; s Erdély fegyverbe látszott állani mellette. Midőn a törvényszék halálos ítéletet monda ki ellene, Rákóczy bántani nem merte, hanem szabadon bocsátá. Sikertült neki mégis Báthoryt a fejedelmi székbe emelni, ki azonban az volt erkölcsileg, mi Rákóczy testileg, t. i. gyöngye, ingatag s kicsapongó ember; Bethlen a kettős hiány helyett kettős tehetségeket bírt; igen természetes, hogy a kit szellemileg annyira látá maga alatt, maga fölött soká nem tűrhette. Báthory Gábor mint krasznamegyei főispán a helvét vallásra tért, most a kath. nagyok ellen Erdélyben egész üldözést támaszta. Kornis Boldizsár a fenyegetettek közül néhányat lobogója alá gyűjtte s a fejedelemtől legyőzetvén, gyűlés elébe állíttatott mint lázadó, de az országgyűlés ítélni nem bátorkodott; sőt a nemesség Báthorynál esedezett érte. Kornis egy erdélyi végküzében halt meg; a többi katolikusok, ha váraikban nem biz-

*) Katona f. h. 22. 50. 107. l. Pray Epist. Proc. III. 321 l.

hattak, Oláh- vagy Lengyelföldre menekültek. Ez és más befogások nagyon gyűlöletesé tévék Báthory Gábort, minek Bethlen titkon örvendett, és a Szkender pasa által vezetett török haddal Erdélybe rontván 1613. fejedelemnek választatott. Politikai pályáját, kivált a törökkeli viszonyait Austria ellenségei Anglia, Frankföld, Holland, Velence és Svédország gyámolták, igazgatók. Bethlen, Sir Roe Tamás britt követben leghebbebb pártolóra talált a portánál *).

Ezalatt a főnebbi országgyűlésről elégedetlenül távozott magyar protestansok Zmeskal Jeromost segítségért Bethlen Gáborhoz küldék. Bethlen 1619. aug. 18-án, nyolcz nappal a gyűlés után, az elégületlen csehek és morvákat Hatvany István által kitartásra serkenté, azon ígérettel kecsegtetvén őket, hogy september folyamában a morva széleken serögestől megjelenhetni remél.

Első tette a jezsuiták végleges kiűzése volt Erdélyből, aztán 18000 válogatott fegyveressel Magyarországra rontott, nem a magyar protestansok elnyomatása miatt; mint Bethlen maga is megvallá, hanem hogy, a szomszédház tűzben állván, sajátjáról gondoskodjék: „Nam — írja — tua res agitur, paries dum proximus ardet“. Aug. 24 én már Magyarorszáiban volt hadastól, Széchy és Rákóczy György a magyar felkelők főnökei, azzal kezdék meg a csehek védelmét, hogy a magyar kath. templomokat kirabolták, s a lelkészeket megtámadták.

Kassa bevételével Pongrácz István és Grodecz Menyhárt jezsuiták s Körösi Márk (Marcus Crisinus) esztergomi kanonok fogságba estek. Rákóczy felszólítását, hogy hitöket tagadják meg, s Kalvin elveire térjenek, csak így remélhetvén kegyelmet, utálattal veté vissza a három férfiú. Ez által haláluk meg volt határozva. Sept. 7. Reiner János városi tanácsos többet magával hozzá fogott a kinzáshoz. Mind valamennyit rnhájá-

*) Engel Mon. Ungr. 261 l. Hammer Osm. Reich, III. 73. l. és Benkő Trans. I. 264. l.

tól megfosztatván, szemérmetlen bántalom s kínzás után, Körrösy hónalját s oldalait szövétnek lángjaival kezdé perzseltetni, végre megdorgálván „hogya magyar létére oly gonoszokkal tudott a haza vesztére szövetkezni“, fejét vágatta le; Pongrácznak ujjait metszeté el izenként s égetteté testét, hogy csontjai kilátszottak; hiába szólítá föl őtet, hogy reformatus legyen, azalatt a katonák egyike buzogánnyal mellbe üté, mire a kinzott leroskadt; még ezután is méltatlankodván rajta, holtnak vélték és elhagyták; Grodecz atyát szintén számos sebbel terheltén megölték, a roncsolt tetemeket szemétdombon takarák el. Pongrácz még husz óráig élt a kínos helyzetben *). Hasonlón dühöngött Széchy, ki kalvin nemeseikkel Jászót éjnek idején megrohanván az ott székelő egri kanonokokat részint felkonczoltatta, részint fogságba vivé. Alvinczy Péter előbb Bocskaynak most Bethlennek udvari papja, Reiner tanácsossal, Kassa várost iparkodott megtisztítani „a kath. szennytől“. Leibiczer Joákim panaszkodik, mikint Bethlen emberei **), magokat a protestansokat sem kímélik.

„A püspökök, papok, s egyéb szerzetesek, írja Pethő — látván ilyen veszedelmet — mert ugyancsak a pápisták ellen vala ez a lázadás — ki Bécsbe, ki Győrbe, és a hol bátorságosb helyt találhat vala magának, oda szaladoztak, és valameddig ez a háborúság és támadás le nem csendesedék, ott lappangnak, és nyomorognak vala szegények. Csak Majthényi László püspök, akadott kezekben, kit nemcsak megfosztának

*) Bővebben irtak róluk: Kazy Hist. Univ. Tirn. 47, 215. l., Mito-sinka György Virtus Purpurata Athletarum Cassov. Tirn. 1730., Szilvássy István a kassai három bajnokoknak virtusok; Cassovia vetus et nova 95. l.; Initia Cassoviensis Soc. Jesu 109. l.; Undeni Graecenses Graecii 1727. 41. l. Cordara Hist. S. J. 190. l., Katona Hist. Crit. XXX. 221. l. stb. — *Kn.*

**) Katona f. h. 191, 220. l.

mindenétől, de rut undok vereségekkel is illetének, nem tekintvén régi becsületes nemzetségét. Ezek jószágait mind elfoglalá Bethlen, és kit sommában, kit másképen osztogatá el a maga pártján valóknak“ *).

Pozsonyt elfoglalván Bethlen, a főtemplomban háromféle istentiszteletet tartatott s jelen volt előbb a római kath. mise-áldozaton, aztán a reformatus, és végre az ágostai vallásu beszéden. Forgách nádor és Pálffy István, Révay Péter koronaörök, a magyar koronával hatalmában. A párt öregbítésére Thurzó Imrének, a Vágmellék hatalmas urának, engedelmet adott, hogy a kath. egyházi javakat, szabadon adhassa azoknak, kiket arra érdemeseknek tartand. És a győztes fejedelem már nemcsak mint prot. vallásvéd, hanem édes hazánk s nemzetünk megromlott szabadságának helyreállítójaként hirdette. Sept. 4. előmeneteléről Szkender pasát így tudósította: „Már az egész magyar nemzetet, mint Erdélyt a leghatalmasb uram lábaimhoz vittem. Most Pozsonyban Magyarország, fővárosában tartózkodom. A korona hál' Istennek, kezemben van; tiz nap mulva a magyarok királyt választanak. Ferdinand egyetemes serege gyűlt egybe: 60,000 többen voltak, Bécs kapui előtt vívtunk meg, kevés nap mulva Bécset is hatalmamba keritendem“ **). A kassai gyűlésen a had folytatását a szepcsi, jászói, leleszi és egri országos levéltárak világi férfiakra biztatását elhatározták.

A felkelésnek jogos és törvényes alakot kellett adni, mit Kassán a reformatus hit és jogtudósok meg is tőnek, törvényesnek nyilatkoztatván a támadást azon oknál fogva, mert a király a koronázás előtti esküvel erősített feltételeket nem teljesíté, és most a polgári és vallási szabadság veszendőben

*) Magy. Krónika 186. i.

**) Gray Ep. Procer. III. 365. l.

van. Azalatt Széchy a végekre méne s azokat Bethlen számára megesketté. „Mert még szájakban vala ize a Bocskay István támadásakor való példának“, írja Pethő

Pozsonyban 1619. nov. 18-án a diadalbabéros Bethlen Forgách nádor által összehivatá a magyar rendeket, Pázmány-nak is ajánlott szabad utlevelet, „hogy a haza üdvéről folyandó tanácskozásban mint ország primása részt vegyen“¹⁾. A megyéket pedig mentől nagyobb számban leendő követek küldésére szólítá.

Ekkor a magyar egyház főpapjai voltak: Pázmány esztergomi, Lépes Bálint kalocsai érsek s győri helyettes püspök, Erdődy János vál. egri, Domitrovich Péter zágrábi, Pyber János vál. váradi, Dallos Miklós pécsi, Ergely Ferencz veszprémi, Almásy Pál váci, Telegdy János vál. nyitrai. Herovics Mátyás vál. csanádi, Majthényi László szerémi, Balásfy Tamás vál. bosnyai és pozsonyi prépost, és Dávid Pál vál. knini püspök²⁾.

Bethlen meghívását a főpapok, Eszterházy Miklós, Nádasdy Tamás, Frangepáni Miklós s többen nem fogadák el. Frangepán a horvátokat Batthyányi Ferencz ellen tartá hűségben. A szultánt a zsitvatoroki, annyiszor megerősített békének megszegésére még most hiába csábítgáták, hiába maga az ujon kikiáltott Magyarország fejedelme Bethlen is. Azalatt tehát fegyverszünet lön, melynek szerződésében az egyházi javak iránt semmi rendelkezés vagy óvás nem tétetvén, mindent mi csak egyházi volt, Bethlen vagy eladott, vagy elajándékozott. Hogy a hallgatásból jövendőre némi következtetés ne vonassék; a magyar egyház nevében Pázmány tiltakozott a királynál³⁾.

¹⁾ Miller Epist. Pázmány I. 26. l.

²⁾ Katona f. h. 246. l.

³⁾ Katona f. h. 263. l.

Az országgyűlést Forgách nádor sept. 23-án megnyitván, a királyi előterjesztvényeket magyarul adta elő: a császár tovább is király, az egyháziak épségben megmaradnak; noha utóbbiak ellen nagy volt az ingerültség. A préposti házban lakván a nádor s az ülést is ott tartatván, az ülés előtti imák a közel sz. Márton templomban végeztettek, melynek birtokáért a pozsonyi protestánsok nevében Szeleczy János követ az országgyűlésnél folyamodott; a gyűlés zajos örömmel s tapsolva ítélte azt oda, csak a nádor ellenzé s más ügyek elővételét ajánlá; de szavazatra kerülván a dolog, a pozsonyiak 83 szóval 11 ellen a templomot elnyerék. Az eredmény tudtul adására Bethlenhez kiküldettek Thurzó Imre, Alaghy Menyhárt, egy nagyszombati követ stb.: Alaghy és a követ, mint katolikusok, vonakodtak ezt teljesíteni s csak miután ablakon kidobatással fenyegettettek, mentek. Azalatt egy pozsonyi kanonok az ülésből haza menve, társaival közlé a határozatot, s ezek többen a gyűlésbe jöttek, köztük egy hajdani predikátor*). Ezt megpillantja Bogdányi nevű felországi követ, ellene, mint protestáns hitehagyott ellen hatalmasan felszólal, s egyenesen ablakon kidobatását indítványozza, mit a rendek egyetemesen helybenhagytak. Csak gyors elvonulása menté meg őt és a többi papokat, kik a nádor fogadó szobájába rejtöztek; csak a pozsonyi plébános és kanonok**), maradt az ülésben s Istenre kéré a támadókat s biztossá tévé őket, mikép

*) Bizonyosan a magyar műveiről is elhírvült *Vercsmarty Mihály* kanonok. — *Ku.*

**) A pozsonyi anyakönyvekben 1618. évre a Bécsből került *Weishaupt Gáspár*, 1620. jan. 1-jére pedig *Nagy György* fehérvári ör- és pozsonyi kanonok említettnek plébánosoknak, tehát e kettő közül valamelyik értetik itt s valószínűleg az utóbbi, mert az első német kitére alig ha mert volna a gyűlésbe menni. — *Ku.*

az ország ellen kelni épen nincs szándéka s határozathoz tartani fogja magát.

Azon hó 7-én a nádor lakából a templomba indultak, melynek kulcsait Apponyi Pál adá át Szeleczynek *).

Ezután mindazok, kik a honi törvényeket megsértették, ugymint Kohári Péter mert Érsekújvárra, Telegdy János mert Nyitrára németeket hozott, a nagyszombati tanács, mert a jezsuitákat bebocsátotta; perbe fogattak s tizenötöd nap mulva törvényszék elé idéztettek **).

Az egyházi rend eltöröltetett, javai a végházak fentartására rendeltettek; Homonnay, Eszterházy, Bosnyák-Cziráky, Balassa Péter, Pálffy s többen száműzettek.

Valamint a pozsonyi főtemplom a protestansoknak használatára adatott, ugy a szentgyörgyi, nagyszombati és sopronyi, szakolczai, köpcsényi, holicai stb. templomok vegyes használatuak lettek.

Oly szorult helyzetében, midőn a cseh austriai s morva felkelők is ellene nyomultak, Ferdinand az országgyűléssel és Bethlennel alkudozásokba bocsátkozott. Megegyeztével Bethlen új országgyűlést hirdetett 1620. máj. hó utolsójára Besztercebányára. A főpapok, mint eltörölt rend meg sem hivattak.

A beszterczei gyűlésre nagy számmal sereglettek össze: roppant számuságáról írja a szemtanu Závodszy. Jó Isten, mily öszvesereglés! Emberi emlékezet óta alig volt hiresb, vagy ehhez hasonló gyűlés Magyarországon. A római császár, a Zultán, a cseh és lengyel királyok követei s magyarországi karok és rendek választott fejedelmökkel valának jelen.“ Ferdinand követei Colalto Rambold, Cziráky Mózes, Herenczffy

*) A bányavárosi követek tudosításából a bakabányai levéltárban.

**) Ugyanonnan.

Lőrincz, Dávid Pál knini püspök, Teuffel György és Laminer Farkas voltak. Bethlen Gábor, kire, mint maga mondá, fejedelmi titulus alatt instar Regis, magok gubernálását a rendek teljes hatalommal bizták, magyar beszéddel nyitá meg az országgyűlést s az ország rendjeinek 15 pontot ada tanácskozás alá, melynek 11-ke eképen hangzott: „Tudván, hogy a rerum gerendarum nervus pecunia sit, tavalyi rendelkezését kegyelmeknek az contribuálásról eszünkbe vettük, mely keveset tégyen. Azonkívül az időnek állapotjához képes, mely keveset tegyenek az országnak egyéb jövedelmi, tudjuk. Eddig az magunk sajátját nem kiméltük kegyelmektől. És ha papi jószágok árát kezdjük mind végek tartására s hadakozásra költeni, mihelyt azok el foggynak, nem lévén mihez nyulni, ha az országnak valami oly formán való proventusáról nem gondolkodik kegyelmek, mely continuo esztendőnként thesaurarius kezébe járjon, extremumra jutván az állapot, nehezebben állithatja helyére fogyatkozásait. — —

„Az idegen követek — írja Pethő — mind Bethlent, mind az országot bőv szóval intik vala békességre, és a természet szerint való engedelmességre; ajánlván a császár szóval nekik minden kegyelmességet, és minden szabadságoknak megadását, kiben valamely királytól megbántattanak volna: és arra ajánlák a császár mellett magokat a Pápa, spanyolországi király és a lengyelországi király, hogy ha Ferdinánd császár meg nem tartaná abban őket, és ha azt meg nem állaná, hogy ők a császár ellen támadnának a magyarok mellett. De másfelől az új cseh király Csehországgal, Morvával, Austriával és a pártosok, addig untaták mind Bethlent, mind a pártos urakat, hogy ugyanazon keménységben és királyok ellen az előbbeni pártolásban maradának meg; kire a törökök is kényszerítik vala őket. Mondják, hogy Thurzó Imre volt a leg-

nagyobb ellentartó a békeségnek véghezvitelében.“¹⁾ E gyűlésen Bethlent aug. 25—27. magyar királynak választották. Végzéseinek Magyarországra három rendi által irattak alá. Nevezetesebb czikkek ezek: 1. A pozsonyi 1620. gyűlés 3 és 4 czikke, mely az ágostai, helvét s római kath. hitvallások szabad gyakorlata s az elvett templomok visszaadatásáról szól, megújittatik; a törvényt az illető alispánok legfeljebb két hónap alatt vigyék végbe. A győri őrség év. hitszónokot szabadon tarthat. 2. cikknek következtében, vallási védők neveztetnek ki, az ország különféle tájaira minden vallásból. Minden bántalom a három egyház szolgálói közt és ellen akár magán beszédben, akár szószékről szigorúan és hivatalvesztés, sőt száműzetés büntetése alatt tilalmaztatik. 4. cikk. A zsolnai és szepesi ágostai vallású zsinatok határozatai, mintha országosak volnának, megtartatnak; más ágostai és helvét hitvallású községeknek is szabad zsinatokat tartani, az illető részek mágnásai és megyei elrendezése szerint, s ily zsinatok szabályainál fogva a superintendensek szedhetik a székdíjat. Többi plebániai jövedelmek is, ugymint a tized, a nyolczad, tizenhatod stb. mindenből, mint szokásban volt, járjon az illető hitvallású lelkészeknek. 5. cikk. Egyenlőségnek okáért a római kath. rendeknek is legyen három püspökök, valamint más protestansoknak három superindenseik vannak. A felső részeké *egri*, a dunáninneni *nyitrai*; a dunántuli pedig *győri* püspököknek nevezessék, kiket a királyi Felség — Bethlen — a tanácsból nevezzon s ök káptalani vagy monostori helyeken székeljenek. Mindeniknek bücsületes kitértésére kétezer magyar forint járjon, s a király, nádor és országos tanácsosok határozzák meg, valjon készpénzben, vagy az egyházi javak jövedelmeiből kapják-e azt. A többi egyháziak, ha a közelgő szent Mihály ar-

¹⁾ F. h. 188. I.

kangyal napjáig az országba vissza térnek, kivéven a jezsuitákat s a név szerint számüzötteket, szerzett vagyonukkal szabadon élhetnek. 6. czikk. Hiteles helyek szükségesek lévén a hazában, ezek legyenek: Dunántulra Vasban hat, s Győrött hat egyénnel; Dunáninnenre Esztergomban nyolcz, Nyitrán nyolcz, a felső részekre, Szepesben négy, Jászóban négy, Leleszen négy hivatalnokkal. 7. czikk. Egyházi törvényszéket minden hitvallás tarthasson, hol házassági perek végeztessenek. 8. czikk. Minden jószágok, várak, városok, falvak, puszták, és majorok, s minden egyéb jövedelmei, tizedei, stb. az esztergomi érsekségnek — kivéven a körmöczi malmot, mely a helybeli iskolára hagyatik — a nyitrai, győri, váczai, veszprémi, egri, zágrábi püspökségnek, a pannonhalmi, pornói apátságnak, a sági, thuróczi, csornai, felhévizi, szepesi, jászói, leleszi prépostságnak; az esztergomi káptalannak, garamparti szent Benedekkel együtt, valamint a győri és egrinek minden jószágai és jövedelmei a korona sajátjához csatoltatnak s a véghegyek fentartására fordítatnak. Valaki pedig némely egyházjavakat ő Felségétől bizonyos összeg pénzben vagy más-kép kapott volna, ez iránti irományait a jövő országgyűlésre tartozik elhozni, miszerint az országos rendek azok vissza váltásáról s a birtokosok netaláni kárpótlásáról gondoskodhasanak; a többi egyházi javakat ő Felsége most zálogba kiadhatja, csak hogy a kincstárnok mindent tudjon, a bejövő pénz országos költségek fedezésére fordítassék, és a vevők ebbeli irományaikat a jövő országgyűlésen mutassák elő. Zálogba adáskor a király azokra legyen tekintettel, kiknek elődei ajándékozták a kérdéses jószágot az egyháznak. 24-ik czikkben Pázmány Péter, ki mindenféle fogásokkal jezsuitából esztergomi érsek lön, *tanquam quod esset fastui et luxuriae deditus* (!) nem az ország javát, hasznát, üdvét mozdítja elő, s mint közcsendháborító örökre számüzetik. Ellene már a pozsonyi gyű-

lésen sok volt a panasz. Azt lobbantották szemére, hogy II. Ferdinand megválasztását tevékenyen előmozdította, nem csak az által, hogy dicséretes tulajdonságait, hatalmát és szent István királytöli származását iratban bocsátotta közre, hanem hogy fáradoalmas utazásokat tevén, vármegyéről vármegyére járt, Ferdinand választását biztosítandó. Azonfelül, hogy evangelicusoktól teüplomokat vön el Sellyén, Ribényen, Hino-rában. stb. Számüzeték ez alkalommal Balásffy Tamás, Homonnay György, Kendy István és Hetey Endre. A többi kívándorolt mágnás, püspök és nemesnek a fejedelem megkegyelmezhetett; Dóczy Endre, Eszterházy Miklós, Lónyai Endre jövő országgyűlésre idéztessenek. „Factum audax et temerarium, mond Ribini, profectum ab eorum violentia et vanitate, qui Bethlenium Regem Hungariae proclamare non sunt veriti.“¹⁾

Aug. 25-kétől Bethlen magyar királynak czimezteték, de elég mérséklettel birt, meg nem koronáztatni. A bölcsen számító Bethlen alkalmasint kedvezőbb viszonyokra várt, mint milyeneket német hírek után remélhetett. Nem sokára ugyanis, hogy Bethlen magyar királynak kikiáltatott, János György szász választó s Miksa két részről rontottak Csehfüldre, s nov. 8. midőn az Evangeliumban azt olvasá az Egyház: „adjátok meg a császárnak, mi a császáré, s Istennek mi Istené,“ véres csata után Prága alatt Fridrik — Bethlen frigy és szerencsetársának, kit Prágában tizeakéthelv. pap koronázott meg, — cseh királysága megbukott. Ily körülményekben koronázás helyett Bethlen, fegyvernyugvást kért Ferdinandtól.

1620. decz. 10-kén Ferdinand király nyilatkozványt bocsájtott szét, melyben a beszterczei határozatokat, mert Bethlen bitorolt joggal hirdetett országgyűlést, az ország első rende, a szlavoniai statusok s több magyar mágnások jelen sem

¹⁾ Katona f. h. 265., 405—417. lapig. — 487 — 548. és 671. lap. — Ribini I., 432.— Schmidt AEp. Strig. II. 115. l.— Péterffy Conc. II. 221. l.

voltak, s a gyűlést a törvényes király feloszlatoznak nyilatkozatát, megsemmisíté. Pázmány egyházi védiratban a határozatok taglalatát bocsátotta közre, hol Bethlen bitorlása, a meg sem idézett egyháziak, mint Magyarország első statusának száműzése s kifosztása egész jogtalanságában adatik elő. „Ezen szabadságért vértettek hajdanta eleink, — így ír ő — mit velünk (a clerussal) tőnek ma, magyar nemeség! ne is kételkedjél, holnap veled tehetik; az egyházi javak, törvényünk szavai szerint örök alamizsnaként adattak, tehát akárki kénye szerint nem veheti el. Észjoggal is ellenkezik már, más birtokát törvény útján kívül bántani.“ Azon gáncsra, hogy a magyar papság a hazában békeháborító s hátrálója közjóra célzó rendszabályokról tanácskozássoknak, Bethlen, és pártos feleinek az Aesop féle farkas és bárányról mesét beszél, el. „Hitet, mond tovább, frigyét, hűségi esküt szegnek, isteni és emberi jogokat sértenek, koronás királyuk ellen fegyvert rántanak; hatalomkarral és öldökléssel idegen országot foglalnak el; tüzzel, vassal pusztítanak mindent, zendülőkké szövetéseket kötnek, nemesi szabadságot bántván, királyi embereket fogságba tesznek, s békákba veretnek, egyházi férfiakon méltatlankodnak, gyilkolnak, kinoznak, minden törvényt, minden jogot sértenek, és mind ezen galádságok szerzőinek az egyháziakat mondják! Nem mi háborítjuk e hazát, Bethlen fejedelem! hanem Te és pártos társaid!“ — 1621 mar. 26-kán Bethlent tatár követtség tisztelte meg Nagyszombatban, ívet, puzdrát, és nyilatkat hozván számára a ő viszonzásul a tatár Khánt frigykötésre szólítá fel. Akkor Balassa Zsigmond, Széchy György, Bosnyák Tamás, Pálffy István s Forgách nádor elhagyák a harczok ezen emberét, ki őket csupa szabadság vágyból a tatároknak kiadni s az egész kelet gyűlevésének kényére hagyni kész. ¹⁾ Erre Bethlen hadastól Erdély felé

¹⁾ Fessler, VIII. 560. l., Pray Epist. Proc. III. 371. l.

hátrált, s utközben Beszterczéről a szent koronát is magával elvivé. Szigoruan megfeddé ezért a polgárokat Széchy György, Murány várában, hol mint már cs. kir. vezér és teljhatalmu biztos táborozott, kelt levelében.¹⁾ Ferdinand 1621. máj. 2-kán új hirdetvényt bocsátott szét az országba, melyben bünfeledést, személy és vagyon biztosítást ígér, nemkülönben az ország szabadságainak megőrzését. s a panaszok országgyűlésen leendő kiegyenlítését.²⁾

Forgách nádor, Apponyi Pál, Jakusith Endre külön magyar levéllel kísérek a király oklevelét.³⁾

Mivel a Ferdinandféle vallásszabadsági oklevelet nem csak a három hitvallásnak, hanem általában bármily hitfelekezet szabad terjeszthetésére kezdék némelyek értelmezni, a népeik hite s üdvéről aggodó magyar főpapok Bécsbe gyülekezve, máj. 12 kén folyamodványt nyújtottak be a királynak.⁴⁾

¹⁾ A bakabányai levéltárban.

²⁾ Többi közt ezeket mondja: „Denique quod status Ecclesiasticus et alii fideles nostri in regnum et residentias suas libere redeant, arces ac bona immobilia quocumque nomine nuncupata literasque et literaria instrumenta tam Ecclesiasticorum, quam Secularium a prima die Septembris Anni 1619. quovis modo per Gabrielem Bethlen aut alios occupata, in scripta, per concambium data, vel qualitercumque abalienata aut onerata, statim et de facto absque renitentia, dilatione, Jurisque processu gratis prioribus Dominis suis dimittant, sic etiam Sigilla Capitulorum et Conventuum restituant, nec a modo proventus Regios aut alios fidelium nostrorum redditus quocumque nomine dictos pro se recipiant. Et licet a malignis obtrektoribus circumferatur, nos Regnum hoc nostrum Hungariae, Religione, libertatibus Privilegiis immunitatibus exutum jugo servitutis subdere cogitare, id tamen a vero alienum esse hisce praesentibus literis nostris testatum facimus, nihil a nobis magis in votis fuit, quam ut comissum nobis a Deo Regnum nostrum Hungariae tranquilla pace et libertate quiete perfrui possit.“ Ugyanonnán.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Quoniam Diplomatis a Mte Vra, ad instantiam Domini Palatini, pro Ungaris Bethlenio adhaerentibus concessi tenorem, eo trahi, non ab aliis solum, sed et ab ipso Palatino, animadvertimus, quasi libertatem omnibus passim grassantibus, et Religionis nomine fucatis opinionibus

Okt. 11-kén Nikolsburgban, összejöttek Bethlen részéről Thurzó Imre s holtával Thurzó Szaniszló, Sándor, János és Kassay István; a magyar király részéről pedig Dietrichstein Ferencz bibornok olmüci, Pázmány Péter esztergomi Érsekek, Breuner Sigfrid, Eszterházy Miklós, és Colalto Raimbold, a béke felett tanácskozándók. A vallás ügye a bécsi békepontok, az 1608 és 1618-ki okleveli határozatok szerinti alakban biztossítottatott; Bethlen az opoli és ratibori sléz s római szent birodalmi herczegségeket, Abauj, Beregh, Zemplin, Borsod, Zabolcs, Ugocsa, Szathmár megyéket évenkénti 50,000 ftot és Munkács, Tokaj és Ecsed uradalmát nyerte. „A békeség Bethlen Gábornak jól esék: nem kötötte volt kardját hiába fel, — mond Pethő — Adja a jó Isten, sokáig tartson e szent békeség országunkban! Ne romoljon, vesszen és pusztuljon szégyen hazánk és nemzetünk magunk fegyvere miatt; kit a nélkül is szintén elnyomott a török. Tizenöt esztendeig hadakozott Rudolf császár, három török császárral: de mind annyi esztendőnkben sem veszett vala el annyi szép nép a magyarok közül, a mennyi ebben a háborúban veszett el.“¹⁾

Mattas Vestra in Hungaria concesserit: Pro ea, quam Deo, quam Ecclesiae, ac Religioni debemus, Pastoralis officij nostri obligatione, committere non potuimus, quin Mattem Vram Sacratissimam demissem, majori quo possemus affectu rogarem, ne hanc opinionem et sinistram Diplomatis interpretationem inualescere patiatur.

Nos enim coram Matte Vra Sacratissima, imo coram Deo ipso prae-potenti, solenniter declaramus, nunquam assensu nostro quidquam factum esse, quod ullam occasionem praebere videatur cogitandi, Erroribus in negotio Religionis grassantibus, nostro consensu, libertatem aliquam concessam, aut deinceps concedendam esse. Quin potius ut Superiorum temporum calamitosis concessionibus, semper Clerus Ungaricus palam reclamavit, ac locis opportunis contradixit, ita nunc quoque palam reclamationat.

Deinde vero, et illud a Matte Vra demissem petimus, antequam in Mattas Vra ad gravissimam imperii negotia hinc moveat, maturo consilio modos, et media promovendae religionis in Hungaria audire, considerare, ac benigne resolvere dignetur. A nagyszombati helynöki levéltárból.

¹⁾ Fessler VIII. 577. l. — Pethő Krón. 198. l.

Jól ohajtá Pethő a békét, mert Erdély fejedelmének neheztelt, hogy az ügyek oly véget értek; úgy látszik, leginkább a könnyen vesztett királyság rágódott belsejében — „Nagy dolog az, hogy az mikor a tracta elvégeződött, — mondá egykor asztal felett, — utolsó órában is megtréfált és csufolt az érsek. Pázmány azt mondta: Elmehetsz Bethlen királysággal, itt hagyjad az titulust: elhiggye minden ember, hogy bizony inkább akarom, hogy az testemet koporsóba tegyék, hogy ne mint gyalázatosan letegyem. Elhiggyék, bizony az kezemet Magyarországon tartom, és a szem bizony az bécsi kapura néz. Bemegyek Erdélybe, ott egy kevés ideig megnyugszom, az helyen hagyom az országot, az egész Székelységet és egyéb renden lévő vitézlő népet megmustrálom, és ismét eljövök.“ ¹⁾

Ferdinand király buzgalma, melynek tapuságát Morva és Csehországban adá, kissé idő előtti volt, mert a felkavart szenvedélyek még nem csendesedének le egészen. A győri őrségnek megüzente, ha meg nem tér, a véghelyt katolikusokra kénytelen bizni. Alkalmasint Esztergom, és Vác, Lipa s többi határváros elvesztése szolgált indokul az újabb rendeletnek. Bethlen új felkelésre szólítá fel a nyugvó de harczkész társakat s a vallás szabad gyakorlásának, Magyar, Cseh- és Morvaországon épségben tartását sürgette. Táborában törökök és tatárok gyűltek. — Az 1625 ki sopronyi gyűlés 22. t. cikkében megerősítetnek a vallás ügyét szabályozó eddigi határozatok, mi minden országgyűlésen történt. Hogy azokból a kath. egyházra az egyháziak hallgatása által valami kár ne háromljék; Pázmány érsek a többi magyar papság nevében Eszterházy nádor előtt 1625-ki szent Lucza napján ünnepélyes óvást tőn, minden a kath. religio, rövidségére czélzó, és hozott

¹⁾ Pázmány levele Czoborhoz. — Miller Epist. Pázmány I. 41. l.

végzemény ellen. A gyűlés folyamában a vallásügyi viták folytában a többenél buzgóban állhatott a kath. vallás mellett Vinovich Bene zágrábi prépost, mert ülés közben a protestánsok megtámadták, földre taszították, öklözték. A büntetettek halálra ítéltetvén, a prépost közbenjárása által kegyelmet nyertek: de a nagyprépost a mágánások táblájához tétették.¹⁾

A templomok ügye, melyről Magyarországon 1618-ban először lön nyilvános tárgyalás, Erdélyben már 1615-ben, és néhány évvel később Bethlen alatt ismét szőnyegre került, s ez határozatott: „A különböző religion lévő helyekben, az hol csak egy volt a templom, a régi végeztések szerint, a major parsnak per commissarios mindenik recepta religiókból, aequae idoneos ad id deputatos szokott igazításban vétetni, és a melylyik religion lévőek több számokon találtatnak lenni, azoknak adatatni a templom, közönségesen pedig a több religion lévőeknek, mind számok, mind a közös templomoknak proportiojok szerint ellimitált más templomot építtetni. Mostan és annak okáért az eddig lőtt igazítások helyben hagyatattván, jövőidőkre is a hol olyan hely találtatik azon mód végeztetik observáltatásra, ha melylyik rész reluctálna, vagy a commissariusoktól praefigálandó terminusra része szerint az építést nem continuálná, admo-neáltatván a tisztektől, ha ugyan contumaciter praetermittálnák, toties quoties a tisztek flor. 200 exequáljanak rajtok, mellynek két része azon helybeli ecclesiához convertáltassék, harmada pedig az executoroké legyen.“ — „Az ecclesiái jövedelmek parochialis régi örökségek, azokról iratott végzések szerint, a mellyek voltanak, és meghagyattatának, ezután is helyben hagyattatassanak, ha mellyik penig contra iura regni praeiudiciumque Fisci, iuris regii vel legitimorum haereditum löttének, vagy ez-

¹⁾ Kazy Hist. Hung. 251. l. — Koller Eppi Quinqueecl. VII. 5. l.

után is lennének, mindazok invalidáltassanak, és egyházhoz, vagy valamely ecclesiahoz semminémű immobile bonumok, a régi parochialis örökségeken kívül ne aplicáltassanak. Sőt ha mig volnának olyanok adimáltassanak, observáltatván ezen dologról az ecclesiasticum bonumok felől irott constitúciók is.“

A kath. religio szabad gyakorlatáról világos fogalmunk lehet a törvénykönyv ezen cikkeiből. „A catholicus papoknak Kolozsvárra, mivel többnyire hostályokban laknak, és városokban is promiscue azon religion lévők közül vagynak, betegeknek (kik súlyos nyaválákban vagynak, iuxta articulum anni 1607) látogatására, gyóntatására, keresztelésére, halottaknak kikisérésére, bemennieik szabados légyen, ezeken kívül való semmi ceremoniákat ne peragálhassanak, melyeket elvégezvén, ismét helyekre recedáljanak. Egyéb helyekben is pedig exceptis Várad, Boros-Jenő et Debreczen a megirt casusokban való exercitiumok admittáltassanak, observáltatván mind az által az 1630. és 1649-ik czstendőbéli articulusok, s mind hasonló mind egyéb exertitiumok dolgából.“ Mi a különböző egyházi szolgálkat illeti, meghatározott: „A különböző religiókön való papok egymás hivataljába magokat ne elegyítsék, a visitálásokban az eddig observáltatott usust kövessék.“ — „Egyik religion lévő pap is más religion lévő személyeket sem copulálni, sem divortialni, sem ecclesiai reconciliatoria admittalni ne merészelje, ha szintén oly időben vallását változtatni akarná is; mikor más vétkes cselekedeti avagy igyekezeti elválásra, vagy copuláltatásra, vagy ecclesiai reconciliatoria nyilván valókká löttenek, hanem elsőben azon religion lévő egyházi rendek előtt (mellyen volt akkor, midőn a dolog indúztatott) decidáltassék, és azután ha akarja religióját változtatni szabadságában lészen, alioquin valamely egyházi ember ezek ellen inpingálna, in admissionem honoris et officii incuráljon, et post degradationem a külső ma-

gistratus hatalma alá vetetett legyen, és azok előtt, ad instantiam querulantium, érdemek szerint való büntetések legyen; sőt azon egy religión lévő papok is magok ecclesiaján kívül valókat különben ne admittáljanak, az feljebb megirt, és egyéb hivataljokat illető dolgokban, hanem azoknak igazjogokat vagy testimonialis leveleikből vagy bizonyos hiteles relációkból megértsék, bizonyos és a dolgokat tudó helyekről, idegen, és jövővény, és bizonyos ecclesia nélkül való személyeket is szorgalmatossan megvizsgáljanak.“¹⁾

Csak jezsuitát nem tudtak elszenvedni, ezeken kívül, „minden egyéb rendbeli papokat vagy barátokat, magyar nemzetből állókat, avagy ha más nemzetből állók lennének is, a fejedelem hírével és nem titkon jövőn be — — tarthassanak magoknak a haza fiai egyet egyet házoknál, és a szokott helyeken való megyékben és templomokban is, valahol usque ad annum 1649. exercitiumok volt, ezután is azon modalitás observáltassék.“ A kolosmonostori, udvarhelyi, somlyai templomok, kolostorok collegiumok birtokában országosan meghagyatnak 1650 körül, mit, 1610-ben kitiltva lévén, később a fejedelmektől nyertek vala.

Erdélynek egyházat illető törvényeiben alapszik az egyháziak immunitása. — „Ha kik minden igaz ok és mód nélkül vel perse, vel per alios predikátort, schola mestert vernének, vagdálnának, vagy csak megkergetnének is, két vagy három jámbor által megbizonyosodván, az ollyanok per comites vel sedium officiales exclusis omnibus iuridicis remediis, mox et de facto, 200 forinttal büntetessenek, és azonfelül sérelmekről contentáltassák.“²⁾

¹⁾ 1615, 1626, 1630 és 1641. évekről. Approb. Cons. I. t. I. art. 7, 10. tit. VI, 2, 11., tit. V. 35.

²⁾ U. o. tit. II. 1, tit. III. 1, 2., tit. I. 5 és tit. V. 5.

A nikolsburgi béke a jezsuitáknak ismét utat nyitott Magyarországra, hol öszvesen harminczhatan voltak; tizennyolczan a nagyszombati collegiumban, a többi magyar nagyok, nemesek udvarain mint gyóntató atyáks házi lelkészek, mely helyzetben fáradaimaiknak, sok magyart az ősi vallásra megtérítvén, kielégítő jutalma lön. Ketten török részeken jártak, hol lelkész hiányzott, az Isten szolgálatot az árvult népekkel megtevék, foglyokat kiváltának, hittévedőket térítének.

A győri collegiumot II. Ferdinand király, a pozsonyit Pázmány érsek alapította 1626-ban; maga jövedelmeiből, a fáradahtlan munkásságu szerzetnek, ötvenezer frtnyi alapítvány tőkét ajándékozott, mire sem neki sem utódjainak semmi követelése ne leendjen; ha mindazáltal a szerzet Pozsonyban meg nem maradhatna, mig ismét Pozsonyban vissza fogna térhetni, a mondott alapítvány kamatja vagy a netalán érette vendő jószág jövedelme, a hazájukon kívül tanuló s papságra készülő magyar ifjak felsegélésére fordítassék. II. Ferdinand az alapítványt 1626. megerősítette; Pozsony város és a káptalan, a király s a primás kívánatára alkalmas tért engedtek nekik lakhelyül.

Kassára 1631. Forgách Miklós felső országi parancsnok a protestans polgárok nagy elégületlenségével vezeté be. A jezsuitákat már egyetemes vélemény rendzavarók s csendháborítóknak híresztelte. A kassaiak, midőn Tyllynek lipcsei vesztességét és Gusztáv Adolf győzelmét meghallván, az erdélyi fejedelem berontását remélvén élesben kezdék az uj vándorok eljöttét kérdésbe vonni. Forgách azon szabadság igénybe vételével menté cselekményét, melylyel lelkésze választásában minden hitfelekezet bir s mely a katholikusoktól sem vonathatik el.

Sopronyban 1636 körül eleinte csak egyik városi falura, később Eszterházy nádor közbenjárásával s Draskovich György

győri püspök sürgetésére a városba is fogadtattak azon föltétel alatt, hogy templomot, sem vétel sem ajándék útján nem birhatnak. Ugyan ez évben Szathmárt is alakult collegiumjok.

Igen üdvös gondolat volt Pázmánytól a nemcs finevel-dék felállítása, hol szegényebb sorsu ifjak nevelést és tudományt nyervén, a hon vagy egyház hivatalaira képeztetének s hatalmas családok alapítói lőnek. Első ily intézet Nagyszombatban állott fel, melyet a király 16⁴. aug. utolsó napján oklevelesen megerősített: „A házat a nagyszombati jezsuitákra bizta s rendelé, miszerint abba egyedül magyar származásu, legalább 12 éves nemes ifjak vétessenek fel, kiket az érsek vagy, üresség esetében, a káptalan fogad be. Azon esetre, ha a jezsuita atyák Magyarországon meg nem maradhatnának, az intézetet Bécsbe vihetik s ha ez sem lehetséges, az intézet gondviselése az esztergomi káptalanra essék.“

Ezenfelül Pázmány a róla nevezett papneveldén kívül a nagyszombati, jelenleg pesti, tudományos egyetemet alapította. E célra 1635. máj. 12. százezer forintnyi tőkét ajándékoza a collegiumnak, ezt a jezsuiták, ha Magyarország a töröktől felszabadul, bár hová vihetik át, csak Esztergam főmegyét át ne lépjék. A császár a birodalmi egyetemek kiváltságaival diszította fel.

S mily örvendetesen virula e két intézet! Eleinte a nagyszombati jezsuitáknál 440, később 600, sőt 1618-ban hétszáz, köztük 13 mágán, ifjunál több neveltetett.

Ugy nyeré vissza egymás után az egyház elvesztett hi-veit, fáradozásai által. Gyámolóik feje Pázmány, miután a ta-nodát s ténitést ilyképen emelte, egyháza épségére, vesztésé-gének pótolására, a papi fegyelem szigorítása s a lelkészet javi-tására fordítá gondjait. Fén van egy II. Ferdinandhoz intézett javaslata, melyben a városok, végházak vallásügye, az egy-

háztól elidegenített javak visszaadási modora s hasznavehetéséről mondja ki nézeteit.¹⁾

Czélja mit éltében szüntelen szem előtt tartott, volt ama régi fényszakába helyezni vissza a magyar egyházat, melyből napjaiban csak gyér romokat lehetne látni²⁾.

¹⁾ Többi között ezeket mondja: VI. Cum die et nocte cogitavi quae idem ratione cath. Religio serio promoveri possit, nulla commodior ac efficacior mihi occurrit ratio, quam ut iuventus erudiatur ac succrescentibus Catholicis sensim catholici multiplicentur. Ut autem sine ullo Mtas V. incommodo ex benigna ipsius gratia, efficacius ac copiosius hoc tam salutare negotium succedat, occurrit mihi modus facilis, quo sensim multa effici possunt. Modus est iste: plurima beneficia Ecclesiastica sunt in manibus haereticorum oppignorata per Cameras. Cogito ego evocare praelatos Ungaros et efficere, ut collatis contributionibus summa aliqua colligatur ex uno beneficio redempto tam diu illico administretur per cultas personas ad id deputatas, donec ex proventibus illius aliud beneficium redimi posset, eo ordine in redemptione beneficio servato, quem successivis temporibus Camerae suae Mtis proposituri sunt Dni praelati ad id deputati. Tum demum illud beneficium conferatur personae idoneae, cum obligatione, ut 3. partem reddituum pro Scholis ac juvenibus erudiendis quotannis pendat iis administris, quos praelati designarint. Et sic cum reliquis beneficiis deinceps progrediendum. Ut ad hoc induci possint praelati, duo necessaria sunt, primum ut assecurer clerum Ungaricum Mtas Vra suo et successorum suorum legitimorum nomine, quod redempta per clerum beneficia, non alio, quam quo dixi modo conferentur. Deinde quod in posterum Mtas Vra ac successores bona Ecclesiastica non oppignorabunt, sed iuxta leges Ungaricas personis idoneis conferent. — Secundum necessum est, ut quoniam oppignorationes huiusmodi per Cameraam factae sunt nomine regiae Mtis ita per Cameraam recuperentur, pecuniam deponente clero, cum ea tamen certa cautela, ut statim ac receperit Camera eiusmodi beneficium, teneatur de facto in manus AEpiscopi ac ceterorum praelatorum ad id deputatorum resignare. Initium autem fiat a Sancto Gothardo, certificando modernos possessores sine mora, ut elapsis mensibus in contractu Specificatis pecuniam levant etc. — 1622. tájáról. Primási levéltár.

²⁾ Nunc (proh dolor!) quantum degeneravimus! Inter has fidei rixas, inter othomannicae Tyrannidis gurgites, vix vestigia avitae Religionis superant et quam Ecclesiae Ungaricae Hiacerarchiam ante hos centum annos vidisse felicitas erat, nosse hodie voluptas esset. Sed, hanc ipsam eiusmodi voluptatem, invidit nobis fortunae novercantis iniquitas.* Synod. 1629. Append. I. Péterfy Conc. II. 79. l.

1627-ben követe Senkviczy Mátyás esztergomszentgyörgymezei prépost által a pápának előadta, mily nagyok a magyar clerus fogyatkozásai, mely utolsó tíz év alatt csupán egyetlen évben nem lőn háborítva, különben a felkelők erőszaka elől német és lengyel földre ismételve kényszerült vala futamodni; sok lelkész halt el éhen és erdők rejtekében. Ezen tíz év alatt tanodát tartani nem lehetvén, nem volt növendék, nincs lelkész s hol tizre volna szükség, alig van egy, az is nős, kit azonnal elmozdítana; de nem szeretné, hogy keresztség nélkül haljanak el a gyermekek, gyónás nélkül a betegek, a nép pedig eretnek lelkészekhez szokjék. Oly kiáltó s elhalaszthatlan fogyatkozás fedezésére a római hittérítő társulat nyújthatna segítyt, ha ő szentsége megengedné, miszerint a graczi, bécsi és olmucai papneveldekbe három vagy négy magyar, legalább néhány évre befogadtatnék.¹⁾

Jeles, elmés, tudós irataival hatalmas befolyást gyakorolt a honfiakra. Szívesen olvasták magok a protestáns urak is műveit, mik többnyire magyarul tárgyalták a vitás napi kérdéseket. „Az kegyelmed uy esztendeői ajándékát becsülettel, és szeretettel veüttük kegyelmedteöl — írta egykor Rákóczy György Erdély fejedelme Pázmánynak — ugy vagyon pápista predikatzók hallgatására nem érkezhetünk, de kegyelmednek illy sok munkáját olvassuk s kegyelmed jó emlékezetére több keönyvcink keözeöt megtartattuk.”²⁾

Műveiben az akkori szokás szerint, kendőzetlenül, sőt visszatorkolással néha jó vastagon ráolvasta elleneseire az igazságot, munkáinak végcélja mindenkor az igazság felderítése s nemzetének a kath. hitre visszatérítése volt.

„In hallyátok, Édes Magyarim,— mondja egyik művében—

¹⁾ A primási levéltárban.

²⁾ Miller Epist. Pázmány II. 208. l.

mint felelnek a mi írásinkra az Uj hit-faragók: nem a köztudatlanok pedig, hanem az egész Lutheri tanításnak színe, és eleje, a Vittebergi Academia, és a Fő Superattendens. Hamisság, Költés, Csufolás, Szitok, Csavargás, Hiuság minden feleletek. Nincs és egyéb modgyok, az Igazságnak fojtósan nyakokba vetet idegenek óldóztatásában. Mert, ha az agyok veleje mint füstbe mégyen is a nagy emelkedésben: de soha a szent Írásban csak egy cikkelyt sem találnak azokban, a miket ellenünk vitatnak. — Azért ne mennyetek, Édes Magyarim ok-talanul, mint a szarvon-kötött marha az örök kárhoznak mészár-székébe. Ne hidgyetek vakul, a nyelves prédikátoroknak: nyissátok fel szemeteket; lelketekre vigyázzatok; mert bizony veremre visznek bennetek az uj tanítók. Adgya a menynek földnek teremő Istene, a közbenjáró Christus Jesus érdeméért, hogy minnyájan egy Akolban, Egy hitben, és vallásban szolgállyunk ő szent Felségének Amen.“¹⁾

A vissza keresztelők egész seregei özönlék honunkat 1629-ben, midőn II. Ferdinand rendeletére Morvaföldből távozni kényszerültek. A magyar hatóságnak is megtiltatott ugyan azok pártolása s telepítése. De ez sokat nem használt. Pázmány tehát ez alkalommal uj felterjesztést nyújtott be a királyhoz, melyben ama rendelet megújítását javasolja s egyszer-smind figyelmezteti, mikép azon királyi parancsát, mely szerint az örökös tartományokból kiutasított egyént magyar városokban polgárul fogadni nem szabad, a pozsonyiak minduntalan meg szegik, valamint hogy azon rendelet daczára, mely-nélfogva a tanács targjait egyenlő számmal kellene szedni a katholikusból ugy mint a protestansok közül, kath. polgármester eddiglen nem volt. Szentgyörgy és Bazin prot. polgárai a templomokat ugyan a törvény szerint visszaadták, de

¹⁾ A setét hajnal csillag után“ 480. l.

a lelkészi jövedelmeket megtartották, s e miatt oda lelkészt állítani nem lehetett, s a szolgálat végezésére pozsonyi kanonokok szoktak kijárni. Komáromba sincs miből élnie a kath. papnak; telkeit úgy mint az egykori dömés kolostorét a kalviniak tartják. Egyházi javadalmakat sem kellene egyszerű kérelem, vagy ajánlatra, a főpap tudta nélkül eladományozni, sem egyházi javakat ujon elzálogítani. ¹⁾

Roppant tekintélyvel birt és befolyást gyakoro *Pázmány*, kivált 1619-től mint római bibornok. Zsinatain rendezte papságát, s az egész magyar egyházat, javaslataival kormányozta a köz államügyeket; az elméknek irányt s irányban szilárdítást adott. Nem csupán a magyarok, és II. Ferdinand, hanem a külföld fejedelmei is leveleztek vele, tanácsával sőt egyenes közbenjárásával éltek ügyeikben. Sok részt vőn *Pázmány* a római pápa s Velence közti peres kérdések kiegyenlítésében. ²⁾ A római pápát Rómába utazva, Austriával kiengesztelé, s ez által a kath. ügynek, a bajor feltékenység s nagyravágyás által megindult felbomlását megakadályozta. III. Fülöp spanyol királynak tetemes szolgálatokkal érdemlé meg háláját s barátságát, kivel levelezésben állt ³⁾ és kitől évi díjat nyert. ⁴⁾

Pázmány 1637-ki sz. József napján halt meg Pozsonyban, hol síremléke az alamizsnás sz. János kápolnában tisztelhető. ⁵⁾

Bethlennek három izben ismételt berontása s önző politikája, aztán *Pázmány* s utódjai Losy Imre, Lippay György pri-

¹⁾ A primási levéltárban.

²⁾ Olasz levelek *Pázmány*hoz in passu differentiae inter Pontificem et Rempubl. Venotam titkos számjegyekkel írva a primási levéltárban.

³⁾ Nehány spanyol levél a primási levéltárban.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ „*Pázmány* Péter, e valóban nagy érsek, ki első rangú csillagként ragyog egyházunk történelmében, minden külső fény s díszjelek nélkül mint egyszerű jezsuita nyugszik elporhalt deszkakoporsón. Tetemeit a pozsonyi főtemplom föltára alatti sírboltban 1859-ben valánk szerencsések feltalálhatni.“ *L. Religio* 1859. II. 185. 191. l. — *Ka.*

mások, meg a jezsuiták fáradozásai által a főcsaládok nagyobb része visszatért a kath. egyházba.

Lippay Györgynek 1650. év körüli feljegyzése szerint az esztergomi főmegyében csupán 220 (más kevéssel későbbi irata szerint 300) kath., ellenben 1000 protestans és szakadályos plebánia volt. A főurak nagy számban tértek meg; kivált 1647. év előtt, midőn javaikból a prot. lelkészeket szabadon üzhették el, a templomokat elfoglalhaták s kath. papokra ruházhaták a plebániákat. Megtért pedig Nádasdy Ferencz gróf és sok ezer jobbágyot hozza magával a kath. egyházba, egész mezővárosokat megtérít, közel ötven predikátort elbocsátott. Követék őt a protestansoknak eddigi oszlopai Illyésházy Gábor, testvére György, Czobor Bálint, Vizkeleti Mihály, Illyésházy István, Tamás családostól, Vécsey Ádám, Fáy Péter, Forgách János, Balassa Ferencz s Endre; a Zrinyiek, Jakusich, Thurzó, Batthyányi, Erdődy, Homonnay, Széchy, Dersffy stb. Száz fő ur közül alig hat vagy nyolcz maradt a protestans szakadásban. A köznemesek megtérítése, mely leginkább azért kívánatos, mivel főleg ezek szoktak az országban lázadni, s az erdélyi fejedelmekkel tartanak, a nemesi fineveldék által mozdítatott elő. ¹⁾

Mind ez a hitujítás hátralevő követőire nagy csapás volt. Az új tanok azelőtti főhelye, védbástyája, menedéke az urak megtérével szétulatott. Mint egyházi kegyurak mindazon templomokat, melyek velők az új hitvallások szolgálatára szenteltetének, most a catholicus istentiszteletnek adák vissza. E miatt sok volt a panasz, nagy és számos a sérelem az 1635. országos gyűlésen. Az ügyek, mikről a király s a rendek értekezni óhajtottak, tanácsba vétele megakadott, s vallási nehézségek vétettek elő. A protestansok új hitvallásuk szabad gyakorlatával bírván,

¹⁾ Primási levéltárban.

egyenlőség-, sőt mint látszik felsőséget iparkodtak szerezni a századok óta már honi egyház irányában, melyet követői nem keveseb hévvel és buzgalommal védének; a két ellentétes fél már nem csak a vallási, hanem minden egyéb ügyben is ellenkedett.

Az 1637 diki országgyűlésen a katolikusok emeltek panaszt. A panaszlók élén a nádor felemlíté, hogy a protestansok magokat nem evangelikusoknak, hanem evangelicus statusoknak nevezgetik, magán gyülekezeteket tartanak, katolikus birtokosok jobbágyaitól kérdezzetik, ha a vallásügyében nincsenek-e elnyomatva. A főrendek nagyjából megegyeztek ugyan, de a nemességben még nagyon sok a protestans, kik mások, kivált a horvátok legnagyobb unalmára vallási sérelmek gyűjtésével vesztik a drága időt. Sérelmekre pedig épen nincs ok olyanoknál, kik királyi városokban, ugy-mint Kassán, Sopronban, Kőszegen, Bazinban, Mórban, Selmecz, Besztercze, Körmöczön stb. minden templomot bírnak; Eperjesen, Lőcsén, Bátfán, Korponán, Trencsin s Szébenben pedig annyira hatalmaskodnak, hogy katholikus pap s istentiszteletnek helyt sem engednek. A templomkérdés, mely már husz év óta elfoglalta az országgyűléseket, így állott. A jobbágyok vallási szabadsága az 1637 diki gyűlésig három pontot foglalt magában. 1-ör a két protestans hitvallás közül követheték akármelyiket akadályozás nélkül. 2-or annak gyakorlatában nem háborgattattak és szertartásaikat végezheték szabadon; 3-szor, mely végre más helységi templomba is mehetének... de ezekből nem következett az, hogy a kath. földes urak kath. istentiszteletre épült, egy ideig már protestans kezekben volt templomokat is tartozzanak jobbágyaiknak átengedni. Mert itt nem protestansok által épített s katolikusok által elfoglalt templomokról vala szó, hanem olyanokról, melyek Luther kora előtt épültek s az alapítók szán-

dékánál fogva más használatra épültek, mint a milyenre a hitfelekezetek által igénybe vétettek. Az országos zúvargások korában föld és urasági jogoknál fogva az egykori főurak a kath. istenszolgálatnak szánt templomokat protestans imaházaknak rendelék; a régi religio szolgálát elűzván, az ujitások hirdetőit hívák meg, s így a lelkészek szájától függő jobbágyot az ujitáshoz vonták; mostanság pedig, midőn a megtért birtokosok ugyan azon jogokra támaszkodván, visszavevék egyházaikat, már panasz szó emelkedék, mintha a második elvételhez az utódoknak nem lett volna annyi joguk, mint volt őseiknek az elsőhez. A protestansok már II. Ferdinandnak választási oklevelébe akarták a szócskát „et templis“ betéttetni, mi az erős ellenzék miatt nem sikerült s azt az 1637. diki gyűlésen ismét sürgeték, a bécsi békepont. kra és Mátyás főherczeg magyarázó levelére hivatkozván; de erre az 1638. diki országgyűlésen azzal feleltek, hogy sem a bécsi békekötés, sem Mátyás főherczeg levele nem mond mást, minthogy a Bocskai zúvargása alatt elfoglalt templomok régi birtokosaiknak vissza adassanak; azokra, melyek később vétettek el, szavai nem terjeszkednek. — 1638. diki febr. 14. Mária császárné koronázása tartatott, mely ünnepély alkalmából azt vélték, hogy a heves vallási viták el fognak maradni. Azonban épen ellenkezőleg még nagyobb ingerültséggel vonattak ismét elő, s kevés hja vala, hogy marc. 2. az országos rendek szét nem osztak. Ezt s fardalmainak kevés gyümölcsét látván Eszterházy Miklós, a nádorságról lemondani akart. A csend azonban mégis lassan-lassan helyreállott. *)

*) E szakaszt bővebben tárgyalja Lányi Magyarföld Egyháztört. II. 61—98. l.; Pázmányról pedig ujabbán Frankl Vilmos nagy szorgalommal összegyűjtött egykoru forrásokon alapuló műven dolgozik, melynek két kötete már megjelent. — *Ku.*

11. §. A két Rákóczy György kora.

Tartalom : *Erdélyi katolikusok. — Rákóczy György fejedelem választása ; — hadjárata ; — lázító kiáltványa : — felkelés s a linczi békekötés. — Protestans és katolikus tagjai az 1646-ki gyűlésnek ; — templomok kérdését országos törvény dönti el. — A vesztfáli békekötés által két hitfelekezeti osztályra szakadt Europa. — Országgyűlés 1649 ben ; — magyar protestansok közlekedése az erdélyiekkel ; — 1655. és 1662. gyűlés ; — protestansok panasza Nádasdy, Forgách ellen. — Berényi György erdélyi követ nézetei. — I. Leopold jelleme. — Rákóczy Ferencz anyjával Báthory Zsófiával megtér ; — ennek eredményei ; — közelégületlenség a felvidéken.*

Erdélyben is a katolikusok száma minden sanyargatás daczára naponkint szaporodott. Katalin, Bethlen özvegye, Erdély fejedelemasszonya hozzájuk hajolt. Ezen s más okok miatt Bethlen István és a protestansok mozgalmaiból két félelmes párt alakult egymás ellenében ; Katalin mellett kegyencze Csáky, Kornis Zsigmond, Haller, Kovacsóczy István cancellár, Cserényi Farkas, Szúnyogh Gáspár kövári kapitány, Listhy Ferencz, Keglevich Miklós, Ratkay Zsigmond, Horváth György s több protestansok állanak. Az ellenpárt főnöke Bethlen kormányzó, főtágjai Zólyomy Dávid fővezér s váradi kapitány, és a hajdúk hadnagya, ifjabb Bethlen István gyalog főkapitány, Nagy Pál, Macskásy Ferencz, Mikó Ferencz fogarasi kapitány, Kemény Boldizsár, Katalin udvarában titkos kém, Balásy Ferencz stb. Hire járt, mintha Csáky számára akarnák a fejedelmi széket megszerezni, mitől maga Katalin sem idegenkedett volna ; de a terv nem sülvén el, Csáky elhagyta Erdélyt, a fejedelem asszony a fondor szövvények há-

lójába esvén, az országjáról lemondott s helyébe Bethlen István választatott meg. Katalin Szombathelyen kath. hitre tért és Sennyey István győri püspöktől vevé a bérmlás szentségét, mely alkalommal két török keresztelkedésén keresztanya volt.

Rákóczy György, kit a kis szívű Bethlen István maga hívott meg Erdély fejedelmi székére, a rendeknek választatásakor megígérte, hogy „sem római császár ő felsége, sem egyéb keresztény fejedelmek és szomszéd országok ellen hadat offensive, ha okot nem adnak reá, nem indit, hanem a békességet minden tehetségével oltalmazza.“ II. Ferdinand királynak pedig keresztény hitére megfogadta, hogy semmi szin, semmi ürügy alatt fegyvert ellene nem rántand; törököt vagy tatárt magyar s más keresztény országra nem hivand ki és a közcsend háborítására mit sem kezdend. Azonban már 1632-ben törökökkel s hajdukkal rontott be: csendre téríté őt azonban Gusztáv Adolf halálának hire. 1637-ben Pázmány ezeket írja neki: „Kegyelmedről azt írják — mint más levelemben is írtam — hogy kegyelmed az ő Feölsége Ditiójába Zászlókat osztat és hadakat fogad. Itilylye meg kegyelmed, mint tetszenék kegyelmednek, ha kegyelmednek hire nélkül valaki ezt mivelné az kegyelmed Ditiójába. Én ő Felségének megjelenttem, hogy nem hibetem; azért ő Felséghe várja az kegyelmed informatióját. Kegyelmednek igen szükséghes, hogy ne késlellye, feö emberét küldeni ő Feölségéhez. Ad Dominicam Laetare együtt leszünk ő Feölségénél; akarnám ha addigh bizonyost értenék.“¹⁾ Egész politikai botrány volt, midőn 1640-ben III. Ferdinand követeket küldött a Portára, kik a béke meghosszabításán dolgozzanak, Rákóczy ugyanazon időben segélykérőket bocsátott Sztambulba; külszinre mind

¹⁾ Szirmay Com. Zemplin. 167. — Katona f. h. XXXII. 306. l. — Miller Epist. Pázmány II. 211. l.

kettejük Ibrahim zultánt, trónelfoglalása napján akarta üdvözölni. — Sikertült pedig minden; mind a két fejedelem kívánata teljesedett: a zultán budai pasájának fegyvernyugvási alkudozások folytatására parancsot küldö; Rákóczynak pedig segítyt ígére s később megis adá. 1642. febr. 16 án a fejedelem fiát, ifjabb Rákóczy Györgyöt választotta Erdély fejedelmének; azalatt serény alkudozásban állott a svéd és frank kormányokkal, valamint folyvást a fényes Portával is. Eszterházy nádorhoz irt levelében a császárnak többi közt azt tulajdonítá vétkül, hogy a neje Lórántfy Zsuzsánna ellen Erdélyben kibocsátott gunyirat szerzőit sem nem nyomoztatá, sem nem büntetteté meg; aztán azt követelte a királyon, hogy az 1618 óta elvett templomokat adassa a protestansoknak vissza; neheztelé, hogy a császáriak ellene dolgoztak a fényes kapunál annyira, hogy veszélyesb idöket elvárni nem mervén, már lemondásról gondolkodék. Aztán a protestansok elnyomásairól sokat ira azon férfit, ki Erdélyben a katholikuskoknak oly kevésbé kedvezett. 1643. apr. 16. meglön a hármass szövetség és Magyarországra veszélyteljes fellegek tornyosulának ismét kelet felöl. A szerződés 4-ik pontja szerint a három vallás szabad gyakorlata biztosittatik Rákóczynal tartó minden magyar, és erdélyi uraknak; a már 1618-ban elvett protestans templomok s plebániák jövedelmeikkel nekik visszafognak adatni. A 6. pont szerint Rákóczy a francia és svéd kormányoktól kétszázezer német tallért kap s a háboru befejezéseig évenként százötven ezeret. A tizenöt évi békétöl, Magyarországot Rákóczy 1643. deczemberben megfosztá. A béke szilárdítására kiküldött Jakusich püspök, császári követ, a fejedelmet már fegyveresei élén találta. Egyik fiát, Györgyöt, Erdélyben hagyván, Zsigmondot fővezérnek nevezé: ömaga Sárospatakra csak birtokai megnézése végett ment, hol kivált az abaujvári protestansok tényesen és szí-

vesen fogadták; Forgách Ádám Kassát neki átengedni volt kénytelen. Azóta a felsőrészeken sokat tanakodtak, gyülekeztek s Rákóczy itt-ott már Magyarország fejedelmétől üdvözlöttek. Teljesedésbe kezdte Rákóczy kedvencz terve menni: mint protestans király a magyar és lengyel trónon ülhetni egykoron! az előbbi a svédek, az utóbbit a littavi protestans követek ígérték. Csak a zultán késedelmezett még. Rákóczy tehát új alkudozásba bocsátkozván, megígérte, ha a tizenhárom vármegyét birhatja, „megengedvén a Porta a német ellen Magyarországra való indulatot és segitvén is, annuatim mig birhatja, negyven ezer tallérokat ad: ha pedig csak a hét Vármegyét, azoktól husz ezer tallérokat: de praesenti penig a megengedésért Császárnak huszonöt ezer tallérokat, vezéreknek s egyéb nagy embereknek azonkívül“ ír Kemény.

Evvel rendbe jöven, 1644. febr. 17. Kállón kelt kiáltványt bocsáta szét, melyben ezek is olvashatók:

„Az egyházi rend tervei tudvák, miszerint az austriai házat az ország örökös birtokába helyezze s a katolikusok testein és lelkein uralkodjék. Hogy jezsuitákkal az ország teli tömetik, eléggé nem csudálkozhatunk. Ezen emberek minden erejükből azon vannak, hogy az ország szabadságát romba döntsék s az evang. egyházat megrontsák . . . Mindenik tehát az Isten, az evangelica vallás s a hazáért buzogjon fel s mielőtt tizenöt nap elmulik, jelen legyen a közjóra együtt munkálendő.“ Erre márcz. 16 án III. Ferdinand erélyes hirdetvényt bocsájtott ki, melyben Rákóczy alacsony fogásait s törökkeli szövetségét ostromozza. ¹⁾

¹⁾ His Principis evulgatis literis manifestius redditur, — mondatik több közt — effusioni christiani Sanguinis, desolationi Regni ac misero-

Lippay érsek kezeibe esett Rákócznak a svéd koronávali szövetség okmánya, melyben Pozsonyt és Nagyszombatot a svédeknek ígéri; mi az érsekre, mert káptalanával rendszeren az utóbbi helyen székelt, érzékenyen hatott s oly embernek, ki hazája árulója, kétségkívüli segéd társait, a csallóközi s más protestáns lelkészeket elbocsátotta s a sziget teljes megterítésére tizenkét jezsuitát küldte. ¹⁾

Rákóczy, hogy biztosan haladhasson, a zultántól felhatalmazást kívánt, miknél fogva a budai pasa, valamint a temesi, egri, szolnoki, hatvani, szegedi, gyulai és lippai bégek kívánsága folytán segítségére keljenek. A bosnya beglerbég a horvátokat, ha segíteni akarnák a németeket — mint nevezé a királypártiakat — tartóztassa vissza; a kanizsai szandsák pedig a szigeti és pécsivel a határokat őrizzék. „Bár csak ezer Tatar adatnék; igen jól esnék: megse bánná a Porta.“ írja a fejedelem Maurer Mihály sztambuli követének. ²⁾ Ilyen vallásvéd volt e Rákóczy! . . .

Fékeresztett hadai a régen betanult dulusokat folytatták. Mi kath. nevet viselt, guny, legdurvább bántalom, sőt kegyetlen halál martaléka lön. Sárosban hirtelen a ferenczes atyákra ütven, letépték ruháikat, verék, sebzék, mintha a vallás szabadsága a fegyvertelen csuklyákba ütköznék. A bekövetkezett éj

rum hominum ruinac oppressionique nullam ex parte nostra occasionem datam, sed horum omnium Principis ambitionem et privatos affectus, quibus in transversum abreptus est, neque eas, quas assignat, rationes motiva causas esse. Proinde per praesentes interdicimus ac mandamus omnibus et singulis fidelibus nostris Regnicolis, ne quisquam eorum ad requisitionem Principis arma sumere ac insurgere audeat, vel ei quovis modo adhaereat, et obtemperet. — A nagyszombati városi levéltárból.

¹⁾ Katona f. h. 186, 237. l., Rummy f. h. III. 96. 102. l.

²⁾ Katona f. h. 277. l.

homályában az atyák néhányai elmenekültek; de Körmendy Miklós frátert futamodás közben elérték s egy hosszú ládára szegezék le, s kegyetlenül elveretten oldalait megégetve félholtan ott hagyták. Midőn társai megtalálták, hátán kereszt vala kivágva, koponyáján s teste alsó részében mély seb, a gyalázatosan legyilkolt fráter már halva volt. A templomot betörték, oltárokat, szobrokat lerontva, ruhát eltépték s mindent mit el nem vihettek, leromboltak. Így bántak a sztropkóiakkal is. Kassa, Eperjes, Léva birtokában levén Rákóczy, a Portától felső Magyarországot kérte, melyért a tizezer arany erdélyi évadón kívül, huszezeret ígért. A nagyvezér azt válaszolta, hogy mihelyt az első évi huszezeret megküldi, azonnal teljesülni fog kívánsága. És az ottoman fővárosban a hadi készületek meg is kezdetének már, midőn Puchaimb Rákóczy hadait és légvárait egy csapással szétverte. ¹⁾

Francia fegyver vívta ki a német protestansoknak a vestfali, a magyarországiaknak pedig a linczi békekötést. Franciaország ugyan csak az ausztriai házat akarta megálázni; de Ausztria életével, és állásával élt és állott a birodalmi s a magyar katolicismus; egyiknek elnyomatása a másikáét vonta maga után. A linczi békekötés kivívója és így a magyar protestansok vallási alaptörvényének szerzője, valamint fejedelmi elődei és fegyvertársai nagyobb részben csak saját érdekökért harczoltak s a vallás csak ürügy, csak mellékes ügy volt. „A fejedelem — mondja Kemény — minket néhányunkat nagy hittel való szókkal assecurált vala, hogy csak mit apprehendálhat is, de Erdélyhez applicálja, s határát terjeszti, melyet posthabeála. — A fejedelmek — folytatja Kemény — csak praetextusnak csinálják az Isten dicsőségét;

¹⁾ Katona f. h. 284. l., Fridrich Prov. Salv. II. 64. 86. l., Hammer Osm. Reich. III. 248. l.

de az alatt a magok világi hasznokat keresik, a mint a dolgoknak kimenetele is ezt megmutatta.“

Rákóczy az 1645. békealkudozásokban a Bethlen által birt opoli és ratibori herczegségeket hadi költségei pótlására, hét magyar vármegyét és Sároost a szabad városokkal, Kassát, Szendrőt kívánta magának és fiának az erdélyi fejedelemnek ; más utódaiból leendő fejedelem Bereget, Szatmárt, Zabolcsot, és Ugocsát, Szatmár és Kálló városával birhassa stb.

A linczi békekötést III. Ferdinand 1645. decs. 16. irta alá s e pontokból áll: „Megegyeztünk abban, miszerint 1-ör minden Karok és Rendek, szabad városok, szabadalmas mezővárosok, magyar határőrök vallási gyakorlatszabadsággal birjanak, templomok, harangok, temetők használatával együtt. Vallási szabad gyakorlatában senki semmi módon ne háborgatassék, ne akadályoztassék. 2-or A közcsend és egyetértés kedvéért a földmivelők, akár végházakhoz tartozzanak, akár mezővárosokban vagy falvakban bármily földesurasság vagy fiscus jobbágysai lakjanak, az imént mondott vallási szabad gyakorlatban sem a királytól, sem tanácsosai vagy saját földes uraiktól semmi ürügy alatt, semmi módon ne háborgatassanak, se ne akadályoztassanak ; az eddig akadályozottak a vallási szabad gyakorlatba vissza helyeztessenek s vallásukkal ellenkező szertartásokra ne késztessenek. A protestantsoknak adassék kilenczven templom“ teszi Lampe ügyetlenül hozzá. 3-or A lelkészeket vagy hitszónokokat elmozdítani ezentul ne szabadjon : valakik eddig elmozdítottak , helyeztessenek vissza, vagy helyökbe tétessenek mások. 4-er A vallást és templomelvételt tárgyazó sérelmek mind az 1638-ban felterjesztettek, mind az azóta történtek, a jövő országgyűlésen orvosoltassanak, s kiknek a templomok oda fognak íteltetni , azoknál maradjanak a plebániái jövedelmek is ; ezentul templomelfoglalások ne történjenek ; az eddig elfoglaltak, a szerződés

okleveleinek átvétele után azonnal adassanak az illető feleknek vissza; a jövőre katolikusok vagy protestánsok részéről ejtendő sérelmeket szintugy mint más országosokat a király minden gyűlésen orvoslandja a protestánsok sértése nélkül. 5-ör. A vallásügyi határozatok sértőire ő felsége vagy Ulászló hatodik végzeménye 8. czikkét ujítsa meg a jövő országgyűlésen, vagy maga határozzon illő büntetést. 6-or Az imént említett határozatok országosan erősíttessenek meg s törvénykönyvbe ígtattassanak. 7-er Mi a szent székek állapotát, a jezsuiták kiűzetését stb. illeti, mind a jövő országgyűlésre halasztatik. ¹⁾

Rákóczy azonban csak csalfa játékot üzött a magyar királylyal. Öt hónap mulva maga bevallá, hogy a reá rohanó veszély előli menekülésnek nem látta más módját, mintha a császárral oly feltételek alatti szerződésre lép, melyek közvélemény szerint lehetlenek. A franczia és svéd udvaroknál azt sürgette leginkább, miszerint számára hadviselési segédelmet csikarjanak ki a zultántól: ő legfelebb három hónap alatt uj hadat indíthat meg a király ellen. Ily értelmű levelet irt Mazarin bibornokhoz. ²⁾

Az 1646 ki jelentékeny országgyűlésen a protestánsok fejei voltak: Rákóczy követein kívül Chernell György, Szemere Pál és Klobusiczky Endre, Nyári Lajos, Kolonics Szigfrid, Ostrosith Miklós, Liszthius János, ezek a protestáns követekkel: Palásty Pál és Bartakovich Gáspár honti követeknél tartottak magán értekezleteket. A katolikusok vezérei Draskovich János, Pálffy Pál, Zrinyi Miklós, Batthányi Ádám, Erdödy György, Csáky László, Forgách Ádám, Csáky István, Nádasdy Ferencz, Zrinyi Péter, Eszterházy László, Szé-

¹⁾ Katona f. h. 316. 330. 355. l.

²⁾ Katona f. h. 360. l.

chy Dénes, Pálffy Miklós, Illyésházy Gábor, Rákóczy László, Erdődy Miklós, meg Imre, Péter, Tamás, Simon, Farkas, Miklós, Draskovich Gáspár és a királyi tanácsosok: Tersaczký (Frangepani) Miklós, Illyésházy Gáspár, Vesselényi Ferencz, Mikulich Tamás, Szúnyogh Gáspár, Eszterházy Dániel, Barkóczy László, Révay László, Kéry János, Lippay Gáspár, Forgách László, Czobor Bálint.¹⁾ Főpapjaink részéről: Lippay György primás, Telegdy János kalocsai érsek, meghalt az országgyűlés alatt, Kisdy Benedek váradi, Szepelchényi György veszprémi, Széchenyi György pécsi püspökök.

A király október 1-én küldötte a békekötés oklevelét a gyűlésbe, mely miután felolvastatott s a királyi követek eltávoztak, Lippay érsek a magyar egyház nevében, aztán a kath. rendek közül Csáky László, Révay Ferencz, Viczay Ádám, Majthényi Miklós, s többen az oklevélnek, mennyire az a vallást érinti, ünnepélyesen ellenmondottak. Ez új vitákat szült. A protestansok azt kívánták, hogy a tiltakozók az ellenmondástól nyilvánosan mondjanak le, mi meg nem lőn... Szavakból majdnem kardra került a dolog. A protestansok egy főpapot az ablakoni kidobással fenyegettek, ha nem hallgat; a horvát rendek kinyilatkoztatták, hogy a magyar koronátóli elválást a vallásbani legkisebb változtatásnak elébe teszik; Draskovich az ujonnan választott nádor, kivont karddal megesküdt, hogy a hit tévelygőket, ha nem a Dráva, bizonyára a Kulpába fulasztja, ha Horváthonba merészelnék lépni. Kiegyenlítésre más módot nem találtak, mint a törvényezikbbe e záradékot iktatni: „a papság sakármely más kath. világiak óvása mit sem rontván sőt örökre érvénytelen le-

¹⁾ Diarium Comitior. Anni 1646. Szentgyörgyvárosi levéltárból.

vén.“ A kath. urak jogszerűtlennek, bántalmasnak tekintik, hogy kath. létökre, hittévedő jobbágyaiknak engedjék át azon templomokat, melyeket dicső elődeik egyedül katholikus is-tentisztelet tartására építettek.

A kath. rendek azt kívánták, hogy minden engedmény-nél, minden határozatnál a bécsi békekötés szolgáljon ala-pul; az 1604. óta a katholikusoktól elvett templomokat a protestansok adják vissza, mint ez a békekötés pontjában áll; nevezetesen kérik a kassai nagyobb plebániatemplomot, mely az egri káptalantól elvétellett; a sopronyi nagyobb ple-bániatemplomot, a szent Erzsébetről nevezett külvárosi kór-házat, meg a szent Györgyről nevezett templomot; a bánya-városi, Bocskay alatt s azután elvett templomokat névszerint a szent Erzsébetről nevezett kórházat Beszterczén stb., min-den bányavárosban a katholikusok is birjanak egy templom-mal. A kath. rendeknek a protestansok kívánatára november 5-én adott válaszából kivehető, mily normalis álláspontból nézték a protestans ügyeket, hogy a hajdanta virágzó ma-gyarság annyira hanyatlott s a keresztény név ellenségének zsákmánya lön, arról a katholikusokat okolni nem lehet; mert ezek az idegen vallást elnyomni és a magokét előmoz-dítani vérontással s a kereszténység örökös ellenségének s más külföldi, távol lakó nemzetek segedelmével soha sem iparkodtak; ők egyedül az ősi religiót, melyet e nemzet első királya behoza, a magyar nemzet mindenkor követe, és or-szágos törvényekkel pártola, szeplőtelenül megtartani és meg-óvni ügykeztek.

A katholikusok barátságos módon remélték a jelen val-lási sérelmeket elintézhetni, mely végre a király Kurcz, Mar-tinez grófokat, és Prickelmayrt rendelte királyi közbenjáró-kul, a protestansok Nyári Lajost, Ostrosith Pált, Szemere Pált, Klobusitzky Endrét, Bernátot, Zákányt nevezték az ügy

kiegyenlítésére. A protestansok azt vélték: minthogy a királyi felség 1638-ban az 1608 óta elfoglalt templomok iránt vizsgálatot rendelni ígért, ez tétessék meg; peres templomok a plebániái jövedelmekkel és iskolával maradjanak a többségnek, akár kath., akár protestans legyen az; azonban a másik félnek is szabadjon ott templomot és iskolát építeni s lelkészt tartani; az építéshez a helység minden lakosai járulnak; hol két templom találkozik, szükségtelen az építés; mely templomok azonban 1638. óta egész eddig elfoglaltak, minthogy a király azon évben minden templom elfoglalást megtiltá s a boldogult nádor is a protestansokat erről biztosította, minden további vizsgálat nélkül adassanak vissza. A királyi közbenjárók kihallgatván a javaslatot, kimondák, hogy az ev. statusok lehetlenséget kívánnak. Ők azt vélték, hogy a mely templomokat a katholikusok mostanság birnak, birhassák ezentul is, kivéven az utolsó zavargásokban elfoglaltakat, s ki ezentul templomokat merne elfoglalni, az büntetessék meg. A katholikusok kívánták, hogy az egyházi védjog a földesuraságnál maradjon; ezek közébe kedveért többé templomot nem foglalnak el, kivéven lakásuk helyén saját használatukra. Minthogy a protestansok Soprony, Pozsony, Nagyszombatban stb. templommal birnak, a katholikusok kívánják, hogy a bányavárosokban, s Lőcse, Kassa, Eperjes, Bártfa, Szebenben, hol több a templom, ők is birjanak egygyel. A kiegyezéshez ilyformán remény nem lévén, a protestansok ismét a királyhoz folyamodtak.

III. Ferdinand békét akart; azért 1646. decz. 22-kén propter bonum pacis a protestansoknak husz helység templomait ítélte oda, s megengedte, hogy hol templomuk nincs, építhessenek magoknak s a földes urak tartozzanak e végre telket kihasítani. De a protestansok négyszáz templomot kértek vissza. Meg kell jegyezni, hogy Rákóczy fejede-

lem követei az egyenetlenséget nevelvén a kiegyenlítést hátráltatták. A király tehát Draskovich nádort, Pálffy Pál országbíró és Mikulich Tamás személynököt 1647. jan. 17. biztosokul nevezte; ezek felszólítására a visszakövetelt templomok, névszerint elsoroltattak: Nyitra megyében 25, Pozsonyban 24, Vasban 30, Abaujban 4, Zemplénben 4, Sárosban 4, Szepesben 3, Liptóban 1, Nógrád 2, Hont 5, Bars 11, Trencsin 9, Thurócz 5, Komárom 10, Zala 6, Somogy 1, Soprony 5, Mosony 16, Győr 1, Veszprim 2, Esztergomban 2 templomot követeltek. Sok alkudozás, vonakodás után III. Ferdinánd febr. 10-én kilenczven templomot adta a protestánsoknak s a három biztos által meginteté, hogy további alkudozásba nem bocsájtkozik, s reményli, miszerint ezekkel megelégedhetvén, valahára a közügyek tárgyalásához fognak. — És mégis febr. 28-án új leiratot kelle ez ügyben a királynak kiadnia, melyben az előbbieket bővebb fejtegetése foglaltatik. Ezután még kétszer irtak fel az elégtelen protestánsok a királyhoz; de ő egyre sem válaszolt.¹⁾

A templom ügyében 1647-ki sz. Györgyhó 4-ikig a következő czikkben egyeztek meg: Articulus — VI. Jól emlékeznek az Ország Statusi, és Rendi minémű egyenetlenségek lettek légyen ekkoráig a Regnicolák között a Templomok el foglalások véget, mellyek hogy ennek utánna el távoztassanak és kösség között való villongás le csillapitassék, és egymás között békességessen éljenek, ennyi sok rendbeli disceptatiók és vissza vonások után ad extremum a Templomok elfoglalásáról intervenialvan, ezenhez az Ő Felsége authoritással is, így és ilyen okkal conveniáltatott, hogy az Evangelikusoknak azokból a Templomokból, mellyek az 1638-dik eszten-

¹⁾ Acta Comitior. 1647. 12. l. (a Hist. diplomaticához ragasztva. Klein evang. pred. II. 187. l.)

dőbeli gravaminákban beadattak és a kik annak utána is specificaltatott ezen '90 szentegyházak adatnak vissza (névszerint elsoroltatnak). A 7. 14. czikkekbén határoztatik, hogy több templom vissza nem adatik, a vallásgyakorlatban a felekezetek egymást ne háborgassák, kijeleltetnek a helyek, hol a felekezetek templomokat építhetnek, harang és temető közös legyen, jövedelmet a pap csak saját hiveitől nyerjen stb. A 14. czikk végre a törvények megszegőire büntetést szab ¹⁾).

Ennyire teljesíté az ország a protestansok kívánatait; azonban a catholicusoknak is voltak panaszaik s tekintetre méltó igényeik. Országos határozatok s királyi oklevelek által ugyanis a kath. religió szabad gyakorlata az Erdélyhez csatolt hét megyékben biztosítva volt: azonban Kassán annnk daczára az evangelicusok által meg lön háborgatva. Ezen az 1647: 18. tczikk segített, helyet rendelvén kijegyeztetni, hol templom, papház és iskola épülhessen. A 20. tczikk az erdélyi fejedelemnek átengedett részekről rendelkezik, miszerint a hét magyarországi megyéiben a kath. religio és egyházi hatóság szabad gyakorlata köttetik ki, s a Tiszán inneni tizedek az egyház és törvényes birtokosainak hagyatni rendeltettek, a Tiszán tuliakat a fejedelem birhatván. A hét megyében az egyházi véduraság a királynál marad ²⁾).

1648. okt. 24. Münster és Osnabrückban iratott alá a birodalmi békének szerződése, mely a császárt német, franczia s svéd ellenségeivel kiengesztelte. Szerinte a császár Austriában, regionis és religionis ura lön: miáltal a német birodalmi és magyarországi protestánsok közé a kath. Austria válaszfalul állittatott; a császár és a longyel király, a

¹⁾ Az 1647. tczikket, magyar fordításban a primási levéltárban levő Batthyányi Ádámféle protocollum tartalmazza.

²⁾ Acta Comitiorum Anni 1647. 67, 95, 79. és 82. lapon.

catholicismus hű örei lőnek a határokon; nagy biztosíték a jövő kor békéjére, e haza csendére s boldogabb létere. De Európa ezáltal kath. és prot. államokra szét szakadt.

Hazánk testében is benmaradt a szakadás és a sebhely sokszor kitört s a szenvedést hosszú időre élesztette. Mindjárt az 1649. országgyűlés, hová ifjabb Rákóczy György Erdély fejedelme is küldte követeket, szintén oly zavarosan kezdődött, mint az előbbiek. A protestansok régi panaszokat ismételték és pedig először a reformatusok az ágostai vallásuak ellen kelének ki, hogy Kassán, hol annyi a reformatus, az ország törvényei ellen vallás gyakorlatra miattuk nem juthatnak. Erre a protestans és kath. sérelmeknek hosszú sora adatik elő, felírások, kölcsönös bevádolások, ellenkezések, tiltakozások váltották fel egymást. A kath. rendek utoljára azt felelték: a királyi oklevél s országos törvény biztosított engedményeket sérteni soha sem volt azok szándoka, kik a közbéke kedvéért az evangélikusoknak adott szabadságokat inkább mindig iparkodnak fentartani; csak azt kívánják, hogy midőn az evangélikusoknak elég tétetik, ők a fenemlitett oklevél s országos határozatok által kijelelt korlátok közt biztosan és bántatlanul meghagyassanak; a kath. religio megszenvedi a másoknak adott szabadságot, de úgy, ha az övé nem nyomatik el, s azt nem engedheti, hogy illető jogától megfosztassék.“ Az ev. urak a hevesb vita folyamában oda vetemedének, hogy Lippay érseket, ki a religio ügyén, melyet képvisеле s melyen áruló nem lehetvén a többi kath. rendekkel a minduntalan sokszorodó kívánatoknak ellenáll, gúny és csufszavakkal illették. Elfeledék, hogy a katholicusoknak is méltó okaik voltak panaszolkodni, mint például a ludányi botrány miatt Nyitra megyében. A kath. község ugyanis husvéti körmenenetet tartván, Ostrosith ágostai vallásu szolgálái s béresai az imádkozó nőket s lányokat a menet sorából

kiragadván, tánczra késztek ; így akarván a kath. szertartásokat nevetségessé tenni ; aztán másokra támadtak, magában a templomban vért ontának. Körmöczön a katolikusok nyomorult házikóban sem végezheték háborítlanul isteni tiszteletöket és a Lippay szerezte ház miatt, melynek birtokába később a ferenczesek jntottak , hosszú , országos törvényekkel sürgetett perlekedés támadott. A berencsi uradalomban Nyáry Lajos egyik részbirtokos kath. birtoktársait kegyuri joguk gyakorlásában akadályozá. A nagy lehotai, öttevényi, máskovai, lehotkai stb a törvénczikkes kilenczven közt nem lévő templomokat elfoglalták ; a papok legyilkolását s más ily sérelmeket nem is említve.

E bajokon mennyire lehete, az országgyűlés iparkodott segíteni. Kassa ellen az 1647: 18. és 19. törvénczikkek megújittattak ; de Kassa köztársasággá szándékkolt akkori időben képződni s Nyereggyártó Endre városbíró, Keviczky János és Miskolczy Gergely tanácsosok izgatásaira nyugtalankodva, a közel lakó nemeseket addig bántogatta, míg a mondott törvények értelmében rendreutasítása a nádorra nem bizatott. Ez országgyűlésen az 1608. 13. tczikk , mely birói és tanácsosi hivatal viselhetést valláskülönbség nélkül biztosít a protestansoknak, a szabad városokban megújittatott. A kilenczven templomhoz a 11. tczikk szerint Nógrádban a máskfalvai, Liptóban a teplai adatott.

A magyar protestansok szüntelen közlekedésben voltak az erdélyiekkel ; a fejedelem egy országgyűlést sem mulasztá, hová követeit nem indította volna.

Az 1655 ki országgyűlésre ifjabb *Rákóczy György* a Berényi György, Klobusitzky Endrét és Zakány Endrét küldé ¹⁾. Hi-

¹⁾ Diarium Comit. 1655. Modor városi levéltárban.

tünk elvei, s hazánk törvényei értelme ellen volt, mit ez időtájt Veresmarty Mihály pozsonyi kanonok a báttaiakhoz írt levelében állítja, hogy a katolikusok teljes joggal bírnak a protestansokat, mint hittévelygöket tűzzel, vassal s minden erőszak használatával a kath. hitre téríteni; alkalmasint az 1523. és 1525-iki, 1608. világosan el nem törölt, törvény-cikkek forogtak szemei előtt. Az irat ez országgyűlésen sok méltatlan kifakadásra nyújtott alkalmat. ¹⁾

Vallási panaszok merültek fel az 1659. és 1662-ki országgyűléseken is; az utóbbiban egyenesen kijelenték a protestansok, hogy míg 1659. óta elvett templomaik vissza nem adatnak, a tanácskozásokban részt nem vesznek; a kath. rendek és Vesselényi nádor előterjesztésére nem hajtván, a többi rendektől elkülönözöten készültek gyülekezni; mit a király szerfelett megneheztelt, hogy a török bujtogatás s hadgyűjtés rettenetes veszedelmeinek daczára a szükséges honvédelmi tanácskozásoknak vallásfelekezetei sérelmeiket eléje tévők. De őket az furdalta szünet nélkül, hogy a kath. földes urak, mint kivált Nádasdy Ferencz, Eszterházy László, Széchy Dónes s többen, protestans öseiktől az új istentiszteletre alkalmazott templomokat, magok s itt ott kevés kath. jobbágyaik használatára visszafoglalták. A király azt felelte: részéről a protestans vallás szabadsága ellen mi sem történt; magán bántalmak pedig törvény szerint ítélőszék s egyedül felebbvitelként tartoznak az országgyűlés elé. Az ev. rendek hosszas névsorozatát adák azon fő és nemes uraknak, kik ily bántalmakkal illeték egyháziakat. A panasziratban több nagyítás, tulzott s koholt adatok is foglaltatnak. Így többi közt, hogy kath. katonák protestans embereket erőszakkal ragadnak, sőt részegeket is az oltári szentség vételére leg-

¹⁾ Ribini memor. I. 498. 1.

nagyobb tiszteletlenséggel késztetnek, mi mellett egy valakinek azon fenyegetése, hogy Isten úgy segítse, ha az ostyát el nem harapja, sem használt semmit. Egy helyt mondatik továbbá, miként a katonák egyik helység protestánsait a bíró házába hurcolák, s ott áldozásra kényszeríték. Mínt ha oly helyeken készülhetne vagy szolgáltathatnék a szentség! Rakolub és Beczkó közbirtokosai, 1662. máj. 25. kelt levelök által nevelték a panaszok halmazzát, Nádasdy Ferenczet, Eszterházy Pált és Draskovich Miklóst, hatalmaskodásról vádolván. ¹⁾ Erre vonatkozott s a protestánsok panaszaira válaszul szolgálhatott az, mit Nádasdy Ferencz 1662. febr. 24. Bécsből irt Mednyánszky Jónáshoz: „Kegyelmed 14 praec. irt levelét Bécsben itt lévén vettem — az my az első dolgot illeti, azért kérem kegyedet nagy szeretettel, az templom elfoglalását szenvedgye úgy az mint nekünk catholicusoknak eleink vérével szerzett privilegiumunk ellen kellett minden ratio nélkül szenvednünk, Legitimus fejedelmek ellen fegyvert fogván, erőszakkal kényszerítetvén az földes urakat, hogy jobbágyok inkább élhessenek az templomokkal mint mi. Mivel azért nullum violentum durable, ha nyögnünk kellett is, soha félre azt nem tettük, hogy igazságunkkal ne éllyünk. Az barátokat senki Religioja szabadságába bántány nem kívánja mert mindenik higye azt az mit akar, de hogy jobbágyunk sorsa felettünk legyen, az kereszténységben, holott nagyobb privilegiumok vadnak az régi hűtén valóknak, az nincs: nem is lesz ebben az országban is soha vége ennek az gyűlölség kérdésnek, még az Imperium reguláját nem követtyük, holott 30 esztendeig való vérontás után is ugyan csak az statusok libertassa maradt fön. ²⁾ A galgóczi, kom-

¹⁾ Modor város levéltárából.

²⁾ Ugyanonnan.

játhi, udvarnoki, ujlaki s több templomok elvétele ellen nyilván kikelték s a helyek urához, *Forgách Ádámmal* 1662. jun. 1-én ily levelet intéztek: „Nem tagadhattyuk kegyelmes uram hogy lelki szabadságunk sérelmével ne éreznénk az evangelicus statusoknak sokképen való megbántódását, ezek között peniglen az panaszok között nem tudgyuk ki delatiójára avagy minémü ratiókra nézve Galgóczi, Komiat, udvarnoki, ujlaky és több helyekben való templomok kegyelmed által való elfoglaltatásukat szomoruan értettük; lévén oly reménységünk nagyságodhoz avagy csak az mostani országunk veszedelmes sorsára nézve is nagyságodat nagyszeretettel kérjük s instálunk nagyságodnak mint egyik hazafiának, vegye méltó tekintetében, hogy mi is azon hazából való magyarok s magyar vérből valok vagyunk, kinek is oltalmazására az szíveknek és elméknek coalescentiajok nem utolsó remedium, azon megnevezett helyekben és kegyelmed jószágiban elfoglalt templomokat restituálni és complanálni ne neheztelje kegyelmed, mely instantiánkra való kegyelmed resolutioját avide várjuk s szolgálatjára obligal. Egyéberant az aránt való alázatos panaszunkat is kegyelmes császár és koronás urunknak és feőlségeinek alázatossan detegálni kénytelenítettünk. ¹⁾

Az erdélyi fejedelem követei irányt adólag befolytak, különösen Berényi György a maga nézetei világos előadásával. A protestansok külön értekezletén aug. 7. írásban terjeszté elő nézeteit. Ebben így nyilatkozik: „Az tagadhatatlan dolog, hogy az magyar nemzetnek az religio dolgában soha persecutio, az mostaninál nagyobb nem volt. Mert noha az Bocskay feől támadása eleőtt elég alkalmatlanságok estek. De abban az üdőben még nagy oszlopi voltak fön az evangelica vallásnak. Az Udvarban az szini, az Országban len leveő hadak-

¹⁾ Ugyanonnán.

nak az elei, az köz nem et vitézleő rendeknek nagyobb része evangelicusokból állottak. Ben az Hazában az Cleruson kívül kevés és azok is csak az alacsonyabb renden leveő urak voltak (katholikusok). Ennek ellenibe Báthory István, az Homonnaiak, Szecsiak, Thurzók, Illyesházy István, Zriniek, Batthanyiak, Nádasdyak, Rákocziak, Dersfiak, Nyáriak, Czoborok, Prenyiek, Magóczy mind evangelicusok voltak. Az nemesség közzi sem hatot volt még ennyire be az papistaság, az végbeli vitézleő nép is jobbára mind evangelicusokból állott; az megnevezett evangelicus uraknak meg volt mind értékük mind fegyverek, az ország ereőssége is mind ezeknek volt kezénél, az mellyek az mostani üdeőben mind másképpen vadnak és directe e diametro ellenünk forditattanak; vagyon azért kérdésben: In isto rerum statu, ezek így levén, mit kell cselekedni? való dolog, egy felül tűz másfelül víz.“ S e javaslattal zárja be sorait: 1-ör job volna az lelki szabadságnak periclitásaért testi periculumba bocsátkozni és ha ugyan meg kellene lenni, szenvednénk inkább Istenért hogy sem az külseő szabadságért. 2-o más keresztény országoknak példák lennénk: de mit használ az cseheknek hogy az testi szababadságot az lelkiszabadsággal kezdették, elveszen a testi is, ha az lelki nem lesz. — Obiciáltathatik hogy az Imperialis evangelicusokkal coniunctionk és confoederationk nincs, de ha volna is, távul lévén tülünk, megesnék addig raitunk az mig megsegitenének, az *Svecusoknak* is mostan protestatiojokba nem lehet bizodalmunk, mert az magok confoedératusát is Rákóczyt veszedelemben hagyák. Az Erdélyiekben sem, mert megromlottak és a mint mondják, Apaffy Reversalissal obligálta magát az Hivásra hiheteő hogy az Teőreők is meg köötetthetett — ezaránt tehát egyedül Istenre kell támaszkodnunk. ¹⁾

¹⁾ Diarium Comit. 1662. Modor. vár. levéltárban.

A császár nevében Porcia herczeg a protestansokat békére, s a kért hadjuttalék tárgyalására intette. „Azt gondolja meg kegyetek, mond, hogy bátor nem egyet tartunk a hitben, de keresztyének vagyunk mindnyájan mégis: jelenleg pedig vagy kössünk a törökkel békét, vagy férfias harczra készüljünk ellene, mint keresztyénhez illik.“ De ők a királyi s nádori felszólítás daczára sept. 2-án elosztak.¹⁾

Nevezetes változások küszöbén állt ekkor hazánk. I. Leopold kormányát értjük. Rendeltetése volt az oltár s a passai püspökség. Püspök s nem fejedelemnek neveltetett. Vallási mély érzelem -- mond Fessler -- Istenben tántorithatlan bizalom, a tiszta erkölcsiségnek eleven érzete, tudományvágy, kedélyi lágy szelidség s irgalmatosság Leopold erényei; de hiányával volt a magas fejedelmi léleknek, nagyszerű események, fontos viszonyok könnyű gyors felfogásai tehetségének; önismerete és saját tehetetlensége érzetében mások tanácsát s befolyását fogadta el, úgy hogy cselekményeiben mindenkor idegen javaslatokra hajolt. Tizenhét éves korában lépett a trónra 1657-ben; két évvel előbb magyar királylyá koronáztatásakor a protestansok unszolásaira a tizenhét pontból álló ismeretes oklevelet adta ki, mely az 1659. 1. czikkben olvasható, s első pontja annyiból üt el elődeitől, hogy Leopold király a szokásos törvénczikkeken kívül még a linczi békekötés, valamint az 1647. 1649. és 1655-ki vallást érdeklő törvénczikkeket is teljesíteni és teljesíttetni ígerte. Mély vallásssága védül szolgált a magyar főpapok s jezsuiták serény térítgetésének és védül néhány buzgó világi uraknak is, midőn javaikat a prot. hittévedésektől megóvni vagy megsabadítani törekedtek. Felajdultak ezekre igen érzékenyen mint

¹⁾ Acta Comit. 1662. 104. 130. s köv. (a hist. dipl.-hoz ragasztva.)
— Katona f. h. XXXIII. 320. l.

láttuk a magyarországi protestánsok, de *Rákóczy György* nem lévén többé, tényleg magokon most nem segíthettek. Annál gondosban őrködtek az erdélyiek, hogy a fejedelmi családban vagy az országban lehető térítéseket jó eleve megakadályozzák. A Váradnál elesett fejedelem (*Rákóczy György*) idejében hét éves fia. I. Ferencz választásakor a 17. pont alatt ezt határozták: „A mostan választott kegyelmes fejedelmünk, minemű religióban megkereszteltetett — anyja Báthory Sófia is protestáns volt akkor — és ez ideig édes atyjától neveltetett, azon religiójában mind holtig alázatossan megmaradjon, hogy a közönséges veszedelemre és háboruságra religiójának is változtatása okot ne adjon: alioquin absolutusok legyenek minden statusok ő nagyságához való kötelességektől és hűségektől.“ A katolikusok hiába szegültek a határozat ellen, hiába terjeszték elő a következetlenséget, hogy midőn minden honfi választási szabadsággal bir, egyedül a fejedelem fosztassék meg tőle.

Az ágostai, a reformált s a sociniaknak voltak superintendenseik; a katolikusok azonban egyedül főpásztori helytartót birhattak; vallásuk gyakorlata csak bizonyos helyeken és feltételek alatt volt megengedve, a jezsuiták pedig száműzettek; Pálfalvay János, III. Ferdinand által kinevezett erdélyi püspök, Erdélybe nem bocsájtatott. *Rákóczy* befolyásával határozták, valaki ezentul a jezsuitákat pártfogolná, hűtlennek tartassék. *Rákóczyt* e lépéseiért a britt protector Cromwell Olivér is megdicsérte 1655. májusban irt levelében. Egyéb-iránt a törvényhozás Erdélyben 1664-ben a templomfoglalásról így intézkedett. „A melly religion lévőknek templomok kezekből a más religion lévőkötől hatalmasul kifoglaltattak a magok authoritásokból, az ilyen hatalmaskodók ellen procedáljanak az ilyenekről irt Articulusok szerint. ¹⁾

¹⁾ Kazy Hist. Hung. 7, 165. — Katona f. h. XXXII. 737. 877. l. —
 Compilat. Constit. II. könyv, P. 1. Tit. 1. Art. 1.

Rákóczy György halálévében, 1660-ban még más igen nevezetes s következménydús esemény történt, midőn özvegye Báthory Zsófia, fiával Ferenczcel a katholika vallásra tért át. Ez Lippay érsek műve volt. Rákóczy Ferencz a kath. hitvallást Pálffy Tamás egri püspök előtt tévé le Munkácson, hol egy század óta kath. istentisztelet nem tartatott. Maga a vallásos anya kath. hitben neveltetvén, csupán a fejedelem kedvéért látszott protestansnak, s mint mondják világi ruhában kath. pap volt körülötte. A Tisza mellék merő reformatus s a Rákóczyakban, kivált mióta Erdély fejedelmi széke jutottak, szilárd támasza s oltalmának örvende. Lórántffy Zsuzsanna idősb Rákóczy György özvegye protestans utódait arra kötelezte, hogy a pataki iskolát s a ref. ecclesiákat különösen gyámolítsák, fentartsák. Két ifjat rendelt a német birodalmi egyetemekben mindenkor tanulatni, ki a pataki iskolát igazgassa és a tiszamelléki községeket és iskolákat lelkészekkel, oktatókkal lássa el. A Rákóczy család áttérésével ez oltalom is elesett. Nagy panasz és heves mozgalom fejlődött ki ebből, kivált Rákóczynénak mély és buzgó vallásosságából eredt rendszabályai ellen. Apaffy fejedelem is türelmét veszté az özvegy intézményei miatt: Súlyomvárat s a Rákóczy, s Báthory-féle erdélyi jószágait részint elfoglalta, részint erre jogot és ürügyet keresé. Mások Vesselényi nádorhoz, vagy az udvarhoz folyamodtak, bevádolván a fejedelemasszonyt, hogy hatalmaskodásának ily folytatása mellett biztos létök s életök is veszélyben forog. A ref. lelkészeket leginkább az bántotta, hogy a Rákóczytól kapott pénzbeli s egyéb adományok 1664. óta elmaradtak. Ezeket az 1647-ki törvények szerint igénybe többé nem veheték, s maga az özvegy is azon czikkelyre hivatkozáék, miszerint a katholikusokat a protestansoknak teendő adakozásra kényszeríteni nem lehet. A baj legközelebb a reformatusokat érte, de ezekkel az ágostai hitvallásuak is egyesülvén, tizen-

három vármegyéből emeltek panasz szívatot; de siker nélkül.

Elutasítatva a megyei hatóságokhoz fordultak Zemplén, Szathmár, Ung és Bereg megyékben; de ezek ítélete ellen Leopold császár védelmezé az özvegyet s kinyilatkoztatá, hogy ha királyi ítélet kimondásán meg nem nyugodnak, az ügyet országos gyűlésre halasztásuk el: Csáky Ferencz, felországi parancsnok s Pethő Zsigmond ónodi várkapitánynak pedig meghagyta, miszerint az özvegyet minden megtámadások ellen védelmezzék. Mind erre a panasz csak növekedett: maga Apaffy is panaszkodott már, hogy a megyéknek az 1647-ki törvények szerinti ítéleteit, majd katonai kar, majd cancellariai rendeletek által felfüggesztik. Egyike így, másika amugy vevé a dolgot; annyi bizonyos, hogy a felvidéken ragályosan terjedt az elégtelenség. ¹⁾

12. §. *A protestansok összeesküvése Tökölyi lázadásában tör ki.*

Tartalom: Az 1670 – 1690 évek jelentősége. — Az országos elégtelenség okai; — Rákóczy Ferencz Sárospatakon. — Zrinyi Miklós Lippay érseknél. — Vittnyédi levelei. — Magyar főurak bünhődése; — bujdosók Erdélyben. — Teleky felkelése. — A pozsonyi lutheranusok temploma; — a szabadvárosok sorsa; — Ambringen kormányzó. — Protestans predikátorok s mesterek a pozsonyi törvényszék előtt 1673 és 1674 ben. — Szent-

¹⁾ Katona f. h. XXXIII. 658. 674. 749. Schmidt Eppi. Agr. III. 233. 1.

györgy városiak. Ártatlan protestans hitészónokok szabadon bocsátása. — Tököllyi támadása.

Következik e századnak leggyászosabb korszaka; vetelkedik ez a sajói vagy mohácsi vészszel; de a melyet nem sokára a legdicőbb örömdúsabb váltott fel. Azon idők egyike volt ez, melyben Görres szavai szerint ¹⁾ az ég láthatólag közelitett az álmétködő földhez s Isten keze az események folyamára közvetlenül hatván, azokat nem az emberek, hanem a maga céljaira vezeté. Ily idők rendszerint akkor köszöntek be, midőn az emberi bölcsesség végkép kiapadott, s most gyámultalanul, tehetlensége érzetében szepegve az égre nézett föl, honnan egyedül jöhet a segély. — De itt az eseményeket évről évre kell követni.

A törökkel 1664. kötött vasvári béke második kútfeje volt a bellorrongásnak, mely most egész Magyarországra szétterjedt. Ezen második kútfő a nemzeti szabadság s függetlenség feltétele vala s nemzetünk jobbjai közül majdnem mindnyájan részt vettek. ²⁾ Midőn 1666-ban a kath. Zrinyi Péter

¹⁾ Görres: Gott in der Geschichte II.

²⁾ „ — Romano catholici subinitium evangelicis refragari, at quum omnes per immaturam illam pacem, superius descriptam, in suspitione se periclitari vident, de religione quidem securi; de regione anxie solliciti esse coeperunt. Et hic iam incipit consultatio illa, quae hodie Viennae defectionis ad hostes et rebellionis nomen obtinet, et que Hungariam tristissimam hanc faciem induere coegit. Ea autem consultatio talis est. In tanta quam recensui rerum confusione coeperunt primores et cordatiores, quos inter palatinus regni et archiepiscopus defuncti, Franciscus Veselényi et Georgius Lippay, alias imperatori usque ad Hungarorum nauseam fidi, coeperunt inquam meditari et consilia invicem communicare, quid in tantis malis agendum quid consilii capiendum esset — — —“
Igy a bradenburgi választóhoz Apaffy fejedelem 1671-ben. Katona f. h. XXXIII. 913. l.

bán Sárospatakra érkezett, hol leánya – *Iionával* menyegzőt ünnepelt a gazdag Rákóczy Ferencz, a főnemlített rövidítését szenvedő helvét vallásu papok hozzá folyamodtak s az ő, mint ipának szerencsés foganatu közbenjárásáért esedeztek. Zrinyi a jövendőnek boldog várakozásában meg is ígéré közbenjárását s Rákóczy Ferencztől, ki akkor nagykoruságát elérvén anyja hatalmából kiszabadult, többet is nyert a kívántnál, mert az a prot. papoktól anyja által elvont adományokhoz még ezer aranyat adott. A kielégítettek örömittasan azt mondták: „hogy azon nap huszezer kardot ölte oldalára Rákóczy, kiért halni készek. De a gondos anyára a történet hire szomoruan hatott. Leopoldtól azt kérte, hogy fia cselekvényeit ne hagyja helyben. ¹⁾)

Babocsay Izsák egykoru tarczali jegyző, így festi az akkori állapotokat a szentgothárdi győzelem utáni napokra. „Eképen re infecta ezen keresztény armádia széllal oszolván, Gróf Zrinyi Miklós útjában fordult akkori Mélt. Esztergomi érsekhez Lippay Györgyhöz Posonyban, kit szinte kertében találván kezdé a gróf a törökkel való békesség miatt történt visszajövetelét az expeditióból szomoruan említeni. Melyet mint ujságot álmélkodással hallván az Érsek, nem kevésbé apprehendálja legottan, hogy Primas Regni lévén, sem vele, sem a Palatinussal, ugy a Bánnal is, és a több magyar Tanácscsal ezen békeségnek legkisebb pontocskája is nem communicáltatott, hanem praeter scitum et consensum eorum, magyar haza dolgait, s törvényeit nem értő extraneusok által contra expressas super eodem regni conclusiones tractáltatott és concludáltatott. Ennek in tempore leendő orvoslása felől magok között nem alacsony törődéssel beszélgetvén, abbeli titkos factiójokat a

¹⁾ Katona f. h. 675. l.

hazában ben levő francia tisztekkel titkon közleni; és ugyan azonok által az országnak titkos dolgait a Fels. Galliai Királynak értésére és elméjére adni kívánták.“¹⁾ Ezen felül egyetemes volt a panasz a sok német zsoldos elszállásolása miatt, a protestansok inkább török iga alatt akartak lenni, mint mely legalább a lelket szabadon hagyja; miért is Bálintffy Zsigmondot néhány magyar protestans nagyok és megyék Apaffy fejedelemhez küldötték Erdélybe, hogy elődei példájára Ozman segélylyel Magyarországra törjön.

Lippay érsek azalatt elhalt. A magyar urak török segélyre határozták el magokat. Az ajánlatokat a nádor és főbék meghagyásából Apaffy által és nevében Balló László erdélyi nemes vitte e fényes kapura 1667-ben, melyeknél fogva Magyarország a török oltalmat évenkénti hatvan ezer tallérral vala jutalmazandó. Panajót a nagyvezér görög tolmácsa a titkot elárulta.

Egyébiránt Bécsben amugy is tudták, hogy valami alattomos szövetezések terjedezték szét: de a német seregek biztositák a csendet. 1670-ben már lázító iratok röpködtek szerte az országban, névtelenül. Vitnyédy István Bethlen Miklóshoz ezeket rta: „Kegyed levelét vettem ma, május 10-én Eperjesen. Meg van szentül fogadva, hogy szabadságainkat saját vérrel védelmezzük, a török császárnak adót fizessünk, Erdélyországgal egyező szívvel legyünk. A frank király megadja az adót, frank követ által megígérte: ha meg nem adná, magunk megadjuk, csak kész legyen. Lobkovicz balgatag- és Montecuculi hamis beszédeivel nem kell gondolnunk. Jó volna azonban, ha Erdélyben a praedikátoroknak titkon mindennüve iratnék, a népet készítsék el az adóra és fegyverrántásra is, ha jel adatandik.

¹⁾ Babocsay Fata Tarczaliensia Rumynál monum. Hung. I. 23. 1.

Az evangelicus status jól intézte el a dolgot. Dunántúlt a sopronyi és közszegi praedikátorokra bízta. A bányavárosokat, Pozsonyt, Kassát, Eperjest, Lőcsét, Trencsint, Árvát, Liptót, Thuróczt stb. a helyek superintendensei és seniorai tartják készen. Már mindnyájan Istenért, egyházért és szabadságért megvívni és halni készek vagyunk. És a pápista ebeket megtanítjuk. Csak kegyetek ne késedelmezzen a hajduvárosokkal. . . . Rákóczy Ferenczre rá kell ijeszteni, de bátorítani is. Isten velünk : ki áll ellenünk ? *).

Labsánszky szerint Ladiver Illyés zsolnai prédikátor Pica István lázadó főnökhöz írt levelében is azt tanácsolja, miszerint a kath. községekhez csak a közjó és szabadság iránti tiszteletéről kell szólni, kath. lelkészeket pedig fogságra vetni ¹⁾).

Bocskay István, Zemplin megyei főispán a reformatusok mostani főgyámola a Tisza mellékben; Kende Gábor, Gyulaffy László, Szuhay Mátyás s más protestansok Ispány Ferenczet küldék Apaffyhoz, hogy a török segélylyel siessen; de Leopold is küldé követet, Kászonyi prépostot a fejedelemhez 1670. Len, hogy őt a lázadóktól jókor elvonja; Teleky Mihály és Bethlen János, Apaffi tanácsosaihoz is bocsátá hasonló értelemben a leveleket. Épen ekkor érkezett vissza Rosnyai Dávid, kit Apaffy mult évben a nagyvezérhez küldé s a Candia elfoglaltatása miatt örömittas töröktől ígéreteket ugyan hozott, csak segélyt nem, sőt e helyett azon tudósítást, miként a két császár közti béke esküvel megerősített. Kászonyit a fejedelem szép és, mint hihető őszinte nyilatkozásokkal bocsátotta el, midőn Magyarország már a belháború mozgalma állott. — Az országos

*) Vittnyédi levelei egykoru nyomtatványban maig is fennvannak az esztergomi primási levéltárban. — *Kn*

¹⁾ Bethlen János *Rer. Transil.* I. 364, 414, 444. l. — Vittnyédy levelei Katona f. h. 770. l. — Fessler IX. 178. l.

összeesküvés részesei befogattak lassankint . . . hiába hivatkoztak a kevés lőcsei egybegyültek országos törvényekre, melyek szerint a hazában s magyarok által kell a foglyok felett ítélni; a császár kimondá „vallás különbség az udvari s alsó austriai tanácsosokból törvényszék fog alakulni, melynek elnöke Hoher cancellár“. . .

A többit tudjuk. Vesselényi jókor elhalt, Nádasdy Bécsben, Zrinyi, Frangepáni Bécsujvárosban bűnhődtek; Rákóczy-nak az érdemes anya esedezése drága kegyelmet szerze; a többiből háromszáz előbbkelő többnyire protestans nemes Pozsonyba Rothal és Heiszter törvényszéke elébe idéztetett: Szelepcshényi érsek s királyi helytartónak a véritéleten jelenlenni nem szabadott. Az idézettek részint cseh börtönökre, részint száműzésre, sokan fejvesztésre ítéltettek. Az érsek utolsó lelki vigasztalásul a katholicusoknak s ha megtérnének — mit különösen óhajtott, a protestansoknak is Nagyszombatból jezsuitákat küldte. Többek közt Bónis Ferencz és fügedi Nagy Endre, mint megtért katholikusok haltak meg.

A menekültek Apaffy félénkségétől mit sem várván, Petróczy Istvánt és Szepessy Pált 1671. júniusban a fényes Kapura küldik segedelmért; de itt is siker nélkül: sőt a nagyvezér Leopold császár sztambuli követének sürgetésére a zultán azon parancsát üzenté meg Apaffynak, „hogy a két császár birodalmát háborító latrokat, kik egyedül zsákmányból élnek, Erdélyből kimozdítsa“.

1671. jun. 6. Leopold a már befogottakon kívül általános bocsánatot ígért ¹⁾.

Az 1672. év folytán Apaffy fejedelmet, „ki papnak inkább lett volna alkalmas, mint fejedelemnek“, jegyzi meg

¹⁾ L. a pozsonymegyei levéltárban.

Cserey ¹⁾, egyszerre a németek ellen indítandó vallásháborúban találjuk: Teleky Mihály kövári kapitánynak meghagyta, hogy öszveszedvén fegyvereseit, a hajdúkat iparkodják felfegyverezni, kik mint protestansok, Isten dicsősége ügyében lelkesen fognak megvívni. És valójában annyira erősödtek, hogy 1672. évi augusztus vége felé Marmarosból, mely megye Erdélyhez tartozott, Nagyszöllőre — Ugocsában — üthettek ²⁾.

Eddig a pártütésben részes magyarok általában, most a katolikusok forogtak végveszélyben. Rákóczyné Munkácson székelt, hová legtöbbben futamodtak, mert királyi, vagyis már császári őrség alatt áll. Homonnayné Bécsbe akart menekülni, de jobbágyai leselkedése miatt Ungba futott. Perényi Ferencz maga ment Telekyhez kérdezni, mi célja e mozgalmaknak? valjon a kath. hitvallásnak kiirtása e? mely esetben biztossá teheti Telekyt, hogy a katolikusok utolsó csepp vérig harczolandnak; egyébiránt, a vallási szabadság biztosítva lévén, a haza védelmére vele kezét fogni készek. „Én a kétése dologról biztosítottam őt s reméllem, hogy holnap néhány katolikus is hozzánk fog csatlakozni“, írta Teleky Apaffyhoz 1672. szeptember 15-én. — De ez nem akadályozta, hogy Nagyszöllősen két ferenczest, kik Perényi Gábor, s testvérci meg anyja Forgách Kata megegyeztével templomjukat visszafoglalták, szemérmetlen bántalom után meztelenül tövis bokrokra hengergeték s félelevenen ott hagyák. Petóczy és társai, ugy látszott, egyedül katolikusok és szerzetesek ellen indultak ki. Például Eperjesen, hová a zendülők sept. 29 én értek, a ferenczeseket a zárdából mind kiűzték; Kapy Gábor házában, hová menekültek, sem szenvedvén meg őket, a városból kihajtották: de meggondolván a rendszabály rossz hatását, visszahiv-

¹⁾ Babocsay Rumynál f. h. 33. l.

²⁾ Katonánál f. h. XXXV. 689. l.

ták, mely alkalommal a közlegénység reájuk üte és sorban lefejezni akarta őket, mitől csak Serödy Bencze menté meg s Kapy házába kíséré vissza sok fenyegetés közt, „miszerint ilyen pápista ebeket agyon kellene vágni.“ A homonnai atyákat a kath. religio elhagyására ütlegekkel térítgeték, de fogatlanul. Buzinkáról uj fegyverre szolítást bocsátottak a fölkelés vezérei ¹⁾).

Nem nézték gyáván a katolikusok e rablásokat és az elődeik által emelt templomokat idegen kezekben nem tűrheték. Pálffy Miklós már 1672. juniusban Somorjából mind a két protestans hitszónokot a hely elhagyására készte; Kolosváry Imre apát elfoglalta a bártfai templomot és iskolát; Szegegy Ferencz egri püspök ugyanazt tevé az eperjesi templommal, mások a szakolczai, trencsényi, nagyszombati s komáromival. A pozsonyi ágostai vallásuak az érseki palota irányában iskolát és templomot emeltek még II. és III. Ferdinand korában, Pázmány és utódai ellenmondása s királyi tilalmak daczára ²⁾. 1636. tevék le az alapot s 1638. deczemberben a templomot ünnepélyesen felavatták ³⁾. 1672-ben gyülekezetet kezdének tartani a templomban, gyermekeket, nőket kizárva s az ajtók elé öröket állítva, miáltal az akkori gyanus időkben statuselleni tanakodások gyanujába eshettek. Szelephényi helytartó, mint a ki legközelebb áll a kitörhető vulcánhoz, a királyi tanács jóváhagyásával a bajnak elcjét veendő, a váczai és pécsi püspök által meghagyta az ágostoniaknak, miszerint

¹⁾ Katona f. h. XXXIV. 27. l.

²⁾ Ribini II. 16. l.; — Korneli Katonánál f. h. XXXIII. 730. l. XXXIV. 27, 38. l.; — Bethlen János II, 120. 163. 251. l.; — Fridrich. Prov. Salv. II. 64. 213. l. — Desericz Epp. Vac. 196. l.

³⁾ Lampe 383. l hibásan mondja a császár engedelmével építettnek; hanem „proceres catholici et religiosi aegre ferentes, inhibitorium in comitiis impetrarunt.“ Ribini ellenben világosan bevallja: „In quo eos contra officium egisse, aperte atque in genue confitendum est“. I. 151. l.

a király parancsára a templomot és iskolát, mivel királyi és érseki telken a tulajdonosok akarata ellen emelték, hagyják el. Pálffy főispán Vitnyédyt, ki a többiek nevében ellenmondott, őrizet alá véteté, mire a város heves mozgalomba jött. Ekkor Nigrelli csapata nyomult be s Kollonich bécsújavárosi püspök és udvari kamara elnök jelenlétében a kérdéses templom ajtaja betöretett, mert a kulcsokat nem adták oda; mire Kollonich a templomot Salvator templomának szentelé fel s a jezsuitákra bízta. Reiser predikátor, Schuster, Pihringer és Moller tanárok száműzettek.

A bujdosók zavargásai gyors véget értek, leginkább azért, mert mindenik inkább parancsolni szeretett volna, mint engedelmeskedni, Apaffy megszeppent s hogy fel ne emésztessék, mind Leopoldhoz, mind Mohamedhez engesztelő követeket küldte. — És szerencse, hogy Apaffy inkább békeszerető ember vala. Gyakorta hallók nyilatkozni: „mi az oka, hogy mi magyarok nem azon Religióban akarunk élni, melyben István első királyunk alatt éltünk? Mi akadályozza, hogy Istent nem azon szertartásokkal tiszteljük, mint ő? Miért vagyon nekünk egy törzsekből származottak, egy városban, egy háznál nevelteknek „külön nevezetünk, külön ügyekezetünk?“ Sokan, kivált midőn református hitvesétől elválni és Báthory Zsófiát, Rákóczy anyját akarta nőül venni, azt gondolták hogy katolikus lesz ¹⁾).

Leopold nem akarta többé tűrni, hogy a szabad városokban a protestansok oly hatalmasak legyenek s mindazon templomokat, melyeket kathol. ősök-épitének, visszaadatni parancsolta: mi Nagyszombaton, Kassán, Pozsonyban, Szakoleczán, Trencsénben, Bártfán végre is hajtatott. Bársony György, vá-

¹⁾ Bethlen Rerum. Transilv. II. 323. l. — Katonánál f. h. XXXIV. 213. l.

radi püspök, többi közt a királyi akaratnak végrehajtója, egy alkalommal testvére János, királyi ítélőmester társaságában a nyitramegyei Turolukára rándult, hogy a kath. szertartásokat rendbehozza. A helységek lakosai egybecsoportulván, Bársony Jánost agyonütötték, a püspököt megverték s félholtan csak German Samu protestans predikátor hitvese menté meg. — Bársony több templomot foglalt vissza. X. Kelemen pápa vizsgálató levéllel tisztelte meg. Szegedy, Kollonich, Szelepcsényi és Bársony a templomok visszafoglalásában legtöbbet tőnek. — Az öt városi protestansok lefegyverzése miatt, Szeben, Bártfa, Eperjes, Lőcse városból minden lö- s hadi szer Kassára vitették át, a lőcsei tanácsba katolikusok is rendeltettek felvételni. A városiak ellen nem állhatván s más segílyt hamarjában nem lévén, a budai pasához nagy pénzigéretekkel fordulnak. De pénzüket hamarjában nem lévén, a pasa kath. papfogyait boszujában szabadon bocsátá, kiktől a királyi helytartó az árulók neveit megtudta. Innen a számos idézet és a félelmes ítélet. — Késmárkon, Zsolnán, Szeniczen, Szent-Miklós, Rosenberg s Lipcsében a katolikusok régen birt s elvesztett templomaikat visszafoglalák. Annyi templomra nem lévén elegendő lelkész, a jezsuiták, ferenczesek, s pálosok segítének. Liptó s Árvába nyolcz, Szenicz környékébe három, Zsolnába két jezsuita küldetett 1673-ban s két év múlva 7911 prot. tért vissza a kath. egyházba; köztök egy 80 éves predikátor, ki hiveinek a szószékről kijelenté, miszerint tévelygésben vala s ők a tévedőnek követői most a megtérőnek követői legyenek. Mosony megyében Kollonich a rajkai, óvári, zandorfi stb. templomokat vette vissza ¹⁾).

A magyar politikai világ ily vészteljes állásában 1673. a

¹⁾ Schmidt Epp. Agr. III. 282. l. — Korneli Katonánál XXXIV. 86. 90. — Vagner An. Scepi. III. 115. l. — Ribini II. 21. l.

császár parancsára Ambringer Gáspár mint Magyarország kormányzója Pozsonyban székel; a harcz és béke közt iszonyatos aggálylyal ingadozó állapotban elhatározó lépések lönek szükségessé, mindenek előtt a benső béke szilárdítandó. A hon felső részeiben forrongott még noha vonaglásaiban, a zendülés, 1672-ben Újhelyen vásár alkalmával a pálosok monostorába törtek a protestansok, a templomban mindent összeromboltak; Petróczy, Szuhay, Kende szerteszáguldának csapataikkal a megyékben, várakat foglalának el, míg 1673-ban őket a császári seregek tönkre nem verték. A töröknél ez egyszer semmi kilátás segélyre nem lévén, Apaffy Petróczyt, hogy a bécsi udvart kiengesztelje, börtönre vetteté Gyulafejevárott 1672. december végnapjában; társai közül többen a váradi pasához futamodtak, honnan pusztítólag szaguldoztak magyar földre; Forgách, Kende, Szepesy, Küprili nagyvezérnél lappangának Drinápolyban, hogy az ausztriai hírnök ott létüket meg ne tudja ¹⁾).

Csirájában sőt már ferde sarjaiban nyomta el Leopold a fegyveres felkelést. Lakolt pedig bűnös és büntelen. Drábik Miklós, varannoi, vagy ledniczi ref. lelkész, jóslatai, valamint III. Ferdinand és Leopold ellen kiejtett káromlások s nyomott szidalmak miatt tömlöczbe vettetett Pozsonyban s életének 83. évében előbb jobb kezét veszté, azután fejét ²⁾). Drábik után a királyi fiscus Majláth Miklós a bányavárosi protestans lelkészeket, három superintendenst, több seniort s a Zólyom, Thurócz és Liptó megyei predikátorokat 1673. sept. 25-kére helytartói törvényszék elé idézte Pozsonyba. A megbízott bíróságot — judicium delegatum — Szelepchényi helytartó Szé-

¹⁾ Benger Ann. Erem. caenob. II. 106. l. — Bethlen János Rer. Transilv. II. 299. l. — Fessler IX. 239. l.

²⁾ Ribini II. 9. l., Lampe 389. l.

chenyi György kalocsai érsek, Kollonich Leopold bécsujvárosi, Klobusiczky István pécsi püspök, Korompay Péter apát, Balog István esztergomi kanonok, Lapsánszky János titoknok, Nagy Ferencz nemes; balkézen Forgách Ádám országbírói helyettes, Illyésházy György táblai ülnök, Széchy István koronaőr, Majthényi János személynök, Balassa Bálint báró, Sente Bálint alhelytartó, Moróczy István pozsonyi alispán, Mednyánszky Pál helytartói ítélőmester, Orbán Pál személynöki ítélőmester, Tersztyánszky György és Majláth Miklós királyi ügyész képezték. Bevádoltattak következő pontokról: 1-ör hogy az elítelt lázadókkal s a törökkel tartottak, külföldi fejedelemhez követeket küldének, török segínyt kerestek pénzen, ama tervben, hogy Fülek, Győr, Léva, Veszprém átadassék s Leslie csapata megölessék, részesek. A budai pasának ígérték 5000 tallért, ha a kath. lelkészeket és királyi tiszteket fogságba ejti; de mivel csak 2000 adtak, a pasa váltság díj mellett a foglyokat szabadon bocsátá és az érsektől — Szelepchényitől — kérte fáradalmának hátralévő jutalomrészét, s az ígérők neveit és lakásait felfedezte: mit tizenhét vádolt elismert. — 2. Hogy a mostani zendülőket élelemmel s fuvarral ellátván, örömet fogadák. — 3. Hogy a pápistákat bálványozók s hithagyottaknak nevezék szószékről, s a szentek képeit taposák. — Mielőtt ítélet mondatnék felettök, felszólítottak, miszerint hivatalukkal hagyjanak fel, vagy menjenek ki az országból, vagy a mi legjobb, térjenek a kath. hitre.

A mondott napra megjelent harminczkét ág. egy helvét vallásu hitszónok. A törvénykedés folyamából kitünt, hogy a török segélyre számoló zendülőkhöz tartozván, Füleket, Lévat, Győrt, Veszprémet átadni ígérték az ozmanoknak; hogy a katolikusok s németeknek megöletésére összeesküvének; a népet lázító beszédekkel csábítgaták; hogy több kath. papokat töröknek adtak el pénzért, kilenczet megöltek, kath. templo-

mokat pusztítottak, egyházi edényeket, képeket elrontának. Suhajda Mátén kívül, ki kath. lőn, a többieknek a császár azon feltétel alatt, ha térítvényyel kötelezik magokat, hogy hitszónoki vagy iskolamesteri hivatalt ezentul viselni vagy elvállalni nem fognak, megkegyelmezett; némelyek a térítvényt aláírták; de mások a kikötött harmincz nap alatt inkább kiköltöztek. Tudja Isten, mily kutfő után írja Lampe, hogy harmincznyolczan eladattak, egy egy-ötven aranyon. Azonban, noha ezen elítéltetés egykoru tanuk vallomásai után valódi s tagadhatlan dolgokon alapult, s így az ítélet törvényességéről alig kételkedhetni, de az egészben némi elhamarkodás is történt s mi a nagyobb részt terhelte, az minden egyesre is átvétetett. Szelephényi az ítélet felolvasása után e szavakat intézte hozzájuk: „*mei Domini fratres, ego coactus sum facere, quod iudici incumbebat. Estote Catholici, manete in Regno, ego vos promovebo et si unicum hoc indusium haberem, vendam et dabo. Ego sum Archi-Episcopus, volo omnium salutem.*“ — Kollonich kamra igazgató mellette állván, hozzá adta: „én is előmozdítalak benne neteket, és a királyi pénztárból segitendelek, csak okuljatok ¹⁾).

A bányavárosi protestansok 1673. novemberben Hellenbach és Liembachot Selmeczről, Heinzel és Fichert Beszterczéről Bécsbe küldék, hogy a császártól kieszközöljék, miszerint elítélt hitszónokaik helyébe más lelkészeket hívhassanak meg. A császár a követeket Szelephényi helytartóhoz utasította, ki csak a szerint cselekedheték, mint a császári tanács meggyőződve volt, tudnillik: az ágostai hitvallásu lelkészeket, mint lázadókat a nyilvános béke s a közcsend okáért, hivatalukból ki kell mozditani. Az érsek tehát azt felelte nekik, miszerint

¹⁾ Lányi György Hist. Captiv. 12. — Hist. Dipl. 3. §. 67. — Klein ev. Pred. I. 400. — Labsánszky Extr. br. §. 4. — Lampe 476. l. — Ribini II. 22. l.

„más lelkészek hívhatására engedelmet adnia nem lehet, az lévén ő Felségének kegyes akarata, hogy más predikátorok is az országból kiparancsoltassanak. Azonban már octob. 14-én Leopold a bányavárosi predikátorok perét felfüggesztetni, vagy ha el volna már döntve, az ítélet végrehajtását elhalasztani parancsolja mindaddig, míg ő maga eziránt nem rendelkezik ¹⁾. Eközben Vittnyédynek lázító levele jött a törvényszék tudomására, s mielőtt híre elterjede, újra kétszázötven protestans lelkész s néhány iskolamester idézteték Pozsonyba 1674. marc. 5. ²⁾ Köztök ötvenhét helvét hitvallásu, a többi ágostai, ugyanint a zsolnai, rajczi, thuróczi, szeniczi, szobotisti, turólukai, a bányavárosiak, a pápai, győri, komáromi súlyosan vádoltattak.

Szent György város 1674-ki febr. 17. tartott ülésében Marthius Mátyás polgármester (Vormund) előadá, mikép azon hó 10-én Szelephényi érsek által két lelkészök, a mester és deákjai, a városbíró, polgármester, tanács marc. 5-kére Pozsonyba megidéztettek. A község *Petennada Mihály* tanácsost és *Marthiust* az érsekhez, Nagyszombatba küldé. Utközben Spáczay János, Pálffy Miklós tisztartója által Vöröskőre meghivattak. Pálffy tudósítá őket, mikép, mint az érsektől hallá, a császár rendelete folytán, főleg a kath. templom visszavételéről van szó, s engedékenységre inté őket. És olyan előzmények után, a polgárság tanácsosnak tartá, a kívánságot teljesíteni s temploma kulcsait már febr. 28-án átadá az érseknek ³⁾.

A császár által kinevezett rendkívüli törvényszék halá-

¹⁾ Ribini II. 30. l.

²⁾ Lányi 400-at mond, sőt Strigilisben 2000-nél többekről szól: „Omnes scholarum rectores, una cum suis collegis atque discipulis, ubi nec tyronibus, duodecim annos natis parcebatur, ad Jus Posoniense Delegatorio Extraordinarium citabantur.”

³⁾ Acta Civ. S. Georg. ab Anno 1648—1676.

los ítéletet mondott reájuk, melyet Leopold oda módosított, hogy ezen térítvényt írják alá: „Vallom, hogy hivatalommal igen nagyon visszaéltem s a császár elleni összeesküvésben részt vettem; törvényszerinti bíraskodás útján vétkesnek találtattam, azonban a császártól bocsánatot kérvén, a Magyarországon megmaradhatásra engedelmet nyertem; mely kegyelemért ígérem, miszerint ezentúl hitszónokoskodni nem fogok, hiv leszek, pártütés gyanujában lévőket a királyi kormányzónak vagy főispánnak tüstént feljelentem; ha megszegem hitemet, vagyonom, életem, a császár önkényétől függjön.“ Kétszáz harminczhét aláírta a térítvényt; a többiek nem. Ezekkel tehát másként kelle bánni s ők részint börtönre, mások, különösen kikre a budai pasávi levelezés kiderült, számra negyvenen, a nápolyi gályákra íteltettek. Volt köztök tizenegy ágostai, kik közül néhány meghalván, mások pedig, mint Lányi György, Masznik Tamás, Simonides János utazás közben megszökvén, a szám harminczra olvadt. — Minden számüzöttnek Kollonich püspök ötven forintot fizettete ki a királyi kamrából. Tizenhárman a büntetést megtérésükkal váltották meg, kiket a váci és pécsi püspökök az egyház kebelébe visszafogadtak. Leopold császár több pártütőknek vagy pártütés gyanujában lévőeknek is, miután az összeesküvés főnökei már kivérzettek megkegyelmezett. A löcseiek a 125 év óta birt templomnak, Tökölyi Zsigmond pedig a schavniczi apátság visszaadásával nyertek királyi bocsánatot ¹⁾. A szentgyörgyi két lelkész, aláírván a kívánt térítvényt apr. 2. és 3. hagyák el a várost ²⁾.

Az állami tekintetekből alkalmazott eme törvényszi-

¹⁾ Katona f. h. XXXIV. 167. 182. 1., Lányi Captiv. 18. 26. 42. 1., Ribini 27. 38. 41. 1., Wagner vita Leop. III. 37. 1.; Hist. Dipl. 70. 1.; Jordánszky de abiuranda haeresi 95. 1.

²⁾ Acta Civ. S. Georg.

gort tagadni nem lehet; azonban kizárólag vallási üldözésnek annyiból nem vehető, mert számos Pozsony közelében lakó protestans predikátor nem is bántatott. Az éles tolláról ismeretes sopronyi predikátor, Láng Mátyás bántatlanul élt s meghalt 1682-ben; Liefmann superintendens honában s hivatalában hagyatott; Ribini szerint Sopronyban a protestans vallás szabadgyakorlata épen hagyatott; de tanácsa azon évi martius 5-dikére Pozsonyba idézve lévén, a királyi fiscussal szerződésre lépett, s Pálffy Tamás cancellár, meg Kollonich kamaraelnök jelenlétében megigérték 1-ör, hogy minden hajdan kath. templomot, vagy kápolnát, iskolát, egyházi ruhát és a Vittnyédy házat visszaadják; 2-or mostani hitszónokukat, iskolamesterüket elbocsátják, kiknek térítvény mellett, hogy tanítani többé nem fognak a városban, maradni szabadjon: a király ellenben megengedi, hogy két prot. hitszónokot válasszassanak, de kik az ő Felsége által jelelendő helyen fognak tartózkodni, jelesül Kismártonban; de 1675. már Sopronyba bocsájtattak. — Bártfán 1670-ben egy ünnepélyes menet alkalmával néhány prot. tanuló összecsofodulván, az utczátn czokkal zárták el s más illetlenséget követtek el, minek következtében a kath. istentiszteleti szertartás félbeszakadt. Leopold császár a kihágást büntetlenül nem hagyta, a ferenczesek templomát az ágostaiaktól visszafoglaltatá: azonban Pfeifer Márton városi lelkész a merény daczára békében hagyatott csak, alkalmasint vétkes tisztársai Kray és Zabler száműzetettek. — Pilárik István szeniczai, Michaelides János szakolczai, Szentkereszty János szobotisti ágostai vallásu lelkész Bársony János királyi ítélőmestertől 1671-ben kihallgatva Szobotiston ártatlanoknak találtattak s baj nélkül tértek haza. — Pilárik István, az előbbinek fia, modori predikátor, Szelephényi helytartótól 1674-ben királyi rendeletet vön, miszerint az országból kivándoroljon; de három gyermeke himlőben betegen

feküdvén, néhány hétig halasztást kért, mit az érsek szíves szánakozással meg is engedé, azt mondván neki: „Dilecte fili ora pro me, et ego orabo pro te“ ¹⁾. Petermann György bakabányai predikátor 1673. sept. 25-kére idéztetett meg Pozsonyba; meg is jelent, de, a vizsgálatok nyomán, ellene mi sem sülvén ki, a törvényszék elé sem lépett, hanem szabadon haza bocsáttatott s mint ártatlan, tovább folytathatta lelkészi hivatalát ²⁾.

Caraffa eperjesi vérpadán Zimmermann Zsigmond, Székely Endre, Weber Dániel s másoknak 1685. marc. mindamellet, hogy katolikusokká lettek, megkelle halniok. A fennemlitettek s több mások gyanuban állottak, hogy Tökölyinek pénzt vittek Munkácsra ³⁾. Hogy a megbántott királynak eme törvényszerű eljárása sok visszaélésre adott alkalmat; az sajnálatos és tagadhatatlan: mi az idegen protestans udvarok közbenjárását idézte elő; az elítélt s többnyire honukba viszsza, — külföldre száműzött protestans predikátorok panaszai Európában viszhangoztak. A svéd, szász s más fejedelmek számos promemoriákkal járultak közbe a császárnál, Lányi György szerint maga a budai beglerbég fenyegetőzve parancsolta elbocsáttatni a protestans predikátorokat. Alkalmasint ezek indították reá a császárt, hogy a nápolyi gályarabokat később visszabocsájtotta, közülök Otrokócsi Gyöngyösön ismét lelkészkedett; de később Calvin tanait elhagyta, mit Lassius eperjesi lelkész is tön s jezsuiták közé állá Nagyszombatban.

¹⁾ Klein evang. Pred. I. 179. 201. 257. 260. 270. 282. l. — Kibini II. 42. l.

²⁾ A bakabányai levéltárban.

³⁾ Klein II. 75. l.

Otrokócsi a prot. ellen irt műveiről hirült el s Lampe emiatti dühében ráfogta, hogy vénségére megtébolyodott ¹⁾).

Leopold 1677-ben újra s oly szigorral irtotta ki az elé-
gületleneket, hogy a csak gyanus egyénnek is elfogatása, vagy
megöletéseért díjat szaba; vezéreért ezer tallért ígére. Két
esztendő mult el ily zendülési kísérletekben, míg végre 1678-
ban a nagyszerű lázadás kitört; Tökölyi Imre, Árva, Likava,
Késmárk és Rosenberg hatalmas ura, most Erdélyben szöke-
vény, a szerencsétlen száműzöttek s más elégedetlenek élére
állván, Erdélyből kiindulta után néhány hónapra már a bá-
nyavárosokat elfoglalta. Tökölyiben reméltek a protestansok s
egyedül az ő fegyverei szerencsés vitelétől várták helyzetök
változását. Tökölyi seregében magyar, erdélyi, török, lengyel
fegyveres látható. A fölkelők XIV. *Lajos* képével ékes pénz-
zel árasztják el az országot. Eleinte Tökölyiről, ki ev. volt,
azon hir szárnyalt, hogy a kath. Religio ellen indita háborút,
minthogy protestansoknak templomokat ajándékozott s több
kath. urakat kivégeztete: de nemsokára Jósa István egri ka-
nonok állott alvezérei közé, kit a királyiak csupa gyanuból
s némely szabad kifejezései miatt, mint egri püspöki vezért
Eperjesen, Kassán börtönbe vetének. Később azonban látván,
mily társak ügyeért harczol, magához s a királyhoz tért és
egyik ütközetben a csatahelyen elhalt. Két éve folyt már a
magyar s más keresztény vér a hazában, midőn Leopold egy-
szer már békére hajolt s 1680-ki apr. 15. Nagyszombatba
gyűlést hirdete, melyre az elégületlenek nagyszámmal jelen-
tek meg. Tökölyit Sebestényi Endre leleszi prépost és erdélyi
püspök, mint királyi követ hiába hivta. Szelepcshényi mint

¹⁾ Ribini II. 491. l.; Katonánál f. h. 226 l.; Timon Epit. 261. l.
Lányi Hist. Captivit. 26. l.

királyi helytartó rendezé az ügyeket, Eszterházy s Forgách segítségével. Főkívánság volt: „a németek kitakarodása az országból s a protestáns templomok visszaadása.“ Az elsőt valamennyien sürgeték, a másodikon, mint természetes ketté szakadoztak. A katolikusok kérdék a protestánsoktól, vajon mily joggal követelhetnek oly templomokat, melyeket katolikusok emeltek s melyek ezektől ugyszólván, csak török segélylyel vétettek el? – A gyűlés eredményre nem vezetett.

13. §. *A protestánsoknak folytatott megszorítása II. József koráig.*

Tartalom: Az oszmánok roppant hadkészületei Magyarország ellen, – 1681-ki országgyűlés végzeményei. – Tökölyi hívei Nagyszombatban. – Bécsi győzelem; – Budavár visszavétele; – 1687-ki gyűlés. – Erdélynek fél visszacsatolása; – I. Leopold intézvényei a legújabb vallástörvényekre nézve; – ezeknek gyakorlati alkalmazása. – Új elégtelenség az országban; – Rákóczy Ferencz felkelése. – A luth. rosenbergi zsinata. – Országgyűlés 1712-ben; – III. Károly. – 1715. gyűlés szabálytadó végzése. – Vallási bizottság munkálatai. – Hosszú vita a kath. esküszavakról. – III. Károly rendeletei. – Althann váci bíbornokpüspök. – Mária Theresia és a vasmegyei protestánsok. – Erdély s Horvátország vallástörvényei. – Mária Theresia rendeletei.

- Az 1681. sopronyi fontos országgyűlést annak hire létesítette, hogy a Porta minden más szomszédaival kibékülvén, roppant készüléteket tesz egy nagyszerű hadjáratra, nem volt titok, hogy a Dunapartokon gyűl össze a török hadsereg. Ezen körülmény gyorsítá nemcsak az országgyűlést, hanem a honfiak nagyrészenek kibékülését is. E veszély nádort és alkotmányt adott vissza a hazának. Tökölyi azalatt fegyverben állt a Tisza vidéken s táborában már 13 ezer jancsár és két ezer spahi is gyűlt. Volt tehát mire támaszkodniok a protestansoknak, ámbár az országgyűlésen kisebbségben voltak. Az Illyésházy, Perényi, Nádasdy, Széchy, Batthyányi s Rákóczy családok megtértevel tetemesen változott a katolikusok állása. S még is a polgári háború iszonyai elői félelemből, a protestansok kilencz felirataikra a katolikusok ellenmondásai daczára sok engedményt nyerének. Megújították a régi panaszt, hogy a kath. tőlök az ev. statusok nevezetét megtagadják, mit ezek az ágostai és helvét hitvallást követőknek egyetemben azért kételkedtek adni, miért egymástól nagyon eltérnek s mert ezáltal azt látszottak volna tanusítani, hogy saját hitvallásuk nem az Evangeliumból van merítve. Ezen véget érni nem akaró viták nagy akadályul voltak az országos ügyek elintézésében. Nostiez csehországi cancellár barátságos elintézésre hívta meg a protestansok nyugodtabb részét, de azok elnem fogadták. A veszély oly fenyegető alakat öltött, hogy az ország csendesítésére a király bármily áldozatokra is kész volt már. Schwarzenberg gróf, a császári helyettes elnökök egyike, békés kiegyenlítést sürgeté a valóási kérdéseknek. Hiában, még a bádeni markgróf és Bruninx Hammel Gerhard holland követnek intései is süker nélkül hangzottak el. Kinyilatkoztatták, hogy ha kívánataikat kinem elégitik, az ülésben nem jelennek meg s haza térnek. Erre Leopold 1681. nov. 9. leiratában ezeket határozta: 1. a bécsi

békekötés, különösen első pontja ismételve megerősítettik; 2. a mely valláson most vannak a magyarországi rendek, azon háborgatás nélkül tovább is maradjanak; 3. a protestánsok vallásukkal ellenkező szertartásokra ne kényszeríttessenek. 4. Az 1670. óta elfoglalt templomok s egyházak az elfoglalók hatalmában a közbéke okaért maradjanak s ezentúl templom foglalások többé ne történjenek stb. De a protestánsok az 1647. oklevél szerint a vallás szabad gyakorlatát minden birtokosnak, sőt magának a fiscusnak jószágaira is kívánták kiterjesztetni s követelték miszerint a földes úrnak jobbágyságaira vallás ügyében semmi hatalma s joga ne legyen; az 1670. óta elfoglalt templomoknak a mostani birtokosoknál maradását pedig egyáltalában ellenzéék. — Leopold most az előbbi engedményekhez még azt tette hozzá, hogy hol templom van, ott iskolát is szabadjon építeni s temetéseket énekkel és más szokott szertartásokkal kísérni. Minderre a protestánsok decz. 17. kijelenték, mikint országos ülésekben többé nem jelennek meg, mely szándoktól őket törvényes büntetések alatti idézések sem tartották vissza. Decz. 29. kérelmökben oda nyilatkoztak, miszerint készek a kath. rendekkel tanácskozni, ha az országgyűlési végzeményekbe vallást illető czikkek benem vétetnek; de mivel ez mégis megtörtént, a protestánsok ez ellen ünnepélyes óvást tettek. A császártól annyi engedékenységet nem várt senki, magok a külföldi protestánsok is csodálkoztak s kedvetlenül nézték a konok ellenállást, melyet 65 egyén a 177. tagból álló többség s a király ellen tanusított.

Az 1681. tezikkekben a protestánsok jogai kissé korlátoztattak; vallásszabadságuk nem bántatott ugyan, de gyakorlata az úgynevezett beczikkezett — inarticulatus — helyekre szorítottatott. A 25. tezikkeknél fogva a vallás szabad gyakorlata „a földesúri jogok bántalma nélkül“ helybenhagya-

tik. A számüzött prédikátorok és iskola mestereknek hazájokba visszatérni megengedtetik s hivatalukat gyakorolhatják, valamint azok is, kik erről térítvényileg maradtak le. A 26. czikkben a helységek soroltatnak el, hol a protestánsok templomokat birhatnak. A mágnások és nemeseknek váraik, székhelyeiken imaházakat, kápolnákat építeni szabad. Ezentul minden templom, iskola, vagy papház elfoglalása és a vallási gyakorlatnak háborgatása Ulászló hatodik végzeményének 8. czikke szerint büntetessék. A protestánsok sérelmeik előadásában az országgyűlésen ne akadályoztassanak: – „non obstantibus cleri et aliorum Secularium catholicorum contradictionibus“ ¹⁾).

E czikkek életbeléptetéséhez a szabad városi protestánsok, a királyi biztosokat be sem várva, oly heveség és erőszakkal fogtak, hogy Leopoldnak 1682. jun. kelt rendeletével a templom s egyházi jövedelmek elfoglaltatását megakasztania kellett.

A Tisza mellék fegyverben állott. Tökölyt a császár az által akarta megnyerni, hogy a fiatal Rákóczyt, Zrinyi Ilonát ígérteté neki s „Tökölyi maga részéről könnyen enged vala—mond Cserey. – De az mellette levő hadi kapitányok, kik szegény legénységekből fegyverekkel mentek vala elé, gondolván, ha Tökölyi leteszi magát, elesik tőlök is a sok préda, eláltaták, hogy ne hidjen az német császár ígéretinek, hanem az melly ügyet felfogott, Isten segítségéből tovább is continuálja, nem az 13 megye, hanem az egész ország is övé lenne nem sokára, a német most megijedett, s azért ígér annyit.“ De ez egyszer e haza szerencséjére ragadá fel a zendülés lobogóját Tökölyi, mert alkalmat nyujta a százados török iga lerázására ²⁾).

¹⁾ Ribini II. 64. l.; Katona f. h. XXXIV. 425. 462. l. XXXVII. 359. l.; Acta Comit. 1681. 195. l.

²⁾ Ribini II. 60 l.; Cserey Katonánál XXXIV. 725. l.

Pozsony vármegye 1683. júl. 12. Bazinba gyűlve, két roszból a kisebbet választván, hogy az ozmánok és sokféle más népek pusztításaitól menekülhessen, Tökölyi oltalmába ajánkozott, mely végre Piber László esztergomi kanonok, Orbán Pál alispán, Morócz Lenárd s a négy szabad városi követek küldettek a fejedelemhez; aug. 5. délutáni 5 órakor négy kocsin szállíták ki a jezsuitákat Nagyszombatból. Az esztergomi káptalan 15000 frtnyi sarczra íteltetett, mely utóbb 6000 frtra le szállítatott. Két nap mulva érkezett meg maga Tökölyi délután egy óra tájban lóháton a felső kapun át, hol Récsey István város kapitány a város kulcsait neki átnyujtá. Szállását az érseki palotában vevé, melynek lépcsőjén a főkáptalan várakozott reá és Balogh kanonok által köszöntő beszéddel fogadá. Azon nap meglátogatta a fejedelem néhány tanácsos kíséretében az apáczákat, a ferenczes kolostort, és a jezsuita társodát; más nap a luth. imaházba indult s a templomi beszéden is jelen volt.

Azonban a had koczkája nem sokára megfordult, Sept. 12. törétvén meg Bécs alatt az Ozmán hatalom, a tökölyiek 25. már Nagyszombatból eltávoznak; magokkal viszik Léváig Balogh Miklós cz. püspököt, Jaklin Balázs és Kada István esztergomi kanonokokat.¹⁾

Budavár s az édes hazának nagyobb része ismét a magyaré! Pozsonyban az 1687. országos gyűlésen Eszterházy nádor, Széchenyi primás, Kollonich bibornok s más számos főurak és nemesek körében ül Leopold és József főherczeg mint első örökös magyar király! Dec. 9. koronázta meg az esztergomi érsek; új korszak állott be. Az 1683. óta bekövetkezett események az 1687. országgyűlést sokkal nyugodtabbá tévék s a protestansok fellépését tetemesen mérsékeltek, miről ez országgyűlési acták tanuskodnak. Ez alkalommal a kath. clerus is elé terjeszté kívánatait Leopold császárnak,

¹⁾ A nagyszombatvárosi levéltár ez évi jegyzőkönyvéből.

a protestansok által ejtett sérelmeket előre bocsátván, negyedik pont alatt az evangelicusok abbeli követelésének ellenmondanak, miszerint magokat Magyarország evangelikus statusainak nevezgetik. A magyar törvény csak négy státust ismer, nem ötöt. A gyűlésnek vallás ügyi határozatai ezek: „Noha az ágostai és helvét valláson lévők az 1681. 25. és 26. sopronyi tczikk elleni tiltakozásuk által velők visszaéltek s így jótékony erejébeni részesülésből kiestének; azonban a haza egyessége és csendje, az ország bel nyugalma tekintetéből s Ő felsége kegyelme folytán az országos karok és rendek azokat megújítottaknak, s érvényeseknek kinyilatkoztatják, cleri et aliorum Secularium Catholicorum contradictione non obstante.“ A 23. tczikk szerint Dalmát, Horvát és Szlavonországban, törvényeik értelmében, egyedül a katolikusnak lehet birtokjoga. Az evangelikusok vallás gyakorlatát törvényczikkelyes állapokra helyzendő királyi biztosul Erdődi György neveztetett.

Ezen 1681. és 1687. országos törvények új alakba önték a magyarhoni vallási viszonyokat és különböző egyházak jogait. Az 1681. 26. t. cz. meghatározta a helyeket, az 1687. 21. tczikk pedig a jogi kútfőt, honnan ered a protestansok vallás szabadsága. S a király elég hatalommal birt az országgyűlésileg hozott törvényeket végre hajtani. Most Erdélyre is került a sor, hogy a Portátóli függése alól kiszabadulva Magyarországgal mint azelőtt, egyesüljön. Már 1686. köttetett szerződés a király és Erdély közt, melynél fogva Apaffy Mihály a fejedelemségben megerősítették a hatodik pontban a négy recepta vallás Erdély s hozzá kapcsolt magyar részeiben helyben hagyatik. Megígérte egyszersmind a király, miként Erdélyben kegyúrságot soha sem akar behozni, vagy a statusoknak olyasmit tanácskozással előterjeszteni. Erről 1687. a lotharingi herczeg is biztosítá a rendeket; 1688. Caraffa gróf s

1691. decz. 4. oklevelében Leopold Erdélynek egyházi és polgári állását s alkotmányát megerősítik. Első pontjában a négy recepta vallás és templomai, iskolái, s paplakaira nézve semmi módosítás nem történik, csakhogy a katolikusok is a többiek károsítása nélkül magoknak templomot építhessenek, hol elegendő számmal vannak ugymint Kolosvárt és a fejérvári elromolt kis egyházat kijavíthassák; kevesb számban lévők vagy idegenek magán istenszolgálatot tarthassanak, mely jogokkal a többi recepta is élni szokott. 16. pontban a hajdani egyházi tizedet a Fiscus tartja meg; azonban mint eddig divatban volt, a földes urak kibérelhetik. Ezt Leopold 1693. apr. 4. rendeletében bővebben kifejti; az ugy nevezett reformatus templom és unitarius collegiumnak átengedését Kolozsvárott helybenhagyta, valamint *Monostor* nevű falunak kath. egyházi használatra 11000 frtérti kiváltását; megígérte azt is, miszerint a kath. ifjuság czélszerű neveltetéséről s egyházi igazgatóról gondoskodni fog. E rendszabályok a nagyon elnyomott catholicismust felsegíteni törekedtek, s a szándékot jó siker koszoruzta.

Azalatt Magyarországon a sopronyi határozatok értelméről megoszlott a vélemény. Már 1688. a király bizottságot kényszerült kinevezni, mely azok valódi értelméről határozzon; ezt 1691. apr. 2. királyi rendelet követé. E szerint a törvényczikkés helyeken szabad vallás gyakorlattal birjanak ugyan a protestansok, de másutt, azokhoz közel levő helységeken sem; azonban a nép az articuláris helyekre istenszolgálatra szabadon járhat s az ottani pénztárból, hova a protestansok is fizetnek, kath. lelkészek ne tartassanak el; kórházak temetők, s harangokkal, melyek közhasználatuak, élhessenek, de a lelkész és az egyházfi tudtával. Az országban sehol sem szabad őket a kath. hitre kényszeríteni, de kath. ünnepeket, mennyire a nyilvánosságot illetik, meg kell tartaniok. Nem

czikkelyes helyeken a protestans lelkészeknek keresztelni es-
ketni, temetni nem szabad; ha ezt a protestans nép épen akarja
a czikkelyes helyekre menve szabadon teheti, csak a stóladi-
jat a helybeli kath. lelkésznek adja meg, ki különben is mind
ezt végbe vihette volna. A tizedet is a régi alapítványok sze-
rint ezeknek tartoznak megadni, kivévén a protestáns lelké-
szekre alapítottakat. Mi az 1681. 25. tczikknek földesúri jogokra
vonatkozó záradékát illeti, a szellemi befolyásra kell érteni s lel-
kiismeretre vonatkozó jogokra is kell kiterjeszteni, épen azon
módban mint a záradék értelmében magok a hajdan számosb
protestans földes urak jobbágyaikra nézve cselekedtek, kik-
nek, ha mi egyszer tetszett s jogszerű és méltányosnak látszott,
most vissza ne tessék. Az 1681. 26. tczikk 21. szakaszát ille-
tőleg a király oda nyilatkozik, miként betű szerint véve, a
törvény egyedül házi istenszolgálatot, temetkezést stb. enged,
nem pedig prédikátor tartását vagy jobbágyok bebocsátatását.
Ugy látszik mindezekből, hogy a királyi biztosok elég szigo-
ruan bántak, különösen szabad városi protestansokkal. Bor-
siczky a bányavárosokban 1690 táján, Kálmánczay Bártfán
kir. biztosok a tanácsból tagokat kimozdítának; másutt mások
iparkodtak a catholicismus állapotát s javát sérelem útján is
előmozdítani. Több helyeken azon törvény is hozatott, misze-
rint városi polgárok csak katholikusok lehessenek. Az 1681.
41. tcz. erejénél fogva a bányavárosoknak hatósági joga bizto-
sított: azonban a templom helyeket a 26. tczikk szerint ki-
jegyző királyi biztosok a választásokon is, mint szokás elnö-
kösködtek, arra figyelvén leginkább, hogy a katholikus fél rö-
vidséget ne szenvedjen. A városi tanácsosok száma Kőrmö-
czön és Beszterczén leszállított; Löwenburg grófnak az ud-
vari cancelláriából 1702. dec. 22. meghagyatott, hogy a kath. ta-
gok szaporodására a városi hatóságokban gondja legyen, nem fi-
gyelve ez egyszer a 1649. 12. tczikkre.

A magyarországi ügyek bizonyára rendbe jöttek volna ekkor, ha annyi visszaélés nem történik. Leopold valahányszor a régi vallástörvények szóba kerültek, a kath. egyház javára értelmezé azokat, szerinte a protestánsok a régi végházi vallásgyakorlat szabadságától elesének, miután a végházak az ellenség földére tovább tétettek át. A korponaiak e rendszabály ellen felszólalni, sőt nyugtalankodni kezdtek; de a király emlékezteté őket, mikint véghelyi czim és őrsegi kiváltságból kiesvén, a törvényben e miatt oltalmat nem kereshetnek; aztán a mozgalom szerzői ellen szigorú vizsgálatot rendelt. Ily rendeletek következtében Eszterházy nádor Pápán a ref. nyilvános isteni szolgálatot megszüntette. Viczay Ádám hasonló rendszabályokhoz nyult birtokaibain. Új királyi biztos beavatkozások történtek a szabad városi tisztujítások alkalmával Kőszegen, Trencsénben, mi mellett tulzások, visszaélések, s bántalmak sem maradtak el, s így a kedélyek mind jobban elkeseredtek. Bizonyára a kőszegi, bártfai s több e féle hatalmaskodások szigorú megrovást érdemelnek, de azok egy végveszélyben többször forgott s egyszer erőre kapott felekezetnél természetes, gyarló következménynek vehetők. Radanay pécsi püspök buzgalma korláton túl is hágott, ki „a hon ellen lázító református álpredikátoroknak“, mint nevezni szokta, teljes kiírtásán törekedett s a sociniakat Baranyából teljesen kiűzte.

E rendszabályok kulcsa az egyidejű történetekben rejlik. Alig kezdett ugyanis az ozman járomból kimenekült haza felüldülni, alig a népség meghonosodni, hogy az annyi évek óta nem ismert békének áldásait élvezhesse, már is némelyek ismét nyugtalankodni kezdtek s mintha feloldhatlan rejtélyű átok lebegne e hazán, fegyvert rántva csak vezérre várakoztak. Leopold császár és tanácsa szilárdul meg vala győződve, mikint az országban egyedül a protestánsok okozzák a zűrzavart, mi-

nélfogva a népség egy vallásra térítése, vagy legalább a protestánsok nagyon lohadó számának még nagyobb csökkentése által remélték a régi egyetértést helyrehozni. Innen fejthetők meg ezen királynak rendeletei. Azért a városokban, melyek közvetlenül a királyt illeték, a felsőséget és törvényöröködést nem bízhatta oly emberekre, kik a hazán, az ő egyházán, anynyi sebet ejtének. E szempontból kell a Leopold császár alatti eseményeket megítélni.

A protestánsok országosan biztosított jogait a törököktől visszavett megyékben is, hol eddig a törököktől háborítatlanul élhettek, szerették volna érvényre juttatni, mit a császár, az utolsó gyűlés határozatait betű szerint véve, nem engedett meg. A panaszok ezért is szaporodtak s az 1701-iki rendeletek keveset tudának ezen segíteni, mert a király kijelenté a panasztevőknek, hogy az 1681-iki engedmények egyedül a király által akkor birt részekre adattak s idegen birtokokra nem is terjesztethettek ki; az új szerzeményben, mely magyar törvényes protestantismusról mit sem tud, a kath. religion kívül más hitvallásnak törvényes helye nem lehet; annál fogva a kegyúri jogot, ha ez földes urasága tekintetéből protestánsra esnék, ő Felsége magának tartja fen. 2-or a régi végházak megszűnván, az egyedül végházakra szorított vallási engedmények is ama helyeken megszűnnek. 3-or szabad vallásgyakorlatból nem következik az is, hogy a katolikusok, kivált a protestánsokból azzá lettek, elhagyhatják a hitet, olyannal mint esküszegővel honi törvények szerint kell bánni.“

Igy az ingerültség mindenütt csak növekedett. Miaván — Nyitra megyében — az ágostai vallásu lakosság annyira fel volt izgatva, hogy a miavai kath. lelkész hivatalba igtatást végbevívő Bada Istvánt és a csejteii esperest Turnay Mártont kövekkel fogadták s növekedő zajongással földhöz vágva meg-

verék: miért ellenük az 1681. 25. 26. czikkek foganatába vétele határozatott.*)

Most is azonban nem egyedül s kirekesztőleg vallási, hanem politikai okok is folytak be a mozgalom elterjedésére: „a magyarok fegyvere közébe, — mond Spangár,**) — az eretnokség is keveri magát gondolván, hogy ezeknek előmenetelével ő is előveszi dolgát, mivelhogy szokása már a fegyver között nevekedni.“

1703-ban új felkelés támadt, mely tartosságra s elterjedésre az előbbieket fölülmulta s nemzeti jelleggel birt. Az 1704-ben Selmecezen egybegyült angol és holland békekövetek hiába fáradoztak a béke létesítésen, melynek ára sem kisebb sem nagyobb nem vala, mint az 1687. törvények eltörlése. A protestansok, ámbár a főnök és előkelőbbbei katolikusok voltak, a szövetségtől nem idegenkedtek. A jezsuiták elűzetése és vallási jogegyenlőség sürgettetett. Azonban a protestansok e mozgalomban többet vesztek, mint nyertek.

A király erősbnek érzé magát, hogysem Háza érdekében oly mélyen ható feltételekre reá állt volna. Széchenyi Pál kalocsai érsek közbizalmát birta nem egyedül a királynak, kinek tetteit több ízben roszalta s az igazságot bátran kimondá, hanem Rákóczy és Bercsényiét is s a béke helyreállítására alkalmasnak látszott; de legalább most kevés foganattal. József király 1704. jun. 26. költ iratot küldé Kaunicz gróf által Széchenyihez, melyben az Ausztriai ház trónörökösödési jogai sértetlen maradván, a király egyetemes bűnbocsánatot, s a jog- és szabadságok megtartását s a bevett vallásoknak a sopronyi és pozsonyi czikkek alapján szabadgyakorlatot és biztos-

*) Acta comit. 1687. 229 l. 1687. 21, 25. ter. Ribini II. 70, 96 és 477 l. — Hist. Diplom. 3. §. 186. 184 l.

**) F. h. 166 l.

ságot ígér. Hiába! Az elégtelennek magasbra csigázott reményeket tápláltak: a had folytatott, s hogy nagyobb, talán az 1620-ikihoz hasonló legyen, a protestánsok Szirmay Miklóst és Melczel Mihályt az 1705-ben Lengyelöldön hadakozó XII. Károly svéd királyhoz küldötték; honnan mindazáltal szavaknál egyebet nem hoztak vissza. Hasonlón járt Ferriol frank követ a fényes kapunál; serény közbenjárása s a nagyvezérnek ajándokul hozott, 10,000 arany stb. mit sem használt. A török megemlékezett a múlt századi leczkéről s a magyar még sem fogta fel állását! 1707-ben ismételve Pápai, Horváth s Szalontay által sürgettek a Portánál segílyt, de eredmény nélkül.

Rákóczy főtanácsosai Telekesy István egri, Pethes Endre anzariai, Illyés István szendrői püspök sokat tőnek a katholicismus fentartására a fegyverzett protestánsok igényeivel szemközt. A fejedelmi tanácsban állott Bercsényi Miklós, Forgách Simon, Eszterházy Antal és Dániel, Barkóczy Ferencz, Károlyi Sándor, Csáky, Petróczy, Sennyey István, Zay Lőrincz stb. Az 1705. szécsényi gyűlésen a templomügyben határozott, hogy hol két templom van, a nagyobbikát használja a lakosság nagyobb része, a templomra kijelölt telek a földes úrtól váltassék ki. De alig hogy ezt megnyerék a protestánsok, máris a követelések egész halmazával jönnek Rákóczy elé. A katolikusok számos templomot vesztenek, Árva, Thúróc, Liptó s más megyékben. E gyűlésen a 13, 14, 15. tczikben a három különböző vallások közti barátságos egyességről van szó, minek örök emlékére pénz is veretett, e körirattal „Concurrunt ut alant.“ „Concordia religionum animata libertate Anno 1705. in conventu Szécheny.“*)

*) Ribini II, 102, 162 l.; Klein ev. Pred. I. 384 l. — Hammer Osm. Reich. III. 89 l. Rummy Mon. Hung. I. 215 l. kézírataiból Katona f. h. XXXVII. 57 63 l.

1707-ben az ónodigyűlésen a három vallásnak jogegyenlőségét, a jezsuiták elűzését elhatározták; noha több vármegye, mint Pozsony, Nyitra, Trencsén, Liptó, Thuróc, Árva tiltakoztak az utóbbi pontra nézve s Rákóczy elébe terjesztett iratukban a jezsuitáknak a katolicismus körüli érdemeit említéks kimondák, hogy a szövetség többi határozatait szentül megtartani készek, de ezen egy végzeménynek ünnepélyesen ellenmondának. „De ez nem tetszett a Hon atyjának Rákóczy Ferencznek, — mond egy irat — s kivált oktatási rendszerök hiányát szelöltetvén, válaszában a jezsuitákról, mint kétszínű képmutatókról nyilatkozott, kik egy részt leveleinek a frank királyhozi átvitelére ajánlkoznak, másról őt elárulják s megfogadják; a börtönből szabadulási utat mutatnak s váltókkal, pénzekkel ellátják, Lengyelországban diadaliveket készítenek s Béciben a császárt hűségök nyitakozataival ostromolják.“ De igaztalan vala Rákóczy, hogy a jezsuiták rendjét s a rend cselekvényeit egyesek cselekvényeitől meg nem különböztette. Aztán gyanus is ezen irat.

A kibékülés reményével kecsegtetett az 1708-ban Pozsonyban hirdetett országgyűlés, csakhogy a szövetségesek közül nem jelent meg egy is; a megjelent ágostai vallásuk pedig sérelmeik hosszú sorával léptek elő s a régibb vallásszabadságokat biztosító törvények megújítását sürgették.

Főkövetelésük volt, hogy eltöröltetvén a „salvo jure, dominiu terrestriu“ záradék, a kath. státusok tiltakozásának daczára a protestansok vallási szabadsága közhatározat által biztositassék. — A clerus tiltakozott, sőt a záradékot még jobban akép fejté ki, miszerint a kath. földesurnak akaratóban áll birtokaiban protestáns predikátort vagy jobbágyot tűrni vagy nem; ellenben a protestans földesurak, — a kath. religio örökösei ez apostoli országban s a reformatio, szigoru országos törvények daczára kard élével a közbéke rovására csak kiviva és

tűretve lévén – birtokaikban lévő kath. lelkészeket és alattvalókat ne háborítsanak. A közeledő dögvész s más közbejött okok miatt a gyűlés széteszolt s a király a végzeményt kihirdetteté, mikint a három vallás szabadságát az utolsó sopronyi és pozsonyi törvényczikkek értelmében oltalmazni kész s arra figyelni, hogy a földesurak jogaikkal vissza ne éljenek s a lelkiismeret szabadságán sérelmet ne ejtsenek, mely szándékát az 1709. dec. 12. és 1710. nov. 10. kibocsátott leirátaiban is kifejté; csakhogy a protestansoknak épen ezen tcz. korlátaik nem tetszettek, melyet tágitani József nem akart, ámbár ellenők véteni sem hagyott.

A rosenbergi ágostai zsinat után Rákóczy XII-dik Károly svéd királyhoz Krman superintendenst küldé Oroszföldre, hol az Péter czár ellen hadakozott. Mi végett, azt sürü homály fedi. A pultavai ütközet után mond Ribini, a megvert és tutamodó királyt Krman superintendens is követte, de látván, hogy tőle segélyt nem várhat, Magyarországra tért s miavai községe ujongva fogadta. A segítség reménye elesvén, kétségbeesettebben dultak s pusztítottak, kivált a protestansok, kik kath. lelkészeket elűzének, templomokat foglalának, s még az örök nyugalomra letett holttetemeket is kiásván ki dobták; szóval: az ököljog minden tüneményei jelentkeztek. A király ilyeneket közönyösen nem nézhete s többször győzelem által erősödvén 1709. Dec. 12. rendelvényt bocsáta ki, melynek erejével a protestansok vallásilag e mozgalmak előtti helyzetbe tétetnek vissza s ezentúl az utolsó sopronyi és sopronyi vallástörvények fentartása valamint az azok értelmé ellen elfoglalt templomok stb. visszaadatása parancsoltatik.

Végre a szathmári békekötés békét hozza a honnak 1711-ben, de József király már ekkor meghalt, mit a békekötés aláírásáig a szövetségesek elől titkolni kelle. Megtörténvén ez, Eleonora Augusta, az anyakirálynő, kit a haldokló

József, Jenő és Trauston herczeggel, míg öccse Károly Spanyolországból megérkeznek, kormányzóul neveze. 1711. sept. 28. rendeletében meghatározta, miszerint a 1681. 25. és 26. czikkek elleni hatalmaskodások megszűnjenek, a megyei hatóságok az illető részeket törvényczikkelyes állapotba helyezni el ne mulasszák; aztán a szathmári békepontok következtében a bántalmat szenvedett protestansok egyenkint járuljanak a királyi trónhoz, vagy várjanak országgyűlésig. *)

Annálfogva midőn III. Károly mint örökös magyar király 1712. országgyűlést hirdete Pozsonyban, s koronázása előtt kiadott oklevélben minden elődei által hozott törvényeket teljesíteni ígért, a szokott tizenhét helyett csak öt, vallást nem is említő pontot sorozott az 1715. 2. czikk okievelébe, hol az 1681. és 1687. czikkelyeket Leopold császár oklevelét teljesíteni ígéri a szerint, *prout supereorum intellectu et usu Regio ac communi statuum consensu diastaliter conventum fuerit.*

Az úján koronázott király jellemével megismerkedhetünk, Csereynek eme szavaiból: „Carolus Császár mindenkor igen jó reggel szokott felkelni; a maga privata devotióját elvégezvén, a maga reliigiója szerint való cultusra a templomba megyen; onnan mindjárt bellicum consiliumra; ott is dolgait elvégezvén a maga házába egy óráig mindeneknek, a kiknek véle dolgok vagyon, privata audientiát ad: – ebéd után is még az közönséges dologhoz nyúl, mely után a vecsernyére megyen – nékie kártya, koczka, muzsika, vadászat, comaedia nézés és egyéb haszontalanságok nem kellenek. Bizony ebben a császárban minden virtus nagy vagyon. Csak szintén, mivel már tiz esztendőktől fogva Hispániába neveltetett, azoknak

*) Katona H. f. h. XXXVII. 249 l. XXXVIII. 239 l. Acta Hist. Eccl. illustr. kézirat a pozsonyi ev. konvent könyvtárában 351 l., Ribini II. 168, 342, 513 522 l.

baromi zelusokat a ref. religio ellen való gyűlölséget felette inbibálta és jezsuiták tanácsokon jár.“*)

Az 1712. koronázáskor a protestansok panaszait Ráday Pál helvét vallású képviselőjük által előterjeszték; de dögvész félelméből a gyűlés eloszolt, mielőtt azok iránt valami határozatotott volna. A katolikusok is panaszra keltek s e két rendű előterjesztvény a király felvilágosítására s a valósi viszonyok megtudására szolgált. Az imént kidühödött mozgalmakban a protestansok több törvényellenes cselekvényeket, elfoglalásokat követének el, mik ellen a katolikusok szót emeltek. Károly király 1714-ki april 28-án rendelvényt bocsáta közre, hol a vallásügyet a mozgalom előtti karba és állásba parancsolja helyeztetni.

Régi tervét, hogy az országgyűlési s azon kívüli sértegetések s vitatkozásoknak véget vessen, az 1715. gyűlésen törekedett valóítani. A rendek nem kis térovában voltak, mint bánjának a magyar protestansokkal, mióta az ágostaiak 1708-ban a rosenbergi gyülekezeten az 1530-ki ágostai hitvallás cikkelyeibe homlokegyenest ellenkezőket határazának, világos lön, mikint az ekkori protestansok a régi vallásuktól eltértek, mely az ágostainak csak nevét viseli s milyennek a magyar törvénykönyvben a vallásgyakorlati szabadság sehol sem adattott.**)

A király végre kijelenté, hogy „kegyelemből s jószívűségből“ az 1681. 25, 26 és 1687. 21. czikket még folyvást fentartani akarja, s így meg is erősíti; azonban az 1687. 23. a három társországot illető törvény az 1715. 125. czben megújittatik. Szintugy a némely magyarországi városok és községeknek adott kiváltságok régi erejökben meghagyatnak. Ha a fenemlitett cikkelyek ellen valami történt, vagy néme-

*) Katonánál XXXVIII. 45 l.

**) Ribini II. 178. 542. l. — Katona XXXVIII. 244 l.

lyek még teljesítve sem volnának, a király s országnevezte biztosok által megvizsgáltatván, ő Felségéhez felterjesztessék. Ha ezentul az ágostai vagy helvét valláson lévők személy, vagy vallásukon megsértve érzik magokat, saját nevökben nem pedig összesen folyamodjanak a királyhoz. Artikularis biztosokul neveztettek többi közt: Koháry István országbíró, Csáky Zsigmond tárnok, Erdődy Sándor kamara elnök stb. A vallás ügye ily formán az országgyűlési tanácskozások köréből kivétetvén egyenesen királyi rendelkezés alá tétetett.

E törvény egész 1790. divatozott, mi által a magyar országgyűlések tetemesen nyertek, s ezentul a tanácskozások háborítatlan nyugodt kedélylyel folytatattak.

A 31. tcikkben a rosenbergi protestans gyülekezetnek, melyben a polgári mozgalmak alatt a lázadók néhányai zsinat nevezetével, az országot egyházi megyékre kezdék felosztani, mindenféle czimeket felvenni stb. határozatai eltöröltetnek; ezentul királyi engedelem nélküli minden eféle gyűlések törvényes büntetés alatt tilalmasak. Az alatt a katolikusok az előbbi század folytában megrongált ügyeiket az 1681. s 1687-ki törvények értelmében helyrehozni iparkodának. 1718-ban Eszterházy József komáromi és *Ferencz* borsodi főispánok folyamodása következtében a király a helvét vallástételő predikátorokat s mestereket Pápán az egyházi szolgálattól elmozdittatni, a templomot, papházat, iskolát a földesuraságnak átadni parancsolta azon okból, mivel Pápa nem véghely többé. A pápai helvét község szabad vallás gyakorlatért esedezett a királynál 1719-ben; de Károly a vallásügyi bizottsághoz utasította. *) Tudnillik az 1715. 30. tcikk következtében a vallás miatti viszályoknak véget vetendő, s az előforduló sérel-

*) Katona f. h. 395 l.

mes vagy vitás esetek gyors kiegyenlítését előmozdítandó a király bizottságot állapítva Pesten, ennek ítéletében, ha a király helyben hagyta, megnyugodni kellett; tagjait egyházi és világi rendből nevezte. Azonban a török háború miatt a bizottság 1721. marc. 15. ültetett csak össze, ekkor is rövid időre. A protestánsok sérelmeiket közösen s általánosan sorolgták elő, mire a katolikusok azoknak külön eseteit kívánták kifejlesztetni s a bécsi békekötésnek, melyre amazok mint vallási szabadságaik alapjára hivatkoznak, érvényét tagadják, mint a melynek a magyar törvényhozó testnek első Rende, a clerus ellenmonda, s ez által törvényül nem idéztethetik. Nagy kérdést támasztottak a protestánsok a kir. bizottság előtt a clerusnak ezen 1606-ki vagy 1608-ki ellenmondása iránt. Az iraton, melyet a clerus előmutata nem volt név, hely s év szám *) .

Annyi bizonyos, hogy az 1606-ki békekötés pontjaiban ilyen tiltakozás ezen szavakban „absque tamen praeiudicio catholicae religionis“ benn rejlik; de miután azon szavak az 1608-ki törvénczikkelyből kihagyattak, a clerusnak máskint kelle tiltakozni, mit tőn is nyilván a pozsonyi káptalannál. Ezeknek ily bebizonyítása után látván, mikint a protestánsok követelései folyvást növekednek, a bizottság egyházi tagjai május 21. új tiltakozványt adának be, hol aláírva állott: Raucher Jakab kanonok Esztergom, Barbaczy Ferencz apát Kalocsa, Kiss János püspök Eger, Kontor István helynök Győr és Csanád, Kebell Mihály püspök Várad, Győrödy Ádám kanonok Nyitra, Zádory Mihály prépost Veszprém nevében. Azon évi augusztusban a bizottság szétoszlott. **)

*) Batthyányi Ignác azt a 1806-ki országgyűlési naplótöredékből írta ki, hol mint naplóban; a fenemlített kellékek nem szükségesek.

**) Ribini II, 185 l. — Batthyányi Leg. Eccl. I. 658 l. — Péterffy Conc. II. 441 l. Lampe 543 l.

A király ideiglenesen azt rendelte, hogy a vallás ügyében minden azon állapotban maradjon, melyben a bizottság kezdetével és alatta vala. — 1722-ben a bizottság újra összeült Pozsonyban s az 1691-ki királyi értelmezések alapján a reá bízott ügyet végre kidolgozta; de munkálata az 1723. országgyűlés elé, mint remélték, nem bocsátatott; s ez első gyakorlati esetben elismertetett, miként ez ügy már egyedül a királyi felség elé tartozik.

Nem sokára alkalom adatott a királynak vallás körüli felségi jogait bizonyítani és gyakorolni, midőn 1724. Radvánszky György zólyomi alispán Révay Susannával házasságra kelni szándékozván, negyedik toku rokonság miatt egyházi engedelmet nem kaphatott s mint protestans a királyhoz folyamodott, miszerint hitvallása szabályai ilyen házasságot nem tiltván, az 1723. 12. határozat szigora alól felmentessék, annál inkább, minthogy az 1647. 15. tcz. következtében az evangélikusok a házassági ügyekben addig divatozó gyakorlat mellett meghagyatnak.

Első példa vala ez, hogy házasság ügyében canon alóli felmentetés magyar királytól kéretett. A tárgy kényességét és szokatlanságát érezte Károly s ovatosan járt el benne. Előbb azt akarta tudni, valjon a protestáns hitelvek szerint szabad-e ez? Mire a superintendensek Carpzov egyházi jogtanára hivatkozva, igennel felelvén, a király a felmentést megadta. A házasság meglőn; midőn az esztergami szentszék kérdést támaszt iránta s a részeseket 1725. mart. 15-re maga elé idézi. A király védül állá fel a protestans házasok mellett s kinyilatkoztatá, hogy a protestánsok, mint szabad vallási gyakorlattal bírók, a kath. egyházi hatóság alól mentek s a Hármaskönyv I. 108. sz. erejénél királyi felmentéssel ellátvák, asz.-szék elé nem tartoznak.

A katholikusok nem tudták bevárni, míg a vallási bizottság a reá bízott ügyet kidolgozva, kihirdesse, — ír Lampe,

— s a protestánsokat a törvénycikkelyes vallásállapotba nagyon korán kezdék szorítani, mellőzvé a király abbeli rendeletét, hogy mindenek in statu quo maradjanak. A földesurak jobbágyaikat vallásuk változtatására kényszeríték, a a megtérni nem akarókat birtokukból kihajták. III. Károly a protestánsok panaszát kihallgatván, 1723. jun. 23. a vallási ügyek és viszonyoknak a status quoba vitelét rendelte; noha későbbben megtudván, hogy a panaszok nagyitva voltak, a rendeletet vissza vonta. Azonközben két új rendelvényt bocsáta közre; az első 1725. május 25., mely szerint a protestánsoknak hitszónokot s tanítót oly helyekre hozni, hol vallás gyakorlással eddig nem bírtak, valamint templomot építeni nem szabad. A tilalom a nemegyesült görögökre is kiterjesztették. Második a bizottsági munkálatok közrebocsájtását megelőzte s a helytartó tanács útján nyilvánítatott 1725. aug. 7. Pozsonyban, melynél fogva a türelmetlen s több hatalmaskodást elkövetett protestánsokat mint ellenszegülőket s engedetleneket megbüntettetni, a vallás ügyeit pedig a bizottság kezdetkori állására vissza vitetni rendeli.

Hogy a fontos rendszabályban teljesség legyen, azt kívánta III. Károly, miszerint az illető vármegyék a superintendensek és seniorok hivatalai, kiváltságairól joghatóságaikról helytartó tanácsát tudósítsák, mely tudósítás, mint látszik, nem kis hanyagsággal ment végbe, mivel 1727-ben a megyéket az ügy bevégzésére újra meg kellett inteni. — Azalatt a helytartó tanács 1728. rendeli, miszerint a megyék a hithagyott katólikusok neveit, állását, lakhelyeit és számát küldjék be.

Az 1728. országgyűlésen új vitatárgy foglalta le a rendek figyelmét. A király Kinszky Ferencz és Nesselrode Jánost küldé helyetteseül és az adórendszert kívánta tárgyalásba vétetni, mi az ország pontos összeírása nélkül nem történetett. Erre, többi közt Zsembery Samu ágostai és Katona

Pál helvét hitvallásuak is megválasztattak, kiknek a kath. eskü minta szerint a boldogságos szüz és minden szentekre kellett volna esküdniök, mit ők megtenni nem akartak. Választattak Ördög György thuróczi és Szentpétery Endre borsódi követek, kik szintén nem akartak esküdni s a Hármas könyv II. 28. sz. fogva 64 forintban elmarasztaltattak. A protestánsok feliratukban kimondák, miszerint ők tisztelik, becsülik a szent szüzet és a többi istenválasztottakat, de esküdni, minálók imádási cselekvény, azon szentek nevében nem mernek. A katolikusok hazai törvény szempontjából, melyet Bocskay, Bethlen s Rákóczy sem bántottak, a vallásukon ezáltal ejtendő gyalázat s botrányból tekintván a dolgot, a törvény teljesítését sürgeték. A királyi biztosok hiában utasíták mind a két felet a királyi bizottság munkálatához, mely ez ügyet is figyelembe vevé. Végre a király kimondá, hogy országos tárgyakra térjenek s a protestánsok ez egyszer ne más esküt tegyenek le, mint a milyen hivatalba lépéskor tesznek s Isten, s a szent koronához hűséget ígérjenek: a két követ elmarasztalását pedig megsemmisíté, a protestánsok érzékeny öröme, de a 1729. 26. tczikk a nemesek eskümintájául a régít határozta.

Ez izgatott országgyűlés végeztével, mielőtt Károly király a vallási bizottságnak évtized óta óhajtvá várt munkálatát kihirdetné, átnézésül Zinzendorf, Stahrenberg, Dietrichstein, Nesselrode grófok, Gundacker s több más urak gyülekezetének (ministeri conferentiának hívták) Jenő herczeg elnökelete alatt előterjeszté 1730-ban. Főkérdés az vala, valjon a sopronyi és pozsonyi tczikkék értelmének meghatározásában az 1691. apr. 2-kán költ, vagy pedig az 1704-ki, Leopold és fiaitól származó királyi leirat szolgáljon-e alapul? Az előbbit pártolták a katolikusok, az utóbbiakat a protestánsok. A magyar cancellaria oda dönté el a kérdést, miszerint Leopold

s fiai 1704-diki rendelvényei, mint a vallásgyakorlatnak nem-háborgatását általánosan tárgyazók s így csupán azon mozgalmas időhöz alkalmazottak, tekintetbe nem vétethetvén, az 1691-dikét kell zsinórmértékül fogadni.

Annál fogva 1. az 1681. 25. tczikket a magános, a 26-at pedig a nyilvános vallás gyakorlatra értelmezték. 2. a lelkészek a törvénczikkes helyeken kívül nem hivatalkodhatnak, noha oly helyre a protestánsoknak elmenni szabad. A lelkészeknek a nép szükségéhez mért száma ő Felsége elé terjesztetik helybenhagyás végett. 3. Vallási könyvek olvasása a háznál a póroknak is engedtetik. A nem törvénczikkes helybeli evangélikusok a plebániái tisztekben kath. lelkésztől függenek; de ez nagyobb stoladijat tölök nem vehet, mint a katolikusoktól. 4. A földesúri jogok gyakorlata nézve, a testi szolgaságról, mely mindenkor épen marad, szó sem lehetvén, azok szükségképen a lélekre is vonatkoznak; s ha a birtokos valami vallásra vonatkozó változást tervez birtokaiban, erről, okaival együtt a királyt, mint a föld főurát s a vallás védét tudósítani fogja. 5. A protestánsok superintendensei semmi hatósággal nem birnak s egyedül alárendelteik erkölcsi s hivatal teljesítésére nézve feddőhatalommal felruházvák. Világi ügyekben protestáns predikátorok polgári hatóság alá tartoznak; keresztelhetési képességöket kath. főesperesek ítélik meg; házassági ügyeket honi törvények szerint a megyés püspök törvénszéke végez, az evangélikusokét is, kik 1647. 15. tczikkre, miután ez az 1681-ki tczikknek által megszorított, nem hivatkozhatnak. Azonban az ev. házassági perek az ő hitvallásuk elvei szerint döntenek el, a felebbvitel az érsekhez mindenkor szabad maradván. 6. A hithagyott katolikusokról, kivált kik elébb protestánsok voltak, határoztatik, miszerint nem esküszegés fejéből fognak elmarasztaltatni, hanem a polgári hatóság által önkényes marasztalással büntettetnek, mely

eseteket azonban előbb a királynak bejelenteni kell. 7. Egyes házasságokra nézve azon véleményben voltak, miszerint a belölők származó sok és tetemes vallási ártalom miatt megengedni sem kellene; minthogy azonban Magyarországon, kivált az alsó néposztálynál nem gátoltathatnak, megengedettnek, de úgy hogy mindenütt kath. lelkész előtt történjenek s oly házasság gyermekei kath. vallásban neveltetnek: mibe ha be nem egyeznek, a kath. feinek mindenkor szabad maga nemebeli gyermekét saját vallásában nevelni. 8. A kath. egyház ünnepeit külsőleg és nyilvánosan protestansok is megüldik; a kézművesek a szokott egyházi menetekre kiváltságaik alapjánál fogva megjelennek; mi által lelkiismeretökön erőszak nem ejtetik, mert ezt egyedül a nyilvánosra nézve tenni kötelesek. 9. Az esküre nézve meghatároztatik, miszerint a bírák, hivatalnokok és ügyvédek ideiglen s míg más nem szabatik, a törvényes esküszabványt, — formula decretalist — a boldogságos szűz és szentek említésével, tanuk pedig a közönségesen divatban lévő²t használják. — A templombirtokot a conferentia szorosán az 1681. törvény s a kir. értelmezések szerinti állapotba helyezte.

Ezen pontok a helytartó tanács által 1731. apr. 6. azon nyilatkozattal hirdettettek ki, miszerint a vallás miatt eddigi sérelmek elfeledve lesznek; ki pedig ezentul e törvények ellen vét, azt a királyi fiscus kereset alá veendi. *)

A katolikusok rögtön fogtak e pontok végrehajtásához, templomokat vettek vissza, s nem törvényes helyekből a predikátorokat elmozdíták. Ez ismét panaszokra adott alkalmat s III. Károly 1731. jun. 15. és aug. 8. elrendelése, miszerint „ne egy időben végeztessék minden;“ 1732. apr. 9. pedig a

*) Ribini II. 187. l. — Lampe 547. l. — Keresztúri Epp. Var. II. 130. l. — Katona f. h. XXXVIII. 691. l.

végrehajtást egymásután, Pozsony, Sopron, Vas, Nyitra, Bars, Zólyom, Arva, Thurócz, Liptó, Trencsén, és Szepes megyében rendeli el.

A protestánsokat leginkább a kilenczedik pont nyugtalanította, azért 1731. Radvánszky János zólyomi, Szemere László honti, Madács László nógrádi, és Zoltán István zabolcsi követek a királyhoz folyamodván, azt jelenték ki, miszerint a boldogságos szűz és a szentek említését az esküben, mint magok a katolikusok ítélete szerint is nem lényegest s elkerülhetlenül nem szükségest, hitvallásukelveivel öszve nem egyeztetethetik. De a király országos törvényeken alapuló határozata mellett maradott.

De a főnebbi pontok sok katolikusnak sem tetszettek; a váci püspök Althann bibornok a belölők a kath. egyházra háromlandó ártalmaktól tartván, 1751. majus 23. Pest megyéhez intézet iratában az egész királyi rendelvénynek, mint a clerus s a kath. rendek ellenkezése mellett hozott törvényczikkelyeken alapítottnak, ünnepélyesen ellen monda s XI. Kelemen pápához felebbezett. E váratlan lépés mindenkit meglepett. Károly király az iratot, a cancelláriába kérte fel s nem sokára visszaküldvén, azt a rendek által, mint lázító irományt szétszaggatni s a megyei jegyzőkönyvből is kiszakasztatni parancsolta, mit Nágoczy alispán megkezdvén, a többi táblabírók sorban végrehajtották. Althannak pedig, mert kétszeres törvényszéki idézetre nem jelent meg, mint engedetlennek egyházi birtokai zár alá tétettek és külföldi tanácsadói, kik mint a honi törvényben járatlanok, őt e lépésre vehették, az országból kiharancsoltattak. A Vácra érkező királyi végrehajtók elé kezében feszületet tartva ment a bibornok, s ezeket mondá: „Domine! vim patior, responde pro me“. Nehány holnap mulva azonban, 1732-ben a szigorú rendelet alól felmentetett.

Az eskükérdést a külföld is figyelemmel kísérte. A britt,

svéd, dán, holland követek közbenjárultak a királynál a módosítást javaslának. Es III. Károly némileg engedett is, midőn a Pozsony, Sopron, Bazin, Szentgyörgy, Modor, Besztercze városi tisztii kar protestans tagjaira nézve 1732-ben azt rendelé, miszerint a kath. lelkész az esküszavait mint a törvényben áll felolvassa; ha a „boldogságos Szűz és a szentek“ szavakat az esküvő protestans nem is mondja utána, ezért a tisztujítás meg ne akasztassék; neki pedig eziránt nyomban tudósítást küldjenek; mert szeretné, ha a tisztviselők esküvés-közben ama szavakat is elmondanák ¹⁾).

Az országosan szabott törvényekhez hiven igazgatta Károly király a vallás ügyét. A protestansoknak adott engedmények megtartása felett szigorúan őrködött: de mi e törvényeken kívül állott, azt mint az 1715. 30. czikkknél fogva királyi jogaihoz tartozót, csak folyamodás útján engedte meg. Így például a pozsonyi ágostaiak a grammaticánál magasb iskolát tervezvén, erre engedelmet csak folyamodás útján nyertek ²⁾).

Károly a protestansok egyházi hatóságuk elrendezését is, mit ők a rosenbergi zsinaton törvényellenesen megkezdenék, gondja alá vevé, maga szólítván fel a két ev. feleket miszerint eziránti kívánataikat eléje terjeszszék; mi 1733. évben meg is történt. Radvánszky György és Rakovszky Elek által nyújtották be feliratukat, melyben az ágostaiak őt, a helvétvallásuak pedig négy superintendenst kértek; ezen hivatal, bizonyos helyhez kötve ne legyen, hanemcsak személyhez, mint eddig szokásban volt. Az engedély új felterjesztés foly-

¹⁾ Ribini II. 254. 283. l., Katona f. h. 696, 707. l., Desericz Epp. Vac. 241. l.

²⁾ Ribini f. h. 384. l., Katona f. h. 724 l.

tán 1734. októberben megadatott mindkét félre egyenlőn négynégy superintendens választhatására.

Ugyanekkor 1738. III. Károly új rendeletet adta ki a törvényes ünnepek megülésétől. A bírság, melyben az engedetlen nemes elmarasztaltatik, kath. templomra rendeltetett fordítatni. Más rendelete a királyi városokat illeté, melyek ezen túl a polgárjogot csak kath. idegeneknek adhassák; az úgynevezett „hithagyott katolikusokat“ törvény elé idéztetni s a felettek hozott ítéletet helytartó tanácsával közöltetni parancsolta.

A kath. hitre térni kívánó betegeket illetőleg, 1734. aug. 6. rendeltetett, hogy a háziak a beteg kívánatára kath. lelkészt meghívni büntetés alatt tartoznak. Protestans foglyoknak kirekesztőleg csak kath. szerzetest vagy egyházit szabad meghívni, hogy őket a kath. hit elfogadására előkészítse ¹⁾.

1740. óta Mária Terézia ült a magyar trónon. Mint vivtak külföldön, mint véreztek s győztek a szeretett fejedelmi hölgyért a magyarok, nem tartozik e mű keretébe; de igen is tartozik az, mint gondoskodott a halhatlan emlékü királynő magyar nemzetének vallási és egyházi ügyei épentartása s előmozdításáról. Pécs egyházmegyében a helvét vallást tanító predikátorok a szülészek által véghezvitt keresztelest eltilták, állítván, miszerint keresztelezni egyedül a predikátor tiszte; a szükség esetében elmulasztott keresztség a gyermek örök üdvén ártalmat nem ejthet, a megkeresztelek közül is csak azoknak szolgálván lelki hasznára, kik öröktől fogva az örök életre előrendelvék. A vallásos királynő hite valláselveinek külső nyilatkozványai, cselekvényei iránt közönyös nem lehetvén, helytartó tanácsa által a megyei városi s kerületi hatóságok-

¹⁾ Ribini f. h. 293. l., Katona f. h. 741. l.

nak 1742. és 1743-ban megparancsolta, miszerint e tilalmakat megszüntetvén, szülészeket e hivatali eljárásban akadályoztatni ne engedjék ¹⁾).

1742. decz. 24. III. Károlynak 1731. apr. 6. rendeletét mindenre, kivált pedig az esküre nézve megerősítette; miből új panaszok keltek s a rendeletet 1745. jul. 28. és 1746. jul. 5. ismételni kellett. Mária Terézia gondos anyai kormánya czélszerű üdvös rendszabályival mindjárt elejét tudta venni, közcsendet veszélyeztető kihágásoknak. Így például 1746. a Berzeviczy nemes család tagjai s mások, mint a sárosmegyei Poluma földesurai a berzeviczi lelkész társaságában a helység hajdanta kath. templomát erőszakkal elvették; a lelkész egyházi menetben vivé oda a szentséget: de nemsokára a közel lévő helyek lakosaitól gyámolított polumai protestansok a templomot visszafoglalák, azonban a vármegyei szolgák segítségével ismét kiűzetek. A templom további, felsőbb helyi intézkedésig lepecsételtetett. — A királynő igen neheztelve vevé a kath. lelkész ezen eljárását s minden megyés püspökhöz intézett rendeletében meghagyta, miszerint az elfoglalt templomoknak, mi már magában törvénybe ütköző cselekvény és büntetésre méltó kihágás, kiengeszteltetését határozottan tiltsák el. Biró Márton veszprémi püspököt a néha korláton túl hágó buzgólkodás s templomfoglalási merényektől felsőbb helyről el kelle tiltani. Hruskovicz Samu beszterczei predikátor és bányakerületi superintendens az 1731. rendeletek ellenére Nógrád megyei egyházi látogatásakor a vasárnapi menyegzőtartást, karácsonyjjeli ájtatosságot s az eddig az ágostai vallásuaknál folyvást divatozott Mária üdvözleti hármasharangozást eltörölte; Felső-Petény és Alsóbodonyon kath.

¹⁾ Katona f. h. XXXIX. 195—236. l.

temetésekre megtagadtatott a harangozás stb. Ily szabálytalanságok elhárítására M. Terézia 1747-ki aug. 8-án rendeletet ada ki, mely szerint mind a superinjtendens hivatala körébe utasittatik, mind pedig új tilalmai eltöröltetnek; ily törvényellenes tettek pedig jövőre hatósági szorosb vigyázat alá tétetnek.

Történt az is, hogy nemcsak királyi engedelem, de értesítés nélkül és a fenálló rendelvények ellenére a protestansok imaházakat építének, mint Vadkerten s másutt s istenszolgálatot rendelének ott, hol a törvényben nem vala megengedve. A királynő Győrből kitiltá a protestans vallásgyakorlatot, mit *Zichy Ferencz* püspök végbevitt. Másutt is az önkényleg megállapított gyakorlattal s imaházakkal ugyanaz történvén, felháborodtak s külső hatalmak közbenjárását keresték, magához a királynőhöz a Pozsonyban 1750. tartott gyűlésből tizenegy tagból álló küldöttséget menesztettek, ennyi baj orvoslásának kieszközlésére. A királyné rosz néven vevé, hogy Holland, Hannover s a porosz kormányok által sürgetteték ügyöket s biztositá, miként atyjától nyert kiváltságaikban oltalmazandja őket, csak viszont ők idegenekhez ne folyamodjanak, a honban izgágát ne indítsanak, „a népet a trón ellen ne lázítsák, mint Debreczenben történt.“ Kérvényöket azonban nem fogadá el, mert országos törvény ellen közösen nyujtatott be.

Meggyőződve lévén, hogy a hit Istennek természetfeletti ajándoka s erőszakosan nem tenyészhetik, M. Terézia a vallásoktatásoknál keresztény szelidséget s erőszakoskodástól tartózkodást ajánlott; noha némely protestansok őt a külföld előtt, vallási türelmetlenségről vádolni el nem mulaszták.

1753-ban komoly mozgalmat indítanak Thúr helvétválasú lakosai Hevesben s a vásárhelyiek Csongrádban; de a főczinkosok fogva Budára vitettek s a csend helyreállott.

1754. apr. 19. rendelete szerint protestans iskola meste-

reknek eltiltatott a predikátor tisztében eljárni a postillát felolvasni, beszédet tartani s temetni. Azon évi decz. 16. pedig új predikátornak meghívását a földesúr beegyezésétől teszi függővé; mert az 1691. és 1731. kir. leiratok következtében a földesurak vallási befolyása biztosítva lévén, jogukban áll megvizsgálhatni, micsoda s valjon nem földön futó vagy büntetett emberek települnek-e birtokaikban? Egyébiránt ki-mondá, hogy új prot. lelkész bevételében a földesurak meg-egyezzenek. *)

A hitökről eltérni kívánó katolikusokra nézve ezeket rendeli 1749. jan. 17-én: valaki hitét elhagyta, vagy elhagyni készül, hatóság elé idéztessék s ha tanuk által a hithagyási vád megvalósul s a pör folyama alatt kath. lelkésztől oktatva az ember nem okul, egy évi fogságra, két izbeni hithagyás esetében két évre s ezalatt minden szerdán és pénteken kenyér és vízbőjtölésre ítéltetik. Ha ez sem használna, nemesek vagyonukhoz mért tetemesb pénzbirdságra, nem nemesek több évi kényszermunkára, vagy száműzetésre ítéltetnek. Kiskorúak a protestansoktól, távollévő kolostor vagy más intézetbe küldessenek tanítás végett, s ha erre képtelenek, vallási oktatás mellett kézművekre adassanak. A csábító protestansok hasonló büntetésben részesülendnek; kath. gyermekeket protestans iskolába küldeni tilos, olyanok elfogadása miatt a protestans iskolamester 12 írtban elmarasztaltatik *)

Erdélyben is a katolikusok állapota sokban javult. Erre nézve már III. Károly alatt több változás történt ez országban. Zorger püspök és Kornis Zsigmond Erdély kormányzójának buzgalma a kath. egyház ügyét nagyon emelte; a katoliku-

1) Katona f. h. 238, 345, 512. l.

2) Katona f. h. 366. l.

sok kétszáz templomnál többet kaptak vissza s 1731. a királyhoz folyamodván, azt kívánták, miszerint 1. a négy receptáról szóló s azok unióját megállapító törvényczikket eltörölje; a nem katolikusok vallásgyakorlati szabadsága úgy, mint Magyarországon, egyedül a Fejedelem akaratától függjön. 2. Az egyházi javakat, melyek birtokában mostani uraik János király óta elévesültek, valamint az egyházak és iskolákat a kalvinisták adják vissza stb. Ennek következtében az 1744. 7. tczikk által a római kath. püspökség, káptalan, a jezsuiták, a fogarasi görög egyesült püspökség s az illető birtokjog törvényczikkelyesen elismertetik és helybenhagyatik; minden a kath. egyházat nyomó s a mondottokkal ellenkező határozatok eltöröltetnek; a fehérvári és kolosmonostori levéltárak a káptalan őrzésébe ajánltatnak, a jezsuita javak Bács, Jegenye, Bogát, Idke, Kajántó és Tiburcz a fiscusi javak sorából kivételnek. Az 1751. 1. tczikk a püspöki javakat a királyi fiscus alól felszabadítja. Eddig ugyanis az erdélyi püspök mindegy haszonbérölje és nem birtokosa vala az egyházi jószágoknak. Szászföldön a tizedet folyvást a nagyfejedelmi pénztár huzza, negyedrésztét a szászföldi ágostai vallásu lelkészeknek átengedvén; fizet azonfelül néhány helyét vallástételen levő predikátort is.¹⁾

A társországokban az 1741. 46. tczikk szerint régi törvények értelménél fogva a kath. Religion kívül más be nem fogadtatik és valamint az 1723. 86. tcz. következtében más, mint katolikus, birtokjoggal nem bír, úgy ezentúl gazdasági tisztség vagy igazgatóságot sem viselhet.

Magyarországon ugylátszik, ez időszak elejétől fogva

¹⁾ Katona f. h. XXXVIII. 700 l.; Erd. trkönyv. Art. nov. 37. l.; Szereday Epp. Alb. 228. l. Benkő Transilv. I. 341, 357, 472. l.

hülni kezdte mind a fő- s alpásztori gondosság és lelkeszeti buzgalom, mind a népnek ama vallásos eleven érzelme, mely mindkettőjüket az imént mult viszontagságok és látogatások korában lelkesíté. Vallási közönyösség kezdte elhatalmazni. A kormány főkegyuri jogánál fogva célul tűzte ki magának, az ősi Religiót és Isten tiszteletet gyarapítani s ezen szándékból folytak vallásügyi rendelvényei; ha ezek más vallások megszorítását látszának is akarni, az nem annyira vallási türelmetlenség, mint inkább azon őszinte, jóakaró vágyból származott, hogy a tévedőket ősi egyházukba vissza hozza. Ezen célú tartá szemei előtt M. Terézia a vegyes házassági intézkedésekben is. Hogy az ősi igaz egyház tagjai tetszés szerint menjenek át másba, nem tűrte, hanem több rendbeli parancsolatokkal iparkodék akadályozni; annál kevesebb lehetete azt várni tőle, hogy a kath. szüléktől származott csecsemőt elvonassa. És oly kath. szülék is találtattak, kik vallási közönyösségből gyermekeiket protestansokká hagyák neveltetni; mi megfoghatlan, minden esetre hihetlen dolog volna, ha Terézia rendeletei közt nem találnánk egyet, melyben magzataiknak ily hanyag nevelői ellen per támasztatni s az ítélet a helytartó tanácssal közöltetni rendeltetik.

Az 1749. jan. 17. kir. rendelet hetedik pontjában áll, hogy a lelkészek nem kényszerítve, hanem jó szerével a vegyes vallásu szüléktől azt iparkodjanak elnyerni, miszerint gyermekeiket kath. Religióban neveltessék s erről térítvényt adjanak. Az 1756. aug. 30. rendelet második pontja szerint a térítvényadók, ha, mit ígérének, nem teljesítik, kényszerítessenek reá a térítvény értelme szerint; a kiskorú gyermekek pedig katolikusokká neveltessenek, nagykoruakkal a hatóságok az 1749. jan. 17. rendeletben kifejtett eszme szerint bánjanak, mit a vegyes házassági, protestantismusban felnevelt magzatok iránt is szem előtt kell tartani. De ezentúl csá-

büntetések elkerülésére, a fenálló rendeletek szigorú megtartása s azonfelül az is határoztatik, miszerint kath. szülék gyermekeiket protestans imaházakba ne eresszék, hanem öt hat éves korukban a kath. lelkésznek adják át vallási oktatás végett, magok pedig a prot. lelkészek olyanokat hitőkre ne csábítsanak.

1761. jan. 29. serény és buzgó vallás oktatás mellett, szende bánásmódot és térítvény adatásnál erkölcsi intést ajánl a lelkészeknek. - 1768-ki jul. 28. a királyné ebbeli elhatározott akaratát mondá ki, hogy mivel a vegyes házasságokból született gyermekek vagy protestans vagy épen semmi vallásban sem neveltetnek, ezentul tilalmas minden oly vegyes házasság, hol a protestans fél mindkét nemű magzatainak kath. neveltetése iránt térítvényt nem ad *).

1759. sept. 17. határozat szerint a prot. lelkészek házassági ügyekben a megyés püspök hatósága alá helyeztetnek. Alkalmat adtak a rendeletre Miskey Adám nemesdömölki és Mlinarik László nemescsói ág. vallásu predikátorok többszöri törvényellenes esketése, mit a szombathelyi szentszék érintetlenül nem hagyhatván, az esketőket maga elé hivatta s a megjelenni vonakodókat a királyi Felségnek feljelenté. Ez a káptalani biróilletőséget helybenhagyván, határozta miszerint a prot. lelkészek a rokonság fokai, házasság felbontása, hirdetések s többire nézve a szentszék ítéletétől függjenek. - 1761-ki febr. 19. megtiltatott a protestans lelkészeknek zsidókat a kath. egyház rövidségével keresztelni. 1756. jan. 27. rendeli, hogy a kath. lelkészeknek a astoladijat nem katolicusok is fizessék; de más tartozásokra ne szoríttassanak; ha azt letették, szabadságukban áll magokat a törvény-

¹⁾ Mandat. Reg. 58, 80, 89, 145. l.

czikkelyes helybeli predikátorokkal kereszteltetni, esketni, temettetni stb. *)

14. §. Türelmi rendelvények és következményei.

Tartalom: *A türelmi rendelvény tizenhatsz pontjai. — Hevesmegyei felirat; — II. József rendelete a hithagyókról. — II. Leopold előde rendeleteit elégeti Bécsben; — Budai országgyűlés; — Királyi hitlevéli válaszmű; — Zichy országbíró véleménye s Leopold oklevele s hatása. — Splényi püspök kérelme a protestantsokhoz. — Az 1790-ki vallási törvényczikk. — A protestantsok gyűlekezete Budán és Pesten. — Vallásügyi viták az 1830—1844. országgyűléseken.*

M. Terézia utóda II. József azon hatalom következtében, melyet az 1715. 30. tcz. a magyar királyra ruházott, 1781. okt. 25. az úgynevezett *keresztény türelmi rendelvényt* hirdette ki, a mely és a bécsi békekötés Magyarországnak vallásviszonyaiban két sarkpontot képez. Azon elvnel fogva, hogy a lelkiismereti kényszerítés a polgárzatra ártalmas, ellenben keresztény türelem reá csak áldásdúsan hat, Magyarország s a vele kapcsolott tartományokban az ágostai, meg helvét vallást követők és nem egyesült görögök, vallási gyakorlatszabadsága iránt, mely amazokra nézve honi törvényeken, ezeknél királyi kiváltságokon alapult; ezeket határozta: 1. A nem katolikusok, az az ágostai s helvét vallásuak, meg a nem egyesült görögök

¹⁾ U. o. 78, 87, 95, 1. — E szakaszt bővebben tárgyalja Lányi Magy. föld Egyh. tört. II. 158—186 és III. 10—38. 1. — Kñ.

magános istentiszteletet tarthatnak azon helyeken, hol törvény vagy királyi kiváltság szerint nyilvánossal nem birnak; mely magán vallásgyakorlatot 2. Úgy kell érteni, hogy minden oly helyen, hol száz nem kath. család létezik ha tőlök kitelik, imaházat – de torony, harang és utcázóli bejárás nélkül – építhessen, prédikátort, iskolamestert s minden istentiszteletet szabadon tarthasson. 3. Minden nyilvános hivatalok, academiai fénypolczok, város polgári, mesteri, valamint birtoki jogokhoz juthassanak, ha tudnillik egyedül vallási különbség miatt, ahhoz eddig nem juthattak – nem csak Magyar, hanem a társországokban, és némely királyi és kiváltságos városokban is stb. 4. Semmi alkalommal ne szoríttassanak más esküvésre, mint a mely vallásuk elveivel megegyez. 5. A nem katolikusok kath. istenszolgálat és szertartásokra ne kényszeríttessenek. 6. Ezen engedményt csupán királyi kegyelemképen bocsátja ki.

Azonfelül igen sok sérelem hozatván fel az ágostai és helvét vallásuak által orvoslás és csendbiztosítás végett határozza. 7. A vegyes házasságoknál a térítvények használata eltöröltetik; de állandó szabály gyanánt felállítatik, miszerint a vegyes házasságokban, ha az apa kath. minden gyermekek katolikusok, ha pedig az anya kath. vallásu, egyedül nőgyermekei neveltetnek kath. vallásban. 8. Ugyanaz áll, ha a prot. házasságból idővel vegyes jön s gyermekek még kiskorúak. 9. A helvét vallásuakat faggatni vagy büntetni nem szabad, midőn hittanaiknál fogva a szülészeket keresztelni nem hagyják. 10. Kath. lelkészek nem kath. betegekhez hivatalanul nem járnak; ha a beteg kívánja, akkor akadályozni nem szabad. A prot. lelkészeknek hitsorsosaikat a börtönben látogatni s a vesztő helyre is kísérni szabad. 11. Iskolamestereket tarthatván mindenütt, szabadságukban áll gyermekeiket kath. vagy más vallásu iskolába küldeni. A hatóságok a protestans és

görög vallásnak alapítványairól, habár külföldiek is azok, hitelen tudósítást adjanak a császárnak. 12. A tanulmányi rendszer protestans iskolákra úgy alkalmaztassék, miszerint vallási szabadságuk bántalmat ne szenvedjen. 13. Templomaikat háborítlan birtokában hagyatva, azokat javíthassák, újra építhessék stb. 14. Fiókegyházaik el ne vétessenek s azokba protestans lelkészek szabadon járhasanak. 15. Országnagyok és nemesek házi kápolnáit a helység lakóai és más szomszédok látogathatják. 16. A stola jogról hatósági tudósítás után fog intézkedni. 17. Kath. püspökök ezentúl prot. predikátorokat egyházi látogatás képen a keresztségről nem kérdezhetnek ki; a látogatást ezeknél az illető superiutendens, de a népnek legkisebb terhelése nélkül, teendi. Zsinatot királyi engedély után egy kath. és egy nem kath. kir. biztos jelenlétében tarthatnak. 18. Egyetemes és megváltózatlan törvény az országban: vallás miatt senkit se pénzben, se testileg büntetni nem szabad, kivéven, ha polgári törvényt vagy királyi rendeleteket sértene, vagy a közcsendet találná megháborítani. Egyébiránt a hatóságok akép intézkedjenek, hogy a felek megbántó, s gúny szavakkal vagy iratokkal egymást ne sértegetessék.

Ezen kir. rendelvénny könnyen képzelhető izgalmat okozta. Eszterházy Károly Hevesmegye főispánja megvallá, hogy ily szabadságokat a kath. egyház nyilvános veszedelmével a leghadiasb korban sem érénék el a magyar protestansok.

Ezen egyedül a királyi hatalom teljéből származott vallásügyi rendelvények sokakat, kivált a protestansok közül azon véleményre vivének, mintha az engedelkeny császár előtt közönyös volna, valjon alattvalói a kath. vallást követik-e, vagy a recepták valamelyiket. Ily vélekedések már a nép közt is elterjedtek s veszélyt hozólag fenyegeték az ősi hitet. Azonban a császár 1782. máj. 24. kijelenté, mikint forró óhajta, hogy népei az ősi hitre, de szabad meggyőződés útján térjenek és e

legbiztosb uton ériék el lelki üdvöket. Kényszeríteni senkit sem akar és azoknak, kik oktatás és benső meggyőződés által az agyház kebelébe még nem hozattak, vallásuk szabadgyakorlatát megengedé; de viszont nem tűri a katholikuskok átcsábítását. Ezentul a hithagyók pörkereset alá nem vonatnak, hanem minden kényszerítő vagy büntető rendszabály nélkül zárda vagy más illendő lakban hat héti vallásoktatást vesznek; a csábítók bűnhődnek s a prot. lelkészek ily hithagyót az oktató kath. lelkész vagy kolostori főnök bizonyítványa nélkül el sem fogadhatnak; gyermekeik ha kiskorukath. hitben neveltetnek; azonban 1785. sept. 14. megengedi, hogy 12 évet túl nem haladott gyermekek, ha még áldozásra nem bocsátattak, az áttért apa vallásában neveltessenek. Ha az anya hagná el kath. hitét, a gyermekek apai hatalom alatt maradván, anyjuk vallását nem követik. Stoladij adásától csak ott mentek a protestansok, hol a keresztény türelmi határzat kihirdetésekor fel voltak mentve. ¹⁾ *)

II. József császár ezen s egyéb gyakran jó de önkényűleg hozott ujitásai által majdnem nyilván kitörő elégtelenséget okozván, meghalt. Belgium fegyvert ránta, Austria hangosan forrott, a Porta seregei győztesen haladtak, Poroszország fenyegetőleg állott, Magyarország forrongott, a kedélyek mindenütt izgatott állapotban voltak. II. Leopold avval kezdte uralkodását, hogy császári bátyja némely irományait tűzbe vetteté, mely alkalommal a lángok a kéményből kitörtek, úgy hogy a tűzveszély az egész fővárost mozgalomba hozta. Sokaknak baljóslatu esemény; de a lelkesek reményeit e látszatos baljóslat nem gyöngíté. Leopoldnak előleges intéz-

¹⁾ Katonánál XL, 112, 126. l.

*) József ujitásait illetőleg l. Lonovics jeles művét: A Josephismus és Hist. Pol. Blätter 1851. foly. — K7.

vényei új életet öntének mindenekbe. Az egyházi ügyek vite-
lét a bécsi hatóságoktól magyarokra ruházta át és a monosto-
rok eltörlése tárgyát a közelgő országgyűlésig felfüggeszté;
a házassági pereket egyházi székeknek adá vissza s rendelte,
miszerint a papok a felség sértők feljelentésére nem kötelez-
tetnek.

1790. jun. 6. országgyűlésre hívta meg a magyarokat
Budavárba, Jul. 12. neveztetett ki a királyi koronázási hit-
levél megalapítására a vegyes választmány. A sok tervezés
és módosításra Leopold aug. 20. határozottan kijelenté, mi-
kint vagy a M. Terézia, vagy a III. Károlyféle koronázási
oklevelet fogja kiadni, mely nyilatkozatát okt. 3. nyilván
megújítja.

Áttétetett okt. 13. az országgyűlés Budáról Pozsonyba.
A vegyes választmány, már aug. 30. jelentette, hogy mun-
káját elvégezvén, mind a királyi hitlevél, mind pedig a ko-
ronázás előtt szerzendő törvényczikkek készen állanak, amaz
25 pontban, emez pedig a vallás, a nemzeti tanács és ha-
di rendet tárgyaló javaslatokat foglalván magában. A vallás
ügyére vonatkozó kérdések közmegegyezés hiánya miatt el-
nem döntettek; a bécsi és linczi békekötésekről szóló cik-
kelybe a választmány horvát tagjai ezen szavakat kívánták ig-
tatni: „ide nem értvén Dalmat, Horváth és Szlavországokat.“
Zichy Károly országbíró s gyűlési elnök a vallási czikkek
végső meghatározását a koronázandó fejedelemre akarta bi-
zatni, „hogy, mond, az ebből előre látható czivódások miat-
egyéb dolgaiban az ország káros és veszedelmes hátramarat-
dást ne szenvedjen;“ a horvátok megnyugtatóására javalta az
ev. szabadságot „intra ambitum Regni Hungariae“ záradék-
ba szoríttatni; noha az egyházi rend az 1715. 30. tczre hi-
vatkozván, kíváná, hogy a hitlevélben említés se tétessék a

vallás ügyéről. Határozattá lön, hogy mind a két záradék tétessék a cikkelybe, az evangélikusoknak szabadságában hagyatván, ellenokaikat a trón elé felterjeszteni.

Maga a cikk pedig így szerkesztetett: „Az ev. vallás szabad gyakorlatának örök megállapítása alapjául szolgálnak az 1608. és 1647. békekötési cikkek egész terjedelmökben, daczára minden későbbi, azokat korlátozó törvények, rendeletek, s értelmezéseknek. 1. §. A kath. vallásból áttérést törvénycikkelyesen megengedni nem lehet; annak meggátolása eszközeiről ő Felségével a koronázás után határozandnak. 2. §. Vegyes házassági gyermekek nemökbeli szüleik vallásán neveltetnek; magok a különböző vallásu szülék szabadon köthetnek házasságot. 3. §. Katholikus szertartással kötött vegyes házassági ügyek, a szentszéki bíróság elébe tartoznak, kivéven, ha csak kötés után lön vegyessé a házasság. 4. §. Protestansok kath. szertartásokra ne kényszeritessenek; de az ünnepeket, mennyire a nyilvános életet illetik, megtartani tartoznak; kath. cselédeiket azok megülésében akadályozni nem szabad. 5. §. E szerint az eskümintának e szavait: „boldogságos Szűz és Istennek szentjei és választottai“ eskütételkor nem kell mondaniok. 6. §. A nyilvános és magános vallási szabad gyakorlat közti különbség ezennel megszűnik, minthogy az sehol sem magános többé stb. Az egész törvényjavaslat 17 pontot foglal magában.

Leopold azon kijelentésre, hogy a M. Terézia vagy III. Károlyféle oklevelet fogja közrebocsátani, a rendek megjegyezték, miként azok a vallási szabadságról nem rendelkezvén, a fejedelemnek azon ígéretében biznak, hogy az ev. vallás jogait a bécsi és linczi békepontok szerint intézendí el: „minthogy azon valláson levő nagyok, nemesek s polgárok sokak s egyenlő eredetűek a katolikus lakossággal.“ A nemegyesült görögökre nézve hasonlag remélik, hogy polgári jogot s vallási

gyakorlat szabadságot országos törvény által nyerend-nek el. ¹⁾

Ily előzmény után Leopold nov. 7. bocsátá ki a vallás ügyét tárgyazó hires oklevelet, melynek pontjai ezek: 1. Igazságosnak látszik, hogy a vallásügye Magyarországon az 1608. és 1647. törvényszerinti karba helyeztessék. 2. A vallás gyakorlata mindenütt nyilvános: a protestánsok fiókközségeknél is építhessenek templomot, tarthassanak predikátort, mely végre vegyes megyei küldöttség intézkedjék. 3. Vallásukkal ellenkező szertartásokra ne kényszeríttessenek. 4. Vallási dolgokban saját felsőiktől függjenek; zsinati határozataikat sem királyi rendelvények, sem hatósági parancsok nem módosíthatják; és azért zsinatokat, gyülekezeteket biztos jelenlétében szabadon tarthatnak. 5. Iskolai intézeteket alapíthatnak, külföldi egyetemeket látogathatnak szabadon. 6. Stola s más dijakat kath. lelkésznek csak akkor tartoznak fizetni, midőn szolgálatával élnek. 7. Betegeket, foglyokat látogathatnak. 8. Nyilvános hivatalokra valláskülönbség nélkül az érdemes jusszon. 9. Az eskümintából kihagyhatják a boldogságos szűz és minden szentek említését. 10. Alapítványaik saját felügyelésök alatt maradjanak. 11. Házassági pereiket saját vallásukbeli székeik végezzék. 12. Templomok, iskolák papházak s alapítványokra nézve a jelen birtokállapot maradjon fenn. 13. Áttért katholikusok semmi kereset alá nem jutnak s egyedül hat héti oktatásra fognak szoríttatni. 14. Dalmat, Horváth és Szlavon országban csak a két alsó szlavoniai, sajátlag verőczei helység birjon háborítatlan vallásgyakorlattal. 15. Vegyes házassági gyermekek közül, ha az apa prot., csak a fiúk lehetnek protestánsok. 16. Vegyes házassági perek, minthogy a kath. há-

¹⁾ Katona f. h. 743. l. — Acta Com. 1790/1 I, 123. l. — II. 135. l.

zasság szentség, a szentszék elébe tartoznak. 17. Kath. ünnepeket csak külsőleg kötelesek s annyiból megülni, hogy minden zajos munkától tartózkodnak.“

Nagy hatást gyakorolt a császár ezen oklevele. 1790. nov. 30. az összes egyháziak, nyolczvan kath. országnagy, nemes és követől aláírt kérvényt terjesztének a nov. 12. megkoronázott király elé, melyben az engedményeket módosíttatni a bécsi és linzi békepontok s az azokon alapult 1608. és 1647. czikkek szabályára visszavitetni könyörgtek ¹⁾

A megyék is ellene nyilatkoztak, némelyek igen határozott hangon: Szepes megye így zárta be feliratát: a közös üdv, Felséged biztonsága, kath. hitünk, az anyaszentegyház iránti engedelmesség s a kath. hitnek terjesztése, koronázás alkalmával letett királyi eskü szentségeért kérjük felségedet, miszerint ezen vallásnak többet ne engedjen, mint a mennyi a törvényben megengedett. Sáros megye is hasonlóan nyilatkozott.

Batthyányi bibornok a decz. 7-ki ülésben indítványozá, hogy míg felterjesztésekre válasz nem érkezik, a kir. proposíciók ne tárgyalassanak. Sok szóváltás és tanakodás után végre abban állapodtak meg, hogy az egész ügy, miután egyességhez remény amugy sincs, a király elé terjesztessék, hogy ezen viszálykodásokat végképen megszüntesse, s akképen a vallás ügye még ezen dieta alatt törvénybe igtathassék.

Azonban decz. 9. a vallás ügye ismét szóba hozatott Splényi Ferencz váci püspök ekép nyilatkozott: „Mit az evangélikusok, — úgy mond — azelőtt sem békeszerződés sem törvényhozás alkalmával ki nem eszközölhetek, most jó móddal s közönséges atyafiságos megegyezés által megnyerhetik; csak olyanok sürgetésétől állja-

¹⁾ Katona f. h. 793. I. Acta Com. I. 262. I.

nak el, mik nélkül vallási szabadságuk épen állhat, de mikben a katolikusok vallásuk nyilvános sérelme nélkül meg nem egyezhetnek; ilyen a négy következő pont: 1-ör kath. hitről szabad áttérés; 2-or a prot. egyházi törvényszék megengedése; 3-or. a kath. hitnek recepta elnevezése, miután az ország alkotmányával egykoru; 4-er a vegyes házassági fiúgyermek, ha az apa protestans, ennek vallásában neveltetése.

Végre 1791. jan. 19. újabb királyi leirat érkezett s 24. fel is olvastatott. Vele küldték le egyszersmind a törvénykönyvbe igtatandó kész vallásügyi törvényczikk is, mely a többiek sorában 26. szám alatt olvasható.

Ezen czikk felett új vita támadt, amennyiben becikkelyezését ellenzik, névszerint Somogy, Trencsin, Bars, Nyitra, Tolna, Sáros, Esztergom, Komárom és Vas megyék; de a többség beigtatása mellett nyilatkozott, miután ez ügyet a király ítélete s elintézésére bízta az ország s a mely az 1715. 30. cz. hozatala óta amugyis a királyhoz tartozik. Azonban az egyháziak tudván, mikint ez 1715. 30. cz. szerint a vallásügyi intézkedés a király hatalmába adatott ugyan, de nem azon ügyek is, melyek a hit ágazatait illetik; mivel a király ezen intézkedéséből a kath. vallásra komoly sérelmek háromlanak s az a bécsi és linczi békekötések határait áthágja, több világi kath. urakkal annak becikkelyezését ellenzik, s Batthyányi bibornok az egyházi rendnek óvását az ország rendei előtt benyújtá, melyet Kornis József ítélőmester el is olvasott. A tiltakozás a törvényczikk szövegébe tétetett ezen szavakkal: „*Contradictionibus Dominorum Cleri et alicuius partis saecularium catholicorum non obstantibus, imo iisdem in perpetuum nullum vigorem habentibus.*”¹⁾

¹⁾ Katona f. h. 809. l. Acta Com. II. 298. I. 616. 1.

A protestansok e jogok elnyerése után, egyházi elrendezéshez fogtak s azon évi sept. 14-én egybegyültek az ágostaiak Pesten Brunszvik József gróf, a reformátusok Almásy Pál aradi főispán mint királyi biztosok jelenlétében. ¹⁾

Ez országgyűlésen minden felmerült sürgős tárgy el nem intéztethetvén, hogy jövőre annál könnyebben s gyorsabban lehessen tárgyalásukhoz fogni, szakválasztmányok nevezettek ki, melyek azokat munkálatba vegyék s a törvényhozás elé terjeszszék. Az egyházi választmány, mely az eltörölt szerzetek visszaállítása, kegyes alapítványok, plebániák szabályozása s ellátása és több efféléről tanácskozott, ezekből állt: Batthyányi bibornok elnöklete alatt Kollonich László kalocsai érsek, Verhovác Miksa zágrábi, Mitterbacher Dániel scutari püspök, Brunszvik Antal gróf bars megyei főispán, Erdődy József gróf, Dongó Mihály győri, Pasztelli János munkácsi kanonok, Klobusiczky József, Pletrik László, Ebergényi István cs. kir. tanácsosok és Bányay Mihály Kassa városi követ. ²⁾

A későbbi különösen az 1830, 183²/₄, 183³/₄, 184³/₄. országgyűléseken a szabad áttérés s még inkább a vegyes házasságokról újra és elkeseredetten folyt a vita. A megyékben is meg volt a lárma, az actiofenyegetés a püspöki kar ellen, mely a térítvényt nem adó vegyes házasságokat egyházilag megáldatni eltiltotta Egész halmaz röpirat jelent meg mindkét szempontból. Az 183²/₄. országgyűlésen Beöthy Ödön adta az első példát, hogy a kath. papság ellen a kath. követek léptek fel a protestansok joga mellett, míg az érdek-

¹⁾ Acta Com. I. 416. l. — Fessler X. 648. l.

²⁾ Acta Com. An. 179⁰/₁ I, 588, 595. l.

lettek csak hallgatva ültek . . . Azonban ez ügyek kifejlését is elakasztá az 1848. forradalom s csak a legújabb törvényhozás szabályozá törvénycikkelyesen. *)

*) L. Horváth Mihály 25. év Magy. orsz. Tört. I. és II. k. — Bővebben e szakasz Lányinál f. h. III. 39—56. l. — *Kn.*

II. FEJEZET.

A kereszténység fentartására szolgáló eszközök.

I.

Az egyház állapota.

1. §. Egyházak elfoglalása s részint világiasítása.

Tartalom: *Egyházi veszteségek első oka a hitújítás, a belőle származott hitközöny és a török hódítás. — Egyházme-
gyék hosszú árván hagyatása. — Várad s Gyulafehérvár vilá-
giasítása; — török birtokban az egyházak elnyomása. — Pré-
postságok stb. elidegenített papi javak. — Egyházi helyreállítás
1683 — 1690-ig. — I. Leopold rendelete az egyházjavarok felsza-
badításáról.*

A török hódítás egyik főtenyező vala, a magyar egy-
ház hanyatlásában; a másik ok Luther hitújítása s az ebből
származott egyházi s vallási közönyösség volt.

Az utóbbi mindjárt eleinte érezteté befolyását, midőn a
két társ király idején részint ezekben, részint a másé után
sóvárgó főurakban kedvet gyujta, az egyház javaiból kárta-
lanítani a magok veszteségeit, vagy új hadi vállalatokra
költségeket, vezéreket, pártosokat szerezni. Hozzájárult az
egyházmegyék hosszú árvasága; így például Esztergom ér-
sekmege széke Wranchich holta óta huszonhárom évig
1573 — 1596-ig. Eszterházy Imre (1745) után öt évig, Csáky

Miklós holta után újra öt évig 1757—1761. Barkóczy után tizenegy évig (1765—1776.) Batthyányi József után Károly Ambrus egy évi érsekségét kivéve, husz évig 1799—1819-ig s Rudnay Sándor halálától ismét hét évig (1831—1839.) hagyatott árván. Szintügy Egerben 1543—1548-ig hat évig, Frangepáni és Oláh közt, Radéczy és Cherödy közt (1586—1596.) tíz évig tartott a székiüresedés; így a többi. Az árván hagyatás ideje az egyházmegye vagyonossága s a vágyakhoz képest méretett.

Érzékenyebb veszteséget szenvedett a magyar egyház abból, midőn Várad megye Zaberdin Mátyás püspök holta után (1556) a káptalannal együtt világiassittatva, Erdély fejedelmi kincstárához csatoltatott, szintügy az erdélyi fehérvári püspökség és káptalan is. Azonban a világiassítás honunk helyreállásaig tartott csak; 1688-ban lépett Benkovich Ágoston a már hat évtől fogva czimzetes várad püspök a maga megyéjébe; Erdély pedig 1697. nyert püspököt Illyés Endrében.

Szintoly hosszú volt azon egyházak elnyomása is, melyek a török birtokába estek, mint Kalocsa, Vác, Veszprém, Pécs, Csanád, Szerém, Bosnya és Nándorfehérvár; a dalmátokat, melyeknek többjei maiglan is török uralom alatt vannak, már nem is említvén.

A nagyobb egyházak sorsától a kisebbek még kevésbé menekülhettek; káptalanos vagy szerzetes prépostságok, apátságok, monostorok, zárdák, plebániák, oltárok s egyéb egyházi állomások, nagy részint, ha elvehető vagy elvihető vagyonnal birtak, megfosztattak úgy, hogy igen sok, örök időkre elenyészett és magán családok birtokába került. Kápolnay Ferencz a pécsi káptalan javait tulajdonítá el magának, Török Bálint Vrána és Sümeghet, Báthory Endre Babolcsát, Nádasdy Tamás Csornát, Kapornakot, a Széchyek szent Gothárdot, Keglevich Ferencz Topuszkát foglalták el, Perényi Péter

Eger ura a pécsi, szépesi és egri káptalanjávákból gazdagodott ¹⁾).

1553. Ferdinand Dersffy Farkas szigeti kapitánynak Nagybodát, a pécsi prépost javát, adta; 1554. Cserepovith Miklósnak Hodvilágh, Sorostel, Monora és Chanád, csanádpüspöki birtokot; 1555. Magóchy Gáspár gyulai kapitánynak Magóch csanádkáptalani falut adta stb. ²⁾). A *Garammelléki szent Benedek javait* Jakab apát hadi zaklatásoktól tartván Thuróczi Miklósnak Thurócz megyei főispánnak elzálogította. A szerzetesek már régebben megfutamodtak. 1536. ez apátságot az esztergomi főkáptalan kérte a királytól s jövő évben el is nyerte; de ingadozó birtok volt az egész 1565. *Koloss* nyitrai apátság Podmaniczky hatalmában volt, ki belőle rabló várat képezett úgy, hogy az 1547. 24. czikk lerontatni rendelte, kivévén a templomot, mely mellé az apátság helyeztessék; de az erősítvény lerontásával lerontaték a templom is és romban maradt. Javait Miksa császár 1572. a Nagyszombatba vonult margit szigeti apáczáknak ajándékozta.

Béla Szepesben 1557. gradecki Horvát-Stanchich birtoka, mely család mint protestans, kastélyt épített rajta. *Kolosmonostor* Erdélyben az 1556-ki kolosvári országos határozatoknál fogva Izabella és Zsigmond világiasított birtoka lön. Zápolya Zsigmond ghymesi Forgách Ferencznek adta s ennek holtá után az apátság birtokai egy részét Blandrata doctornak ajándékozta, ki Kendy Sándornak s Bánffy Farkasnak 5000 forintban eladta volt, minek kifizetésével Báthory István az egész kolosmonostori birtokot örök adományképen 1581-ben a jezsuitáknak ajándékozta ³⁾). *Bozók* (Hontban) prépostját Za-

¹⁾ Timon Epitome 1527. évre Aigl Capitul. Quinque Eccl. 31. l. 1545. 53. cz. sat.

²⁾ Timon Epit. 115. 131. l. Az elidegenített egyházi javakat elsolja Pázmány Péter. L. Mednyánszky Petri legatio rom. 164. l.

³⁾ Fuchshoffer Monast. I. 139. l.

vary Mihályt, Pálffy Péter Csábrágh ura halálosan megsebesítetté; miért királyi ítélőszék elébe idéztették; később pedig a király meghagyatából Bozók védura Balassa lőn. 1567. 31. tczikk következtében Ferdinand a bozóki prépostságot Lépes Bálint scopiai püspöknek adta; de Balassa Zsigmond és Fáncsi György nem bocsáták be. Fánchy várrá alakítá Bozókot és Kistapolcsányi Jánosnak írta be; mi ellen Poklostóy Máté saághi prépost s a magyar premontreiek főprépostja a sz. benedeki conventnél tiltakozott 1579-ben. Fánchy Szidonia, Pál neje Bozók részét a nagyszombati jezsuitáknak hagyta. Szelephényi érsek fáradalmainak sikerült a másik részt is visszaszerezni, melyet ő a király helyeslésével a Szűz Máriáról nevezett papnevelde fentartására fordított. A jezsuita rész a tanulmányi alapba folyt. *Leleszt* Zemplénben János prépost 1526. után fallal és gáttal vevé körül, de kevés szerzetese volt, az 1559. 49. tczikk szerint öt szerzetesről kelle gondoskodnia. Javait Svendi fővezér Nagymihályi Sándor s többeknek elzálogosította. *Türje* Zalában Hagymásy családtól sok bántalmat szenvedé, kik a papokat szintűgy üldözték, mint jobbágyaikat. Hagymásy Kristóf és Miklós 1605. Türjét egészen kipusztították, az előbbi a veszprémi püspököt *Ujlaky Lajost* meg is gyilkolta ¹⁾. A *thuróczi* prépostság, Nyáry Ferencz birtokából Révay Ferenczébe esett 3500 forintért; valódi prépostja Majthényi Uriel a pusztá czimmal megelégedni nem akarván, azt Révaytól visszakívánta s évenként fizetendő háromszáz forinttal megelégedett. Azonban a király Várday és Pereghy Albert pécsi préposttal kifizetteté Révayt, és Majthényi azalatt Liptóban meghalván, Várday Tamásnak adta oly feltétellel, hogy premontrei legyen, a monostort állítsa helyre s társakat gyűjtsön: Várday azonban ezt nem tévé s Oláh érsek Thuró-

¹⁾ Fuchshoffer Monast. II. 6. l.

czot tőle kiváltván, maga és utóda Vbranchich birta : Draskovich bibornok 1584-ben a jezsuiták számára kérte ki a királytól ¹⁾. *Savnik* máskint *de Candelis* cisztertci apátság Szepesben sok viszontagságon ment keresztül. Utolsó apátja Rozzen Mihály vala, kinek Laszky Jeromos, ki Zápolyától kapta ez apátságot, Primfálvát engedé át birtokul: a többbit, részint maga megtartotta, részint pedig Lőcse városnak adta zálogba, miről 1530-ban hiteles iratot bocsáta ki.

Ennyi kárvallás és oly hosszas elnyomásból hazánk helyreállása korában is csak részben támadhatott fel a magyar egyház. Kollonich bibornok és primás a papsághoz rendeletet bocsáta, melyben tőlök hiteles tudósításokat kívánt, minden egyházmegyének jószágai, hivatalai, valamint a világi uraktól még vissza nem adott javairól, a kath., prot. és görög templomok számáról. A töröktől visszafoglalt helyeken sok romba dőlt vagy még fenálló egyházi épület s javadalom újra feleledt. Leopold császár a vallást rövidségben nem hagyta. A clerus 1687. az elhagyott monostorok és más egyházi megszerzetes helyek visszaállítását óhajtotta, s azoknak világi használatra lett vagy leendő fordítását vagy épen elpusztulását meggátolni iparkodott. Leopold 1690. aug. 11-én kelt s 1701-ki apr. 9. újra kiadott rendeletében megparancsolta: 1-ör a tizedek, az ősi királyok alapítványa, országos törvények s mindenkori szokás értelmében az egyházaknak adassanak meg; a tized bérlési elsőséget a kir. físcus magának fentartja. A király elfogadja a Kollonich bibornok által minden tizedi joggal bíró egyházak és szerzetek nevében tett tized tizedének ajánlatát, mely részint hálaadás a százados bilincsek ből felszabadításért, részint váltságdíja az egyház, most már nem divatos

¹⁾ Timon Epit. 124, 136, 302. l., Katona XXVI. 181. l., Vagner An. Scepi. II. 51, 103. l. III. 162. 432. l., Fuchshoffer Monast. II. 108. l.

dandárkiállításának, mely a királyi kamrába folyand; de a lelkészi tizenhatod mindek előtt kiszakasztatik s a tizedbér, mint eddig, egészen a clerusnak fog fizettetni. — 2. a tizedet minden magyarföldi lakos adandja, régi gyakorlat szerint. — 3. a tizedek tizedét maga kerületében a káptalan két egyéne szedeti; egyébiránt tizedszedési ügyekben a honi törvények szerint cselekednek. — 4. az egyház jószágait még most ideiglen a fiscus bírja, melynek kezéből azokat, a birtokjogot elégségesen tanusító irományok előmutatása után a főpapok visszaveszik, cum onere evictionis clerum manente: e visszadás a fiscus által eddig huzott jövedelmeket nem foglalja magában. 5. Óvatosság és országos törvény azt hozta magával, hogy a királyok adományait csak az idegen jog sértetlenségének feltétele alatt — salvo jure alieno — tevék, miben Isten egyházait különösen érteni kell; az egyháznak tehát teljes szabadságában áll, jószágait és jogait, visszaszerezhetni; de ezt az egyháziak által önkint elhagyott s más egyházi testület által elfoglalt vagy más egyházi s kegyes célra fordított jószágról nem kell érteni. Egyébiránt ilyenek ügyében saját költségöken perlekednek. 6. az egyházakat illető, a kir. fiscus s a kamrai levéltárakban fenlevő iratokat a király leírás végett kiadatja; az így nyert másolat, az eredetivel egyenlő érvénnyel birand; az esztergomi érseki vagy más püspöki levéltárakban találtató, e nemü jogiratok vele, mint a magyar egyház fővédurával közöltessenek. Általában minden egyházi jószágos hivatalban körülményes leltár készíttessék két példányban, az illető egyházi és kir. kamrai levéltár számára. 8. Az újan elfoglalt részekben levő igen kevés plebániák számra, alapítványra nagyon szegények lévén, hogy e miatt a kath. egyház kárt ne valjon, rendeli a király, miszerint a földes urak, törvény szerint úgyis kötelesek lévén, kath. plebániákat állítsanak, templomot, iskolát stb. építsenek; mire nézve a fő-

papok is a lelkészeket illető tizenhatodát lélekismeretesen adják meg s mindenképen azon legyenek, hogy tanult és jó erkölcsű férfiakat alkalmazzanak a lelkészetre. E végre nevelődék alapítására utasíttatnak. Maga az ország primása, Kollonich bibornok, koronként zsinatokat tartson az egyházi ügyek rendezése s jó karban tartása végett. 9. A visszafoglalt részekben a kegyuri jogot csupán római kath. urak birhatják, minek következtében a protestansokká lett földes urak azt legközelebbi kath. rokonukra hagyják; ezek nemlétében a kir. fiscus foglalja el addig, míg a földbirtokos idővel talán kath. egyházba térven, a véduraságot átveheti. Az oklevél hetedik pontjában Kollonich bibornok mint királyi biztosnak hatósága mindennemű ügyek elintézésére kiterjesztett ¹⁾.

Egymásután éledtek most fel a magyar egyházak. Némelyek egészen, mások csak részint nyerek vissza ősi javaikat; másokat mint Csanádot, Gyulafejevárt jobbadán újra kellett alapítani. Számos társas káptalani, préposti s apáti állomások azonban, javaik eladományozva, beírva s máskint elidegenítve levén, örökre elpusztultak.

2. §. *Egyházi és szerzeti főállomások bővítése újabb változatai s mai képe.*

Tartalom: Orosz, oláh, rác, s illir népnek egyesítése; — munkácsi, fogarasi, svidniczi, váradi, eperjesi püspökségek. — Esztergom, Wespém, és Eger szétdarabolása. — A szerzetek szaporítása 1715. táján; — megszorítása M. Terézia és II. József rendeletei által.

¹⁾ Katona f. h. XXXVI. 186. l.

Az óhittű népek egyesítése után keletkezett egyesült görög püspökségekkel hazánk épen legsúlyosb helyzetében szaporodott. Tarassovich Vazul munkácsi görög szakadár püspök holta után — 1640. táján — Lippay érsek gondossága s apostoli buzgalma által az Ung, Szepes, Sáros, Zemplén, Zabolcs megyei görög papok közül négyszázan a kath. egyházzal egyesültek, kik magok közül Parthenius Péter vazulszerzetest munkácsi kath. püspöknek választották. Parthenius attól tartván, hogy Simonovics István belgrádi érsek s a többi nemegyesült püspökök mást választanak, magát Simonovics érsek, Maldaviczky Gergely, Brisztrinszky Sába erdélyi szakadár püspökök által felavattatá: de az elkövetet hibát hamar észrevevén, Lippayhoz fordult, nyugtalanságát fedezvén fel neki az iránt, valjon felszentelése érvényes-e, VII. Sándor pápa, kihez ez ügyben Lippai folyamodott, e tárgyban teljhatalommal az érseket ruházta fel, ki aztán Parthenius megnyugtatóására a püspökszentelés lényegesb szertartásait ismétlé 1655-ben; a Munkács megyei görög kereszténységet, sőt más megyebeli görögök egyházi látogatását is, feltévén, hogy az illető kath. főpásztorok nem ellenkeznek, reá bízta. Azonban Simonovics érsek befolyása által a görögség nagyobb része a régi hatóság alá esett s a hajdan egyesült orosz és oláh népek a szünni nem akaró országos zavarásokban a szakadásba ismét visszaszülyedtek. Később Kollonich bibornok is fáradozott az egyesülés helyrehozatalán. Mint ifjabb Rákóczy Ferencz gyámja, Rómából egy egyesült görög papot hoz a magával, kit püspöknek felszentelvén, Munkácsra, akkor Rákóczy-birtokra rendele, a végett, hogy régi hitsorsosait Rómával összebékítse. A régibb schismaticus püspök az újítással ellenkezett ugyan, de eredmény nélkül; mert Kollonich mind jövedelmei megtagadása, mind ígéretekkel őt nem csak hallgatásra, hanem kivándorlásra is bírta s gazdagon megajándékozva Marmarosba vonult. Camillis János munkácsi

püspök is serényen elősegíté az egyesülést s a király és a bibornoknak több kedvezményeiben részesült. Az alap tehát meg volt vetve s utódai Hodermarszky József, Bizanczy Genadius folytatták az Isten művét.

Az erdélyi oláhság engesztelhetlen ellensége volt a római szertartásoknak mindenkor, s hihetlen elhanyagoltsága majdnem lehetlenné tön minden fölvilágosítási ügyekezetet. Például szolgálhat azon oláh pópa, ki az oltárt, melynél latin szertartásu pap áldozott, szétrombolta, újjal felcserélte s kiengesztelé mint fertőzött helyet. Kath. keresztséget jónak el nem ismervén, beteg katolikusokat újra kereszttelének, a vonakodóktól a temetési szertartást megtagadák.

Azonban 1698. körül nyolczvan ezer tért át közülök az eddig oly gyűlöletes kath. hitre, mit Kollonich leginkább Hevenesy Gábor és Baranyai Pál jezsuiták által vitt végbe. Az utóbbi mint gyulafehérvári lelkész tanácsára Theofil akkori oláh püspök Rómával egyesülni kívánt. Már azelőtt 1687. Fehérvárott 1692. Munkácson kétszáz görög papnál többen egyesültek, daczára a protestansok ellenzésének. 1697. a fehérvári zsinaton tizenkét protopópa (oláhesperessel) a következő egyesülési pontokat iratta alá: „1. A római pápa Krisztus szent egyházának látható feje. 2. Menyországon, mint a boldogok, — és poklon, mint az elkárhozottak helyén kívül van még tisztuló hely is. 3. Kovásztalan kenyér az Úr vacsorájának és a miseáldozatnak elégséges anyaga. 4. A szent Lélek az Atyától és a Fiutól ered; egyébiránt hisznek és vallanak mindent, mit a római cath. egyház hisz és vall.“ Leopold császártól kívánták, hogy egyházi, és szerzetes egyéneik ugyanazon kiváltságok és jogokban részesüljenek, melyekben nemcsak a római kath. hanem a socini, luth. és calv. egyháziak részesülnek; valamint 2-or hol lelkész vagyon, ott papház is legyen. 3. A lelkészek egyedül főpásztoruktól s nem világi uraktól függhjenek. A ki-

rály 1698. apr. 14. a kívánatok egy részét teljesíteni megígérte, mely által ismét százezernél több tért az egyházba vissza s Teofil 12 protópópával az uniót aláírta Fehérvárott. Az ügy Erdélyben országgyűlés tárgyává is lőn 1698., hol eredményeikben némileg csalódtak, mert az 1699. 4. tczikk szerint a pópák, ha a recepták valamelyikével egyesülnek, ennek kiváltságaival élhetnek; de nagyobbbal nem. Ennélfogva a tizedet a földes urnak, kit az illet, megadják. — Az ó hiten maradtak ó törvény alatt álljanak.“

Az oláhok, az ó hitet elhagyva, sok kiváltságok birtokába juthattak Erdélyben, s most csak arról volt a kérdés, vajon csupán katolikusokká lehetnek-e, vagy pedig a többi három receptához is állhatnak? Leopold császár 1698. apr. 14. rendelete alapján, 1701. decz. 1. ujabban meghatározta, miszerint az oláhokat a kath. hit elfogadására kényszeríteni nem szabad, hanem az erdélyi recepták akármelyikével szabadon egyesülhetnek s annak fenálló jogaival élhetnek; mert a Felség azt akarja, hogy alattvalói mindenike királyi oklevele szerinti vallásszabadságát élvezze. — Az egyesültek a fogarasi püspök hatósága alatt álltak *).

A bolgárok, mert Austriával szövöttek, az ozmánok dühének áldozatai lőnek. Bolgárföldön Peichich Kristóf bolgár származásu térítő már régebben szervezett egy kis egyházat, mely Rómával egyesülvén a sophiai érsek igazgatása alatt volt. Belgrádnak 1688-ki bevétele reájok, mint gyanított áru-lókra, az ozmánok részéről nehéz, és bajos időket vont. Templomaik kiraboltattak, házaik s telkeik szét dúlattak, magok a halál vagy kínos fogság martalékai lettek. Az austriai hadak szerencséje csökkenvén, a bolgárok még inkább félhettek a

*) Pray Spec. Hier. I. 381, 396. l., Benkő Trans. II. 230. l.; Katona XXXV. 780. l. és XXXVI. 150, 202. l.

szultán haragjától. Ennek elkerülésére a már egyesült számos kath. család Erdélybe kívánt vándorolni, mit 1700. a császár meg is engedett, sok szép kiváltságokkal látta el s Alvincz körül telepíté le, hol templomot építhetének, lelkészt és segéd-papokat tarthatának, kik egyedül az erdélyi kath. püspök hatósága alá tartoztak.

1689. körül a Dráva és Dunamelléki rácok főbbjei, papjai és a kalugyerek, Miglis báró által felszólíttatva, egyesültek, de csak görög szertartásaik sértetlenségének feltétele alatt; a pécsi jezsuiták által elkészítve 1690. Jáni Ferencz szerémi püspök kezeibe tévék le az esküt. Az egyesülés fentartása s bizonyosságára meghatároztatott, miszerint 1. minden évben legalább háromszor latin szertartású pap görög egyházban s latinban görög pap misét mondjon. 2. Görög papok jezsuita templomban is hirdethetik hivaiknek Isten igéjét. 3. Ifjaik jezsuiták iskoláiba fogadtatnak. 4. A görögök, hol a latinokkal vegyest laknak, ezek ünnepeit megünnepelik. Az egyesülés következtében Pécs város 1692. ünnepélyesen megfogadta, miként határaiban nem kath. embert nem türend, sem házasságot, kitagadás büntetése alatt, olyannal meg nem engedend. Azonban bujtoгатók nem hiányzottak. A rácok az elpártolás és a katolikusok elleni gyűlöletnek több jeleit adták; miért a püspök és város a megyei hatóságnál őket esküszegésről bevádolta 1693. s a város határozata lön: ha egy hónap alatt nem okulnak, menjenek ki a városból; mit a rác lakosság ígéretök beváltásával megelőzött *).

De a rácok nagyobb része a Dráva, Száva és Kulpa mentében tenyészik, hova már Zsigmond király óta, a török általi zaklatások miatt kezdenek vándorolni; leginkább azon-

*) Koller Eppi Quinqu. VII. 126, 153. 1.

ban a tizenhatodik században; ekkor az óhitű nemzetségek, uszkokok vagy predauczok nevezete alatt oda sereglének, hol szabadabb hont és védelmet reméltek. A jövevények alkalmaszkodtak a letelepedési hely hatásaihoz és vallási tekintetben latin szertartásu lelkészeknek is engedelmességek, latin templomokba jártak. Zágráb püspöki megye egy, belőlők eredett, jeles főpásztort bírt Domitrovich Pétert. Később honi megállapodást nyervén és nemzeti önérzetre ébredvén, saját hitágazataikat és szertartásaikat vevék elő. Teljes szakadás-tól őket Domitrovich Péter zágrábi püspök óvta meg s püspöktül nekik Urattanja Simont, vazulszerzetest rendelte, ki Marcsa apátság jövedelmét élvezte és svidniczi apát s püspök czimet viselt. E görög ember mindenkit kiakart elégiteni; Rómából, hol felszentelteték, új felszentelés végett a bolgár érsekhez ment, ezáltal a magyar Horvátföldön az egyesült, a török birtokban a nem egyesült görögök püspöke lévén. Ezáltal azonban sok későbbi surlódásnak s bajoknak alapját veté meg. Talán Urattania névből koholta ki utóda az *Ukrajna* (határvidék) püspöki czimét, miáltal a horváthatárhelyek püspökévé tölta volna fel magát, ha a zágrábi főpap nem örködik jogain s annak idejében a görög püspök ukrainaivá leendő felszenteltetésének Rómában ellen nem mond: mi hosszú vitákat támasztott a római curia s magyar cancellaria közt, egész I. Leopold koráig. A curia azt mondá, Svidnicz nem tartozván Magyarföldhez, ennek királya püspököt oda nem nevezhet; azonfelül ez egyház latin levén, görögre nem bizathatik. De megbántani a császárt még sem akarták s a svidniczi püspököket más megye nevére szokták megerősíteni a pápák.

Ezóta a bécsi udvar Svidnicz megyébe egyesült görög főpapokat nevezte: Róma pedig, míg a kérdés, vajon Svidnicz latin vagy görög püspökség-e, nincs eldöntve, más névre hirdeté ki a kinevezettet, s részéről apostoli helytartójának czi-

mezte. Sok nyugtalanság s fegyveres támadások miatt azonban az egyesülés itt tetemes számra vagy szilárdabb lábra a XVII. század folytában nem állhatott *).

Ezek nyomán a XVII. század vége felé három egyesült görög püspököt látunk Magyarföldön, az oroszokét Munkácson, az oláhokét Fogarason, az illyrekét Svidniczen, mindhárom a magyar primás hatósága alatt; ezekből M. Therézia alapításából járult 1775. a váradi, s I. Ferenczéből 1820. az eperjesi; Svidnicz székhelye Körösre vitetett át **).

Továbbá Esztergom, Eger, és Veszprém egyházmegyék feltagoltatásából keletkeztek új latin szertartásu egyházmegyék.

A hitujítás oly nagyra növekedésének egyik főokát már Pázmány bibornok abban találta, hogy a terjedelmes egyházmegyékben egy férfiú elégségesen nem örködhetik; egy vállra nagy a teher s elviselhetlen. Az egyház javára alkalmasnak hitte, ha kivált Esztergom érseki megye négy, sőt öt részre felosztatnék. Pázmány terve szerint Esztergomból Szepes, Gömör, Thúrócz és Nógrád püspöki megyék keletkezhetnének; főpásztoraiknak pedig a sok elpusztult monostori jószágok adathatnának, s ha, úgymond, az esztergomi érsek némi rövidséget szenvedne is a világiakban, a károsodást bőven fogná pótolni a lelki nyereség. III. Károly is a magyar megyéknek ily elrendezéséről gondolkodott, Szombathelyen és Nagybányán új püspökséget szándékolván alapítani. — Végre a régi tervet M. Terézia létesíté. Esztergom főmegyéből Szepes, Rosnyó és Besztercze püspöki megyéket szakasztá ki; azonfelül Fehérvárott és Szombathelyen új, Veszprém és Győrből ki-

*) Kercselich Not. Prael. 431. l. Pray f. h. II. 36. l. Koller f. h. VII. 110. l.

**) L. Lányi f. h. II. 251—253. l. — K.

hasított püspökségeket alapított 1776. Ekkor az Esztergomfő-megyéhez tartozó, kiváltságos – exemptae – plebániák is illető megyékbe kebeleztettek ¹⁾.

Ferencz király 1804. az egri egyházmegyéből kiszakasztá a kassai, meg a szathmári püspökségeket.

A szerzetes rendek szaporodtak. 1715-ben tozikkelyesen befogadtattak a kamalduliak, a keresztesek (trinitarii), és ájtatos szerzetbeliek; de világi javakat csak zálogképen birhatnak, s kimondatott, hogy ezentúl királyi engedelem és országos szükség nélkül szerzetes testület be ne fogadtassék.

Az 1723. 96. tczikk a kórházi veres csillagu kereszteseket fogadta be; de e szerzetnek szavazata nincsen e honban, kórházi alapítványokat igazgathat, javakat is birhat, de csak zálogkép s a szerzetbe honi ifjakat vegyen fel. Bevétetnek azonfelül a capucinus, irgalmas, servita, sarus és sarutlan carmeliták, paulán szerzetesek és orsolya apácák. Ezen szerzetek mindenike hálás megemlékezésül a király jóléteért évenként tizenkét misét mondani, az apácák pedig elmondadni tartoznak.

Az 1741. 65. tczikk a hajdan magyarországi dömés szerzetet visszafogadja szavazás és ülés nélkül s szintén évenkénti tizenkét miseáldozat kötelme alatt. 1765. 42. tczikkben felvételnek a conventualis ferenczesek szintén szavazat nélkül s egyedül mint kéregető szerzet. A 43. tczikk a Notredamai apácákat fogadja Pozsonyba nemes leányok nevelésére, birtokjog nélkül.

A szerzetesek időfolytában nálunk annyira elszaporodtak, hogy nagy számuk ellen sokan és többször keltek ki M. Terézia alatt, kivált azon szerzetek ellen, melyek egyéneinek

¹⁾ Péterffy Conc. II. 272. l., Katona XXXVIII. 721. 848. l.

kitartása állandóul nem lévén biztosítva, a nép adakozására szorulni kényszerültek. A királynő összeszámitatá őket és Magyar, Slavon, Horvát és Dalmát honban találtatott 3570 kéregető szerzetes, 191 remete és 25 nazarén.

M. Terézia nem a szerzeteket, hanem azok egyéneinek számát vélte kevesbithetőnek; de mivel a 3570 szerzetest oly nagy országra épen nem látta tulságos soknak, jövődre az határozta, miszerint e számot túl ne haladják s ha mégis túlhaladni kellene, annak szükségét és okát a helytartó tanácsnak jelentsék be. A megyés püspök mindegyiköknek a kéregetési helyeket jegyezze ki. A jezsuita *) és az ájtatos rendalapítványokkal el lévén látva, ne kéregessenek. Általában a szerzetesek az alamizsnát csak elkerülhetlen fogvatkozásaik földözésére, nem pedig kicsapongásokra s fényűzésre szedik. A remeték közül, mivel nem épen szabályaik szerint élnek, negyvenkilenczen a megyés püspök által kézimunkára utasíttassanak. A nazarének teljesen eltöröltetnek, s vagy a világba vagy más szerzetbe léphetnek; áldozó papjaik lelkészkedhetnek, ha pedig a magányban maradnak, ujonczokat többé nem fogadhatnak ¹⁾).

A királyné a szerzetek belső elrendezéséhez is látott. Szerzeti fogadalmakat a kijelölt csak mult 24 éves korában vallhat, akár férfiú, akár hölgy; a szerzetbe lépés azonban szabad akaratjában áll. Azon évig minden világi jogaival élhessen, kilépése esetében, tulajdonát elviheti anélkül, hogy a szerzet élelmezési követeléseket tehessen. Gyökeres változásokat foganosított a szerzeti életben II. József. Eddig a magyar szerzetek főnökeik, igazgatóik és társaikkal mindenfelé közösségben éltek, külföldön tartott közgyűlésekre követeket

*) A jezsuitáknak hazánkban lett eltöröltetését illetőleg l. Katona Hist. Crit. XXXIX. 820. l. és igen bőven Kovachich Mercur von Ungarn II. 158. l. — Kz.

¹⁾ Katona XXXIX. 782. l. — Fuchshoffer Mon. II. 203. l.

küldének, külföldről kelle vizsgálókát elfogadniok stb. Ily kapcsolatban állottak például Romával, Németországgal; a szepesi négy machovi szerzetes lelkész, és két ájtatos rendű ház ugyanott Lengyelföldhez tartozott. Rómában mindeniknek volt főnöke. II. József minden ily közlekedésnek véget vetett 1781. felszólítván a magyarországi szerzeteket, valjon akarnak e ezentul magok közt s a külföldtől elváltan egyesülni: mert ezentul csak az imádsági közösség engedtetik meg; a római főnökök semmi egyházi és fegyelmi, annál kevésbé világi betolyást a honiakra nem gyakorolhatnak, kiknek helyébe az örökös tartományok egyikében székelő tartományosok, az illető egyházi főpásztorok, a világiakban pedig a helytartó tanács lépendnek. Belügyeik elrendezésére közkáptalanokat, felső helyről nyert engedelem mellett tartsanak. Külföldről, hová legkisebb pénzüsszeget sem szabad szállítani, mise s más egyházi könyveket hozatni nem szabad. Ezután a római főnökök hatalmát a monostorok prépostjai, apátjai, a szerzet főigazgatói; az ezeket nélkülöző szerzeteknél pedig minden harmadik vagy legfeljeb hatodik évben választandó tartományi igazgatók gyakorlandják.

1782. jan. 26-án költ királyi rendeletnél fogva a camalduli, carthauzi és remete szerzetek, valamint a carmeli, clarissa, capucina és ferenczi apácza kolostorok az egész birodalomban eltöröltetnek. E végre királyi biztosok, a pénz levél s élelemtárak kulcsait magokhoz vevén minden ingó és ingatlan vagyon, egyházi és kolostori butorzat és pinczéről leltárt készítenek: okmányokat kéziratokat vagy ritkább könyveket őrizet alá vettek s a zárda előljárói esküvel szorítottak mindennek pontos bevallására. Szerzetesek és apáczák öt hónapig maradhattak még a kolostorban; ez idő alatt a szerzetesek naponként negyven, az apáczák 30 krajczárt kaptak, a felsők, mint például az apátnő

pedig egy forintot. A kolostorból kiléptökökkel saját butoraikat is elvihetik. A még fel nem fogadottak kapnak 150 ft. és azal négy hét múlva kilépnek. Ha az eltöröltek külföldi kolostorba szándékoznának lépni, útlevelet és 100 ftot kapnak, de évdíjat nem húznak. Ha más honi szerzetbe akarnak lépni, évi díjul 150 forintot, ha irgalmas vagy ájtatos rendbe lépnek, 300 ; az apácák, ha erzsébetiek vagy más oktató vagy nevelő rendűek leendnek, 200 ft., máskint csak 150; világba lépők pedig egyszer mindenkorra 100 ftot kapnak. — A kik egyházi rendbe lépnek, 300 ftnyi fizetést húznak mindaddig, míg egyházi hivatalt nem nyertek. A remeték egyáltalában a remeteruhát 14 nap alatt leteszik, alapítványaikat élvezhetik, ha egyháziak vagy iskolamesterek ; később a kirendelt 14 nap még 14-el meghosszabbíttatott.

E szerzetek, kivált az apácák eltörlésében azon nézet vezérlé József császárt, hogy semmi hasznot nem hajtanak iskolai oktatás, nevelés vagy betegápolás által a polgárzatnak. E szerint 1782. márcz. 2. a pozsonyi clarissák, aztán a kismártoni ágostoni apácák, apr. 10. a budai clarissák ; 9-én a zobori camalduliak ; 15-én a majkiak Fehérvár mellett ; 18-án a nagyszombati clarissák ; 1784. a budai carmeliek eltöröltettek. A megmaradt kolostorokban a harmadrendűek — tertiarii — az 1782. decz. 9. kir. rendelet szerint eltöröltettek. A kéregető szerzeteknek másutt, mint a püspök által kijelölt helyeken kívül kéregetni elfogatás terhe alatt eltiltatott. Eféle szerzetek ujonczainak a közintézetekbeni neveltetésére, míg a kéregetés Magyarországon szabályozva nem leend, a vallási alaphól egyre-egyre száz forint adatik, ha pedig Pozsonyban, Zágráb vagy Egerben tanulnak, 80 ft.

1783. nov. 25. eltöröltetnek a trinitariusok, mert a foglyok kiváltására gyűjtött pénzekkel nem jól sáfárgodtak s a benső fegyelem hiánya s rendetlenség miatt. A fogolyváltási

pénztár és a keresztes barátok vagyona egybeolvasztva, a régi célra fordították. — A szerzetesek felsőségek s a megyei püspök mellőzésével politikai hatósághoz nem folyamodhatnak. A budai ágostoniak helyébe ferenczesek lépnek a vizivárosból s ezek lakát erzsébetiek foglalják el. Pesten, a dömések kiparancsoltatván, lakukat a pálosoknak hagyták, minthogy ezek lakába papnövendékek tétettek. Azonban 1786. a szegény egyiptomi remete sz. Pál dús fiaira is rákerült az eltörlés sora. Az eltörölt szerzetek zárdáiban gyűjtött sok egyházi butor, ruha, kehely s más egyházi edény, valamint a carmeliek nagy képei, oltárai a budai kamrába összehordattak s végre árverés útján adattak el 1786. marc. 10.

Minthogy József császár a szerzeteket lelkészetre használtatta, nehogy az erős karéneklés egészségöknek s így szenvedhetőségöknek ártson, azt mérsékelteni parancsolta s elrendelte, miszerint ily évdíjas vagy kéregető szerzetesek, ha a lelkészi csőd próbáját egyenlőn állják ki másokkal, elsőséget nyerjenek.

1786. nov. 14. a pannonhalmi fő-, 1787. jan. 11—25. a tihanyi, bakonybéli és dömölki sz. benedeki apátságok is eltöröltettek. Így József császár Schwartner szerint összesen 134 férfi kolostort törölt el, melyekben 1269 szerzetes pap, és 275 laicus vala. A megmaradott 152 szerzetes tíz kolostorba gyűjtett. A pálosok és camalduliak évi díjjal a világba bocsátattak. Hat nőzárdát 152 apáczával, 39 laicával, megszüntete. A clarissák öt kolostorában 169 hölgy lakott évenkénti 112,500 ft. jövedelemmel. A benedeki szerzet eltörlésével folyt a lelkésztárba évenként 118,543 ft. a pálosokéval pedig 203,629. A benedekiek személyzete 75 pap és 3 laicusból, a pálosoké 37 szerzetlakban 358 pap és 23 laicusból állott. Az alapított misék száma az eltörölt kolostorokban összesen 47,832.

Azonban a helyreállítás napja nemsokára bekövetkezett.

I. Ferencz király ismert vallásossága és jogszereteténél fogva, 1802-ben a benedeki szerzetet fő és fiókapátságaiban visszaállította, valamint a ciszterci és premontrei szerzeteket is. Mindháromnak kötelmévé tétetett a magyar ifjúságot nevelni, iskolákban oktatni. *)

3. §. *Lelkészet, zsinatok.*

Tartalom: *A lelkészek hiányából származott bajok. — A kath. községek kérelmei a főpásztorokhoz. — Licentiatások Oldh, Pázmány, Lippay korában. — A lelkészet állapota Pázmány, vizsgálataiból. — Jezsuita térítősegek. — Papnöveldek. — Papi fegyelem Forgách, Pázmány stb. zsinatai szerint. — Frank egyházi híres tételek sorsa Szelepcshényi zsinatán. — XVIII. századi zsinatok. — Lelkészet ügye II. József alatt. — Nemzeti zsinat Rudnay alatt.*

Míg a számos székegyházi s monostori tanodák virágoztak, a magyarországi népek lelkészetben hiányt nem szenvedtek; de azoknak megszűnése, és a főpásztorok számának igen gyakori csökkentése árván hagyta ezeket. Forgách bibornok 1611. zsinata e tárgyra vonatkozólag így nyilatkozik: „A magyar egyház legtöbb sebeket vőn a lelkészek hiányából vagy azoknak elégtelen készültségéből. Mert gyakran történik, hogy a nép vagy a szomszéd, többnyire nem kath. paphoz fordul,

*) Mand. Reg. 279. l.; Norm. Res. II. 90. l.; Coll. Kes. Ecol. II. 97. l.; Katona XL. 244. 249. 295. 421. 429. 500. l., XL. 454. l., XLII. 50. l., Fuchshofer Monast. I. 48. l., Schwartner Statist. 121. 133. 392. l. — (Lányi f. h. III. 172—180. l — Kn.)

vagy baromkint élni nem akarván, prot. embert fogad lelkészül. Gyakran a kath. főpap által rendelt lelkész is hihetlen fokra hágó tudatlanság vagy erkölcsi feslettség miatt hűledezni hagyja népe vallásérzelmeit, míg a hittől teljesen el nem szakad¹⁾. „Bezzeg, — így ír Pázmány — elégséges számú papok volnának, kik predikálásokkal taníthatnák a községet: úgy tetszik, szükségtelen volna a Magyar nyelven való Predikációk nyomtatása. De látom az Isten igéjének éhségét: Látom hogy a papok szük-voltaért nem adhatunk mindenüvé egyházi embereket, hanem Licentiatúsokra kell biznia sok helyeket, hogy Postillát olvassanak. Néhutt azok sem lévén, világi bötsületes főemberek (örök dicsőséggel jutalmazandó példával) vagy magok olvasnak, vagy másokkal olvastatnak tselédgyek előtt nyomtatott Postillákat: és, megteljesítvén a Szent Ágoston kívánságát, házok népe között Püspöki tisztet viselnek. Az is szemem előtt forog, hogy a Plebánosok nem egyaránt tudósok: nem is aránt bővesek jó könyvekkel: és így a prékikázció tainálásához sem egyaránt érkeznek²⁾).

A paphiány azt okozta, hogy gyakran magok a községek választottak férfiakat, kiknek felszenteltetéseért főpapjaikhoz folyamodtak. Így cselekedett a lutilai község (Barsban) 1564-ben, midőn egy ifjút, ki a nagyszombati tanodában két egész évet töltött s a kath. szertartásokat tanulta, Oláh érseknek fölszentelés végett ajánlá.

1628. Szent-Miklós, Péter- és Ujfalu lakosai Pázmány érsekhez irt levélben panaszkodnak, mikép a sasvári plebániába keblezve, a lelki szolgálatban tetemes hátramaradást szenvednek.

Még nevezeteseb a kecskeméti katholikusoknak Lippayhoz

¹⁾ Cap. 1.

²⁾ Pázmány Predikációi. N.-Szombatban 1768. V. lap.

1644. irt levele: „Ez alázatos könyörgő levelünk és emberünk által kénszerítetténk kegyes Urunk Ngodhoz mint kegyelmes urunkhoz ez mostany szükséges állapotunkban folyamodunk. Lehet nagyodnak tudtára, minimü szűkölkedésben és fogyatkozot állapotban voltunk egyházi Ember nélkül az Istenben elműjot Gyárfás Demeter Pap kecskeméty plebános Urunk halála előtt való ell mult sok Esztendőkbén, úgy annyira hogy maid inkább minden masod és harmadik esztendőben nagy munká-vall és költségünkejl kellet az Egyházi Ember Keresésben fáradoznunk és így is csak mindenkor találhattunk volna. De hol Esztendeigh hol másféligh is némely időkbén annélkül kellet lennünk, mivel nem találhattunk az kj az mi nyomorult városunkk lelkj Pasztorságára atta s ajánlotta volna magát. It pedigh az mi nyomorult helitünkben kegyes Urunk mint Nagyod jól tudgya, sok külömb külömb féle niavalyakat és haborgásokat kel szenvednünk, az ki kevesen vajunk, kiválképen az többi közöt az Eretnekség hiat: városunktól pedigh tiz és tizenkét mélföldön találtatik az egyházi Ember. Ezokért nagy lelki s testi károkban és fogyatkozokban forgottunk immár sok Esztendőkül fogvást lelki Tanító nélküll. Hogy azért mind ezeket az kárainkat és fogyatkozásinkat Istennek segejtő malasztja által eltávoztathatnánk, az Istenben elnyugot és Boldogemlékezető Gyárafás Pap Urunk halála után szent Ferencz szerzetyben levő böchülletes Paterket hosztunk Varasunkban az hiveknek lelkj szolgálattjokra és akariuk eöket örökösül, varasunkban helihesztetni, azokért Nagdat feienkint Böcsülettel stb. ¹⁾).

Ugy történt, hogy számos helyeken a kath. község csupán mesterének felolvasásával kényszerült megelégedni, szent-

¹⁾ Eredetije a primási levéltárban.

séget s lelki vigaszt a távolabb lakó felszentelt paptól csak ritkán vehetvén. Innen támadott a szokás, hogy a nép oktatására a főpásztorok licentiatusokat rendelének, kiknek felolvasáson kívül még keresztelés, temetés stb. végezését megengedte az 1629. zsinat ¹⁾; lefolytával, ha a szabadalmast főpapja nem ismeré, annak szerénysége s jámborságáról szóló bizoyitványt a szomszéd plebánostul kellett hozni s akkor új engedély adatott. Ilyen licentiatusok már Oláh korában találhatnak, ki azonban szigoruan örködött s eféle szabálytalanságokat nem szeretett. Forgách és Pázmány alatt a licentiatusok rendeztettek. Az 1630. zsinat tagjai közt több licentiatus látható: Köhidgyarmathról Garay György, Páldról Fekete György, Tátról Bernát Orbán, Egegről Ujváry Endre, Farnadról Lirati Benedek, Dunaszerdahelyről Lengyel Miklós, Kürtről Vass Béla, Kemenczéről Sebanovich György, Nagyölvédrol Dobay Mátyás, Kéméndről Bátorkeszy Gáspár, stb. Lippaynak többször idézett emlékirata szerint 1650. táján oly nagy volt a lelkészek hiánya, hogy legtöbb plebániát nős li-

¹⁾ Ob defectum Sacerdotum, aliquibus locis praesertim Turciae tyrannidi subiectis, Licentiat, et Conversi collocantur, qui Catholicam Postillam populo praelegant, vel Sermonem habeant; et necessitate postulante, exercere possint ea, ad quae facultatem concessam habent. Statutum est de istis, ut a vicino Parocho Sacerdote habeant dependentiam: ita, ut vicinus Parochus Confessionis et Eucharistiae Sacramentum populo administret suis temporibus. Licentia autem praedicta non concedatur Licentiat, nisi ad unum annum. Elapso anno, si novam obtinere licentiam velint (nisi aliunde ordinario, aut eius Vicario constititerit, diligentia, et sufficientia Licentiat, a Parocho viciniore Testimonium probitatis, ac diligentiae, vel ipsimet adferant, vel si ob nimiam distantiam, et itinerum pericula impediuntur, Archidiacono transmittant, qui obtentam licentiam ipsis deferri curabit. Ultra limites autem concessae sibi facultatis, non se extendant: sed, prout in Formula Licentiae habetur, illud solum in Baptizando, et aliis functionibus faciant, quod proprium ac peculiare Sacerdotum non esse dignoscitur.“ Péterffy Conc. II. 255. l.

centiatusok által kellett elláttatni ¹⁾. Ekkor Esztergom megyében összesen 68 licentiatus volt, a székegyházi főesperes számlál 3 papi és 12 világi (licentiatus) plebánust, a nyitrai főesperes 49 papot, 2 licent., a nógrádi 6 p. 17 l., a gömöri 2 p. 11 l., a honti 10 p. 22 l., komáromi 6 p. 4 l., sasvári 11 papot, zólyomi 4, tornai 1 l., pozsonyi 62, szepesi 10 papot. Evel tökéletesen megegyez a primási levéltárban levő talán első Esztergom egyházmegyei névkönyv is, melynek végén ez áll: „Ürült plebánia 23, kivéve a licentiatusok plebániáit, melyek közül legtöbbről azt kell mondani, hogy üres, azért, mert legtöbb licentiatus csak annyi jót gyakorol a nép közt, mintha ott sem volna, sőt a lelkek üdvére sokkal kívánatosb lenne, ha ott sem volna.“

A lelkészet állapotára nagy fényt derítenek az ezenkori egyházi vizsgálatok, milyenek Esztergomban s bizonyára egyéb püspöki levéltárakban is találhatók. Mutatványul Draskovich György váci püspök s pozsonyi prépostnak 1634. visitatiójából ezeket közöljük: Divény horvát s német község, plebánosa Turkovich Lőrincz a dögghalál áldozata levén, lelkészt, ki horvát s német nyelven szónokolhasson, nem találhatott, noha a vész folyvást dühöngött; iskolamestere német, de katolikus, a népnek előénekel németül. Offertoriumra a lutheránusok is járnak s nagyon neheztelik, hogy nem temetnek a közsírkertbe; Récsén legtöbb az elpártolt, földesura Keglevich Ferencz kath. létére nem kedvez ugyan a predikátornak, de tisztartója pártolja azt. A katolikusoknak, nincs plebánosok és Jarcsovicz Jakab pozsonyi kanonok helyettes

¹⁾ Tanta est penuria sacerdotum in hoc Regno, ut multas Parochias per Licentiatos uxoratos curare debeamus administrari, qui populo Evangelium legant, baptisent, sepeliant, matrimonia benedicant! . .

lelkészkint hivatalkodik; panaszkodnak ellene, hogy a lelkész hivatalát mindenkor nem teljesíti. Ennek oka, mert kanonokhivatalát is, kivált tízedszedéskor kell végeznie. Chukárdon a német és szláv lakosok három negyede lutheranus; most a helyettes lelkész Janechta János pozsonyi kanonok beszédjein gyönyörködve, otthon maradoznak. A kanonok negyven éves, s nagyon dicsérik beszédeit, miket rögtönözve is szokott tartani, noha keveset tanult; jó és serény férfiú, szereti a bort, ima- s más könyvei is vannak. Caesztének ura Pálffy István a templom pénzét, 400 ft. kölcsön vevé, miszerint Bethlen fogásából szabadulhasson: „visszaadja majd soha napján (ad graecas calendas). Az egykor merő német, most sok szlávval vegyült lakosság lelkésze Loibell Farkas bajor, bölcsészet mesterének czimezteti magát, de keveset jár Aristoteles iskolájába, néha megborosodik. Mestere is bajor, ki szintén nagyon szereti a bort. Ottentál lelkésze Rienlin János bajor, de jó hit-szónok; a sok szláv miatt sátoros ünnepeken szláv papot hív meg s mindig egy forinttal jutalmazza azt. Bogdanócz lelkésze Ripnadi Mátyás igen ájtatos, 50 éves, nem igen tanult; a vészkórban jelesen töltötte hivatalát. Czifferi lelkész Architectoris Pál, eleinte predikátor, most felszentelt kath. pap, jó tudományu s erkölcsű, csakhogy a szónoklat- és társalgásban még néhány predikátori szokás tapad rajta. Csatajon kevés szláv, legtöbb luth. német, predikátora morva Iglórol ide szökött; könnyen lehetne őt kicsapni, ha Pálffy István akarná, mitől amaz tart is; német plebánost könnyű volna nyerni stb.

Segítettek a lelkész hiányon sok helyütt a többi szerzeteseken, főleg ferenczeseken s pálosokon kívül a jezsuita térítőségek, azonban hivatásukat egy helyen bevégezvén, más-hová indultak, pedig a megtérített helyekre állandó lelkész kívántatott volna.

Azért a papnöveldek felállítása s új elrendezése szükségeltetett. Oláh példájára keletkeztek tehát a nagyszombati, a bécsi neveldek Pázmánytól, Lippaytól, a pozsonyi Lósytól, melyekben nemcsak Esztergom, hanem a többi magyar egyházmegyék nevelendékei is kiképzést nyertek; csak hogy mindez kevés volt a naponta szaporodó plebániák ellátására. Például az 1647-ki *Lippay* féle névkönyv szerint Esztergom részére Rómában hat, Bécsben 52, Nagyszombaton a növeldeben 21, növeldeken kívül 2, Pozsonyban hét, összesen 88 ifjú neveltetett.

Összes erejét fejté ki egyházunk a lelkészet fedezésére Szelepchényi, Széchenyi és Kollonich primások korában, midőn a törökök kiszorítottak. Ki kellett akkor monostorából lépnie a szerzetesnek is, és a mezei lelkészet hivatalait végeznie; jezsuita, ferenczes, pálos, s a többi fenlevő szerzetek tagjai sorban a lelkészetre alkalmaztattak.

Eszükség némileg fedezve lévén, főpásztoraink gondjai a papi fegyelem felelevenítésére terjedtek. Azonban sokat és igen sokat kellett tűrni; mit az idők mostohasága a lelkészek életmódjában mintegy meghonosított, azt csak fokunkint lehetett eltörölni. Minél buzgóbb, értelmesb és serényebb főpapja lön valamely egyháznak, annál gyakrabban találkozunk ott zsinatok s vizsgálatokkal. Oláh, Vranich és Draskovich óta csak Forgách Ferencz hirdetett tartományi zsinatot 1611. aug. 1-re Nagyszombatba.

Határozatainál fogva a püspökök felszenteltetés, zsinat és vizsgatartásra szólítottak. A papok öltözetére nézve végeztetett, mikép csak fekete vagy ibolyaszint használhatni; gyanus személyekkel ne lakjanak; csak közel rokon, vagy öregebb nőt tartsanak házaiknál. Gyónást külön és pedig nyílt helyen tartsanak; fegyvert csak út közben viseljenek; engedelem nélkül eretnek, vagy sikamlós könyveket ne birjanak. A 3.

tej. Isten ígéjének serény hirdetéséről és a szentségek kiszolgálásáról szól, hol a két szín alatti áldozás a világiakra nézve tilalmaztatik. Ha a lelkész elhanyagolása miatt hivei egyike elláttatlanul meghal, a lelkész halálosan vét s püspöki büntetés érendi stb. ¹⁾).

Pázmánynak 1628-ki pozsonyi zsinatában végeztetett: az 1611-ki nagyszombati zsinat határozatai különösen a papi nötlenséget illetőleg még karhatalommal is megtartassanak. A főesperesek nem lakoma vagy székdij – cathedraticum – kedveért, hanem egyházi s lelkészi javítás végett járjanak el hivatalaikban, a lelkészeket példás életviseletre szorítsák, azok képzettségét vizsgálják; a tudatlanokat egy helyre gyűjtven tanítsák mind magok, mind alespereseik által. A helynökök, fő és elesperesek néha véletlenül látogassák meg a lelkészeket, mi ezeket példás életben megtartandja. Egy plebániáról vagy megyéből másikba vándorolni a megyés püspök vagy helynöke engedelmé nélkül nem szabad; azért az ezután felszentelendő papok bizonyítványait (formatas) a helynökök magoknál tartassák, s addig ki ne adják, míg az illető más megyébe fel nem vétetett. Káptalanok és más egyháziak pedig eféle bizonyítványokat ki ne adjanak. Minden kanonok jövedelmei tizedét adhatná a növendékek nevelésére. Erdély s felső Magyarország állapota sajnálatos; mert püspökei távol laknak, az illető főpapok tehát juhaik gondviselésére megintetnek. A magyar egyházi ügyek gyorsabb s pontosb vitelére Rómában ügyvivő tartassék, mire a sági prépostságnak, mi helyt megürül, jövedelmeit kérendik ő Felségétől ²⁾).

Ez előzmény gyanánt meglévén, Pázmány 1629. okt.

¹⁾ Péterffy Conc. II. 203. l.

²⁾ U. o. 229. l.

4-én megyei zsinatot hirdetett Nagyszombatba, hová az érseken kívül kilencz püspök, mint Esztergom főmegyei tag megjelent, lelkészi vizsgálókul választottak Nagyszombatban Lósy püspök, érseki helynök, Draskovich, Dubóvszky, Senkviczy, Lippay, Kisdy Benedek esztergomi kanonokok; Pozsonyban pedig Dávid Pál prépost, Nagy György, Schröder Henrik pozsonyi lelkész, kanonokok; Szepesben Hoszútóthy László prépost, Frányafy István, Gretscher Menyhért szepesi kanonokok. Nevezeteseb határozatai ezek: az esztergomi szerkönyv (rituale), a mint az érsektől kiadatott, helyben hagyatik s közhasználatba vétetik; ezenkívül mással nem szabad élni. Ki a husvétii gyónást és áldozást elmulasztja, egyházilag el nem temettetik. Azon töredelmi feloldás, melyet a pap a hatóságán kívülre mond, nem érvényes, következésképen a lelkész csak saját híveit gyóntathatja, kivévén, ha engedélye van. A püspököknek fentartott bűnesetek előszámlálatnak stb. — A lelkészek hivatalba lépése és lemondásáról. — Az 1611. tartományi zsinat szabályai, kivált fegyelmi rendeletei, mint a szertartáskönyv végén kinyomatvák, megtartatnak; azon oltárnál, hol felszentelt püspök misét monda, ugyanaz napon más pap nem misézhet, kivévén a püspök engedelmével; az imaórákat szentül tartsák meg. A hívek protestans helyekre oktatás, kézmű vagy nyelvtanulás végett fiaikat egyházi temetkezés megtagadása alatt nem küldhetik. A szabadalmasok — licentiati — folyvást megtartatnak, de nem önállók, hanem a szomszéd lelkésztől függjenek, szabadalmuk csak egy évre adassék, melynek elmúltával csak lelkészek bizonyítványára ad a főesperes újra egy évi szabadalmat ¹⁾).

Hogy a munkába vett üdvös rendszabályok, miknek

¹⁾ U. o. 246. l.

lelke s megindítója az esztergomi főpap vala, a remélt áldást a megyének határain túl is áraszták, Pázmány 1630. apr. 14-dikére Nagyszombatba nemzeti zsinatot hirdete, melyet maga Pázmány tartományinak nevezte. Arra, mint nemzetire, érsekek, püspökök, apátok, prépostok, káptalaniak voltak hivatalosak. Sokan gyültek egybe, noha a névsorozat ismeretlen; a tanácskozás tárgyaul Pázmány tizenegy pontot terjeszte elő, melyek közt főbbek a trienti határozatok fogadatba vétele s a római breviarium és misekönyv elfogadása és papneveldék felállítása. A római ritus csak azon határozott feltétel alatt fogadatott el, ha a magyar szentek officiumjai is felvétetnek *). Egyéb végzeményei ezek: A püspökök a trienti zsinat szerint két három hónál tovább megyéiktől távol ne legyenek, ha csak azt keresztény szeretet, engedelmesség, vagy egyházi s polgárzati nagyobb haszon nem kívánja. Ez esetben a pápa, érsek, vagy ennek távollétében az idősb tartományi püspök ad engedelmet. A lelkészettel foglalkodó káptalaniak jövedelmeikben rövidséget nem szenvedhetnek. Minthogy a király a főpapi ingó vagyont papneveldék felállítása s fenntartására fordítani megengedte, meghatározatott, hogy készítsék minél előbb társas vasláda, mely a pozsonyi káptalan kincstárában letétetik, kulcsai az esztergomi káptalannál maradván; ebbe a befolyó pénz tétessék, míg tizezeret nem tesz: akkor kamatra kiadassék s a kamatokból taníttassanak a növendékek. Evégre a bibornok bécsi házát engedi át szállásul a tanulóknak. Hogy pedig a lelkészhiányt annál hamarabb és sikeresebben lehessen pótolni: a bibornok átengedi növeldéül nagyszombati saját házát; a többi főpapok pedig magokat és utódaikat bizonyos összeg pénznek évi fizetésére lekötelezék, t. i. a ka-

*) L. erről bővebben: A római ritus behozatala című czikkünket. Magyar Sion III. 401. l. — K.

locsai érsek ígért 100 magyar forintot, Eger 100, Vác 25, Pannonhegy 32, Szepes 100, Pozsony 12, Lelesz 10, Fehérvár 10, Jászó 20, Túrje 2, Pornó 20, Tapolcza 10, Pilis 10, Lébeny és Bakonybél 10, Apátfalva (trium fontium) 8, Lékér 5, Szalka 5, Gyák 5, szent László oltár Pozsonyban 5, a szepesi káptalan 150 ftot; mások éltök végeig de utódaik lekötelezése nélkül ajáltak fel összegeket. A Györmegyei főpapok egy-egy növendéket ígértek eltartani. — A tizedperek világi törvényszék elébe vonatván, rendeltetik, hogy, míg egyháziak közt folynak, a szent székhez vitessenek. — Német- vagy Lengyelországi szerzetesek ne kéregeessenek a egyházi hivatalban ne jár hassanak el, míg az illető megyés püspök vagy helynöknek bizonyítványát elő nem mutatják. — Az egyháziak végrendeleteit, ha törvényesek, a megyés püspök erősítse meg. A végrendelet nélkül elhaltak vagyona, a hitelezők, cselédek, szegény rokonok stb. kielégítése után, kegyes alapítványokra, kivált növendékek ellátására fordíttassék. A főpapok ingó vagyonuk felét neveldékekre hagyni ígervén, méltányos, hogy a kanonokok is hagyják e célra vagyonuk részét; mit meg is ígértek. A megyés püspökök a trienti zsinat határozatai szerint megyei zsinatokat tartani el ne mulasztanak. — Miket az erkölcsök javítására rende a 1611-diki tartományi zsinat, azt a jelen helybenhagyja ¹⁾).

A mult megyei zsinat határozatánál fogva Pázmány az érsek, új megyeit hirdete 1630. okt. 4-re, melynek főhatározatai ezek: 1. Szűret ideje miatt megyei zsinat ezentúl az Úr napja nyolczada utáni vasárnapon fog tartani. 2. Egy gyermek keresztségénél csak két tanu irassék az anyakönyvbe. 3. Ha eretnekek a plébános ellenkezése daczára is kath. templom-

¹⁾ Péterffy Conc. II. 308. 1.

ba temettetnek ; azért ily templomban istentisztelet tartathatik stb*). — Minden ily megyei zsinat végén az érseki ügyész a meg nem jelenőket törvényszék elé idéztetni, elmarasztaltatni kívánta.

Az 1632. marc. 8-dikára kihirdetett tartományi zsinatot Pázmány római követsége miatt, csak 1633. apr. 29. tartatá meg. Főbb határozatai ezek: 1. Megyei zsinatokat a püspökök évenként tartsanak, 2. azon püspökök, kiknek megyéjük a török részekben van, jeleljenek ki zsinattartásra helyet s ha személyesen jelen nem lehetnek mást hatalmazzanak fel. A főpapok, mellőzvéen minden szükségtelen kiadásokat, növeldek felállítására unszoltatnak. A főpapi végrendekezési jogot illetőleg a király és clerus közti 1625-iki concordatum szerint a káptalaniak is így fognak esküdni: „Juro item, quod concordatum cleri hungarici cum S. C. R. majestatis diplomate anni 1625-i contentum observabo, et pro meo posse observari curabo.“ A római ritus elfogadásáról 1630. rendelet megújittatik. A zsolozsmák elmondásakor, mely reggeli ötkor kezdődhetik legalább egy kanonok legyen jelen. Hetivásár vasárnapon ne tartassék. — A lelkészek, ha végrendelettel, vagy a nélkül halnak el, könyveiket és egyházi butorzatukat a templomnak hagyják**).

Dávid Pál veszprémi és Dallos Miklós győri püspökök holta után az 1625-ik egyezmény először alkalmaztatott; e végett Pázmány az illető káptalanokhoz parancsot bocsáta, a kir. oklevél biztosította kiváltság fentartását, s a hátrahagyott vagyion kezelésmódját illetőleg***).

A római ritus behonosítása legnagyobb nehézségre talált

*) U. o. 314. l.

**) Péterffy u. o. 326. l. — Szvorényi Decr. Syn. 68. l.

**) Péterffy f. h. 324. l.

Zágrábban. Az 1633-diki nagyszombati határozatokat a zágrábi papság egészben alá nem írta; kivált a római ritusról szóló czikkelyt elfogadni vonakodott. Azért Ergheli Ferencz, zágrábi püspök, megyei zsinatot tartat 1634. jul. 19. Mindenek előtt a tartományi zsinatok végzeményei felolvasattak, megjegyeztetvén, miként e megye részéről a zsinati követ írott utasítását átlépte. A megye nehézségei és határozatai ezek:

1. Az említett nemzeti zsinat harmadik pontban azt határozta, hogy a megholt főpapok növeldekre fordítandó vagyonsrésze az 1625. királyi oklevél szerint nem általában neveldekre, hanem egy magyar nevelde-re rendeltessék, a horvát megyére legkisebb tekintet nélkül. Természetes levén, hogy valami ezen megye testéből vétetik, az e megye testének javára fordíttassék, a mondott vagyonsrész a horvát megyének zágrábi bécsi, és bolognai növendékházaira fordíttassék annál inkább, mivel a nemzeti zsinat végzeménye ellen Vinkovich pécsi püspök és zágrábi prépost maga s püspöke, meg káptalana nevében órást tőn. Ez ügyben először a primás, s ha ez nem használna, a pápa szólíttassék fel. A római ritust elrendelő 9. végzeménynél a megyei követ, küldői véleménye ellen cselekedett; Vinkovich püspök pedig e megye érdekében ünnepelesen ellenmondott; a több mint négyszázados szertartásokat a jelen zsinat megtartani jónak találja, s ezért a pápa elé járuland. A nemzeti zsinat második pontjára, mely szerint a visitatiót elhanyagoló főesperes, hivatalát s javát veszti, megjegyzik, hogy ily büntetés csak nagy bűnökre szokott rovatni, azért szólíttassék fel a primás a zsinat nevében e büntetés szelidítésére. — A nemzeti zsinat czimzetes püspökökről s egyedül honfiakról szólván, a slavoniai és horvát káptalanokról nem tőn említést; ez iránt kérdeztessék meg a primás, valjon a „magyar káptalanok“ neve alatt oly kevésbé érté-e a slavon és horvátokat, mint a magyar nevelde nevezettel a slavon ne-

veldét. Ez ügyben is a pápa és királyhoz fognak folyamodni. Vinkovich Benedek zágrábi püspök 1642-ben új zsinatot hirdete, melyben a zágrábi szertartás tovább is megtartatni rendeltetik. A primás e zágrábi határozatok ellen intésekkel mitsem nyervén, VIII. Orbán pápához irt, ki a zágrábi zsinat végzéseit eltörölte s a nemzetinek határozatait megerősítette ¹⁾). Azonban a zágrábi székesegyházban mai napig a régi ritus tartatik meg ²⁾).

Helyesebben járt el Lósy Imre egri püspök, a Jászóban 1635. tartott megyei zsinaton. Ebben az 1611. 1630. és 1633. zsinatok határozatai kihirdettetének, különösen: a római ritus valamint az esztergomi, mint érsekmegyei szerkönyv elfogadtatnak. A tojás és tejes ételek pápai engedély folytán bőjti napokon megengedtetnek. Azonfelül az esztergomi zsinatok végzéseinek elfogadtatnak ³⁾).

Pázmány nyomdokát lépven Lósy Imre 1637-ben primás, jövő évben már tart. zsinatot tart, melynek határozatai: 1. A trienti szabályoknál fogva minden magyar püspök hittani prebendát köteles fölállítani hitoktatás végett. 2. tej. szól az Iszteriszeletről. Kalocsa, Zágráb nem fogadta eddig el a római ritust, sőt Győr sem egészen, de a zsinat végeztével ez megfog történni. A lelkész minden ünnepen hiveiért misét tartozik mondani. Ismeretlen, idegen és vándor papok bizonyosság-levél nélkül oltárhoz nem bocsáttatnak. Misét szabad ég alatt mondani tilos; annak ideje hajnalhasadtától déli tizenegyig.

¹⁾ Ergheli püspök sajátlag Pázmány véleményén állott, de a káptalan és a zsinatra hívott lelkészek többségének engednie kellett. Pázmány gáncsolá ezt benne, hogy a kiktől csak tanácsot kellett kérnie, azokat hatorozni hagyta, mire csak a püspöknek van hatalma.

²⁾ Katona Hist. Crit. XXXI. 592. l. — Pray Spec. Hier. I. 79. l. — Péterffy Conc. II. 396. l. — Szvorényi Decr. Syn. 251. l.

³⁾ Péterffy f. h. 336. l.

Egyházi beszéd alatt a templomban soha se mondassék mise; mert ez a hallgató nép figyelmét elvonja, ilyenkor beteghez se vitessék templomon keresztül, a szentség. 3. Szentek, képek és ereklyék tiszteletéről. A kereszt némely tartományokban büntetéseket ostromozására kezd használtatni, mely nagy Constantin tilalma elleni becstelen szokást honunkba nem kell bocsátani; sőt külföldön is eltörlése szorgalmaztassék. 4-er A búcsúról. 5-ör Megyei zsinatokról. 6-or Egyházi látogatásról. 8-or Papneveldekről. A főpapi végrendeletek végrehajtóiul minden káptalanban bizonyos számú kanonokok neveztetnek. 9-er Egyházi hivatalok elnyerése és azokbani székeltésről. 10-er Püspöki törvényszékekről. 11-er A múlt években tartott tartományi és megyei zsinatok határozatai megújítatnak. A hetedik pontban a lelkészek vizsgálja körül Lósy terjedelmesb szabályt rendel. Szerinte a lelkészek megválasztásáról a trienti zsinat reformat. 24. ül. 18. fejez. azt határozza, miszerint a püspök többekből válaszszon, vagy választasson, alkalmast; mely végre csöddöt kellene hirdetni. De Magyarországon ez többi okok közt, a plebániák csekély jövedelmei miatt nem gyakorolható; a papok nagy hiányában a csödvizsgálatra talán nem jönne seukisem; jónak látták tehát a lelkészi kijelöltet külön s magán vizsga alá venni. E vizsgán a kijelölt tartozott megmondani nevét, nemzetét és nyelvi jártasságát, melyben szolgálni képes, szülőhelyét, valjon eretneknek lakják-e vagy sem? tévedéseiket nem szivta-e be ő is? Mily szüléktől származott; „mert a fiu nemcsak apja testének hanem lelkének is mása.“ Törvénytelen származásu pápai engedelem nélkül nem lehet lelkész; van-e academiai, és pedig catholicustól, tanuságlevele? Foglalkodott-e egyházi vagy más hasznos tanulmányokkal; áldozár-e; bir-e hivatalához szükséges könyvekkel, stb *).

*) Péterffy f. h. 358. l.

Lippay György primás nemzeti zsinatra gyűjté a magyar egyháziakat, 1648. sept. 14. Nagyszombatba. Pontjai hetedikében panasz áll, hogy a főpapok az 1625-ki oklevél ellenére nem vagyonuk feléről, hanem az egészről végrendelkeznek, feledvén, hogy felét papneveldekre kell hagyniok; aztán a véghelyekről is megfeledkeznek, miből a világiak panaszt tehetnek, s a király az oklevelet megsemmisítheti; az annyi fáradsággal szerzett oklevélnek majd semmi haszna nincs. A 9. pontban a neveldekről akar intézkedni. Az érsek Nagyszombatban közneveldet szándékszik alapítani, melylyel egyik seminariumot igérté egybekapcsolni. E köznevelde-re fordíttassanak a Veszprém megyei növendékekre a királytól adott óbudai prépostság javai, Lósy érseknek 20,000 ftból álló hagyománya, melyet a király kamatra bir, Nagyszombat váci püspöknek 7000, Lippay érseknek a királynál kamatra levő 7000 ftja, Böythe Miklós vagyona, s az 1630-iki határozat óta a pozsonyi vas-szekrénybe befolyt összeg, továbbá a Telegdyféle hat növendékre tett alapítvány; Poklostóy saági és leleszi prépost, valamint Baksay és Nagy Mihályné alapítványai is. — A 10. pontban az érsek elaggott papok részére Nagyszombatban házat ajánl szerezni. 12. pontban. A magyar nemes családok visszatérítésére tápintézetek felállítását ajánlja. 15. Miután a római curia nem akarja többé a magyar püspököket ingyen megerősíteni; jónak látta az érsek, az annaták elengedése, vagy ezeknek valami kisebb öszvegben megállapítása iránt Rómába folyamodni. 16. Püspökök áttétele károsan hat az egyházra. Jó volna, ha azon püspökök, kik megyével és székkal birnak, ugymint Eger, Győr, Nyitra, Veszprémből csupán az érsekségbe mennének át. Ily átmenetek alkalmával sok per és viszály támadoz a jövedelmek miatt, midőn némelyek a püspöki lakot és várat tisztára kiűritik. A botrányok eltávoztatására ez ügyben a kölcsönös szeretet állit-

hatna fel szabályt. Ezen gyűlésen a jezsuita szerzet a magyar egyházi Rendbe, mint törvényes és hasznos tagja, ünnepélyesen befogadtaték. *Rattkay György* zágrábi olvasó kanonok püspöke és káptalana nevében a Zágráb megyei szokások sértetlenségének feltétele alatt írta magát alá*).

Lippay 1658. jun. 2. új megyei zsinatra gyűjté papjait Nagyszombatba; de határozatai ismeretlenek**).

Borkovich Márton zágrábi püspök négy megyei zsinatot tartat, 1669. 1673. 1687-ben; a negyedik éve bizonytalan. Az elsőnek nevezeteseb határozatai: a mely plebánosnak banyagása miatt hivei egyike ellátás nélkül hal meg, elveszti a plebániát, vagy hivatalától felfüggesztetik. — Segéd nélkül, főleg köznapokon ne misézzenek. — Minden meghalt paptársért gyászmise mondassék. — A mely pap nőkkal tánczol, jövedelmei harmadát veszti. — Elaggott papok intézetére közösen adakozzanak. — Az 1673. zsinat ezeket rendeli: A mely alesperes a lelkész elhunytát a püspöknek be nem jelenti, elveszti az esperesi hivatalt. Meghalt püspököért két gyászmisét mondjanak a megyebeliek, utóda pedig évfordulati napját tartandja. — A közönséges bucsu ne hivassék: rímszka Szpoved azaz római gyónásnak. — Gyanus nőszemélyeket tartani nem szabad. — A bizonytalan évi zsinat határozatai közül nevezeteseb: betegeknel gyóntatás alkalmával mit sem szabad kívánni; máskor is valaki azt tenné, felfüggesztetik hivatalától s bűnhődni fog. Erghely, Draskovich, Vinkovich és Borkovichnak 1669-ki zsinata helybenhagyatik. — Az 1687-ki zsinat pedig ezeket rendeli: hogy a hitujítás elvei konkolykint be ne lopezzanak Horvátföldre, a főesperesek szorgosan ör-

*) Péterffy f. h. 377. l. Szvorényi f. h. 72. l.

**) U. o. 387. l. Szvorényi f. h. 89. l.

ködjének. „Beksinbe már régebben belopóztak: de a predikátorok elűzetésének kieszközlését a püspök magára vállalja, hogy az egyház szeplőtlenül és szennytelen mennyasszony gyanánt maradjon az Üdvözítő színe előtt.“ — Jankovich István ágostai hitvallásra tért s minden intések daczára gyermekeit Légrádba küldötte nevelés végett. Vele e haza törvényei szerint kell bánni, melyből a hittévedés száműzve vagyon. — Az ünnepek megülésében némelyek, mivel nem szabad, nem dolgoznak ugyan, de fuvarat vállalnak; ezt a lelkészek akadályozzák. — A lelkésznek nem szabad szolgálójával egy asztalnál enni vagy vele egy kocsiban ülni; különben először jövedelmi felét, másodszor egész évi jövedelmét, harmadszor plebiániáját veszti. Ugyanazon emeletben sem szabad a lelkésznek nőekkel lakni; azért egy év lefolyta alatt vagy új emelet vagy más, távolabb eső hajlék építtessék a nőcselédek számára. *)

Széchenyi György kalocsai érsek és győregyházi igazgató is zsinaatra gyűjté a győri clerust 1697 ben; de végzeményei ismeretlenek.

1675. máj. 1. Pongrácz György váczai püspök a lelkészeket, papokat és a licenciatusokat vagy félpapokat, mint a törökök hívták, az érsek engedelmével, sz. Benedekre hivta össze, mert neki — vallomása szerint, — saját megyéjében arasznyi földbirtoka sincsen. Azonfelül még a török pasa részéről is kívántatott ebbeli engedelem. A püspök látván, mikint a török hatóságok az engedély adásában késedelmeznek, sőt vonakodnak, azt üzenté a pasának, hogy amely meghívott lelkész meg nem jelenik, hivatalából kimozdítja. Ily rendszabályt rendszerint a helységek ürülése szokott volt követni, a népet egyedül lelkésze jelenléte és vigasztalása tarthatván meg

*) L'éterffy f. h. 393. l. — Szvorényi f. h. 269, l.

a török birtokban. Az engedély a budai pasától megadatott, ki a lelkészeket útlevelekkel is ellátta új Galgócra (vagy Leopoldvárosba), hol a püspök a gyülekezetet tartani szinlelte, attól félván, ne hogy Benedeken megrohantassanak. Megjelentek pedig Csáke Mihály ecsegi lelkész s püspöki helynök, Szarka Miklós pesti alesperes, Terenyey István vagy Bendő nógrádi esperes atyák, más nyolcz plebános atyák és tizenegy szabadalmas. A hitvallást püspökük hallatára letevén, a nagyszombati határozatok olvastattak fel, s fogadtattak el. Módosításul határoztatott, hogy mivel a török részeken, hol lelkész van, nincs mindenütt templom is, s templomépítésre egyedül nagy díjjal nyerhetni engedélyt, a lelkészek azon legyenek, hogy némely magánháznál kis lak épüljön az istentisztelet méltó megülésére s ha ez sem lehetséges, a háznak, hová a hívek gyülekeznek, falait elébb szentelt vízzel meg kell áldani. Vác megyében a török uralkodás alatt tizenhárom ezer katolicusnak vala tizenhárom lelkésze és harminczkét szabadalmasa. Sanyaru volt életök és veszélyteljes, nem lévén többnek közölők csak mindennapi kenyerők sem. Maga a püspök, mint esztergomi prépost a főkáptalanban tartzkodott. *)

1682. nemzeti zsinatban a jelenvoltak a francia clerus tételeit kárhoztatták, mit különösen Bosuet Jakab francia püspök vett rossz néven és érzékenyen nyilatkozott ellene *)

Az 1690. zágrábi zsinat határozatai ezek: A cath. hit egységéről s a hitbeli tévedések kiirtásáról. Valaki Isten el-
lensége, úgymond, az igaz hívő fejedelméhez, mint Isten helyetteséhez, hív nem lehet. Képek s templomok ékesítéséről, ünnepek megülése s a böjtölésről. Az ünnepek rendes megtar-

*) Péterffy f. h. 397 l. — Katona XXXIV. 230. l. Vác megyei névköny XV. l.

**) Péterffy f. h. 438 l. — Szvorényi f. h. 99 l.

tása miatt a zsinat a királyhoz határozott folyamodni, hogy a görögöknel is hozassa be az új naptár használatát. A szentségszolgálas míg a zágrábi szerköny kinyomatik, az esztergomi szerint fog végeztetni, hogy egyezés legyen az egyházak közt, kivévén a zágrábi székesegyház ősi szertartásait. *)

Patachich György bosnya püspök 1706-ban Diakovárba gyűjté megyéje papjait, e zsinat végzeményeiből világos, hogy a megye helyreállítása sok nehézséggel járt, midőn például azt határozza, miszerint szentséget szolgálni vagy gyóntatni püspöki engedély nélkül nem szabad; vagy a lelkészeknek idegen plebániában hivatalkodást tilt. A fentartott bűnesetek közt a bűvészet is előfordul. Nyilvános vezeklés csak nyilvános bűnökre róható. A falvak templom emelésére szoríttassanak, „mert ezentúl magán házakban misézni nem szabad.“ A nőnek mintegy áron vétele, eltöröltetik s a lelkész, oly párt, hol a férfinak a nőért, tíz forintnál többet kelle fizetnie, egybe se adjon. — Minden lelkésznek legyen két könyve, a keresztek és a házasulók feljegyzésére **).

Az 1716. nagyszombati nemzeti zsinaton, az ozman hadi segély megajánlásának ügye tárgyalatott. — Eszterházy Imre tartományi zsinata, 1734-ben üdvös határozatokat szabott az egyes plebániák, lelkészek, vallásosság stb. ügyében. A lelkészet, általában az egyház ügye II. József császár alatt fontos változásokon ment keresztül.

A magyar egyház 1776. év első napján Batthyányi József primásban oly főnököt nyert, ki szabadságának mentője s a kath. vallás hű őre vala. És valóban II. József rögtönzött rendeletei ügyes főnököt kívántak a primatiában, hogy ma-

*) Péterffy f. h. 404 l.

**) Péterffy f. h. 409 l.

kacs ellenállással a fejedelmet ne sértse, gondatlan engedékenységkel pedig az egyházra ártalmat ne vonjon.

Elhalaszthatlan javítást kívánt a plebániák ügye. A népnek erkölcsi és vallási nevelését különösen a plebániák terjedelmessége hátráltatá. Történt több helyen, hogy vasárnap s ünnepeken istentisztelet és keresztény tanítást vagy elmulasztani végképen, vagy távol fáradalmas úton kelle keresni; mi a hat nap hevét és súlyát kiállottnak nehezére esett. József császár oly plebániák széttagolását és helyi káplánságok s új plebániák felállítását vevé célba, mi a földes urak s leginkább az adózó nép terhelése nélkül nem lehetvén, azon módját találta, hogy a hajdanta szükséges, jelenkorban pedig nélkülözhető monostorokat, eltörlé s összes javaikból a vallási alapot (*fundus religionis*), mely lelkészstárnak is neveztetett, létesíti azon modorban, mint a tanulmányi alapítványt, az eltörölt jezsuiták s némely apátságok jószágaiból szervezte s milyent már III. Károly hozott létre*).

De nagyobb jelentőségűek voltak II. Józsefnek 1781-ki rendelvényei. Ezek központjai: 1. a honi szerzetek külföldi felsőségtől függetlenek, önálló testületet képeznek s a helytartó tanács és püspöki hatóság alá rendeltetnek. — 2-or a pápai iratok királyi „placet“ nélkül el nem fogadtatnak. 3-or a pápai „*In caena Domini*“ kezdetű bulla eltiltatik; házassági akadályokban püspök által is kiadható a felmentés. 4-er Az „*Unigenitus*“ bullának ereje s használata megszüntettetik. 5-ör A bécsi könyvizsgáló intézet által helybenhagyott könyvek szabadon olvashatók.

Az 1781. okt. 12-én kelt rendelet a placet kellékét a papának püspökerősítő bulláira is, az azokban foglalt püspöki

*) II. József oklevele Katona Hist. Crit. XL. 35. l. — Fuchshoffer Monast. I. 47. l.

eskü miatt kiterjeszti és csak akkor igéri a placet megadatását, ha a mondott eskűminta a fejedelmi tekintély s tartozó hódolattal megegyez; annál fogva rendeli: a kinevezett püspök, mielőtt római megerősítése megérkezik, a hűségesküt a nádor vagy országbíró kezeibe, a helytartó tanács két idősb tanácsosai jelenlétében tegye. *)

A magyar főpapok ily szerkezetű eskűmintát el nem fogadhatván, Batthyányi primás mindent elkövetve valami módosítás elnyerésére, mint végre el is nyert. Azon feltétel alatt, miszerint ezentúl az apostoli széknek semmi hűségesküt ne tegyenek. **)

*) Ez eskűminta így hangzott: „Ego NN. juro Deo omnipotenti, ac serenissimo et invictissimo stb. velut meo unico, legali supremo terae principi ac domino in fide et honore meo spondeo, quod ego, ut fidelis vasallus et subditus, in adeundo nunc per me archi vel episcopali munere, nec ipse aliquid factururus, nec scienter fieri admissurus sim, quod suae Majestatis augustae personae aut ejusdem augustae domui et statui publico, vel vero supremae regiae terrae principis potestati quaecunque demum ratione, directe, vel indirecte, in se ipso, aut quibuscunque demum inde nascituris sequelis, noxium aut adversum esse possit: prout etiam tenore praesentis juramenti, voveo et promitto, quod ego omnes summi terrae principis ordinationes, dispositiones et mandata, sine ulla consideratione, aut exceptione fideliter exequar: non minus eadem per omnes mihi subjectos quam exactissime exequutioni mancipari faciam: ac illos ad eorundem adimpletionem pro eo, ac teneor, debite adstringam: ac generatim honorem commodaque altaefatae suae Majestatis, statusque publici quantum in potestate mea situm erit, in omnibus occasionibus tuebor ac promovobo Sic me Deus adjuvet “

**) A megváltoztatott eskűminta ez: „Juro per Deum immortalem, et promitto sacrae caesareae Majestati regi meo, quod fidelis vasallus, et subditus suae Majestati quoad vixero perseverabo; quoad altissimum ejus servitium statusque salutem, ac bonum quantum pro viribus potero in conformitate regni legum semper promovebo; nec consilio neque opere quicquam tentabo, aut moliar, quod illegale et suae Majestati, aut status bono, quaecunque ratione praejudiciosum esse possit; quoad potius, si quicquam hujus generis molitionum, aut consiliorum mihi innotuerit, illud Majestati suae sacratissimae genuine et fideliter statim aperiam. Ita me Deus adjuvet, et sanctum suum Evangelium. (VI. Pius látogatása után azonban a császár 1782. máj. 17. a pápának teendő hűségesküt is megengedé de a királyi után.

Az 1782-iki kolostor eltörlő rendeletek a lelkipásztorkodás alapítványát tetemesen nevelték. Ez alap és más egyházi közügyek igazgatására, mennyire ez a királyt, mint a magyar egyház fő védurát illetheti, egyházi választmány nevezete alatt a helytartó tanács kebelében külön tanácsot alakított, melynek czélja egyedül a Religio fentartása és terjesztése; körébe a római görög kath. egyházra vonatkozó következő tárgyak kezelése soroltatott: 1-ör mi az egyházra nézve a törvényhozott illeti, t. i. egyházi közügyi rendeletek kidolgozása s módosításai. 2-or a püspökségek alapítása, felosztása, eltörlése, egyesítése, plebániák, kerületek külföldi megyéktől elválasztása; 3-or az apostoli székkeli ügyek. 4-er püspöki hatóság alóli felmentések, egyházi végrendeleti kérdések; Rómába vagy külföldre pénzvitel; házassági felmentések ügye, kegyuri s templom ellátási kérdések; lelkészi pénztár, zárdák, templomi és kegyes alapítványi ügy; királyi placetérti folyamodások; ünnepélyes fogadalmi fölmentések, bucsujárásai, meneti, mindenféle ájtatossági, csudaképi stb. visszaélések; a szerzetek bel fegyelmi s igazgatási szerkezete; az egyházi fenyték világiakrai alkalmazása; a valamely helyen mondandó misék száma, lelkészi stola díj megálapítása: szóval, minden a római vagy görög kath. világi s szerzetes papságot és templomokat, kegyes alapítványokat illető, az egyház világi java, jó rende, nyilvános csende és külfegyelem és istentiszteletre vonatkozó ügyek kivéve egyedül a hit dogmáit, a szentségek szolgálatát s az egyház belfenyitékét. A választmány elnöke Batthyányi primás s egyházi elfoglaltsága esetében, helyetteselnöke Csáky János tárnok. A papság czélszerűbb és mindenoldali kiképzésére közneveldeket rendelt Budán, Kassán és Pécsen. Egyházi nagyobb rendeket csak tanulmányvégzetteknek adhatni; a tanulókat templomi segédletre alkalmazni nem szabad; e czélra szükséges számú papok tartassanak; az intézetekbe csak tehetséges

és alkalmas egyének küldessenek; a görög kath. püspök az olyanok nevelésére pazarlott költséget megtérítendi; a szerzetesek, ha lelkészetre alkalmaztatnak, püspöki vizsgálat alá tételnek. A pesti egyetemenél, mert Budavárból oda tételék át, a hittani kar Pozsony, Eger és Zágrára osztatik fel, hol mint nagyobb intézetekben, kivált a pozsonyiban, növendékek tanítatnak; ennél fogva a győri, pécsi, nagyváradi hittani iskola megszűnik, a hittani iskolákkal mindenütt a bölcsészeti tanulmányok össze kapcsoltatnak. Ez által a nagyszombati, győri és kassai akademia megszűnendett. A egyházi jogtant más mint világi ne tanithassa; az iskolák nyitva állanak vallási különbség nélkül minden ifjunak; az oktatók megválasztásában egyedül a tehetség fog határozni, nem pedig a hitfelekezet. A bécsi pázmányiak Pozsonyba, a szentborbályai görögök Egerbe vándorolnak. Pozsonyban Szabó Endre esztergami kanonok növeldei, Riczinger György pozsonyi kanonok pedig akadémiai igazgató lön; a növendékek száma 1784-ben 424-et tőn ki, kik közt számos szerzetes volt, de kevés tért szerzetébe vissza, a lelkészetre alkalmaztatván magokat különféle megyékben.

Hogy a trienti zsinatnak az egyházi javadalmak betöltése körüli határozata teljesedjék, 1784-ben azokat csőd útján rendelé betöltetni, a három vizsga után jelesnek talált egyént a megyei püspök ajánlandja a kegyurnak választás és kegyuri ajánlás végett.

Az egyházi fenytő törvénykedés ítélete mielőtt valakire kimondatnék, ő felségével közöltetik. Ha fenytők alóli felmondásokban a püspök intézkedni nem bátorzkodnék, Rómába királyi „placet” mellett folyamodhatik, kivéven, ha egyedül benső bírószéki ügy forogna kérdésben. Kiszolgált vagy gyengült papok eltartására a vallási alapítvány fejenként 150 for., ha pedig örültségbe esvén, különös szolgálatot nem nél-

külözhetnek, 200 forintot fizet. Keresztelési díj és házszen-
lés — colloda — eltöröltetik.

1785-ben a növendékpapság Zágráb s Egerből Pestre
vitették, a pálosok zárdájában vevén szállást; tanulmányi sta-
diuma öt évig tartandott; minden megyében nevelde állítatott
fel, hol a kitanultak lelkészetre képeztessenek. A ujan alapi-
tott lelkészek illetéke 300, a helyi káplánoké 230, a segéd-
papoké pedig 150 ftban alapítatott. Az utóbbiaknak 90 ftot
kelle élelmezés fejében a plebánosnak adni. *)

II. József uralkodása első három éveiben kétszáz hetven
rendelvényt bocsátott ki; e rendszabályok czélszerű vagy
céltalan voltáról hallgatunk, csak azt jegyezzük meg, mint
rázták fel légyen ez ujitások az eddigi szokáson bókével élő
kedélyeket. A két érsek a főnebbi öt pontból álló rendelete-
ket püspökeivel közölvén, alázatos feliratot határoztak kül-
deni a császárhoz, melyet a többi nevében Batthyányi primás
átnyujta. Az első pontra nézve, nem láta a bibornok módot,
mint lehetne a szerzeteseket az engedelmességi fogadalomtól
törvényesen felmenteni, miután ezt egyedül azok tehetnék,
kik őket a fogadalom által megköték. Engedelmeskedni ké-
szek, ha lelkiismeret bántalma nélkül a parancsolat gyakor-
lati kivihetőségét látják. A másodikra nézve, megnyugod-
tak. 3-ikra az „In caena Domini“ bulla miatt mély csend
van mindenütt, mely e rendelet által csak zavartathatik. A
házassági akadályokban felmentés, melyet Róma eddig adni
szokott, minthogy a házasság érvénye s ezzel összekötött
örökölési, nemesi stb. jogokkal karöltve jár, szükségképen or-
szágos tanácskozás tárgya. 4. Unigenitus bullát a szász bibor-
nok primás már elfogadta s reá ezen, Quesnell tévedéseitől

*) Collect. Res. Eccl. I. 1, 132, 139, 119, 327, 309, 318, 329, 325,
344 l. — Katona f. h. 365, 370, 376, 429 l. — Belnay Fragm. II, 75 l.

ment hazában, hála az égnek, szükség nincsen : de dogmatikai tartalmánál fogva, minthogy a francia, spanyol, olasz, német érsekek, püspökök elfogadták, azt a kath. egyháznak visszautasítani nem szabad. Az 5-re nézve a magyar clerus a bécsi censura ítéletébe annál kevésbé nyugodhatik meg, minél bizonyosb, hogy a császárilag eltiltott jansenféle elveket ajánló könyvek magában Bécsben árultatnak.

József császár erre röviden ezt felelte : a kiadott rendeletek vissza nem vonathatnak s minthogy a császár szándékától távol vagyon, alattvalói lelkiismeretét terhelni, valaki azokat nem teljesitheti, szabadságában áll hivatalát letenni s ki is vándorolni az örökös tartományokból.

Annálfogva a rendeletek erőben maradtak, sőt a római felmentések körül a titkos házassági akadályokra is, hol azelőtt álnév alatt maradván a kérők, a római poenitentiaria felmente, kiterjesztettek. De 1782. aug. 10. rendelet szerint a „placet“ alól kivétettek. Általában minden Rómából származó egyházi czimek és kitüntetések csak királyi helybenhagyás mellett fogadhatni el : az eddig nyertekre is, további használhatás végett királyi megerősítés szükséges.

II. József rendelvényeiből csak azok birnak erővel, melyeket az 1790., Batthyányival egybegyült clerus megtartott s az egyházmegyéekben kihirdetett.

Midőn a francia világháboru elviharzott, szomoruan állt a vallásosság és erkölcsiség ügye. Már nem hitbeli tévedések, vallási vitázatok, hanem vallástalanság és közönyösség kezdte az egyház beléletében rágódni. Feldulva pedig az alap, az épületnek is, mely az erkölcsiség, le kell omolnia. Ezen szempontból indult Rudnay Sándor érsekprimás, midőn 1822-ben nemzeti zsinatot hirdetett Pozsonyban. Erkölcsi javítást szándékozza létre hozni a népben ; de megkezdeni az oltár szolgáltaiban. Arról már Somogyi püspöknek az apostoli királyhoz inté-

zett iratában sok a panasz, melyet a fennemlített primás isméttele, a zsinat tarthatására királyi engedelmet kérvén s megnyervén és pedig királyi biztos jelenlétének szüksége nélkül, mint az érsek Magyarország főpásztorai iránti magas bizalom jelének hirdete a meghívó levélben.

A lábra kapott erkölcstelenedés és hitetlenségeknek a népben, az egyházi fegyelem hanyatlásának a clerusban, korlátozására; az ősi hit, jámborság és erényesség feltámasztására leghatósbb eszközökül a primás javasolására az apostoli király következő nyolcz pontot tűzé ki tanácskozás végett; 1-ör „A sülyedett erkölcsiség, különösen a papi és szerzeti, valamint a tanuló ifjusági fegyelem megújítása 2. Egyforma oktatási rendszer behozása az egyetem s püspöki tanodáknál. 3. A hittanulmányi oktatók közti viták megszüntetése a pesti egyetemenél. 4. A szerzeteknek magyar egyházi alkotmányhoz illeszthetésének módja. 5. Káldy szentírás fordításának vizsgálata s kiadása. 6. Tíz magyar áldozárnak a bécsi hittudományi főintézetnél leendő eltartására szolgáló alapítvány megszerzése. 7. Az eltörölt szerzeteknél alapított s jelenleg a vallási alap s lelkészek terhére eső misék összevonzása. 8. A szentszékeknek országos törvények melletti szabályozása. A zsinati határozatok, mielőtt kihirdettetnének, felsőbb helyre áttekintés végett felterjesztetni rendeltettek.

A nemzeti zsinat tartását megelőzők némely megyei zsinatok. Erdélyben Szepeszy Ignác püspök azon évi apr. 13. gyűjté egybe clerusát Károly-Fehérvárra, hol öt nap alatt három osztályu törvények hozattak; 1-ör a püspök, káptalanikak, apátok, prépostok, fő- s alesperesek, lelkészek, oktatók s minden egyházi emberek tisztéről; 2-or a négy recepta vallás szabadságáról, templomépítés, feldiszítésről stb. 3-or szentszéki eljárás, rend s egyéb szabályairól. Nevezetes pedig az, hogy VIII. Pius pápa 1820. marc. 25. kelt körlevelének elle-

nére, de Erdély honi törvényeinek szellemében Szepesy kihirdeté, miszerint vegyesházasságban a gyermekek az atya, a leányok pedig az anya vallásában neveltessenek.

Előleges megyei zsinatok tartása után, *) 1822. szeptember 8-át megelőző napokon Pozsonyban 82 egyházi, érsek, püspök, apát, prépost, hittanár stb. megjelent. Gyűl helyül szolgált az egykori jezsuita egyház. Minden ülést a trienti zsinat példájára, a Szentlélek felhívása, miseáldozat s valamelyik püspök beszéde megelőzött; mindent az egyszerűség, méltóság és ájtatosság szelleme longe körül. A zsinat ideje alatt, mely sept. 7-től octob. 16-ig folyt, a pápa teljes bucsut ada mind azoknak, kik Pozsonyban a zsinat szerencsés folytatása, a kath. egyház emelkedése s a hittévedések kiirtásaért buzgón imádkoznak és a szentségeket felveszik.

A zsinati tárgyak háromféle gyülekezetben, mint a magyar országgyűlésen szokás, megvitattak. Először a primás lakában saját választmányok dolgoztak törvényjavaslatokon, mik aztán a primás elnöklete alatt gyűlésileg újra megvitattak s végzeményi alakba öntettek; végre templomi ünnepélyes, sajátlag zsinati ülésben felolvassa s kihirdetve szentesítették.

Első gyűlésben, mely az első ülés tárgyait vala kitűzendő, Jordánszky kanonok előterjesztésére a magyar clerus a königsbergi porosz egyetemnek a katolikusokra fogott valástétele ellen tiltakozott. Szeptember 8-án tartatott az első ülés, melyet az ország primása ünnepélyes istentisztelettel, a zsinat tagjainak áldoztatásával s alkalmi beszéddel megnyita.

Láng János egyik zsinati titoknak a szószékből kérdező

*) Mi csak a főnebbi erdélyit ismerjük. Rendeletei ki is nyomattak ily czim alatt: Statuta Dioec. Transylv. a. 1822-die 17. Apr. in Synodo dioec. publicata et concordibus votis adprobata. — L. Lányi f. h. III. 90. és Cherrier. A magy. Egyh. Tört. 570 l. — Kⁿ.

az egybegyűlt atyákat, valjon tetszik-e nekik e kitzűzött napon megnyitni a zsinatot? Mire egyetemes: „Tetszik“ válaszoltatván a trienti „de residentia“ határozat, mint a régi magyar nemzeti zsinatoknál szokásban vala olvastatott fel s ezt a trienti vallástétel elmondása követé. A főnebb említett königsbergi rágalommű ellen újra tiltakoztak*).

Második ülés volt sept. 29-én. Zsinati beszédet tartá Eszterházy püspök. Káldy magyar fordítása újra kiadatni határoztatott: de benne az újabb nyelvtani javítások nem a szövegbe, hanem a lapszélre tétetni rendeltettek. A bécsintézeti tiz papi alapítvány majdnem általános ellenzésre akadott; kivált Vurum püspök, attól tartott leginkább, hogy a belőle kikerülendő igénydús, vérmes reményű egyéneket nehezen fogja az illető főpásztor mindenkor kielégíthetni; de a primás kijelenté, miszerint aziránt a királynak immár szavát is adta, s maga részéről 3000 ftot ajánla fel, mi helybenhagyatott; de további adakozás helyett a zselizi apátság és kaposfői prépostság javait határozták kérni a királytól.

A Jahn által felállított elv, miszerint a bibliai kifejezések értelmét a szavak használata s a nyelvszokás határozza meg; mint mindenütt, hol érdeket gerjeszte ez ujság, úgy Magyarországon is két pártot alakíta, melyek képviselői a pesti egyetemenél Tumpacher József győri kanonok, és Alber János ájtatos rendű, tanárok valának, amaz Jahn barátjai, ez elleneseihez tartozván. Vitájok Rómában is figyelmet gerjesztett. Tumpacher még a zsinat kezdete előtt halt el s így kibékülés nem eszközölthetett. Határozattá lön, miszerint püspöki válaszmány a primás elnöklete alatt az előadási iskolakönyvek lajstromát kidolgozza; az új tanárok a trienti hitvallás tételére köteleztetnek.

*) L. Jordánszky de haeresi abiuranda czimű művét. (És Fábíán István a magyar átokminta M. Sion IV. 881. l. — K.)

A zárda ügyben a Vurum elnöklete alatti választmány igen sok hasznost, kívánatosat javasolt, mit az ülésben királyi és pápai helybenhagyás feltétele alatt elfogadtak.

Október 6-án tartatott a harmadik ülés, Kopácsi püspök beszéde mellett, mely után a püspökök az oktatási rendszernek egy alakba öntéséről tanakodtak. Második tárgy az egyházi törvényhatóság ügye volt. A válaszmány dolgozatából az első 14. szakaszt elvetve, a többi harminczat új feldolgozás végett Kluch nyitrai püspöknek küldé meg, halála esetére pedig Kopácsy Józsefre bízta. Az alapított misék tárgyában ki nyilatkoztatták, miszerint azokat egybevonni szükségtelen, minthogy a fennlévő vallásalapítványi tőkék kamatja elégséges egy énekes misének egy forintjával, kis misének 30 krajczárjával jutalmazására, mely feltétel alatt azt a magyar lelkészek szívesen elvállalják. Elhatározták tehát ő Felségéhez folyamodni, hogy a 300 váltó forintnyi illetményt a lelkészeknek minden alapított misemondási köteleztetés nélkül biztosítsa.

Az erkölcsjavítás ügye az utolsó ülésre halasztatott. A római naptár használata a görögöknél elrendeltetett.

Október 15-én tarták az utolsó ülést. A kalocsai érsek már a köz gyülekezetben panaszkodott az erkölcsök romlását a népben, az ifjuság és a clerusban. A clerus erkölcsi javítására különös figyelmet fordita a zsinat, azt ajánlván a püspököknek, miszerint háztartásuk, asztaluk s minden állapotukat apostoli egyszerűsége alkalmazni ügyekezzenek. Isten ígését önmagok hirdessék, megyei zsinatokat gyakrabban tartsanak, egyházaikat legalább minden másod évben látogassák. A váradi püspök az egyházi javakat az egyház hasznára fordítatni sürögölte, a rokonok felsegélésére pazarlásokat igen roszalá s egyedül a szűkölködők felsegélését hagyta helyben. A káptalaniaknak, a lelkészeknek hivatalaik serényebb teljesítése javaltatott; iskolába járás szószéki oktatás dogmákban

is, imaórák elmondása és évenkénti magányba vonulás, szoros kötetlenül tüzetett ki. A növeldekben a bölcsészeti előadása is elrendeltetett, hogy az ifjak annál rorolatlanabbul léphessenek az egyházi pályára. A pesti egyetemnél még ötödik hittanulmányi év fog alapíttatni.

Ezekután a végzemények felolvastattak s a zsinat véget ért. A nagy munka be lön végezve és a magyar egyház főpásztorai azon boldogító reményben, hogy gondos munkálataik, melyek foganatba vételét a kalocsai érsek jövendölése szerint sok és nagy akadályok hátráltatandják, gyümölcsözni fognak, szétosztottak *). — E zsinat rendeletei, mert a kormány megerősítését meg nem nyerték, foganatba nem vétettek.

1848. aug. elején a püspöki kar Pesten egybegyűlvén, Esztergomba nemzeti zsinatot tűzött ki ez évi sept. 24-kére, vagy ha az országgyűlés ez időn tul tartana, befejeztetésének 28. napjára. Egyszermind e zsinat tanácskozmányainak alapjául 25 szakaszt bocsájtottak ki, oly czélból, hogy azok megyei zsinatokon vagy tanácskozmányokban addig is előlegesen tárgyaltassanak. Azonban e zsinat a közbejött válságos események folytán meg nem tartathatott.

*) Nachrichten und Bemerk. über d. ung. Nat. Syn. 1822. Acta Deput. Syn. 1822. kézirat. Katona f. h. XLII. 103. l. — (Bővebben Lányi f. h. II. 190, 205—220, 222, 231, 238, 248—249. l. III. 58, 63, 76, 85, 89, 96. l. — *Kn.*)

4. §. Istentisztelet.

Tartalom: *Isteni tisztelet helyei és szereinek megfertőztetése a hitújítók s törökök által. — Vasárnap megütlése; — Új ünnepek, — azok kevesbitése. — Egyházi menetek. — Szent mise és beszéd. — Szerkönyvek.*

A kor hullámzásai mint minden más ügyre, úgy az Istentiszteletre is hatottak, a hiujítás ebben is változásokat tön, de melyek a katolikusok istenszolgálatára módosítva nem, legfőlebb élesítve hatottak. Egyébiránt az isteni tisztelet szere, templomok, kápolnák, oltárok, képek, keresztek, szentszerek s öltönyek, a hadi mozgalmak veszélyei alatt tetemes kárt vallottak vagy végképen elrontattak. Rosz vallási épülést nyert a nép, midőn látta, hogy némely heves hithirdetők mint pusztítanak el képeket, mint rongálnak templomokat s illetlen önviselettel megfertőztetik azokat. Templomok birtokáért ugyan egy közösség lakosai közt a legbotrányosb viszályok uralkodtak. Isten házaiból a dúló csoportok gyakran istálókat csináltak, kelyheket közönséges pohárul, szent olajt fegyverek tisztítására, egyházi ruházatot saját javokra használták ¹⁾. Bodó Ferencz szapolyai hadvezér Eger bevételénél, a templomba menekülteket agyonütteté; a ruhatárból az egyházi öltönyöket, kamukákat lovára terítette s diadalmenetben lovagolt Egerbe ²⁾. Később 1596-ban berontván az öreg vári templomba a törökök, azt halomra dönték s helyébe kis mecsetet építettek. Másutt azonban keresztes templomokból az ozmanok várakat, erődítvényeket, helyeket készítenek, miket közfájdalomra még keresztény jobba-

¹⁾ Fridrich Hist. prov. Salvat. II. 86. 1.

²⁾ Katona f. h. XX. 217. 1.

gyok emeltek, ilyen volt az aradi és sok más. Sok helyen, főleg a török birtokban magán lakok voltak az istentisztelet gyűlhelyei, mit a helyreállítás korában sem lehetett egyszerre eltörölni, mint például Bosnya megyében. Újan épült házakat miseáldozattal szoktak megszentelni, mit a főpásztorok gondosan iparkodtak eltörölni. Sokszor megtörtént, hogy a lelkész és a hívek csekély kamrában szolgálák az Istent. Az egyházi felsőség később e bajon azon rendelkezéssel segített, hogy más alkalmas lakhelynek részét istenszolgálat tartására avatta; az Ur teste többnyire vas szekrényben őriztetett; egyébiránt ily házaknak minden tisztelet megadatott; ezek s általában templomok közelében lárma, adásvétel, korcsma tiltva volt*)

Vasárnap, ünnepek szentül tartása elhanyagoltatott; voltak községek, hol a napok közt alig tudott valaki különbséget tenni, kath. népek is a gazdatisztek által robotra kergetve, az ünnepről ritkán tudnak ¹⁾, noha Pozsony megye 12 ft. bírságot rótt a vasárnap s ünnep sértőire, 1609-ben ²⁾).

A vasárnapi vásártartást végképen csak az 1633-ki zsinat 10. határozata törölte el. Erdély törvényhozása az ünnepek megüléséről határozta: „a nevezetes ünnepeknek, melyek a három sátorosoknak mondatnak, u. m. Karácsony, husvét, és pünkösdi ünnepnapoknak megilletések, Isteni szolgálattal való eltöltések, mint Istennek nevezetes jótéteményeinek emlékeztére rendeltetett napok, annál inkább a vasárnapi ünnepnapok

*) Bosnyai megyei zsinat, 1706. Péterffy-nél Conc. II. 410.—1630-diki Esztergomi zsinat 7. pontjában u. o. 315. l.

¹⁾ *Draskovich* visitációja 1634-ből Stomfa és Detrekőről ezt írja: „dies festi tam in toto Dominio Stomfensi, quam Detrekővensi valde a rusticis raro celebrantur, propter continuos labores, quod Dominio in aedificiis et aliis rebus continentur praestare coguntur adeo ut in quolibet pago graviter sint conquesti, qua de re admonui Provisores, at frustra.”

²⁾ Pozsonymegyei levélt.

is, hogy ünnepi szenteléssel töltsenek el, méltó dolog: annak okáért azokon a napokon senki se maga, se szolgálai semmi elkerülhető és robotás munkára ne kényszeríttessenek, menyekzői lakodalmak ne celebráltassanak, utra indulások elmulthatatlan okoknak kényszerítése nélkül ne legyenek, és fel ne szabaditassanak; a korcsmákon lévő czégek bevétesse, és déllyesti predikációnak végeig borivó emberek a korcsmaházakhoz benem bocsáttassanak; házakhoz mindazáltal a lakos embereknek, és szállásokra idegen embereknek is illendő módon bort adhatnak, valakik pedig ezek ellen cselekednének, nemes embereken hat forintot, paraszt embereken két forintot exequáljanak, a vármegyék, székek, városbeli tisztek toties quoties, melynek harmada az executoroké legyen, két részét pedig számán hagyják, és adgyák azon városokon, vagy falukon lévő egyházfiaknak kezekben, mely jövedelmecskét azon helybeli templom vagy schola építésére fordítsanak és semmi külső profanus ususra sub poena fñorum 200 ne mérészeljenek költeni se egyházfiak, se bírák, se egyéb rendek.“ A törvény 1619. évből származik. 1664-ben végeztetett: „a mely paraszt ember templomot nem akar frequentálni, hanem az isteni tiszteletet elmulasztaná háromszor egymás után, az olyakat a Dominus terrestris Istenhez való buzgóságából, méltó mentsége nem lévén az olyan jobbágnak, verettesse kézi kalodába, hogy az által is az isteni tiszteletre szoktathassa.“

Az ünnepek e korszakban néhányval szaporodtak. A Don Juan de Austria által Lepantónál 1572. kivivott tengeri győzelemnek, mely az ozman hajóhadat örökre megsemmisíté, emlékére V. Pius Maria de Victoria ünnepét rendelte, melyre aztán XIII. Gergely a szent olvasó ajtatosságát, october első vasárnapjára határozta. Az 1683-ki győzelmek hálás emlékeül XI. Incze határozatából *Mária névünnepe* rendeltetett, a kisasszony ünnepének nyolczadába eső vasárnapra. Budavár 1686. sept.

2. történt vissza vételének örök emlékére Leopold császár azt nyerte XI. Incze pápától, hogy *szent István* a magyar nemzet első királya tisztelete sept. 2-án az egész keresztény világban megülessék. 1690-ben VIII. Sándor pápa *kapisztránói szent János* szentté avatta *).

A kassai három vértanunak szilárdsága s erényei miatt méltó kitüntetés juta részül, a kath. keresztények épülésére. A kinzottak fejeit világi urak ezüst tartóba tevék s a Forgách családi kápolnába, hol tartattak, tisztelettel kezde a keresztény nép járulni.

Minthogy csodatévő hirbe is jövének e tiszteletben tartott ereklyék, Pázmány érsek VIII. Orbán pápánál a három vértanunak szentté avatásaért esedezett, 1628-ban; a főpásztor folyamodványát több magyar nagyok, mint Eszterházy nádor, Erdődy bán, Bánfy Kristóf, Frangepáni Miklós, Forgách Miklós, Pálffy János, Eszterházy Dániel, Patachich István stbnek 1628-ki sept. 25-én Bécsben kelt kérelme kíséri; de kívánt eredménye nem volt **). Annál nagyobb ünnepélylyel történt *alamizsnás szent János* tetemének áthelyezése a pozsonyi szent Márton templomba. E sz. testet Mátyás királynak hajdan a török zultán ajándokul küldé, s a budai királyi kápolnából Buda elfoglaltatása után a máriavölgyi pálos monostorba vitétt, I. Ferdinánd király parancsára Szalay János pozsonyi főispán a pozsonyi káptalan kezeibe adta 1531-ki pünkösöd napján, mint ezt a káptalannál fennlevő régi iromány bizonyítja. A szent ereklye egészen és épen, kivéven néhány kis részecskéket, a pozsonyi főtemplom sekrestyájében kettős fakoporsóban nyugodott. A Pozsonyba gyülekvő császár s királyok,

*) Acta SS. Hung. II. 183, 1.

**) Ez ügy ujabbán Scitovszky primás kérelmére ismét tárgyalás alá vétetett. — Kn.

egyházi főpásztorok és más keresztény nagyok és népek tisztelettel látogatták. A pozsonyi egyház szertartásaihoz tartozott minden évi november 12-én, mint budai ünnepélyes átvitele napján, a testet a főoltáron köztiszteletre kitenni. Pázmány a főoltár mellett a falba sirboltot csináltatván, a testet ezüst koporsóba tetetvé s 1632. jan. 22. a közelebb levő püspököket, kanonokokat a szenttestnek ünnepélyes átvitelére Pozsonyba hívta. Az ünnepély kezdetén délutáni három órakor papjai kíséretében Pázmány a templomba indult s előbb Veni Creator Spiritust térden állva elénekelvén, a püspökök segítségével a testet az új koporsóba vitte s letevén a főoltárra. A népnek tömeges sokasága tódult össze, mindenike látni akarván a testet, a káptalaniak és sok szerzetes imádkozásban virraszták az éjt. Másnap folytatott az ünnepély, mely magyar és szláv egyházi beszéd, szent mise áldozat, aztán német prédikációból állott; minek végeztével a test egyházi menetben az új sirboltba vitetett s az istenszolgálat Te Deum laudamus hálaénekekkel befejeztetett *).

Midőn a törököt Temesvárból kiűzték, XI. Kelemen pápa a szent olvasó ünnepét hozta be, XII. Kelemen pedig a Jézus szívéhez ajátatosság gyarapodására rendelt ünnepet. Rudnay bibornok ez utóbbi ünnepet az úrnapi nyolczad utáni hatodik napra rendelte. — Althann Fridrik bibornok s váczai püspök védelme alatt történt *nepomuki szent Jánosnak* szentté avatása Rómában 1729. marc. 19., kinek ő különös s buzgó tisztelője volt, s e tisztelete jeléül áll a kereszténység fővárosában Molo hídon a szentnek Althann által emelt szobra **). 1590 óta tisztel-

*) L. erről bővebben „a budai királyi várpalota kápolnája“ című czikkünket Magy. Tudományos Értekező I. 41. 333. l. (külön is megjelent) — *Kn.*

**) Cherrier Inst. Eccl. IV, 303 l. — Purpura Pannon. 353 l.

tetett Ragusa városban szent István első királyunk jobbja, a dömés kolostor templomában. Pray Györgynek fáradhatlan szorgalma felfedezte azt és az ájtatos királyné nyugtot nem lele, míg a magyar nemzetnek ezen megbecsülhetlen kincsét meg nem szerezte Raguzából. 1771. maj. 29-én Bécsbe vitétt, hol Migazzi bibornok azt megvizsgálván, jun. 29-én Schönbrunban kezdetett meg a kilencznapi ajtatosság, melyen a fejedelmi udvar is jelen volt. Szent István lovag rendének fényes ünnepe vala ez. Az ünnepély örökítésére pénz is veretett körirattal, mit az ereklye tenyerében leltek: *Dextera B. Stephani regis et Confessoris gloriosi.* És „*quam ab an. MXC. ad MDXXVI. in Hungaria, tum Ragusa ultra II. sec. cultum Jos. II. et M. Ter. Aug. — MDCCLXXI. XXX. Maji recuperarunt, et post novem dierum devotionem Hung. DD. Buda quotannis publico venerationi proponendam.*” Bajzáth József anzariai, s Gondola József tempei püspökökre bízott a szent Jobb átvitele Budavárba, mely is hat nemes királyi testőr kíséretében Győrön keresztül Pannonhegyére hozatott, hol ajtatosság végett három napig maradt. Budán az udvari templomba tették, Terézia évenként ötös ajtatosságct rendelt, május 29-én 3 napig visszafoglalása emlékére; jun. 27-én sz. László király ünnepén, jul. 21-én 3 napig Budára elhozatala emlékeztére; aug. 20-án 9 napig sz. István király ünnepe; és sept. 2-án Budavár visszavétele és sz. István második ünnepén *).

Az ünnepek megülését illetőleg III. Károly már 1720. bocsáta ki Nógrád megyéhez rendeletet. 1733. jan. 27-én helytartótanácsi rendelet szerint minden kihágásért, nemesek pénzben, nem nemesek testi fenytétkben bűnhődtek. E végett a minden lakosoktól megüendő úgy nevezett „végzeményes“ ünnepek — *festa decretalia* — jegyzékét honi nyelveken kihirdet-

*) Katona f. h. XXXIX. 787. 1.

ni megparancsolta. M. Terézia még két rendbeli parancsolatot bocsátta ki 1747. jan. 24. és jun. 4., hol a végzeményes ünnepek megülését s a rendeletnek protest. predikátorok általi kihirdetését szigorun megparancsolta. E rendelet mikinti végrehajtása felett kivált a törvényczikkelyes helyeken az alesperek tartoztak örködni s a kihágásokat az illető hatóságnak feljelenteni. 1747. okt. 10. e rendelet a nemegyesült görögökre is kiterjesztetett. Később arról támadt kérdés, miképen kell az új rendeletet megegyeztetni a görög nem egyesült egyháznak királyilag megengedett ó naptárral? E miatt a karloviczi és zimonyi vidéken sok villongás támadt. Az 1751. okt. 12. rendelet szerint a vasárnapot, karácsony, husvét, pünkösöd, úrnap első napját illően és egészen rendelte megülni, a többi kath. ünnepeken, miket ó naptáruk szerint úgy is többnyire megülnék, legalább reggeli nyolcztól fogva tizenegy óráig kelle boltnyítás és minden zajos munkától tartózkodniok.

Mély fájdalommal kényszerült azonban tapasztalni mind az egyház, mind annak fővédurnéja, miképen a nép az ünnepeket nem lelki üdvének előmozdítására, hanem henyélés, sőt többféle vétségek, botrányok elkövetésére használja; annál fogva a királynő arról gondoskodott, miszerint az ünnepek száma kevesbitésével mindazok méltóbban megülessenek, mind a nép szorgalma fokoztassék. E végre 1754. a pápához fordult, ki a királynő kérésére hajolván, az ünnepek számát a következőkre szorította: karácson, husvét, pünkösöd, újév, vizkereszt, menybemenet, úrnap, gyertyaszentelő, gyümölcsoltó, boldog, nagy és kisasszony, Mária fogantatása, Péter és Pál és minden-szentek, városi s helységi védszentek napján s minden vasárnapon az egyház ősi szokása szerint a nép nyilvános istentiszteleten jelen lenni s szolgai munkától tartózkodni köteles; egyébiránt más, akár az apostoli szék, akár tartományos zsinat határozta ünnepeken, ha a miscáldozaton jelen voltak, a nap hátralévő

részét szokott munkában eltölthetik. Később XIV. Benedek M. Terézia kérelmére az eltörölt ünnepeken a mise hallgatásától is felmenté a híveket, hogy annál buzgóbban üljék meg a többi ünnepeket. Az eltörölt ünnepek előesti büjtjét 1771. jan. 22. adventheti minden negyedik és hatodik napjára tette át. A pápai határozatokat a királynő rendeletével kísérte s azok értelmében szent István király napját országos nemzeti ünneppé kihirdette 1771. sept. 16. és 1772. decz. 15. Utóbbiban különösen ki emele mindent, mi szabad, és mi tilos vásár és ünnepnapokon *).

Egyébiránt az ünnepi isteni tisztelet szertartásaiban szintoly buzgó részvétet veszünk észre, mint előbb. Így az 1557. országgyűlés alkalmával fényes úrnapi menet tartatott, Oláh érsek vivé az Ur testét, I. Ferdinand király s Károly főherczeg, Nádasdy nádor, az országnagyok s tömérdek ájtatos nép kíséretében; Batthyányi Ferencz azon kori szokáskint friss rózsákat hintett a szentség elé; a mennyezetet Balassa János, Országh Kristóf, Csoronyi János, és Nádasdy Kristóf vitték. Nagyszombatban, a sok protestans lakos mellett is, fényesen tartatott az úrnapi menet; 1559-ben a tanács megjutalmazza azokat, kik a szentség elé rózsákat hintenek s más szolgálásokat tesznek, valamint az iskolamestert diákjaival kik azon évi nagyhétben a szent koporsónál zsoltárt énekeltek ¹⁾). Szent

*) Katona XXXVIII. 417, 714 l. XXXIX. 341, 518, 797 l.

¹⁾ Nagyszombati templom számadás 1559-ből: „12. april, pro expensis, quas fecimus rectori scholae cum suis scholasticis qui cantabant psalterium in templo videlicet pro panibus, piscibus, oleo, caulibus, pipere, croco et aliis — — — 1 fl. 31 denar custodibus sepulchri 3, qui lampades providebant diu noctuque soluti 40 den. rectori scole pro psalterio cantato circa sepulchrum datus 1 fl. Rectori scole pro Salve decantato fl. 1.“ — Úrnapi menetről: „illis qui rosas ante monstrantiam spars. dati — cum caeteris 37 den. Illis, pro rosis ad processionem dati 16 den. Cerae librae 6 (15 den. 1) 90 den. 1 media olei ad lampad. 12 den. 1. libra thuris — 50 den.“ Vároási levéltárból.

Mise áldozására Oláh 1560. évi zsinata a lelkészeket, ha mindennap nem is lehetne, legalább vasárnap s ünnepen kötelezi, és sürgeti a keresztény kath. tannak előadását az ige magyarázatát és szentbeszédet ¹⁾). Ugyan ezt Pázmány is hathatósan sürgeti ²⁾). A szükséges szerkönyvek a magyar egyház külön használatára több ízben nyomtatásban megjelentek ³⁾).

¹⁾ Praecipua Capita. Cap. 24.

²⁾ Predikációk VII. l.

³⁾ Lányi f. h. I. 339, 341. l. II. 401, 402, 404—406. l. III. 221—225.

l. — Régi szerkönyveinket elsoroltuk M. Sion V. 1. l. — *Kn.*

III. FEJEZET.

A tanoda állapotáról.

1. §. *Az elemi oktatás akadályozó és buzdító körülményei.*

Tartalom: *A hitujításkor csökkent az elemi nevelés. — Luther szabálya a predikátorságra készülésről. — Oláh zsinati rendelete. — Néhány elemi iskola állapotáról az 1630-ki vizsgálata szerint. — Mesterképezdék.*

A tudományápolás alapja, a hitoktatás és egyházi szivképzés, mint láttuk, gátolva vagy tévesztve lévén, és a minden szellemi haladás közege, a csendes béke, megzavartatván, az *elemi oktatás* eredményre nem virulhatott; a tanodák elhanyagoltattak, az ifjuság fegyverforgatás után leginkább anyagi felsegélése szereinek ismerésére utasítottatott.

Az elemi oktatásnak nagyon kedvezendett Luthernek azon szabálya, hogy lelkészül csupán oly férfi alkalmaztasék, ki iskolamesteri pályával kezdé meg működését. A katolikusok elemi tanodái, régibb alapra fektetve, de ebből kiforgattatva, ily szabály jótéteményében csak annyiból részesülhettek, hogy a lelkésznek hittani tanulmányon s illetőleg gyakorlaton keresztül kellett mennie, mielőtt a község szolgálatára bocsátatott. A bölcs elődök nyomán s a korigényekhez alkalmazkodva rendeli Oláh érsek 1560. zsinati hitköny-

vében, miszerint minden plebánián, hol a község elbirja, ellenkezőleg a szomszéd egyházak vagy falvak költségén szerény és becsületes iskolamesterek tartassanak, kik a gyermekeket elemi oktatás tárgyaiban, egyházi énekben gyakorolják; írásra is oktassák azokat, kik erre alkalmasak; saját példájokkal tanítványaikat a bűnöktől vissza tartóztassák, és jámborságra vezessék. A plebánosok leginkább arra figyeljenek, hogy valami hit vagy erkölcstévedés ne juthasson a tanodába; az egyház tanaihoz hívek maradjanak; olvasás s egyéb foglalkodás közben holmi botor s haszontalan, vagy a gyermekek fel fogását meghaladó kérdésektől óvakodjanak; oktatásuk tárgyai olvasáson, íráson kívül a hitvallás, ur imádsága, üdvözllet, Salve Regina, tiz parancsolat, irgalmas cselekedetek, asztali áldás s hála imádkozás, a kath. tan szerint fejtegettesse, ezeket betanultassák, kérdezés s felelés módjával éljenek; azt tartván mindenkor szemek előtt, mikép nem hittanár, hanem iskolamesterek csak.¹⁾ – Forgách bibornok 1611. zsinatán elrendelés, miszerint a lelkészek hatályosan lépjenek föl, midőn a néphiedelmek, kuruzsolás, bűvészet, nyilvetés, jövendölgetés s egyéb babonaságok orvoslása végett szónokolnak; valahol a plebános ily elfogult hívet talál, azonnal a püspöknek jelentse fel; a kiskorú ifjuság oktatására a gyermekek templomba gyűjtessenek s délutáni órákban taníttassanak; minden plebánosnak iskolaképes gyermekeiről legyen jegyzéke; fogadjon néhány jó erkölcsű lelkes férfit, kik a szülőket magzataik tanítására serkentsék; az ellenkezőket erre egyházi büntetések által is kényszerítse. Templomba gyűlvén az ifjuság előbb imádságait s a fönnevezett keresztény tudomány czikkelyeit mondja el; az után kezdessék a katechizálás, kikérdés alól a felserdültek sem mentvék fel. „Mivelpe-

¹⁾ Oláh praecipua cap. 25. de ludi litterarii Magistris.

dig a kiskoru ifjuság vezetése tetemesb fontosságu, semmint közönségesen látszik, vizaga alkalmával a főesperes serényen fogja vizsgálni, valjon nincs e hiány e tekintetben s ha némi hanyagságot vesz észre, önmaga oktassa és serkentse a plebánost; az oktatás foganatáról havonként tudosítsa a főpapot.“¹⁾ Pázmány 1629-ki zsinatában mondatik: „a rozsléleknek sokféle cselei közé a köznépnek babonára vetemülése is tartozik; sok helyütt a vénasszonyok a kuruzsolást, a babonáságot félelem nélkül gyakorolják,“ ezen tévedések orvoslását a plebánosoknak gondosan szivökre köti.²⁾ Érsekujváry Farkas nyitrai főesperes vizgája szerint (1630.) az érsekujvári iskolamesternek az érsektől 50 ftja, s minden tanoncztól 1 ftja volt évenként; élelmet a lelkésztől nyert. Főjövedelmöket azonban a kántorság képezte. Draskovics pozsonyi prépostnak 1634-iki vizgája szerint, a pozsonyi elemi tanoda vezetőjének, a bajor Prukker Udalriknak minthogy harmincz gyermeknek nyujta oktatást, szállást a város, élelmet a plebános adott. A jezsuiták behozatala előtt segéde is vala, kinek 16 ftot fizetett évenként, ezt is a plebános táplálta; a káptalan 20 akó borral segíté föl akkor a mestert. Beszélték az öregek, mikép egykoron német mester is volt Pozsonyban, s a német nyelvvel a számtant is tanítá; neje pedig a leányokat varrás- és olvasásra oktatá; a várastól volt szállásuk, a szüléktől fizetésük; de mióta a reformatió annyira elhatalmazott, a katholikuskoknak; németmesterök nincs, mit ök, magzataik legnagyobb kárával, nagyon éreznek; kevesen lévén, mester tartását önmagok aligha gyöznék, mind az által arról kellene gondoskodni, miszerint valaki évégre kiszemeltessék s a mestersegédre most, jezsuiták mellett, szükség nem lévén, ennek

¹⁾ Syn. Tyrn. a. 1611. C. 3. de sacramentorum administratione.

²⁾ Syn. Tyrn. anni 1629. C. 3.

dijával jutalmaztathatnék. Stomfán a régi tanodát Pálffy egy kovácsnak adta, s mellette levő, náddal fedet viskót iskolának rendelte, mely mit sem ér s a kovács folytonos tüze-lése veszélyhozó reá s az igen közel templomra is; megigérte ugyan a földesur, hogy új iskolát épít, de az bizonytalan. Mes-terül szolgál Pomagay György kath. fiatal ember, s van mintegy 16 deákja, kiktől egyenkint 1 ft. nyer éven át stb. Némethdiós lelkésze Dejtej János Károlyfejérvárt hét évig is-kolamester volt, kinek, mert magyar, magyar plebániát kel-lene adni; a helységnek nincs tanodája, a mester az ura-dalom présházában tartja iskoláját. Nádason sincs iskola-ház s a mester saját házában oktatja a gyermekeket; egyéb-iránt robotra úgy kell járnia, mint más földművelőnek. Dé-vény tanodája feldulva; a gyermekek más háznál taníttatnak s leányokkal együtt vagy tizenketten vannak stb.

Tehát mennyire e zavaros korszakban lehetséges volt, város- és falukban ápoltatott az elemi oktatás. A fő bajt nem csak a tanulók csekély száma, hanem igen sokszor a tanító képtelensége is okozta. E baj orvoslására a mesterképezdék alapíttattak. Ilyenek már régóta, noha rendszeretlenül fenvol-tak a káptalani s monostori iskoláknál, a mennyiben a mes-terjelöltek más jelesb oktatók tanodáiba jártak s látás és hallásból tanulák az oktatástan elveit. Ily mesterképezdél ismeretes a pozsonyi káptalani tanoda, mely aztán a jezsui-tákra s ezektől a világiakra szállott, ily tanoda volt Kőrmő-czön; nevezetesen pedig a Pyrker érsek által Szepesben és b. Szepesi Ignác által Pécsen rendezett képezdék. A népneve-lés előmozdítására eldöntőleg hatott Kopácsy herczeg-primás lépése, midőn az esztergomi főkáptalannal mesterképző inté-zetet alapított Esztergomban 1844-ben, melynek példájára megalakult a királyi mesterképző intézet Érsekújvárt, Kani-zsán, Miskolczon, Pesten, Szegeden, később Zágrábban és

Győrött, mely két utóbbit ő Felsége az illető püspökök, s jelesül a győri püspök s káptalan, pannonhegyi főapát s Győr városa hozzájárultával állított fel. *)

2. §. *Káptalani, monostori, jezsuita tanodák, ezeknek szellemé és tárgyai.*

Tartalom: *Oláh által rendezett káptalani tanoda Nagyszombatban; annak szabályai, igazgatója, tanárai, papi s világi tanonczaí. — Jezsuiták első s második telepítése a magyar tanodákban. — Thurócz sorsa. — Jezsuiták társodái mindannyi tanodák. — A tanoncok száma Nagyszombatban. — Oktatás tárgyai, — tanárok. — Latin s magyar szini előadások. — Kisdy academiája. — Jezsuiták s a tanodák sorsa a XVIII. században. — Tápintézetek. — Új rendszer.*

Az egyházzal állanak vagy hanyatlanak intézetei. A mult korszak káptalani s monostori tanodái, a káptalanok s monostorok teljes vagy részinti enyészetével megszűntek.

Az esztergomi káptalan nagyszombati tanodáját Oláh érsek eleveníté fel és 1578. febr. 20. iratta meg szabályait, melyekből ezen század iskoláiról, de a multakéról is helyesb fogalmat fogunk szerezhetni.

A tanoda gondját s igazgatását viseli az esztergomi főkáptalan, az érsek felügyelése alatt. Minthogy azonban a káptalan majd istentisztelet s országos végrehajtásokkal, majd

*) Lányi M. Clerus érd. II. 57—63 l. — Kn.

meg a maga s a szentbenedeki apátság javai — s másigen sok ügyekkel foglalkodik, három káptalani tag, — a nagyprépost, az olvasó és énekkanonok — választassék, a tanodai jövedelmek, egy pedig magának az iskolának igazgatására; ez utóbbi kélőleg kiképzett s hitben nem tévedő három egyént kiszemeljen, kik megerősítés előtt esküre fognak szorittatni, hogy hiszen és a kath. hit szerint úgy fogják oktatni tanonczaikat, miként ez a többi kath. tanodákban történik. Ezek az igazgatónak tansegédei lesznek; ő maga fejtegeti a szent írásokat, a bibliai történeteket s a nagyobb iskolában — maiori classi — egész éven át hittanítást — cum refutatione haereticorum — fog tartani.

Meghatározza az oktatás modorát s a felolvasások rendét, a tanonczoikat pedig minden péntek és szombaton vizsgálni fogja. A főiskola mester (rector scholae) a tanodában lakik s házi gondviselő; köznapokon az ifjuság negyedével s a karvezetővel, ünnepeken az egész nagyobb és kisebb iskolával a karéneken tartozik jelen lenni; az énekessel együtt, mint eddig, a plebánosnál táplálkozik, s azon deákoktól, kiket önmaga tanít, dijt huz. A főmesteren kívül legyen egy szláv és egy német, ha lehet mind a két nyelvet értő mester és még egy harmadik, a zenemester. A főmesternek *magyarul kell* tudnia s ő az első osztály tanára; előadja a latin nyelvtant, olvassa Ciceró leveleit, Terencet, Virgilt, Caesart, vagy más ilyent, kit jónak s hasznosnak vél; alatta van három altanár, kiket a gyermekek oktatásáért ezeknek dijaiból részesitend. Ezekről tanulnak olvasni, írni, a latin és hellen ejtegetést. Oly fiukat kell iskolába fogadnia, kik böcsületesen viselik magokat, hajukat török modorban nem nyirják és kik képesek magoknak karüngöt szerezni (ha nem is szánvák papságra), miszerint, ősi divat szerint, a karban megjelenvén, zavart és szabálytalanságot ne okozzanak. A tanodában tisztaság s illedelemre fő-

gondja leend s mindeneket magyarul fejteghessen az ifjaknak.

Második mester a hellen irodalmat tanítja, fejteget valamely hellen szerzőt s minden nap azt, mit tanított, tanonczaival ismételteti; dialecticat is mindennap kell előadnia.

Harmadik mester szaka a szónoklat, melyben serényen gyakorolandja tanítványait, s ezt latin és hellen, sőt ha képes héber művekből is. — A zenemester mindennap délután egy óráig mind a kétféle éneket gyakorolja (*utrumque cantum*), más üres órákban is olvasson föl s az *estima* — *vesperae* — után többi tantársait a latin, hellen és héber vizsgálatban segítse, mint erről a felügyelő rendelkezendik.

Pénteken közvizsgálat lesz a latin hellen és héber nyelv tanból, szombaton a vitázat- és szónoklatból. A hónap első napján valamely a felügyelő által kijelölt deák, illető tanára elnöklété alatt, a többi mesterek jelenlétében valamely kérdés felett közvitát fog tartani, mit jegyzőkönyvbe kell írtatni.

A két mester dija körülbelől 50 ft. évenként, a körülmények szerint; a zenemesteré 25 ft.; élelmök egy választandó közgondnoknál leend.

A katholika hit védelméről minél gyakrabban vitázzanak, értekezéseik az érsek vagy helynöke elé terjesztetnek s ha arra valók, a plebánosokkal fognak közöltetni.

Tanonczoknak oly ifjakat kell kiszemelni, kik a magyar egyházak szolgálatára képezthetessenek s 16, egész 25 évesek; számuk huszonnégy vagy több, mint a tanoda jövedelme megbirja; magyarok, németek, szlávok, vegyesen; katolikusok és jó indulatúak, magyarországi születésűek, kik felszenteltetni akarnak, vagy legalább megigérjék, hogy a tanulmányok befejezése előtt nem lépnek ki: csak ezek s nem mások nyerenek élelmet, öltönyt, könyveket, papírt s egyéb szükséges szereket, azonfelül karüngöt.

Ha a tanoda jövedelmei szaporodnak, többen vétetnek fel, de három évi maradás s annak ígérete alatt, hogy luth. vagy más hittévedésre nem térnek, eretnek könyveket nem olvasnak, hogy a királynak aztán az esztergomi érsek és káptalannak hitei, a római kath. hitnek pedig védői lesznek.

Koldulóknak saját tanáraik s ismétlőik legyenek, kik arra vigyáznak, miszerint csak reggel s este egy óráig koldúlnak, a nap többi óráit tanodában töltsék. A kéregetések (recordationes) igazgatók engedelmével fölváltva és sorban tartathatnak, a zenemester vagy a karigazgató kíséretében: a begyűlt pénzeket egyiránt osztják fel magok közt a kéregetők. Sátoros ünnepek előtt, tehát háromszor minden évben, meggyónnak és áldoznak; a hanyagokat büntetni és kényszeríteni kell. Tolvaj, vetekedő, káromló, lázadozó és paráználkodók bűnhődjenek.

Szünnap minden ünnep, melyen az igazgató minden iskolásait kath. nyilvános szentbeszédre vezeti, hova sorban – in modum processionis – indulnak, mint ez másutt is gyakoroltatik.

Szünnapok tartatnak Sexagesima vasárnaptól Invocavit vasárnapig, a nagyhéti szerdától husvét utáni péntekig; minden csütörtökön délután; a keresztyjő napokon, aratáskor tizenöt napig, szüretkor három hétig, karácsontól vizkeresztig; de a kar látogatásától felmentés napsen.

Szünnapok idején folynak vitázatok, tanári beszédek.

A tanodából választott énekesek, ruha s fizetést a tanoda javaiból kapnak. Ha iskolában ilyeket találni nem lehetne, máshonnan vétessenek legalább négyen, kik a növendékekkel laknak és táplálkoznak míg felserdülnek s hangjokat veszítik.

A tanonczok rendes birája a főigazgató — superintendens — a tanoda igazgatóval s más jogtudósokkal, kiktől a helynökhez s ama három káptalani urhoz, végre az egész főkáptalan, vagy az érsekhez lehet föllebbezni; világi birák elé

akármily ügyet hoznia a deáknak, börtönözés, s végre száműzés büntetése alatt tilos.

Az iskola fentartására Széplak és Bény apátság jövedelmei fordítottak; azonfelül a király hetenként két ftot adott. Folyamodtak a királyhoz, miszerint tanárok, mesterek és borostyánosokat ki nevezhessen az intézet. A főigazgató s a három káptalani tagnak pedig meghagyatott, hogy iparkodjanak könyvnyomdát felállítani, hol azonban eretnek könyveket nyomni a legnagyobb büntetés alatt eltiltatott.

A három káptalani tag s a felügyelő fáradságukért egyenkint 25 ftot kaptak; a gondnok pedig 10—12 ftot, s egy öltönyt, mint a többi választott tanoncz.

A tanoda csak addig marad Nagyszombatban, míg Esztergom, Isten irgalmából keresztény kézre vissza nem kerül.

Iskolába lépve a tanonczok térdelve elénekelték: „Veni Sancte“-t s ennek végeztével egyikük így imádkozott: „Oremus pro Serenissimo Rege Ferdinando, Rege nostro Catholico, et Rmo D. Nicolao Oláho Archieppo, ac omnibus rectoribus et benefactoribus nostris, ut Deus det eis pacem, et omnia bona, in hoc seculo, et postea, dimissis omnibus eorum peccatis, vitam beatam, et sempiternam: — azután mind valamennyien elmondák a Miatyánkot, Üdvözetet és Hiszek egyet.*)

E tanoda vezetésével két év múlva 1561. az ujan behívott jezsuitákat. bizta meg Oláh érsek, névszerint Victoria Péter, Seidel János atyákat és Flander Antal laicust; eltartásukra, Széplak s Bény javain kívül, Misle egy része is adott; továbbá Zalavár jövedelméből 372, Thuróczéból 400 ftot kaptak évenként. Azonban nagyszombati kis társodájuk hat év

*) E nevezetes tanszabályokat a primási levéltárból egész terjedelemben olvashatni M. Sion V. 208 l. — *Kn.*

mulva lángok martaléka lévén, s miután Borgia Ferencz római főnökük látta, hogy a széplaki és beéni jószágok a nagyszombati collegium kitarására nem elegendők, és sem a császár, sem Oláh rajtok nem segíthet, a jezsuitákat Nagyszombatból visszahívta; a collegium butorzatát két esztergami pap által szegények közt osztotta fel. A széplaki jövedelem maradványát Oláh a nagyszombati papneveldére fordította. Az épületet Telegdy Miklós foglalta el, a többi birtokot a császár tartotta meg.

Mint láttuk Draskovich bibornok és Báthory újra behonosíták őket; de csak a bibornok telepítvénye virágzott fel. Az 1608. 8. czikk minden birtokjogot megtagadván a jezsuitáktól, II. Mátyás bármint akarta is a thuróczi prépostságot nekik vissza nem adhatá; hanem Forgách Ferencz esztergomi érsekre bizta 1613-ban oly térítvény mellett, miszerint a prépostság birtoka a jezsuitáké legyen; a jószágokat az érsek igazgatja oly tisztviselőkkel, kikben ők megegyeznek, ki tőlök függjön s nekik is számoljon. Homonnai Drugeth György királyi főpohárnok, Homonnan azon helyt, hol egykoron monostor állott, de a reformatusok szétdulván, a templomból istállót csináltak, ujat építtete s a jezsuita atyáknak adta 1813-ban.

Iskola kellett a magyar hazában még pedig nagy. Sellye vidékén, hol az atyák rendesen tartózkodtak, az esztergomi törökök kényök szerint raboltak. Ezen önkény s folytonos veszélynek őket s az ifjúságot ki nem tehetvén, Forgách Nagyszombatba szándékolta őket áttenni. Busaeus Tivadar austriai igazgató 1615. az érsek kívánatára Káldy Márton és Szeghy Ferencz atyát küldé Gréczből. — Zágrábba 1609. jutván, Istvánfy Miklós alnádortól könyvtárát és Pankovich birtokát s 1611-ben a glogonczy prépostságot Slavóniában nyerték Mátyástól. Később Pázmányra ruháztatott Thurócz, de oly felté-

tellel, miszerint jövedelmeiből 1618-ban midőn megkapta két, minden következő évben pedig három ezer magyar forintot a nagyszombati collegiumnak fizessen s ha a jezsuiták magyar birtokjogot nyerendének, a prépostságot az említett szerzetnek átadni kész legyen. A jezsuiták főtámaszai Pázmány után Eszterházy Miklós, Forgách Zsigmond, Pethő László, Thurzó Kristóf, Vesselényi István, és Pálffy Kata voltak. A thuróczi monostor hiteles hely is volt, de a zavarok alatt egészen hanyatlásba jött; 1619-ben a társak szétűzettek s ez állapotban hét esztendeig maradt; még Zólyom, Liptó, Árva, Trencsén, Thurócz megyék szüntelen felszólításaira Pázmány érsek Pyber János váradi püspök és esztergomi nagypréposttal Thuróczba nem mene 1625. octoberben, s a hiteles helyt előbbi jogaiba vissza nem állította. A nikolsburgi békekötés után tizennyolczan voltak a nagyszombati társodában, honnan nem sokára Győr, Pozsony, Soprony, Szathmár, Trencsén, Homonna, Nagykároly, Kőszeg, Buda, Esztergom, Eger, Pécs, Lőcse, Besztercze, Ung, Eperjes, Rozsnyó, Selmecz, Szepes s több helyekre szétterjedtek.

A magyar ifjuság seregesen tódult a jezsuiták tanodáiba. A nagyszombati jezsuitáknál eleinte 400, aztán 600, 1618. 700 tanuló volt s békés években, e szám mindinkább szaporodott.

Az ország egyetemes helyeslésével találkozott Pázmány midőn a nagyszombati akademiát alapítá. Az általa adott 100,000 ft. értékében a szegszárdi apátság javait élvezték az academiát tartó jezsuiták 1635. év óta.

Eleinte logicát, természeti bölcselekedést, hittudományt, polemicát s egyházi jogot, 1638-ban szemlélődő hittant, 1665-ben keresztény erkölctant, 1667. Lósy és Lippay 30,000 ft. alapítványán magyar magánjogot adtak elő. A tantárgyak szaporodtával a tanoncok száma is növekedett, így például

1669. Gribóczy Mihály atya igazgatása alatt *Sennyey László* atya adá elő reggeli, *Vid László* délutáni órákban a hittant, *Ressinger György* a kánonokat, *Senyey László* a szent iratokat, *Elevenkuti Endre*, *Tallat János* és *Zavatkay György* a vi. tás kérdések és gyakorlati eseteket (casuistica), *Viszochányi Ferencz* a szent nyelveket, *Pominonszki István* a bölcsészetet és metaphysicát, *Szentiványi Márton* a physicát, *Szarka Gáspár* a logicát, *Winsauer Ferencz* az ethicát, *Horváth István* a héber nyelvet, *Szőnyöghy György* a rhetoricát, *Balassa Pál* a költészetet stb. És a deákok közül volt negyedévi hittanuló 7, harmad évi 5, másod évi 5, első évi 24, metaphysicus 38, physicus 69, logicus 92, rhetor 72, poeta 71, syntaxis 67, grammatisa 74, principista 108, parvista 55, declinista 69, minimista 25, összesen 781. 1676-ban a tanoncok 915. 1681-ben pedig 1098 voltak.¹⁾

Mindennapi felolvasáson s ismételten kívül a bölcsészeti s hittudományi kar éven át ötször is tartá vitázatotkat, melyekben nem csak az egyetem tanárai, hanem egyéb tudós egyházi s világi férfiak is részt vönek. Az ellenvetők sorompóján Pázmány és Lippay primásokat gyakran lehetett látni.²⁾ Az ifjuság nyelvgyakorlatául szini előadások tartattak; ilyen például 1626-ban három volt, egyik a szónoklat osztályától adott: mundus nundinans nevű darab, melynek a világ hiúságát ábrázoló szövege oly jelesen szavaltatott a szinpadon, hogy a nézők könyekre fakadtak; másikat a költészeti, harmadikát a felső nyelvtani osztály adá. Farsang s más napokon kedvverítő előadások rendeztettek, de melyeknél a lélek táplálásáról soha sem feledkeztek el; főpapok, zász-

¹⁾ A jezsuiták hátra hagyott iskolai jegyzőkönyveiből, a primás levéltárban.

²⁾ Kazy f. h. 137 l.

lósok beigtatása, királyi koronázás, egyéb nevezetes események, halálozások stb. szintannyi alkalmul szolgálnak az ifjak tudományos versénnyzése, s gyakorlására. Midőn 1627. urazine változása napján Erdődi Zsuzsi grófné Nagyszombatba jött, ezen vallásos tudományápoló hölgy elfogadására s tiszteletére „Susanna vértanu“ dráma adatott elő nagyszámu főrangu vendégek előtt. Nagyobb ünnepek alkalmával reájok vonatkozó szinelőadások vagy szavalatok tartattak, mint például 1629. nagypénteken, s urnapján, mely alkalomra Lippay Ferencz atya magyar színművet szerkesztett. Nagy böjt alatt Eszterházi nádor nyolczados törvényszéket tartván, az ifjuság Cosmodulos — világszolga — czimű szindarab előadásával tisztelte meg. Ily előadások a szív képzésén kívül, külsőleg is használtak, az ifjakban nemesb izlést keltvén, nyilvános fellépésben bátorságra edzék őket, az előadás részletei, a terem felszerelése, kifejtése, feldiszipése stb. az ifjak gondjára bízott, mi tehetségeik fejlődésére jótékony befolyással volt.

A Pázmányféle akademián kívül Kassán Kisdy Benedek egri püspök alapított egyet 60,000 fton; abban logica, ethica, mathematica, hittani oktatókkal, különösen a scholastica, theologia, a szentirási magyarázat, a szent nyelvek stb. adattak elő. A budavári, Széchényi György érseknek 1687-ki alapítványa; a kolozsvári 1797-ben, hol a bölcselkedésen kívül eleinte mást nem adtak elő. Ezek mind a jezsuitákra bízottak. *)

A jezsuitákkal versenyezve virágoztak a benczések, pálosok, kegyes rendiek tanodái *Szent-Györgyön*, hova a piaristákat Szelopcsényi 1674. hozta; *Nyitrán*, hol Mattyasovszky püspök 1701. 24 ezer íttal alapítá őket; *Veszprémbe* 1711.

*) Vallaszky Consp. Reipubl. Litt. 171 l. Katona f. h. XXXII. 920 l.

Volkra Otto püspök helyezte, kinek 8500 ftjához Orosz Pál prépost, Kiss István és Szabó János veszprémi kanonok, Mérey Mihály esztergomi kanonok és Biró Márton veszprémi püspök nevezeteseb összegekkel járultak ¹⁾; Vácson Kollonics Zsigmond váci püspök, utóbb bécsi érsek 1714. telepíté meg ²⁾; Debreczenbe Csáky Imre kalocsai érsek, váradi püspökkormányzó, meg Bakó János váradi nagyprépost hozták e szerzetet 1719; Kalocsán Batthyányi József érsek középtanodán kívül, könyvnyomdát is alapított ³⁾; Kőrmöczön a Lippay primás alapította ferenczesek latin iskolát tartottak; Modorban a benczések tanítottak; Pápán a pálosok; Korponán az Olasz Pál esztergomi kanonok által 1720. alapított piaristák; ⁴⁾ Aradon a minoritáknak alsó, bölcsészeti tanodája virágzott a szerzet növendékei s világiak számára ⁵⁾; Illaván a keresztes barátok, Széchenyi György érsek által alapittatva tanítottak ⁶⁾.

A nevezetes *nemesi tápintézetek*, jezsuiták gondviselése alatt Nagyszombatban, Trencsénben, Győrött, Budán, Lőcsén, Kasság, Zágrábban, Váradon, Varasdon stb. virágoztak.

A jezsuita rendnek 1773. történt eltöröltetése folytán hogy az ifjuság értelmi és erkölcsi kifejlődésben magára ne hagyassék, M. Terézia iskolai választmányt nevezett ki, új tanterv kidolgozására. A választmány sajátlag a német örökös tartományok számára állittatott fel, de terve M. Terézia akaratiából Ürményi József és Trsztyánszky Dániel által Magyarországra is alkalmazva kinyomatott. A magyarországi népeknek egymáshoz közeledése s egy öntetű nevelés általi

¹⁾ Fasc. Eccl. litt. 1841, 2, 3, 353 l.

²⁾ Mercur 1786. I. 361, 404 l.

³⁾ Fasc. Eccl. f. h. 355 l.

⁴⁾ Mercur f. h. 362 l.

⁵⁾ U. o. 271 l.

⁶⁾ Annal. Trinitar. ad an. 1701. 320 l.

egybeolvadása volt a cél, melyet szemeik előtt tartottak, hogy így a nyelvi, valamint a rangi elkülönzés lehetőleg kisebbitessék.

Az iskoláknak öt osztálya leendett; első az elemi, mely mindenkinek közös, a földművelő néposztálynak pedig, ha tovább nem akar haladni, elégséges. Benne a nép keresztény s polgári kötelmeit, s az emberi tudás alapjait tanulja. Második osztály, az alsó latin iskolák vagy grammaticában az ifjú nem a földművelésre, hanem kézművek s kereskedelemre, szóval az emberi foglalkodások iparüző osztályára képeztetik. Harmadik a nagyiskola — Gymnasium — az ifjakat magasb tudományok vételére, magasb életpályákra képesíté. Negyedik osztályt az akademiák képezték, hol az életpályai tudományok, ugymint bölcsélet, a hit, a jogtan adatik elő. Végre ötödik osztály az egyetem, a tudományok és művészetek egyeteme, hol az akadémiai tanulmányokhoz még a gyógytan s mind azon tudományok és művészetek járulnak, melyek az életnek nemcsak szükségsei, hanem díszai is.

E szerint kelt a budai, később pesti királyi egyetem, a győri, pozsonyi, kassai, és nagyváradi, a társországokban a zágrábi, Erdélyben a kolozsvári főiskola; azonfelül a sok nagy, kisebb, meg az elemi iskolák a két magyar hazában.

3. §. *Tanügy. *)*

Tartalom: — *A belzavarok káros befolyása. — Törvényczikkek iskolákról. — A papság kizárólagos befolyása az*

*) Lányi terve szerint (I. I. 13 l.) itt e két szakasznak kellene következnie: A katolikusoktól elvett s átváltoztatott prot. tanodák. És mai tanodáink. De Lányi e két szakaszt meg nem írta; mi pedig célszerűbbnek találtuk helyökbe e jelen szakaszt ide írni. — *Kn.*

iskolákra. — Ez ügyben a nézetek 1715. változnak. — A kormány befolyása. — A tanulmányi alap egyházi javakból keletkezett.

A magyar egyház süllyedésével, ennek kegyeltje a tanoda is enyészetnek indult. A káptalanok, monostorok részint elpusztultak, részint a folytonos zavargások miatt iskoláikat fen nem tarthatták. A főpapok pedig bár belátták s érezték ezek égető szükségét, részint országos elfoglaltságaik miatt rájuk kellő gondot nem fordíthattak, részint jövedelmeik csökkenése miatt úgy, miként a szükség kívánata és magok is szeretnék volna, nem ápolhatták.

Azonban, miként főnebb láttuk, tettek még is ez ügyben annyt, mennyit a mostoha körülmények között tehettek.

Őseink dicsőségére legyen itt megjegyezve, hogy a folytonos pártviszály, vallási egyenetlenség és szünetlen hadakozások daczára is szívélyesen hordozták a tanodák felvirágzását, bár s ezt nem szabad elfelednünk, e célzt az egyház károsításával iparkodtak elérni, amennyiben tanodák felállítására s feltartására egyházi javakat rendeltek fordíttatni.

Az 1548. 6. tczikk 4. §. rendeli, hogy a főpapok tehetségeik szerint tanodákat emeljenek, melyekben bonae literae et vera religio taníttassanak. A 7. tczikk pedig tanult egyének szaporítása miatt kívánja, hogy a király a tanodákban (in Gymnasiis) képződőket tanulmányaik befejezhetése miatt kegyesen ellássa.

E célzból a 12. tczikk az elhagyott monostorok, zárdák és káptalanok javait, a Tahi Ferencznek ideiglenesen adományozott, béiavarít kivéve tanult kath. plebánosok s hitszónokok eltartására s iskolák alapítására, meg tanárok ellátására rendeli fordíttatni, olyformán azonban, hogy e javakat e célra az illető megyés püspökök kezeljék.

Ez utóbbi rendeletet sürgeti az 1550. 19. czikk.

1560. évi végzeménye 15. §-ában Ferdinand király is beegyeze, hogy a püspökök ezen egyházi javak egy részét (partem aliquam) iskolákra fordithassák.

Tehát mint nyilván láthatjuk, az ezen ügyre vonatkozó 16. századi törvények még kizárólag csak *kath.* tanodákról intézkednek s az ezekre fordítandó jövedelmek, mint egyházi javakból származónak kezelését is egyedül az illető püspökre bízták, eszökbbe sem jutván másnak e tárgyban valami befolyást vagy felügyelési jogot engedni. Az előbbi századok törvényei pedig egyáltalában nem is emlékeznek tanodákról; mert ez ügy, mint közvetlenül az egyház hatósága alá tartozó, öseink meggyőződése szerint országgyűlési vitatárgy nem is lehetett.

A következő század törvényei ellenben már inkább a prot. tanodákra fordítják gondjaikat; így az 1647. 10. czikk rendeli, hogy az evangélikusok a sérelmeikben kijelölt helyeken templomot s tanodát emeltessenek, mely célra a szükséges helyiség a földesurak által kihalassék; a 14. czikk ezt 600 ft. bírság alatt újra elrendeli s ugyanily büntetés terhe alatt eltiltja templomaik s iskoláik elfoglalását. A 19. czikk a helvétvallásuaknak megengedi, hogy Kassán iskolát emelhessenek.

Az 1681. 26. czikk névszerint elszámlálja, mily helyeken emelhetnek a protestánsok templomokat s tanodákat s mely megyékben tarthatják meg a már birtokaikban levőket, megjegyeztetvén, hogy e kijelölés által jövő követelésüknek utja el nem záratik: *non obstantibus Cleri et aliorum secularium Catholicorum contradictionibus.*

E czikket az 1687. 21. czikk, bár a protestánsok, mint megjegyeztetik, vele visszaéltek s így *ipso facto eorundem beneficii participes esse desiissent*, királyi kegyelem folytán megerősíti. Ugyanezt teszi az 1715. 30. czikk is.

Eszázad törvényei tehát kath. tanodákkal egyáltalában nem foglalkozván, a mult század rendeletei szükségképen érvényben maradtak. Törvényeink, mint az 1598. 4. §. 2. és 1681. 22, csak adó és szállásolástól mentesekké nyilváníták a tanodákat.

Ez ügyben a nézetek csak 1715. változtak. Ekkor ugyanis a bozói uradalom felett a nagyszombati Szelepcshé-nyi-féle papnevelde és a jezsuiták közt keletkezett perből alkalmat véve, a papneveldek, tápintézetek és collegiumok feletti felügyeletet és számadáskövetelést a király *pro Apostolico munere et suprema Authoritate sua* magának az ez évi 74. tczikk ereje által fentartotta.

E fentartási jogot minden ájtatos alapítványra kiterjesztve, megerősíti az 1723. 70. tczikk, azon kijelentéssel, hogy a király e jogát helytartótanácsának némely tagjai által fogja gyakorolni.

De e tczikk még tovább ment, kijelentvén 4. §-ban, hogy az akademiákban ne csak a bölcseleti, hittani és törvénytudományok adassanak elő külön és rendszeresen, hanem egyéb a külföldi egyetemekben divó s a köz és hadügyre vonatkozó tudományok is, megjegyeztetvén, hogy a király a *karok és rendek által* felterjesztendő módozatot, mely által e cél elérssék, meg fogja erősíteni.

Tehát ekkor szűnt meg csak az egyháznak kizárólagos szervezési, befolyási és felügyelési joga az iskolákra; illetőleg ez időtől fogva folytak be először a tanodákra más elemek is. Azonban a főnebbi tczikk csak később fogantatosított s még 1759-ben is a nagyszombati törvénytudományi szaknak szervezetét az esztergomi káptalan írta elő ily cím alatt: *Norma tradendorum studiorum juridicorum a Capitulo Strigoniensi, qua eorum directionem habente, praescripta*. Azonban jövő évben már a kir. helytartó tanács is beleszólt; 1766. pedig az iskolai előjárókról tudositást követelt, 1770. évben pedig a

királyné rendeletéből már a helytartótanács adott ki szervezetet ily cím alatt: *Norma studiorum tractandorum pro singula facultate ac una humanioribus praescripta* ¹⁾ Így meglevén a kezdet, ezután egymást érték ez ügyben a királyi rendeletek, intimatumok. Nevezetes azonban, hogy a jezsuiták eltörlése által megürült tanszékek betöltése első évben M. Terezia által az illető megyés püspökre bízott. ²⁾

E királyi jog az 1790. 26. tczikk által a protestánsokra is kiterjesztetett olyformán, hogy egyházakat és iskolákat szabadon építhetnek, s tartatván ő felségének legfőbb főfelügyelési joga, a nagyobb iskolák felállítására nézve pedig különös előleges engedelmé.

Ugyanez országgyűlés 67. tczikkében kiküldött egy országos bizottmányt, mely a tanrendszert kidolgozta. Ez után a király által helybenhagyatván, *Ratio educationis publicae* cím alatt Budán 1806. negyedrébten megjelent s ugyanazon évi nov. 4. a hatóságoknak megküldetett s a káth. tanodákba behozatott. ³⁾

Ezekből tehát nyilván kitetszik, hogy az egyház egészen a múlt század elejéig kizárólagosan szervezte és kezelte az iskolákat, mit már csak az is eléggé bizonyít, hogy, mint a főnebbi szakaszban láttuk, a nagyszombati tanoda szabályai Oláh primástól, a kassaié pedig Kisdi Benedek egri püspöktől irattak elő. ⁴⁾

És az egyház méltán birta e jogot.

Vegyük például az ugynevezett *tanulmányi alapot*, mely-

¹⁾ Kovachich Mercur von Ungarn 1787. 25, 30, 45, 61 l.

²⁾ U. o. 219 l.

³⁾ Az első *Ratio educationis totiusque rei litterariae per Regnum Hung. et Provincias eidem adnexas*, már 1777. Bécsben jelent meg, de csak az első kötet. Ezen rátió a szövegben felhozott által érvényen kívül helyezettett.

⁴⁾ Ez utóbbié M. Sion. I. 117 l.

ből napjainkban a tanodai költségek fedeztetnek, hogyan s miből alakult meg ez?

Maga Schwartner is elismeri, hogy e tanulmányi és az egyetemi alap, a földvári apátságot, de mely szintén egyházi birtok volt, kivéve, *egészen a jezsuiták javaiból folyt össze.* *)

Hogy ez állítás igazságáról bővebben meggyőződjunk, elsoroljuk itt névszerint a jezsuiták hajdani társházait.

Bazinba Pozsony megyében az odavaló születésű Polentári Ferencz nagyváradi olvasókanonok hozta a jezsuitákat, 100 aranyon telket vásárolván, 2000 ftot a házépítésre s 40,000 ftot eltartásukra adományozván ¹⁾. Egy névtelen plebános szegény tanulókra 1000 ftot hagyott. Két más alapítványt világiaktól nyertek. Templomjuk az Üdvöztetőről 'czimeztetett. A tanulmányi alapba innen 23000 ft. folyt. Eltöröltetésük évében 1773. öt jezsuita működött itt. ²⁾

Besztercebányán III. Ferdinandtól 1650. ház és plebániát nyertek. 1688. a Gubasóczy János nyitrai püspök halálával megürült ipolys'ghi prépostságot nyerték el évi 10000 ft. jövedelemmel. Eltöröltetésök után a prépostságon kívül, mely először a tan. alapnak, 1776. évben a rozsnói és besztercebányai ujonnan alakított káptalanoknak adatott, 44000 ft. folyt a tanulmányi alapba ³⁾. Templom és lakházukat most a káptalan birja ⁴⁾ 1773. összesen 38 voltak.

*) Denn die Einkünfte der Abtey der h. Helena von Földvár ausgenommen, ist der sämmtliche ungrische Studien- und Universitäts-Fond, der jetzt jährlich über 700,000 Gulden einbringt, eine Verlassenschaft der vor 38 Jahren erloschenen Gesellschaft Jesu.“ Statistik des Königreichs Ung. Buda 1811. II. 385 l.

¹⁾ Mercur f. h. 357 l. és utána Lányi f. h. 72 l. 20000 ftra szállítják. le. Inkább hihetünk azonban Kereszturi Comp. Descriptio Epist. M. Var. II. 147 l. és Zimmermann a nváradi l. sz. Clerus érdemei. 1864. 66 l., nagyváradi íróknak, kik az összeget 40000 ftra teszik.

²⁾ Szerdahelyi Chorographia 183 l.

³⁾ Czinár Fuxhoffer Monaster. II. 56 l. Szerdahelyi f. h. 199 l. Mercur f. h. 362 l. Lányi f. h. 72 l.

⁴⁾ Zipser Neusohl u. dessen Umgebungen. Buda 1848. 24 l.

Az e várostól egy mföldnyire fekvő ugy nevezett *Herrengrund*-ban is volt missiójuk elemi tanodával. 1773-ban itt két jezsuita működött. ¹⁾ Hogy innen mennyi folyt a tan. alapba, nem találom feljegyezve.

Brassón Erdélyben 1694-től működtek és tanítottak 1773. hárman voltak ott. ²⁾

Budán a várban collegiumjok volt s ellátták azonfölül a nemesi tápintézetet, papneveldét s az alsó iskolákat is. Első alapítójok volt Széchenyi György esztergomi érsek, ki 1687. nagyszerű házat épített és 100,000 frt. értékű nezsideri javait adományozta s a város összes plebániáit is rájuk bizta, mely jogban Leopoldtól megerősítettek, olyformán, hogy a rendi főnök kegyuri joggal az összes plebániákat ellássa, mely jog miatt aztán hosszas perek fejlődtek ki a városhatósággal. 1695. kapták Török-Bálint helységet s 1700. Leopoldtól s 1707. Merz Miklós jezsuitától egyéb birtokokat nyertek. 1723. husvét napján leégvén, 1747. nagyobb fénynyel újra felépíték tárházukat. Plaschschleger Mihály veszprémi kanonok szegény tanulók nevelésére 32,135 ftot adott. ³⁾

Azon felül a *vizivárosban* is volt székházuk, melyet 1718. Raspassányi Tamás világi pap és plebános alapított, átvették 1723. A tan. alap vagy 250,000 ftal gazdagodott. 1773. a várban összesen 37, a vizivárosban pedig négyen voltak. ⁴⁾

Egerbe a jezsuitákat Széchenyi György primás hozta, kiváltván 60000 fton s a király engedelmevel nekik átenged-

¹⁾ Catal. Personarum et Officiorum Soc. Jesu pro a. 1773. 48 l. A létszámot alább is mindig e könyvből írjuk ki idézés nélkül.

²⁾ Bél Compendiolum Slav Cro. Transilv. 172 l.

³⁾ Neoasserti Juris Reipublicae in bona Eccl. disquisitio. Pest 1792. Végén: Tabella piarum in R. H. foundationum.

⁴⁾ Miller Epitome Viciss. Bud. 89, 141 l. Schams Beschreib. Ofen 270 l. Szerdahelyi f. h. 84 l. Bombardi Topogr. 204, 188 l. Mercur f. h. 359 l.

vén a schavnikai apátságot 1692. Collegiumjok azonban még 1770. sem volt egészen felépítve. időközben a Foglár György egri olvasó kanonok által 1749. adományozott háiban laktak. A diszes liceumi épület 1774. készült el gr. Eszterházy Károly egri püspöknek közel két millio forintnyi költségén. Fenessy György püspöktől gazdasági telket, Telekessy István püspöktől pedig 1712. 2000 ft. alapítványt nyertek. 1739. egy özvegy, 1744. Handler Ignác, 1754. Wajner József, 1763. Kalmár János, mindhárman egri kanonokok szőlőket adományoztak. A tan. alap innen 103000 fton felül gazdagodott. Eleinte itt csak három jezsuita, 1773. pedig 32 voltak. ¹⁾

Eperjesre gr. Kollonich primás által hozattak 1672. Leopold 1676. egy a protestansoktól vissza vett templomot s épületett adott nekik, melynek birtokába 1677. bevezettettek, a város is adott nekik házépítésre telket. E primás leginkább Hevenessi Gábor jezsuita közreműködése folytán nekik adta a krakói prior Mochunya nevű faluját; ez adományt Leopold 1700. megerősíté; megszerzé nekik továbbá a várossali ki-egyezés folytán a kórházhoz tartozott Kajata falut. A Matyasovszky László nyitrai püspök által 1704. a jezsuitáknak adott 20000 ft. is ide fordittatott. A tan. alap az említett két falun kívül legalább is 26000 ftot nyert. 1773. tizenheten laktak itt. ²⁾

Eszéken egyszerű missiójuk volt. ³⁾

Esztergomba Széchenyi György primás hozta őket 1687. évben 50000 ftnyi alapítvánnyal, melyhez a többbit maga a rend

¹⁾ Czinár f. h. II. 87 l., Bonbardi f. h. 523 l., Szerdahelyi f. h. 102 l. Emlékkönyv Bartakovics aranymiséjére 236 l. Mercur f. h. 298 l. Pauer Egyházi rend érd. 380 l.

²⁾ Czinár f. h. 211 l., Bonbardi f. h. 462 l. Mercur f. 339 l. Schmidt AEppi Strig. II. 173 l.

³⁾ Mercur f. h. 161 l.

pótolván, felépült a székház s a sz. Ignácziól címzett templom 1738. körül. E székházban volt a gymnasium is. Egyebektől is megajándékozta, innen a tan. alapba vagy 55000 ft. folyt. — 1773. tizenegy rendtag lakott itt. ¹⁾)

Felsőbányán missiójuk volt s a plebániát is ők kezelték. 1773. hárman voltak. Mennyit nyert innen a tan. alap, nem találjuk feljegyezve. ²⁾)

Gyöngyösre Pázmány Péter buzdítására Pyber János egri püspök hozta Pap Ferencz jezsuitát 1633. kihez az oktatás sikeresb vezetése miatt a város kérésére 1634. még két jezsuita csatlakozott. 1678. Tökölyi zavargása alatt a tanítástól eltiltattak, azonban 1719. ujra két jezsuita telepedett le, mire 1754. a mostani gymnasimot adakozások útján felépíték, saját lakházukat pedig 1713. alakiták át lakhatóbbá. Petrik Endre és Wagner József egri kanonokoktól s egyéb világiaktól földeket, Hevenessy Gábor jezsuitától pedig szegény tanulóknak számára 2000 ftot kaptak. A tanulm. alap vagy 50,000 ftal gazdagodott. A hat rendtárs, kik az eltörölteteskör itt laktak 100—100 ftal világga bocsáttatott, hármat közölök magánosak fogadtak házaikba, egyik itt maradt a negyedik osztály tanárául, egyik Erdélyben lett tanár, a hatodik pedig, mert még csak magister volt, világi ruhát vett fel. ³⁾)

Győrbe Dallos Miklós győri püspök hozott néhány jezsuitát 1627. négy szűk házat szerezvén számukra. Ugyanakkor II. Ferdinandtól is néhány házhelyet s a veszprémvölgyi apáczaárda javait nyerték. Mind ezt III. Ferdinand 1630. megerősíté, hozzá adván még a lébenyi apátságot. Lak helyeik

¹⁾ Knauz N. Az esztergomi szerzetesek tört. Pauli sz. Vincze leányai című könyvben. Esztergom 1865. 83 l., Mercur f. h. 367 l.

²⁾ Bonbardi f. h. 588 l.

³⁾ Horner. Gyöngyös leírása 87 l., Szerdahelyi f. h. 161 l., Mercur f. h. 325 l.

még mindig elégtelenek lévén, Draskovich György győri püspök 1637. még hét házat adott nekik, melyek miatt a győri káptalannal mint földesurral 1642-ig kelletlenségeik voltak. Káldy Ignác 1639. saját birtokát, Gáborjáni Tóbiás győri énekkanonok pedig 1651. néhány földet adott. Széchenyi György akkor veszprémi püspök 1654. a házépítésre 20,000, eltartásukra pedig 50,000 ftot adományozott. E ház, mint felirata tanúsítja, 1667. épült fel Széchenyi György ekkor már kalocsai érsek s győri püspök költségén. Széchenyi Pál kalocsai érsek a tanodát építé fel, melyet gr. Zichy Ferencz győri püspök nagyobbitott, behozván a theol. és phil tanszakokat is. Grup Ferencz novii püspök 1662. Perkatafalvát s a szentágotai s tapai pusztákat adományozta. Egyéb kisebb adományokat is nyerének, úgy hogy eltöröltetéskor e társház összes birtoka 334,309 ftot tett, melyből a tan. alapba fekvő javakon kívül 322,309 ft. folyt. 1773. összesen 47 rendtárs volt itt. ¹⁾

Homonnára gr. Drugeth György hozta a jezsuitákat 1613. Nagy és Kemencze falvakat adván nekik 1700 ftnyi évi jövedelem, illetőleg 20,000 ftnyi alapítvány biztosítékául, oly feltét alatt, hogy eltöröltetésök esetére a családra viasszaszálljanak. Azonban itt nem volt maradásuk s már 1615. alapítójuk által Ungvárra tétettek át, itteni lakhelyök a ferenczeseknek jutván. Hosszutóthi László 1634—1646. nagyvárad püspök állítólag három jezsuitával bővíté az itteni collegiumot iskolák tartása miatt; de ez állítás a főnebbiekkal ellenkezik s úgy látszik nincs történeti alapja. Innen tehát a tan. alap mit sem nyert. ²⁾

¹⁾ Bonbardi f. h. 145 l., Károlyi Spec. Eccl. Jaur. 105 l., Szerdahelyi f. h. 165 l., Lányi f. h. 71 l., Csínár f. h. I. 252 l., Schemat. Ord. S. Ben. 1869. 19 l. Mercur f. h. 253 l.

²⁾ Szirmay Not. Hist. Cottus Zemplen 140 l., Mercur f. h. 385 l.

A *kassai* társház a mislei prépostság és poroszlói apát-ság javaiból keletkezett ¹⁾, melynek abauj megyei elzálogított javait zsinati rendeletből Cseh János egri olvasókanonok az egyházi tár pénzén váltá ki 1635, a sárosmegyei birtokokat pedig Czeglédy Béla egri prépost szerzé vissza 1641. A tanodát 1640. nyiták meg. III. Ferdinand 1643. megerősíté birtokaiban. Templomjukat Báthory Zsófi II. Rákóczy György erdélyi fejedelem neje emelte. Az akademiát Kisdy Benedek egri püspök 60000 fttal alapítá 1657., mely alapítványt Leopold 1660. arany pecsét alatt megerősített s néhány birtokkal bővített. Andrassy József 10500 fttal bővíté. A lázadások alatt szenvedett károkat Kollonics bibornok, Telekesy István egri püspöknek 20,000 ftjával pótolta. Mokchay Endre erdélyi püspök 1678. házat s 2400 ftot adott. Schiesster Samu jezsuita 1741. ősi birtokait ajándékozta ide, Heczey János béli apát, Szapáry Pálné és Bornemissza Kata összesen 90000 ftot adtak s egyéb világiaktól is nevezetes adományokat nyertek. A lyceumi épület Molindez jezsuita tartományi főnök által épült, azonban jóformán Kisdy pénzén. A tan. alap. innen körülbelül 170,000 fttal gazdagodott. ²⁾

Komáromban társházuk részére Jakusich György szeremi püspök 1633. alapítványképen részint családi javait engedte át, részint több a néhai székesfehérvári káptalanhoz tartozott falukat adott, mely utóbbiakat I. Leopold király beegyeztével mind végig birtak. 1649. Gr. Althann Adolf várpáncsnok a várba hozta őket 1625., hol Ferdinand királytól

¹⁾ A mislei prépostságot II. Ferdinand adományozta 1633. (Mercur f. h. 293. l.) Bonbardi szerint III. Ferdinand 1643. f. h. 495 l.

²⁾ Lányi f. h. 72 l. M. Sion I. 117 l. Szerdahelyi f. h. 130 l Mercur f. h. 294 l.

telket nyertek. Városi társházukat a hatóságtól 1739. nyert telken kezdék építeni 1741, hova hét év múlva beköltöztek. Nagyszerű templomuk, melyet saját költségükön alapjából felépítettek, ma a város plebániatemploma.

E társház egyike volt a leggazdagabbaknak, honnan a tanulm. alap legalább 223000 ftal gazdagodott.¹⁾ 1773-ban összesen 21 rendtárs lakott itt.

Kőszegre II. Ferdinand 1636-ban hozta; tulajdonképen azonban Széchenyi György biztosítá létüket 50 ezer, mások szerint 60500 ftot érő helységek átadása által. Házuk, mely harmad rendi próbaház (domus tertiae probationis) volt, gr. Draskovich Miklós és Zichy István közreműködésével 1677. kezdett építtetni, 1680. befejeztetett. Egyéb jötevektől begyűlt még 10825 ft. A rend eltöröltetésekor készpénz és jószágeladásból 56,752 ft. gyűlt be, mely összegből 42,927 ft. a tanulm. alapba folyt.²⁾ 1773-ban összesen 16-an lakták.

Lipótvárban és *Moticskán* csak 3—3 tagból álló missió-jok volt.

A *lőcsei* társház hethesi Pethe Márton kalocsai érsek és kir. helytartó által alapíttatott, ki a látközi (lapis refugii) karthauzi zárda javait vételutján megszerezvén, azokat 1604. a jezsuitáknak adta oly kikötéssel, hogy a Szepességben társ-házat emeljenek, tanodákat nyissanak s a szepesi káptalan részére két papnövendéket neveljenek. 1648. Pázmány Miklós neje Balassa Róza az anyja által e társháznak hagyott 50,000 ft. helyébe lizskai birtokát adta át. 1685. Széchenyi György primás Boldogkőt adományozta. E házból a tanulm. alapba 43,802 ft. folyt be.³⁾

¹⁾ Mercur f. h. 360, 395 l., Turóczy f. h. 173 l. Schem. Ord. Ben. 25 l.

²⁾ Mercur f. h. 385, 257 l. Schem. ord. Ben. 28 l.

³⁾ U. o. 249. Lányi M. Clerus érdemei II. 72 l.

Nagybányán 1689. körül telepedtek le. A templomot s iskolát 1691. adta át nekik gr. Csáky István vallási biztos. Ehez több polgárházhoz vettek. Fő alapítójuk Mattyasovszky László nyitrai püspök volt, ki 1703-ban 55000 ftnyi tőkét tett le. Ugyanennyi összeg folyt be innen körülbelül a tanulm. alapba ¹⁾ 1773. hatan működtek itt.

*Nagyszombat*ról már fölebb volt szó.

Nagyváradra jóformán Benkovich Ágoston várad-i püspök állította vissza a jezsuitákat; annyi bizonyos, hogy ő 1699. évben 6000 ftnyi alapítványt tett a kassai jezsuitáknál oly feltét alatt, hogy kamatjaiból 1701. évtől fogva Várad-olasziban két jezsuita elemi és gram. iskolákat nyissanak ²⁾. Okolicsányi János püspök, 1735. a szónoklat és költészeti osztályt alapította s az épületet is nagyobbította ³⁾. Egyéb jótévedői közt gr. Csáky Miklós püspök, Farkas István és Polentáry Ferencz nagyvárad-i kanonokok is felemlítettnek. A bölcsészeti kart 1759. báró Patachich Ádám püspök alapította, emeletes épülettel nagyobbítván e célra a püspöklakot ⁴⁾. A tanulm. alapba innen 133000 ft. folyt ⁵⁾.

Sárospatakon Báthori Zsófia, Rákóczy György özvegy hozta e rendet 1666. jan. 1., a külvárban három, a külvárosban pedig egy házat, kertet s egyéb földbirtokokon kívül 12000 tallért ajándékozván. Több egyesektől is nyertek házakat, földeket, szőlőket, melyeken kívül innen 13000 ft. folyt be a tanulm. alapba ⁶⁾. 1773-ban nyolczan tartózkodtak itt.

A *pécsi* társházhoz Széchenyi György esztergomi érsek alapította 50000 fttal, oly kikötéssel, hogy ez összeget a jezsui-

¹⁾ Szerdahelyi Chorographia 193. l. Mercur f. h. 342. l.

²⁾ Kereszturi Consp. Descript. Episc. et Cap. M. Varad. II. 89. 96, 270-l.

³⁾ U. o. 127. l. Bonbardi Topographia M. R. Hung. 575. l.

⁴⁾ Keresztury u. o. 151. l.

⁵⁾ Mercur f. h. 275. l.

⁶⁾ Szerdahelyi Chorographia 210. Mercur f. h. 347. l.

ták, ha elüzetnének, külföldre is elvihessék. Ehez a jezsuiták később részint adakozás, részint vétel után (I. Leopoldtól 1649. a baranyamegyei Börzsöny helységet kapták) többet hozzászereztek, úgy hogy a rend feloszlatásakor javaik s birtokaik 22987 fton, Börzsöny 41690 fton adatott el, készpénzben 51500 ft. találtatott, úgy hogy e házból az egyéb célra szánt alapítványok levonása után a tanulmányi alap 112068 fttal gazdagodott ¹⁾).

Pesten is volt házuk, hol 1703-tól, de ugylátszik csak rövid ideig, a plebániát is ellátták ²⁾).

Péterváradon kilencz tagból álló missiójuk volt, mely a plebániát s elemi iskolákat is ellátta ³⁾).

Pozsonyba Pázmány Péter hozta egykori rendtársait, mely célra a káptalantól a főtemplom mellett két házat cserélt be. Egyesektől nevezetes birtokokat kaptak a város területén és szomszédságában, például Patachich István 1629. Dávényben nemesi telket adott, melynek egy részét később eladták 10000 fton. 1673. Kollonich érsektől megnyerték a luth. által épített templomot s iskolát, mely utóbbihoz a szomszéd két házat Kollonich bőkezűségéből 1699. hozzá vevén, 1713-ban ide tették át collegiumjukat. Innen a tanulm. alapba 242000 ft. folyt be ⁴⁾). 1773-ban mindkét házban összesen 37. laktak.

Rosnyón Lippai György primás telepíté meg őket 1659. 6000 fton házat s kertet vevén nekik s évenkénti 300 (talán 3000) ftot biztosítván. Koháry István s egyebektől nyert birtokok s saját gazdálkodásuk által annyira előhaladtak, hogy a tanulm. alap innen 20000 ftot nyert ⁵⁾). 1773-ban nyolczan lakták.

¹⁾ Mercur f. h. 247. l.

²⁾ Mercur f. h. 360. l. *Schams Beschreib.* Pest. 124. l.

³⁾ Catal. soc. Jesu 1773. 49. l.

⁴⁾ Bonbardi Topogr. 297. l. Szerdahelyi Topogr. 217. l. Ballus Presburg. 99. l. Mercur 364. l.

⁵⁾ Bonbardi f. h. 440. l. Turóczy f. h. 268. l. Mercur 366. l.

Selmeczen 1677. Leopold királytól nyertek egy roska-
dozó apáczazárdát. Később egyes adakozások által gazdagod-
ván, 1745-ben felépíték a nagyszerű kalváriát a több körül-
fekvő helységek templomait. A tanulm. alap innen 22000 ft.
nyert ¹⁾. 1773-ban 16-an laktak benne. — A *szélaknai* (Wind-
schacht) 12 tagból álló residentia is ide tartozott.

A sopronyi ház alapjául a város két régi alapítványt
adott 1636. Fő alapítója azonban Draskovich György győri
püspök volt, ki 1643. a pornói apátság javait szerzé meg neki,
azonfelül ugyanaz évben a már előbb 1636. két helységet, me-
lyeket, azelőtt a jánoslovagok birtokát, most Nádasdy birt; Ná-
dasdy özvegye oly feltét alatt egyezett bele, hogy a jezsuiták
eltöröltetése esetére a családra visszaszálljon (Ez azonban
nem történt meg, mert a rend eltöröltetésekor Kollár Ferencz
cs. könyvtárnok nyerte el.) Draskovich azonfelül végrendele-
tileg 40000 ftot hagyományozott. Ezen, egyéb alapítványokat
is szerzett házból a tanulm. alapba 150,470 ft. folyt ²⁾.

Szokolczán 1659. telepedtek meg, midőn Lippay György
primás két jezsuitára tett alapítványt. Később Szelepchényi
György primás 95000 ftnyi alapítványa által collegiummá
emelkedve, 1693. új templomot és társházat építettek. Egyéb
mágán adakozások által is gazdagodva, a tanulm. alap innen
140,000 ftot nyert ³⁾ 1773-ban összesen 28. lakták.

A *szathmáriakról* alább Szepesnél emlékszünk. Itt csak
megemlítjük még, hogy a tanulm. alapba innen 14000 ft.
folyt ⁴⁾ 1773-ban 6 áldozár működött itt.

¹⁾ Bonbardi f. h. 391. l; Mercur f. h. 367. l.

²⁾ Mercur f. h. 255. l. Lányi f. h. Szerdahelyi f. h. 237. l.

³⁾ Szerdahelyi f. h. 248. l. Bonbardi f. h. 360. l. Mercur f. h. 368.
és 386. l.

⁴⁾ Mercur f. h. 344. l.

Székesfehérvárott 1689-ban nyertek egy elhagyott telket, melyen a fő török mecset állt. Itt Vánossy Antal ide való rendtag nagyszerű társházat és templomot épített. Iparuk s gazdálkodásuk által a tanulm. alap 116,000 ftal gazdagodott ¹⁾ 1773. husz tagtárs lakott itt.

Liptószentmiklóstra Okolicsányi János novii püspök s esztergomi olv. kanonok alapítá őket 1733-ban 13,500 ftal, melyhez Ghilányi György knini püspök 5500 ftal járult. Innen 1750. *Hradeken* missiót, 1764. pedig szegény nemesfiak számára nevelvét alapítottak. Ez alapítványok jobbadán a ferenczesekre szálltak át ²⁾. 1773. négy áldozár volt itt.

Pázmány Péter a Szapolyai János által 1510. alapított urtesti kápolnának javait: Somogy mvárost Abaujban, Kolbach, Kisfalu és Szeghy helységeket Szepesben, 1636. évben a szepesi káptalannak adta, úgy, hogy ez évenként a jezsuitáknak, míg ott tanodájuk lesz, 2000 ftot adjon. Tarnóczy Mátyás váci püspök és szepesi prépost ez alapítványt egészen a jezsuitáknak adta oly feltétellel, hogy Szepes és Szathmárott iskolákat tartsanak. Így ez alapítvány a szathmári jezsuitákra esett. Eltöröltetésök után Somogy mváros a rozsnyói püspökséghez, a többi három falu 3170 ftnyi készpénzzel a tanulm. alaphoz csatoltatott ³⁾.

Szalkán Lippay György primás novitiatust alapított; de ez, mint látni fogjuk, Trencsénhez tartozott ⁴⁾.

Temesvárott 10 tagból álló missiójuk volt s az iskolákat is ellátták ⁵⁾.

A *trencsényi* jezsuitáknak Püsky János nyitrai püspök

¹⁾ Bonbardi f. h. 245. l. *Mercur* 356. l.

²⁾ *Mercur* f. h. 363. l. Lányi Clerus érd. II. 72. l.

³⁾ *Mercur* u. o. 251. l. Lányi u. o. 71. l.

⁴⁾ *Mercur* f. h. 386. l.

⁵⁾ *Catal. soc. J.* 1773. 50. l.

1644 ben, Lippai György primás buzditására, ki a jezsuitákat 1645-ben királyi oklevéllel Trencsénybe bevezette, a szalkai apátságot királyi engedéllyel átengedte. Utódja Szelepcényi György ezt helybenhagyta s nekik azonfelül a trencsényi sz. háromságoltár javait adá, oly feltét alatt, hogy mindkét javadalom a rend eltöröltetése esetére, a nyitrai püspökségre visszaszálljon. Ez azonban nem történt meg. Nagyszerű tárházukat és templomjukat Lippai primás építé 1652. s 1657-ben felszentelé; azonfelül fekvő javakon kívül több részletben 121000 ftot adományozott nekik. Továbbá Vánossi Antal jezsuitától 6000, egyéb világiaktól 53000 ftnyi tőkéik voltak. Ebből a kegyes rendiek, kik helyökbe léptek, csak 2080 ftot kaptak, a többi, vagy 212000 ftnyi értékben, a tanulm. alapra szállt ¹⁾ 1773-ban a növendékekkel együtt 71-en laktak itt.

Turóczban már 1586. tanítottak. Később II. Ferdinandtól egy premontrei elhagyott zárdát nyertek, melyben, miután a collegium már 1598. Sellyére vitetett át, iskolákat tartottak. Hogy a tanulm. alap innen mennyit nyert, nem találom feljegyezve ²⁾. 1773-ban heten működtek itt.

Ungvárra, mint láttuk, 1615. jöttek át Homonnáról. Kovachich szerint ez Lósy Imre egri püspök ajánlására történt 1634-ben. Homonnai Drugeth János 1640. telket vásárolt nekik s collegiumjuk felépítéséhez is járult, ugyyszintén Lippai György primás 800 fttal. Egyesek, névszerint Brandenburgi Kata, Bethlen Gábor özvegye, Báthori Zsófia, kinek költségén a templom épült, a Sztáray grófok s egyebektől nyert adakozások által úgy meggyarapodtak, hogy a tanulm. alap in-

¹⁾ Schmidth AEppi Strig. II. 142. l.; Vurum Mem. Eppatus Nitr. 175. 183. 190. l.; Szerdahelyi Chorogr. 256. l.; Bonbardi f. h. 422. l.; Lányi f. h. 73. l.; Mercur f. h. 279. l.

²⁾ Mercur f. h. 369. l.

nen tekvő javakon kívül 68000 ftot nyert ¹⁾). 1773-ban 15-en működtek itt.

Zsolnára a jezsuitákat Szelepchényi primás hozta 1685. körül vagy 30000 ftnyi alapítvánnyal. Egyéb adományokat is szerzének, úgy, hogy a tanulm. alapba 51000 ft. folyt be ²⁾). 1773. 7 áldozár lakott itt.

Erdélyben Brassó Kolozsvárott, Károlyfehérvárt, Szeben, Udvarhely és Vásárhelyt telepedtek meg. A rend eltöröltetésakor jószágaik, névszerint Kolosmonostor, Kajántó, Bács, Bogártelke, Jegenye, Tiburcz puszta és a szászíenesi részbiratok a szebeni árvaháznak adattak 1776. sept. 26. kir. leirat folytán ³⁾).

Horvát-Tótországban Pozsega, Varasd és Zágrábben tartózkodtak. Ezekről csak annyit tudunk, hogy Zágrádba 1606. évben hivatva, a várban lakhelyet s a dömések egykori zárdáját kapták, 1609-ben pedig a glagonczeni apátságot, I. Leopoldtól pedig Kuttyevot a pozsegai s zágrábi középtanodák felállítása végett. Eltöröltetésök után Thalecz és Glogoncza a körösi g. k. püspöknek adatott, miért a vallásalap a tanulm. alapnak évenként 1000 ftot térít meg ⁴⁾). A többi a tanulm. alapba folyt. — 1773-ban Pozsegán 23-an, Varasdon 19-en, Zágrábben pedig 36-an működtek.

Végre *Fiumében* is volt 23 tagtól lakott collegiumjok. De erről közelebbi adatok hiányoznak ⁵⁾).

E sorozat, mely pedig bizonyára hiányos, elég világo-

¹⁾ Szirmai Not. Topogr. Cott. Zemplén 357. l.; Bonbardi f. h. 466. l.; Szerdahelyi f. h. 298. l. Mercur f. h. 345. l.

²⁾ Schmitth f. h. 162. l.; Wurum f. h. 367. l.; Szerdahelyi f. h. 302. l.; Mercur f. h. 281. l.

³⁾ Benkő Transilv. II. 566. l.

⁴⁾ Lányi Clerus II. 73. l.

⁵⁾ Mercur f. h. 161. l.; Schem. Soc. J. f. h. 9. l.

san mutatja, hogy a tanulm. alap ugyyszólván kizárólag papi javakból folyt össze, még pedig kétszeresen papi javakból, mert mint láttuk a jezsuiták javai, melyek e tanulm. alap alapját képezik, leginkább papi alapítványok és adakozásokból keletkeztek.

Hasonló hosszú sorozatát hozhatnók fel a papi adakozásoknak egyéb tanintézetekre nézve is. Egyáltalában igen szomorú lábon állna ma tanügyünk, ha arra a papság befolyása a múlt századokban korlátoztatott volna. Most azonban mind-ezekért hálából a papot ki kell zavarni az iskolából! . .

4. §. *Egyházi Irodalom* *).

Tartalom: *A mohácsi csata szétriasztja a külföldi tudósokat — A reformatio hatása az irodalomra. — A 16-17. századi könyvek ritkasága. — Főpapjaink pártolják a tudósokat, — mit ezek műveik felajánlásával viszonznak; — néhány elszámoltatik. — 16. századi íróink. — Nem volt kath. irodalmunk annyira elhanyagolva, mint az általános hiedelem mai rapig hibásan tartja. — Erdősi János. — Néhány 17. századi magyar író.*

A mohácsi csata művelődési szempontból is halálos sebet ejtett a magyarságon. A külföldi tudósok, kiket Hunyadi Mátyás tudományszeretete s még inkább bőkeze beédesgetett s kik halála után a tehetetlen II. Ulászló s szegény II. Lajos alatt részint mert már ide szoktak, részint mert a nagy Mátyás könyvtárából megrakodni reméltek, de leginkább már csak

*) Lányi ezen szakaszt sem írván meg, mi pótoltuk. — *Ka.*

nehány főpap udvarán tartózkodtak, e csata hírére, sőt leg-
többen már azt jóval megelőzőleg, rémtúlten szétfutottak. S így
a buzdítás, példaadás ezen részről elmaradt, más részről pe-
dig véres karddal kezében, ölvé pusztítva közeledett a török
s a gyenge sarj, mely alig indult életnek, romboló léptei
alatt majdnem teljesen letaroltatott. A fejlődező tudomány vi-
rányai hosszú századokra véres harczmezőkké váltak.

Hogy ily kedvezőtlen viszonyok közt a tudomány ápo-
lása teljesen meg nem szűnt, azt némelyeknél ösztönszerű
hajlam okozta; például egyik legnagyobb államférfiünk, Vran-
csics, s egyik legnagyobb hadvezérünk, Zrínyi Miklós, a po-
litika viszályai s a harczok zivatarjai közt irodalmilag is örökre
dicsőséges nevet tudtak magoknak szerezni. De általánosság-
ban tekintve e dolgot, egészen más körülmény folyt be erre
döntőleg, tudnillik — a reformatio.

Őseinknek ekkor a szó szoros értelmében *pro aris et fo-
cis* kelle harczolniuk!

Valamint egy részről a reformatio megakasztása sar-
kalta főpapjainkat, miként főnebb láttuk, a leendő lelkipász-
torok szorgosb kiműveltetésére, papneveldek, társodák, alapi-
tására; úgy másrészt épen e körülmény adta szükségképen
értelmesb papok kezébe a tollat, hogy sajtó útján megtáma-
dolt vallásukat ugyan ez uton védelmezzék is. S innen van,
hogy a 16-17. század irodalmi termékei leginkább a vita tár-
gyát képezett vallási kérdésekkel foglalkoznak.

Az ezen kori könyvek az e tárgyban felébresztett figye-
lem s kíváncsiság miatt közkézen forogva s épen ezáltal el is
használtatva, ma már a legnagyobb könyvészeti ritkaságok közé
tartoznak s az antiquáriusok mesés árakat követelnek értők.
Tehát már csak e szempontból is érdemes ezekkel közelebbről
megismerkednünk. Az újabb kori irodalomra, miután már annyi
kézikönyvünk van, szükségtelennek tartjuk itt kiterjeszkedni.

Hogy a tudományszeretet a harcizaj közt sem szűnt meg főpapjainknál, mutatja a pártolás, melyben a külföldi tudósokat részesíték, mit ezek megint műveik felajánlásával törekedtek viszonyozni, vagy hálájukat hozzájuk intézett dicsverszetek által leróni.

Néhányat ezek közül elsorolunk :

Zalaházy Tamás egri és *Gerendi Miklós* erdélyi püspököket versekkel tisztelte meg Ursinus Velius ezen művében: *Monosticha Regum Italiae, Albanorum, Romanorum et viro- rum illustr.* . . . Bécs 1528.

Gerendi továbbá dicsérettel említettik ezen műben is: *Moldaviae . . Chorographia* a Georg. Reicherstorf *Transilv.* Bécs 1541.

Ugyan e két püspököt, továbbá *Várdai Pál* primást és *Broderich István* szerémi püspököt versekkel üdvözli Logus György sziléziai tudós e művében: *G. Logi Silezii . . Hendecasyllabi, elegiae et epigram.* Bécs 1529 ¹⁾.

Várdai Pál primásnak ajánlotta Nausea Fridrik, I. Ferdinand tanácsosa s gyóntatója, később hirneves bécsi püspök, ezen művét: *In 78. um psalmum: Deus venerunt gentes etc. vna cum Paraphrasi* . . Bécs 1529.

Továbbá neki s a magyar tanácsosoknak ajálja Singrenius bécsi nyomdász Verböczi Tripartitumának 1545. évi bécsi kiadását.

Még nagyobb összeköttetései voltak külföldi tudósokkal *Oláh Miklós* primásnak, mit azon körülmény is elősegített, hogy az özvegy Mária királyné oldala mellett mint titkárja hosszabb időt Bécsben és Németalföldön töltött.

Versekkel üdvözlik őt: Ramus Goessanus János Sym-

¹⁾ Magyar Muzeum 1857 342—344 l.

micta elegiarum et Epigrammaton Latinorum czimű művében Bécs 1551. Továbbá a breszlói Bernhart Ambrus önálló versezetet adott ki ily czim alatt: Carmen ad Reverendissimum Principem Nicolaum Olahum Primatem Strigoniensem. Bécs 1558.

Neki ajálják műveiket: Serifaber Opolitanus János Sylva Encomiorum . . Ferdinandi . . Regis. Bécs 1550. Az ajánlólevél Nicolao Olaho Episcopo Agriensi, Cancellario Regni Vng., melyből kitűnik, hogy szerzőt Oláh segedelmezé. Ugyane szerző már 1545. Sacri argumenti hymni. Prága, és 1546. De Coena Domini aliquot odae czimű műveit neki ajánlotta.

Továbbá a főnebbi Ramus János ezen műveit ajálja neki: Hesiodi Ascraei poetae vetust. poemation de Herculis clypeo . . Joanne Ramo . . interprete Bécs 1550. Az előszóban Oláht így czimezi: Nic. Olaho Episc. Agr. S. R. Maiest. per Hungariam et Bohemiam supremo Cancellario. És: Epigrammata ex thesauris graecorum depromta. Bécs 1551. Az ajánlólevélben ezeket mondja róla: Cuius (Oláhnak) in graecis vertendis tanta est dexteritas, ut uel solis tuis manibus uideantur Graecorum thesauri uelle contrestari. Lusisti in hoc argumento adolescentior. — — Nunc cum te in alto fortuna collocavit — — , pro Musis praestantissima quaeque fauore et opibus enutris ingenia.

Végre Oláht dicsőíti e mű is: Carmen Graphicum de Bachanalibus. Dicatum Rmo et Illustri Principi Domino Nicolao Olahy (igy) Archiep. Strigon. — — Studiorum Mecaenati inclyto. Autore Joanne Stasio a Dubnice (cseh.). Bécs 1560. Az ajánlólevél elegia alakban van.

Draskovich György pécsi püspök és pozsonyi prépostnak ajálja Zsámboki János ezen művét Dialogi duo Platonis, Alcibiades secundus et Axiochus . . Bécs 1558.

Végre *Ujlaki Ferencz* egri püspök és pozsonyi prépostnak ajálja Wernher György: Jacobi Pisonis Transylvani . . Sche-

dia Bécs 1554. Ugyszintén Pesthi Gábor ezen művét: *Nomenclatura sex Linguarum Latinae, Italicae, Gallicae, Bohem., Hung. et Germ. Lingua autem Hungarica noviter accessit* (mire szerzőt saját állítása szerint, Ujlaki szólitotta fel) Bécs 1538. A már említett Ramus János pedig *Elegiarum libri duo* . . Bécs 1550. művében Ujlakihoz a vett jótéteményekért egy elegiát intéz.

Telegdi Miklós pécsi püspöknek ajálja Egyeduthi Gergely Bécsben 1571. kiadott első egyéves naptárát ¹⁾.

Eléle adatok, melyek a magyar névnek bizonyára csak becsületére válnak, jóformán még több eféle régi könyvekben találhatók lesznek. Ezeket figyelemébreztetésül hoztuk itt fel, mert egy kettőt kivéve, irodalmunkban eddig ismeretlenek voltak.

Lássuk már most 16. századi íróinkat; megjegyezve, hogy azokra, kik hazai nyelvünkön írtak, különös figyelemmel leszünk.

Berzevitz Márton mohácsi, Forgách Ferencz nagyváradi püspökkel baráti viszonyban állt. Ezeket írta:

Epistola ad Muretum Bellevicens. név alatt. Muretusnak Lipcsében kijött levelei közt.

Oratio funebris de invictiss. Ferdinando I. . . Ezen könyvben: *Tomus primus Orationum ac Elegiarum in funere ill. Principum Germaniae* . . . Frankfurt 1566. 8-o történelmi becs-csel bir.

Bornemissza Pál erdélyi s nyitrai püspök († 1571.)

Statvta Synodalia Ecclesiae Nitriensis Anni 1494. Quae quomodo nunc in lucem prodierint et in quem usum, sequens pagina demonstrabit. Viennae Austriae in aedibus Collegij caes. Soc. Jesu. Anno M. D. LX. 4 o.

¹⁾ Bővebben ismerteti Toldy Tudománýtár 1834. II. 224. l.

Az előszóban „Paulus Abstemius Qvinqueecclesiensis.. Episcopus Eccl. Transylu. electus in Commendam Episcopatus Nitrien., locique eiusdem Comes perpetuus“ czim alatt mondja Bornemissza, hogy ezen „antiqua Nitr. Eccl. Statuta Synodalia... quamuis non ita diu in Conseruatorio dictae Ecclesiae manu olim scripta inuenerimus, in plura tamen exemplaria ad vestram omnium commoditatem ac eruditionem proprijs impensis excudi fecimus.... Datum Nitriae die XXI. mensis Jan. Anno sal. M. D. LX.

Magok e zsinati rendeletek a 7 levélre terjedő előszó és tartalmon kívül, 39 számozott levélre terjednek, aztán következnek 19 számozatlan levélen „Annotationes Quaedam hoc maxime tempore pernecessariae ad pleniorum intelligentiam harum Syn. constitutionum Eccl. Nitr.“ s befejeztetik egy másfél lapos „Peroratio“-val „Viennae Austr. septimo Apr. 1560.“

E felette ritka könyvet eddig nálunk tudtomra csak Pray emliti s megjegyzi róla, hogy „*editio rarissima*“¹⁾. Felhozza, de nagyon határozatlanul Wurum is.²⁾ Közli Péterffy Conc. I. 261—297 l.

Broderich István váczai püspök († 1540.)

Leirta a mohácsi csatát s e művét kiadta Zsámboki Bonfin mellett. Frankfurt 1581. Schardius is kiadta Script. rer. Germ. Basel 1574. 2-ik köt. 1117 l. s többen. Sirverssel Oláh Miklós primás tisztelte meg.³⁾

✱ *Codicus Lactantius János* pozsonyi kanonok. Született a leitmericzkerületi Schluckenauban, tanulmányait Frankfurt

1) Libr. rar. II. 363. l.

2) Mem. Episc. Nitr. 329. l.

3) Horányi Mem. Hung. I. 358. l.

*) A csillaggal megjelelték, eddig ismeretlenek voltak.

és Rostokban végezte, később pozsonyi és botzeni kanonok lett. Ezen verseket írta:

Quatuor prophetica capita cum aliquot psalmis elegiaco carmine conscripta. Bécs Hofhalternél 1561. 4-o.

Egy más elegiát adott ki ugyanakkor egy tudori előmozdittatás alkalmára.

Egyes versek olvashatók tőle ezen művekben: *Georgii Ederi. . Orationes sex.* Bécs 1559. 8-o, hol a második orationál van Codicius versezete. *Laurea poetica. . . Eliae Corvino, Joanni Lauterbachio et Vito Jacobaeo collata a Paulo Fabricio. . . edita.* Bécs 1558. 4-o. Ebben egy epigramma s applausus van tőle. Végre több versezet olvasható tőle a *Deliciar. Germ. II.* kötetében. ¹⁾

Draskovich György pécsi püspök. Művei ezek:

Epistola Paraenetica, quam Georgius Drascouitius electus Episcopus Quinque Ecclesiensis, ac laudatissimi Caesaris Ferdinandi in Hungaria Consiliarius ad Dioecesanos suos dedit. Viennae Austriae in aedibus Collegij Caesarei: Societatis Nominis Jesu. Anno Domini M. D. LIX.

A vallástisztaság és erkölcsjavításra buzdít. Szem elé állítja Némethon szerencsétlen vallásvillongásait, másrészt a vallásegységet, mely Hunyadi Mátyás korában virágzott. Aláírva: *Viennae Austriae. Decimo Calendas Januarij. A. D. MD. LIX.* — 4-rét nagy betűk.

Igen ritka kiadás s tudtomra csak Denis emliti Wiens Buchdruck. 582 l. s utána Horváth Istv. L. R. kéziratban. — Azonban Kerchelich is ismerte egy kis töredékét egy másolatból s ezt közölte is *Hist. Ecol. Zágráb.* 238. l.

Draskovics e pásztorlevelében többek közt ezeket mond-

¹⁾ Denis Wiens Buchdruckergeschicht 578. l. ugyanő Garellische — Bibl. 304. 306. l.

ja: „Duo contagij genera nostram iampridem inuaserunt gentem: nouarum scilicet rerum curiositas et mutuae refrixio charitatis, e quibus infelicissimi duo isti bubones proruperunt: ex uno quidem latere Turcica tyrannis, ex altero vero *haeresis Lutherana*. — — — An non serpsit — mondja folytatólag az utóbbiról — haec gangrena ex Saxonia primum in vicinas prouincias, in Mysniam, in Turingiam, in Franconiam, in Sveviam in Marchiam, in Silesiam, *ac inde demum per Bohemos ac Morauos ad nos in Ungarian subrepsit*. — — “

A trienti zsinaton tartott beszéde olvasható Péterffy-nél Conc. II. 426. l., Károlynál Speculum Eccl. Jaur. 81. l. és Kerchelichnél Hist. Eccl. Zágr. 240. l.

Az kezenséges igaz keresztyén hitnek régiséről és igazságáról. Bécs 1561. 8-o Lactantius védelmére írta Lirinai Vincze.

Acta et Constitutiones Dioecesanæ Synodi Jauriensis sub Rmo. — — — Georgio Drascoutio electo AEp. Coloc., Jaurien. Episcopo ad secundum diem mensis Aug. indictæ et per triduum Sabariæ habitæ 1579. Prægiæ 1579. 4-o 73 levél.

Dudich Endre pécsi püspök a trienti zsinaton mondott beszédeiről hiresült el. Kiadta Reuter Quirin Orationes in Conc. Trident. habitæ Offenbach 1610. 4-o.

— — Orationes quinque in Con. Trid. habitæ — — Cum appendice orationum duarum quas Georg. Draskovich Eppus tunc Quinqueecl. in eodem concilio habuit. . . Lórándus Sámuelfy (Schwartz Gotfrid) Hála 1743. 4-o. Itt élete s iratai elszámláltatnak. E beszédeket Péterffy is kiadta Conc. II. 425—433. l. Továbbá Celsus Minus de Haereticis capitali supplicio non afficiendis. H. n. 1584. 8-o. szintén két levelet hoz Dudichtól.

— — Két levele De Cometarum significatione ad Joan-

nem Cratonem. Megjelent Erassus műveiben de Cometis Basel 1578, 1579 és 1580. — Az első levél *Ex solitudine mea Paschouiana apud Morauos pridie Kal. Mart. 1578.*; a második „*ex Secessu Paschouiano kal. Febr. 1579.* Ezeket tehát már a püspökségtől visszavonulása után írta.

De Andreae Dudithii vita et scriptis ex Observationum Halensium tomo V. observatio undecima, excerpta a pag. 347 — 379. 8-o.

* *Feiner Kristóf* tornai főesperes, esztergomi kanonok.

Clypeus defensorius Ecclesiae Cath. in Quaestione sub utraque specie Sacramenti ex Doctorum sententia pro simplicibus Sacerdotibus, per Magistrum Christophorum Feinerinum Archidiaconum Thornen. Sacellanus Regium nouiter aeditus. Anno etc. Quinquagesimo. Viennae Austriae ex Officina Typogr. Joannis Carbonis. 4-o.

A Ferdinand királyhoz intézett ajánló levélből látjuk, hogy Feiner Mária királynénknak káplánya volt. E levélben így írja alá magát: Vig. quarto Febr. Christ. Feinerus Archidiac. Thurnensis.

Szerző eddig irodalmunkban még csak névről sem volt ismeretes. Csak a Memoria Basilicae Strigon. 143. lapon említett hibásan így: „Christ. *Tajner* Archidiac. Tornensis 1559.“

Szerző az egy szin alatti áldozás mellett harczol. A czimsorok e szavaiból: *noviter editus*, nem lehetne következtetni, hogy e mű már előbb is megjelent? Szerző czime után ítélve, nem; mert ő tornai főesperes csak 1549. óta volt¹⁾; azonban ez nem akadály, mert hisz e czime nélkül is megjelenhetett műve.

¹⁾ Mem. Bas. Strig. 140. l. szerint 1545—1549-ig Rajcsányi Mihály volt tornai főesperes.

Forgách Ferencz nagyvárad püspök. I. Ferdinand korlátnok. Később azonban az erdélyi fejedelemhez átmént.

Művei ezek:

Oratio in funere . . Ferdinandi I. habita 7. Aug. 1565. in templo S. Stephani Viennae 1565. 4 o 19 levél. Átvette Lünig *Orat. Procerum* I. 367—385.

Sigethi Hungariae Claustri Praestantissimi vera descriptio et obsidionis eius epitome. Kiadták Forgách Imre De Szigetho . . a. 1566. obsesso et oppugnato. Witebergae 1587. és Reusner *Rerum Memor. in Pannon. Narrat.* Kalocsa 1770. 162—171 l. Németül is e műben *Ermahnungen . . Ratschläge und Werbungen von dem Türkenkrieg.* Nurnberg 1664. 177. lapon.

Rerum Hungaricarum sui temporis (1540 – 1582.) Commentarii. Kiadta Horányi. 1866. Pozsony 1788. 8-o s ujabban a magy. Akademia Majer Fidel által 1866.

Frangepáni Ferencz ferenczes, aztán kalocsai érsek és egri püspök. († 1541.)

Francisci comitis de Frange-Panibus AEppi Coloc. et Episc. Agr. Oratoris R. Hung. ad Caesarem, Electores et Principes Germaniae Oratio habita Ratisbonae in Comitibus 1541. Megjelent ugyanez évben. 4-o.

Gregoriáncz Pál zágrábi püspök. I. Ferdinand király meghagyásából Ujlaki Ferencz győri püspök, Mérei Mihály, Zsibrik Gergely, Kamariai Tamás és Pokateleki Zomor János társaságában a magyar törvénykönyvet 1550. körül újra összeszerkeszté, mely „*Quadripartitum opus Juris Consuetudinarii Regni Hung.*” czim alatt Zágrábban 1798. 4-o megjelent.

* *Gyöngyesi Gergely* pálos rendi főnök 1528 – 1534-ig.

A *Fragmen panis corvi protoeremitici* című igen érdekes rendi évkönyv, melyet Eggerer Bécs 1663. adott ki, leginkább az ő feljegyzései szerint készült. Így vallja be ezt

Eggerer: „Eius industriae et nostrum hocce compendium historiae Eremitae — Caenobiticae referendum est, cuius quaecunque lumen a calamo Gregorij, tamquam solari radio mutuatum libenter agnoscimus.“¹⁾

Epitoma, seu brevisloquia, in quibus omnium Religiosorum profectum et profectuum adminicula, item defectus et defectuum antidota describuntur. Kijött?

Sermones sz. Pál remetéről; erről egyenesen mondja Eggerer, hogy nyomtatásban megjelent; de mikor és látta-e valaki?

Comentarium in antiquas constitutiones. Erről sem tudom kijött-e.

Eddig csak Horányi említette.²⁾

Illicinus Péter esztergomi kanonok.

Olasz származásu. 1547-1549. Krakóban görög nyelvtanár volt, onnan 1550. Bécsbe jött, hol Oláh Miklós primással megismerkedve, ez által 1552. esztergomi kanonokká nevezetett. Így tanusítja ő maga Paraenesisének Vrancsics primáshoz 1573. jan. 12 intézett előszavában: „In istud vestrum Pannoniarum regnum *ante annos viginti* a venerando tuo Collegio de academia Vienn. accitus et a . . Principe Ferdinando in idem collegium lectus. — —“ Először a pécsi academia rectora, később Nagyszombatban nyitott iskolát, melyben három tanárt és 60 tanonczot tartott el a széplaki apátság jövedelmeiből 1566. évig, midőn azt a jezsuiták átvették. Az Oláh által tartott 1557-iki javadalmi vizsgán mint Procurator Ecclesiae Strigon. működött s Iuris utriusque Doctor czimet használt; úgy látszik tehát, hogy a szentgyörgyi prépostságot

¹⁾ J. h. 295. l.

²⁾ F. h. II. 14. l.

csak azután nyerte el. Később mivel külföldi volt, úgy látszik kizavartatva, elhagyta Magyarországot s olmczi kánok lett 1566. körül. Így írja ezt főnebbi előszavában: „Quicquid tamen contra me patratum ab inimicis fuerit, qui iusti sunt iudices, considerent, Sane si intelligent, qualis in Ecclesia Strigon. fuerim et quid egerim, utrum panem (quod aiunt) gratis comederim, et an bene de Ecclesia illa meritis fuerim, quietem apud . . . Antistitem olomucensem, Joannem Grodecium in hac mea senectute nactus, edere in lucem meas contra haereticos disputationes decrevi, apud vos factas.“¹⁾

Reánk vonatkozó művei ezek:

Ad incltyti Hung. Regni Proceres et nobiles ac Ciues de antiqua fide seruanda diuinis que flagellis paraenesis, Petro Illicino Iuris cons. Authore.

De Recto fidei dinoscendae regula Sermones in Metrop. Ecclesia Strigon. a Petro Illicino I. V. D. et Praeposito S. Thomae facti.

Mind két mű hely és év nélkül jelent meg. Azonban elég biztosan meg lehet határozni. Főnebbi előszavában ugyanis folytatólag ezeket írja: „Et a *paraenesis*, quam Principio, cum in Hung. et Transylvaniam veni, ad vestri regni proceres conscripseram, et a *sermonibus*, de rectae fidei dignoscendae regula — — editionem exordiri volui.“ E szavakból azt lehetne következtetni, hogy e két munka egyszerre jelent meg, azonban nem úgy van; utóbbi művének czimhátlapján ugyanis így szól: „Non desistam . . quae uestro in Regno agens elaborauerim, . . . ad uos mittere . . Ante annos 15. Sermones a me in Ecclesiae Strigon. Metr. Synodo ad rectae fi-

¹⁾ Denis Wiens Buchdruckergeschicht 466. 482. 1. Memoria Basilicae Strig. 141. Péterffy Conc. II. 8. 1.

dei agnitionem factos et in editas ad uos *Paraenesis meae fronte promissos, iam aere meo typis excusos mitto.*“ Tehát külön jelent meg e két mű, azonban jóformán gyorsan egymás után; mert a szokásos censori approbatio Bécsben 1570 jun. 23. kelve, mindkét műről együtt szól. Dénis azt hiszi, hogy a paraenesis kétszer jelent meg, egyszer önállóan, másodszor 1573-ban a másik művel együtt. De ez esetben a paraenesisnek 1570-1573. rövid időközben kellett volna kétszer megjelennie, mi nem valószínű. Én azt hiszem, hogy mind két mű 1573. évben jelent meg, még pedig Olmützben; mert a második mű végén olvasható: „*Impressum cum consensu et voluntate . . . Thomae Albini Episc. Olomuc.*“ Az esztergomi főegyházi könyvtár egybekötve bírja e két művet; de hogy, mint mondók, külön jelentek meg, onnan is látszik, mert ez egybe kötött példányban a második műre van csak írva: „*Sum Martini Hegini . . . Dono datus ab Authore R. D. Petro Illicino I. V. D. 1579. – A Széchenyi Catalogus* ¹⁾ jóformán az említett approbatio kelte után indulva, nyomtatási évét mind két műnek együtt hibásan 1570. évre teszi. Feltűnő, hogy sem az esztergomi, sem a muzeumi példányban nincs meg a Vrancsicshoz intézett említett előszó. Ujra kiadta Péterffy Conc. I. 318. és II. 443. l.

Illicinus több műveit is szándékozott kiadni; így mondja Vrancsicshoz főnebbi előszavában: „*Accipe nunc alacriter hos ingenii mei foetus, paulo post uberrima accepturus, si nostrae tantos sumptus facultates sustinebunt.*“ Második műve elején pedig: „*De unitate fidei cum Episcopis tenenda, deque obedientia illis praestanda non multo post libellum accipietis meum.*“ Azonban tudtomra csak ezen művet adta még ki.

¹⁾ I. 530. l.

Pareneticon ad Transylvanos, qui a Catholica fide alienati ad Sabellum, seu Praxeum, seu Paulum Samosatenum, et ad Arium vel Nestorium, vel Photium degenerarunt: (Hol?) 1581. 4-o. Itt olmücsi kanonoknak írja magát. Nem láttam.

Ezeken kívül kiadta még: *Carmen in reditum Viennam..* Regis . . Ferdinandi Bécs 1551. És: *Praefatio de Lege ac iure civili.* Ugyanott 1571. 8-o s szétszórva több verseket; de ezen művei nem esnek hazánkban tartózkodása idejére.

Komjáthi Benedek. Perényi Gábor özvegye, Frangepáni Kata sz. Pál levelei régi fordításának átjavításával bizta meg, mi helyett ő inkább új fordítást eszközölt s adott ki ily cím alatt:

Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Az zent Pál leueley magyar nyelven Krakó 1532. 8-o. *Ez a legelső magyar nyelven nyomtatott könyv.*

Kiadási éve körül ellenkeznek egymással íróink. Bod Péter 1532. ¹⁾ másutt meg 1533. évre ²⁾ teszi; ez utóbbi évet fogadják el Horányi ³⁾ és Sándor ⁴⁾ Wallaszky ⁵⁾ ellenben 1531. évre teszi kijöttét. Mi Prayt ⁶⁾ és Toldyt ⁷⁾ követjük.

Wallaszky Komjáthit protestansnak tartja; de ma már bizonyos, hogy kath. volt; művét az említettük Frangepáni Katának ajánlotta, kihez a könyv végén Vietor Jeromos nyomdász is intéz latin dicsérő levelet, melynek eme szavaiból: „Perge itaque in hanc pulcherrimam gloriam magis ac magis incumbere et suscepti operis partem, quae reliqua est, absol-

¹⁾ A sz. bibliának Historiája. 133. l.

²⁾ M. Athénás 147. l.

³⁾ F. h. II. 424. l.

⁴⁾ M. Könyvesház 1. l.

⁵⁾ F. h. 146. l.

⁶⁾ Libri rariores II. 152.

⁷⁾ M. nemz. Irod. tört. Pest. 1864 — 5. 36. l.

vendam curare“; következtetni lehet, hogy Frangepáni Kata, még többet is, talán az egész ujszövetséget szándékozott ki-nyomtatni. Ez azonban elmaradt.

Komjáthi, mint Toldy mondja, „a nehéz író (sz. Pált) fordítása által magyarázni is akarván, változatokkal, néha körülírásokkal is megszaggatott, eredeti színéből s rythmusából kivett, darabos művet adott.“

Mi e felette ritka könyvet, fájdalom, nem láttuk.

* *Laurentian Arnold* pozsonyi kanonok. Flandriából a Brügg melletti S. Laurens-ból származott, innen vette nevét is s ott is halt meg késő öregségben 1591. évben, lemondván előbb, úgy látszik, kanonokságáról. Jóformán Oláh primás hozta őt hazánkba.

Művei ezek :

De fide Catholica Köln 1556. 8-o.

De nativitate D. n. Jesu Chr. servatoris Pontificis et advocati nostri apud Deum Patrem etc. Arnoldi Gerardi Laurentiani Flandri. Viennae Austriae excudebat Raphael Hofhalter M. D. LVIII. 8-o. Ajálva van „Christophoro Aremprustorio S. Reg. Mai. Camerae Hungaricae proventuum Administratori. Jó elegia.

Továbbá van tőle versezet e műben: *Epithalamia et carmina gratulatoria in honorem nuptiarum . . . Johannis Drecheri . . . a diuersis authoribus scripta.* Bécs Hothalternél 1559. 4-o. Itt „poeta laureatus“-nak czimezi magát.

Listhi János. Nejeének, Oláh Miklós unokájának, halála után papi pályára lépve, veszprémi s innen győri püspök lett s mint ilyen meghalt 1577. – Művei ezek :

Commentariolus De inauguratione Maximiliani II. Bél-nél Adparatus 303. 316. l. és *Kovachich Solemn. Inaugur.* 12—21. l.

Adnotationes Bonfinhez, melyeket a Zsámbokitól kapott

példányhoz jegyzett. Kovachichnál Script. Min. I. 332—338. l. Végre szétszórva egyes művekhez csinos verseket írt.

✱ *Listhi Sebestyén* a főnebbi Jánosnak fivére. Oláh Miklós primás megszerzé neki 1550-ben a győri keresztes főnökséget¹⁾ tehát pap volt. Meghalt 1560. jul. 24.

Műve, melyet eddig irodalmunk nem ismer, ily czim-mel bir:

Evangelia Dominicalia ex tempore versa per Sebast. Listhium Transylvanum Cibinensem. Viennae Austriae excudebat Mich. Zimmermannius. A. M. D. LIII. 4-o. Ajálva van a főnebbi Listhinek, ki akkor „secretarius et Conseruator Hung. Cancellariae“ volt s ki a nyomtatási költségeket vitte.

✱ *Omiliai Maytzen Gergely* mester pozsonyi kanonok s plebános. Később mint zágrábi örkanok fordul elő²⁾. Ezen beszédet adta ki:

Oratio habita Posonii in Exequiis honestiss. et pudiciss. Matronae Clarae ab Wylak, matris chariss. et bene meritae Rmi. et ampliss. viri dni. Francisci ab Wylak Episcopi Jaurien. et Praepositi apud Posonium digniss. . . A. d. M. D. XXXVII. die. 15. Jan. Ajálva ez Ujlakinak. Szerző a beszéd elején így nevezi meg magát: „Magister Gregorius Maytzen de Omilia, Canonicus et Pastor Ecclesiae Poson.“ Hely és év nélkül (Bécsben kétségkívül a fenkitett évben) 4-o.

Monoszlói Endre pozsonyi prépost és veszprémi püspök. († 1601.) éleadatait elsoroltuk már³⁾, azért itt csak műveit hozzuk fel:

Apologia. A közönseges keresztyen hit agazatinak es az anyaszentegyhaz bizonyos fővallasinak oltalma. Nagyszombat 1588. 4-o. Dávid János erdélyi prédikátor ellen.

¹⁾ Nagy Iván Magyarorsz. Család. VII. 145. l.

²⁾ Kercselich Hist. Eccl. Zagr. 228. l.

³⁾ Lásd Danielik Magyar írók II. 207.

De Invocatione et Veneratione Sanctorvm. Az szenteket hozanc valo segetsegekrül. Hasznos könyü az keresztyeneknek igaz hitben valo epületekért. Most iratott Monosloi Andrastvl Posoni Prepostul. Nagyszombatba nyomatott Anno M. D. LXXXIX. Ajálva van Fejérkövi István nyitrai püspöknek 11 levélnyi latin levéllel Datum Posonii 17. Jan. 1589. Ezután Péchi Lukácsnak latin versezete ad pios Catholicos, azután 8 levélen magyar előszó: Monoszlói Andras az egyigyv jambor hiv keresztyeneknek orokre valo lelki bekeseget es idvösseget keuan. etc. Mindezek után jö csak az első szám. lapon: Az szenteknek tiszteletirül. Összesen 543 szám. lap, ily befejezéssel: Ezt a keves munkat vegye minden iambor keresztyen io neven tülem. Végre 2 levélen tartalom és errata.

E könyvre Gyarmathi Miklós ezen művével felelt: Felelet Monoszlói András . . könyve ellen, a melyet irt de invocatione et vener. Sanctorum. Debreczen 1598., melyre, mint alább látni fogjuk, maga Monoszlói akart felelni s már hozzá is fogott, de egyéb munkái s később közbejött halála meg-hiusítá. Felelt azonban helyette, mint látni fogjuk Pázmány.

De Cvltv Imaginum. Az Idvössegre intő kepeknek tiszteleteiről valo igaz tudomány. Iratot Monoszlói Andrastol. Posoni Prepostol. Nagyszombatba M. D. LXXXIX. A tullan egy izléstelen kis feszület, felette két latin hexameter, alatta pedig ugyan e versek magyar fordításban L. P. aláírással (kétségkívül Lukas Peechi). E feszület a véglapon ismét előfordul, azon különbséggel, hogy felette ez áll: vera et antiqua regula omnium Catholicorum; alatta pedig a főnebbi latin versek, a magyar fordítás nélkül. Első öt levélen a latin dedicatio „Nicolao Palffy de Erdöd Comiti Cottus Poson. Gerne-ralique (igy) ac supremo Capitano partium cis Danubiarum . . . Datum Posonii 1. Jul. 1589.“ Azután négy leveles magyar előszó Péchi Lukácstól: „Az Jesvs Christvsnac dragalatos

szent verevel megváltot hiv catholicus közönseges keresztye-
neknek *Pechi Lukach* lelki es idvesseges testi iokat keuan.“
Igy végződik: „Soc szep historiaknak is mehetec vegere
ezen könyűnec olvasasabol es magatokat ennec esmeretse-
geből könnyen oltalmazhatyatoc az kepek ellensegitől. Meltois
könyörögnetec, hogy az fölseges vr Isten bochasson igaz mun-
kasokat es aratokat az ü szent mezejebe, mert az aratas soc,
de keues az munkas es igaz arato, az vissza szegezet kaszasoc
elegen vannac lattiuk, kic az eggyessegnek keueit kötni nem
tudgyac, hanem borzas baglyakat raknac minden szélnek es
haborunak rodhadasra nilatkoztattakat. Az hatalmas Istennek
ayanlac titeket. Költ Nagyszombatban szent Jakab hauanac
12. napan 1589. esztendőben. Ezek utan következik az 1.
számozott lapon: Az kepek tiszteletiről. Összesen 315 szám.
lap, s három lap tartalom s errata. 4-o.

Monoszloi Endre *Ecclesiarum Poson. ac Felheviziensis
Praepositi brevis ac Catholica confutatio impiorum novorum
articulorum, nuper in Galantha a Sacramentariis concinatorum.*
Impressum Tirnaviae 1593. 8-o. Pray, ki után e művet idéz-
zük, ¹⁾ azt mondja róla „liber rarus“ s csakugyan igen ritka
lehet, mert másutt említve sem találom. Ajálva van Fejérvölgyi
nyitrai püspöknek, s kivel e munkában sikra lép Monoszloi, így
nevezi meg ajánló levelében: „Hic libellus prodiit, ac principa-
lia capita segmentorum Galantinensium Sacramentariorum, lit-
terisque *Dobronocky* confutans...“

De Gratia ac libero hominis arbitrio et de voluntate Dei
Az Isten malasztyarol, az szabad akarattol es az Istennek aka-
ratyáról valo tudomany, Iratott Monoszloi Andrastvl Vespri-
mi Pispektül es Posoni Prepostul. Nagy-Szombatba nyomtatta-
tot Anno 1600. Hat levélen dedicatio: „Martino Pethe Electo

¹⁾ Libr. rar. II. 121 l.

Archiepisc. Coloc. Administratori Eppatus Jaurien. Praeposito Scepus. . . Posonij 1. Mart. 1600.“ Ez ajánlólevélben így nyilatkozik: „Huius quidem argumenti non leue specimen aedis videtur Dominatio uestra Rma., dum me anteacto anno ad praesens opus emittendum cohortaretur, suas addidit suppetias, ipsique praelo manus praebuit auxiliatrices: opus quidem erat summi momenti ut (legendibus patebit) et ad eludendas Sacramentariorum technas admodum necessarium: praepediebat tamen me ex altero ordine scriptum quoddam virulentum, per quendam Sacramentarium *Nicolaum Gyarmati* hinc inde infartum, elumbe satis et squalidum, qui ut quippiam insoliti fingeret, ac refingeret, librum per me de honore sanctorum aeditum, friuola commentatione contaminavit, farraginemque quandam plenam erroris, calumniarum, ac inueteratae falsitatis coaceruavit, subque titulo libri, uel confutationis, suae farinae hominibus prodidit. Qui quidem si libri nomen merebitur, quantus ijs sit, indicium interea fidelium lectorum esto. Cupiebam certe confestim, prout et coeperam, in eum distringere calamum, at praesens opus . . . manum meam coercuit, quo minus uotis meis satisfecerim, interuenit et mea in urbem Romanam . . . suscepta . . . peregrinatio. Votis ac . . . exsolutis si me sospitem ac florentem Sacra Roma patriae meae charissimae reddiderit, certe pro suo modulo sua Gyarmati responsa recipiet crassaeque eum poenitebit ignorantiae.“ Ezután egy lapon Schediasma ad authorem et lectorem aláírva: Lucas Peechi S. C. R. Mai. Aulae Familiaris, 14 distichon. Ezek után az 1. szám. levélben: Az szabad akaratról Capvt 1. Összesen 644 szám. lap s három lap tartalom s „az könyvben való vetkeknek megigazetasa.“ 4-o.

Monoszloi ezeken kívül még egy munkát rendezett sajtó alá; iménti munkájának felhozott dedicációjában ugyanis folytatólag ezeket mondja: „Interea quod fieri potuit hunc librum,

cum quodam altero propediem emulgando... in lucem emisi." De e mű, valószínűleg 1601. decz. 11. közbe jött halála miatt nem jelent meg. Én legalább sehol nyomára nem akadtam.

Kéziratait a fönjelelt helyen számláltuk el.

Mossóczi Zakariás nyitrai püspök. († 1587.)

Decreta Constitutiones et articuli inelyti R. Hung. cum rerum indice copioso. Tyrnaviae 1584. Fol. 752 l. (saj-tóhibából 792). Az előszóban ezeket mondja: „Ego et Rmus D. Nicol. Telegdinus Episc. Quinqueecccl., e cuius aedibus liber impressus prodit, labori, curae et studio editionis, necessarios quoque sumtus adiecimus, quo magis leges patriae suam tueri possint dignitatem.” Felhasználták Ilosvay Isván egri nagyprépostnak 1544. évi törvénygyűjteményét is, mely Telegdi birtokába került. ¹⁾ A királyoknak a törvények előtt olvasható életíratát Mossóczi írta. ²⁾

Oláh Miklós primás. — Hungaria. E művét Brüsszelben írta. Kéziratára ugyanis, mely a bécsi csász. könyvtárban őriztetik, Oláh sajátkezűleg ezeket jegyzé: Haec scripta a me fuere Bruxellis 16. Maii a. 1536. dum essem Ser. Reginae Mariae, viduae D. Ludovici Regis Hung., sororis Caroli et Ferdinandi Imperatorum, a secretis et consiliis. E munkája hazánknak a mohácsi csata előtti topographiájára igen fontos. Először kiadta Bél Adparatus ad Hist. Hung. 1—38 l.

Attila. E művét szintén Brüsszelben írta. Kijött Bonfin Decadeseivel többször. A főnebbi munkával együtt pedig kiadta Kollár Ádám ily czím alatt: Olahi Nic. AEp. Strig. Hungaria et Attila . . Bécs 1763. 8-o 244 lap.

Chronicon breve. Az 1558. évi esztergomi breviarium első öt levelén. Innen kiadták Bél f. h. 38 l. és Péterffy Concilia II. 187 l.

¹⁾ Eppatus Nitr. Memoria 332 l. ²⁾ Kaprinay Hung. Dipl. 333 l.

Genesis filiorum Ser. Regis Ferdinandi Hung. et Boh. etc. Domini mei Clementissimi ex Ser. Anna Regina natorum. Eredeti kézírata a bécsi csász. könyvtárban. Kiadta Kovachich. Scriptores Minores I. 41 l.

Ephemerides, quas Nicol. Olahus in Ephemeridibus astronomicis Petri Pitati Veronensis a. 1552. impressis, suamet manu adnotavit. Kiadta Kovachich f. h. 92 – 97. l.

Breviarium secundum vsvm almae et Metrop. Eccl. Strigon... Bécs 1558. Leirtuk már M. Sion VII. 805. l.

Catholicae ac Christiane religionis praecipua quaedam capita de Sacramentis, fide et operibus, de Ecclesia, de vtraque Justificatione, ac alijs: a Rmo. D. D. Nicolao Olaho, Archiepisc. Eccl. Metr. Strigon., Primate Hung. et Legato nato etc. ex purissimis sacrae Scripturae, traditionum Apostolicarum, Canonum, ac Sanctorum Patrum fontibus deriuata, et in Synodo sua Dioecesana Tirnaviae proposita ac breuiter explicata. MDLX. Viennae Austriae in Aedibus Collegij Caesarei Soc. Jesu excudebat Raphael Hofhalter Anno MDLX. Oláh Miklós igen szép fanyomatu arczképével, mely alatt e versek:

Praesulis effigiem quisquis depinxit Olahi,
Vicit Apellaeam sedulus arte manum.

A kép felett pedig e jel mondata: Tu es spes refugium et Protector meus Dne Deus.

Ez igen fontos mű 1561. Oláh által kijavítva Bécsben szintén Hofhalternél újra megjelent, Péterffy újra kiadta Concilia II. 43—129 l. Azonban hibásan mondja a 43. lapon, hogy Timon szerint Oláhnak e zsinaton mondott beszéde is kinyomatott Bécsben. Péterffy itt rosszul értette Timont, ki szintén csak azt mondja, hogy az imént leirt mű nyomtatott Bécsben ¹⁾. — Mind két kiadás ma már igen igen ritka.

¹⁾ Epitome Chron. ad an. 1560.

Kiadta továbbá magyarországi használatra e két művet:

Missa evangelica quid sit, solidis catholicisque explicatum documentis, tum ex sacro Bibliorum volumine, tum pervetustis, ijsdemque sanctissimis Ecclesiae Doctoribus petitis atque collectis, in gratiam, confirmationem, consolationemque piorum, Per D. Joannem Fabri Hailbrunnen. professionis Dominicanum, apud Augustum Vind. maioris aedis concionatorem. A 1558. Viennae Aust. Excudebat Raph. Hofhalter. 8 o. Oláhnak főnebb említett igen szép arczképével. Az előszóban mondatik, hogy Oláh költségén jelent meg e mű. Ezen kiadás irodalmunkban eddig teljesen ismeretlen.

Fructus, quibus dinoscuntur Haeretici, eorum quoque nomina, ex Philastro, Epiphanio, Augustino, Eusebio etc. Et quibus armis deuincendi. Per F. Joan. Fabri ab Hailbrun Cath. Eccl. Augustanae a sacris concionibus. Hely és év nélkül (valószínűleg Bécsben 1558.) Az előszót Joannes a Burgundia intézi az olvasóhoz, melyben mondja, hogy e művet hazánk használatára adta ki Oláh, sőt e célból e munka úgy látszik némileg át is idomíttatott; így egy helyen olvasuk: *Arobonary dicunt, coenam Domini dari nobis in signum tantum et pignus corporis Christi. Hoc idem docet Franciscus Stancarus in Transylvania et profugus ille Paulus Scalith, ac Apostata ille Vergerius apud Ducem Wirtembergensem.*

Végre Veszprémi és Vallaszky szerint Oláh műve ez is:

Processus vniuersalis Viae Tincturae Rubedinis et Albedinis Alchimicae Artis Magistri, Nicolai Melchioris Cibiniensis Transylvani, et Gloriae Mundi seu Tabulis Paradisi insertum. E mű megjelent Musaeum Hermeticum Sopho Spagyricae artis..Frankfurt 1625. című műben. Veszprémi azt vitatja, hogy ezen Melchior Cibiniensis alatt Oláht kell érteni; talán mivel Oláh is Szebenben született? Én legalább nem hiszem, hogy Oláh ily bolondságokra vesztegette volna el idejét.

Pál nágrábi olvasó kanonok, ezen beszédet adta ki:

Oratio in Introductione ac Installatione Rmi ac ampl. D. D. Wolffgangi Gyuulay Episcopi almae Eccl. Zagrab. dignissimi. Ibidem in templo Cathedr. per Rmum ac eximium D. Paulum D. D. Lectorem, Canonicum ac Vicarium eiusdem Eccl. Zagrab. etc. in maxima doctissimorum uirorum ac Optimatum Regni Sclauoniae corona, populique frequentia habita. An. sal. nostrae 1549. 24. Febr. Aztán Georgij Petrovvinay Submontani Hexasticon, ez után: Viennae Austriae Joan. Carbo et Egidius Aquila excudebant. A. 1549. Végén ezen Petrovinainak levele (Viennae Austriae ex Musaeolo nostro Contubernij Haidenhaim 18. Mart. 1549.) Krantzytz Jánoshoz, kit „Capituli almae Eccl. Zagrab. Ludimoderator“-nak czimez. Ez küldte neki e beszédet kinyomatás végett.

Eddig csak Kerchelich¹⁾ és Wallaszky²⁾ említék, ez utóbbi azonban hibásan az említettük Petrovinait, kit Petrinainak keresztel el, tartja szerzőjeül. Egy példányát birta Cornides³⁾

Peechi Lukács. Horányi csak annyit tud róla, hogy „nobilis hungarus.“⁴⁾ Mások pedig épen nem is említik; pedig mint első nyelv művelőink egyike bizony nagyobb figyelmet érdemelt volna. Fájdalom mi sém tudunk róla egyebet, mint hogy mint alább látni fogjuk, az esztergomi egyházmegye területén nevededett fel, s hogy 1596. az esztergomi főmegye ügyésze (fiscalis) volt, mi papi állására bizonyít. Művei ezek:

Ranzani Petri . . . Epitome rerum Hungar. velut per indices descripta. Impressum Tirnaviae: e limatione et relectione Lucae Peechi Pannonii 1579. 8-o. 188 levél. Ajálva van Telegdi Miklós pécsi püspöknek. Ujra Budán 1746. 4-o.

Szent Ágoston Doctornak Elmélkedesi. Az esztergomi

¹⁾ Hist. Eccl. Zagr. előszóban.

²⁾ Consp. Reipubl. Litter. 177 l.

³⁾ Biblioth. Hung. 114 l.

⁴⁾ Memor. Hung. III. 75.

könyvtár előtttem fekvő példányának czim- és első két levele hiányzik s így csak Sándor István után állithatom, hogy Bécsben 1591. jelent meg.¹⁾ — E mű három részre oszlik. A második rész a 80. lapon kezdődik ily czimmel: Szent Agostonnac Magan Valo Lelki beszellei. A harmadik a 149. l.: Szent Agostonnac Mindennapi Rövid Es egy marokni kised imadsagi. Minden rész egy négy szakaszból álló „Buzgo lelki örvendetesseg“ című versszettal végződik. E művét is kétségkívül Telegdi Miklósnak ajálta. Mert csounka példányunk előszavában ezeket olvassuk: „De mivel hogy böchületes rendeket hagyot Isten az anyaszentegyhazba, kio közzül te is fő pastor talaltatol, ugy mint ki az Isten igeiben munkalodol, és így kettös tisztessagre vagy melto, igaznac aletam, *hogy ez esztergami Egyhaz gazdaianac es Pastoranak, melyben enis gyermeksegetmül fogua fölneuekettem*, ez kichin munkat aianlanam, es az urnac chureben ez kised keuet be uinem, hogy ezzel az töb cheled attiamfiat izgatnam, es minden munkara az urnac szölöiebe kisztetnem: ez mellet uy cheled gazdasagodnac es pastorsagodnac (melyet idvössegedre hosszú ideig uiszely az egy igyueknec hasznokra) öruendeznec.“

Keresztyén szüzeknek tisztességes Koszoruja. Nagyszombat 1591. 8-o. E könyvet csak Sándor után²⁾ ismerem s így többet róla nem mondhatok.

Az Test Kornyvl valo Het Irgalmassagnac chelekede-
tiről, mellyeknek gyakorlassat aianlya minden kerestyen
atyafiainac Peechi Lvkach... Nyomtattatot Nagy-Szombatba
1598. Tuloldalon sz. Mária Krisztussal karján, nem sikerült
fametszet. Ajálva van: Az Bochvletes es Tiszteletes Egyha-
zi ferfiunoc Joo Balasnac, Pilisi apaturnac, az Esztergami
egyhazban ualasztot Nitrai Esperestnec es szerzetes Canonok-

¹⁾ Magy. Könyves ház 11 l.

²⁾ F. h. 11. l.

nac, Istentül mind ez két életnek neuedekenseget keuanya Peechi Lukach minden iokkal meg adadni.

E műnek csak egy csonka példányát ismerte Sándor ¹⁾ s így íróját meg nem nevezhette. Örülünk, hogy szerzőjét napfényre hozhattuk.

Kalendariom. Es Ez Mostani M. D. LXXIX. Esztendőben Törttenendő nemi nemü dolgokrul. Annak fölötte az időnek naponkent kouetkezendő alapatyarul iratot Itelet. Irta Slovacivs Peter Craccai Astrologus. Magyara fordetotta Peechi Lukach. Ez esztendőben ide mi felénc a napba es a holdba semmi fogyatkozás nem leszen. Nyomtattatot Nagy-Szombatba 1579. kis 8-o hat iv. Ajálva van Poklostói Máté sági prépostnak. ²⁾

1584-ben ismét jelent meg Nagyszombatban magyar naptár. Valjon nem Péchi szerkesztette-e ezt is?

Egyéb apróbb dolgozatait Monoszlói és Telegdinél hozzuk fel.

Pesthi Gábor. „Nemzetsegerewl Mijsser nemzetbawl walo“, írja ömaga alább felhozandó első művében. E Misser szót Pray ³⁾ a francia *Missire* és olasz *Misser* szóból származtatja, mely ugymond régen lovagoknak czimül adatott. De e véleményt a melléje csatolt „nemzetből való“ kitétel megeczáfolja, melylyel Pesthi kétséggkívül a latin „de genere“ kifejezést érti. Eszembe jö itt a pozsony-megyei *Misérd* helység. Hátha e család innen eredt? . . Szvorényi *Mizsérnek* nevezi ⁴⁾ és Tol-dyval ⁵⁾ „Bécsben élő fiatal tudós papnak“ mondja. Bod Pé-ter ⁶⁾ ellenben és Horányi ⁷⁾ (gyula)fehértvári kanonok és

¹⁾ U. o. 15. l.

²⁾ Bővebben leírja Mátrai Magy, Muzeum 1853. II. 180 l.

³⁾ Index libr. rar. I. 152 l.

⁴⁾ M. Irod. Szemelvények 55 l.

⁵⁾ A m. nemz. Irod. Tört. Pest 1564—5. 34 l.

⁶⁾ Magyar Athenás 220 l.

⁷⁾ Memoria Hung. III. 69.

ugocsbai főesperesnek mondják 1537. évre. Ugyanezt állítja Benkő is ¹⁾). Mindkét állítást akár lehet tán összeegyeztetni, hogy Pesthi előbb kiadván Bécsben műveit, csak egy évre reá, talán éppen e műveiért lett kanonok.

Művei ezek:

Nouum Testamentum, seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata, Gabriele Pannonio Pesthino Interprete. *Wij Testamentum magijar nijeluen*. Cum gratia et priuilegio Rom. Regiae majest. ad quinquennium 1536. A czimlap tuloldalán: „Az neegij Ewangelistanak ewangelíomija, melij wij testamentomnak mondatijk, kijt magyar nyelvre fordítot ees kijvaltképpen walo gondviselessel meg nijomtattatott Pesthij Gabriel (nemzetsegerewl Mijsser nemzetbowl walo) Ees az walamij nehez ige wolt benne ertelemre, Annak ertelmet zijwkseges helyeken megis ieczette es magijarazta keues bezeddel az kewnijnek zelen. Touabba Registromot ijs szerzet hozza az kewnijnek hatulso rezebe, kij bowl mijnden Ewangeliumokat, mellijek esnek eztendew által wasarnap napokon, egyebb zentek napijanijs, kewnij megtalalnij az derekba. — Végén Viennae Pannoniae Joan. Singrenius suis ac Joannis Metzger bibliopole expensis 17. die mensis Julij excudebat. A. M. D. XXXVI. Nyomtatta bechbe Janos Syngrenius az ew Ees Metzger kewltsegeuel zent Jakab hauanak tyzenheted napyan ezer ewt zaaz harmijtz hat eztendewbe. — 8-o 245. levél. A négy evangelista fametszetével. — Pesthy birja a régi irály tömötségét, de előadása magyarabb folyóbb és világosabb; csak orthographiája igen nehezíti az olvasást. Bod ²⁾ két, Horányi három, de elkopott nyomásu példányt ismertek; a bécsi

¹⁾ Transilv. II. 333. l.

²⁾ A szent Bibliának Hist. 134. l.

csász. könyvtár példánya egészen ép. — Ez az *első magyar biblia* és második magyarul nyomtatott mű.

Egy hó múlva megjelent második, ily című, műve:

Aesopi phrygis fabulae, Gabriele Pannonio Pesthino interprete. *Fsopus fabulaij*, mellyeket mostan wijionnan magyar nyelwre forditot Pesthy Gabriel. Előszavában mondja, hogy miután minden nemzeteknél fordítások eszközöltetnek, „cur quaero non liceat mihi quoqua linguam et ingenium nostrorum, doctrinis veterum sapientum, pro meae virili exornare et patriae cui simul omnes debemus, studere? . . Viennae pannonie, die 28. Aug. 1536.“ Végén Viennae Pann. in officina Joan. Singrenij mense Augusto Anno M. D. XXXVI. Nyomtatott Bechhe Janos Sijngrenius myhelyebe kysazzony hauaba. Ezer ewt zaaz harmyczhat Eztendewbe. 8-o Bod, Horányi és Benkő nem ismerték.

Kiadta végre 1538. Bécsben főnebb Ujlakinál említett Nomenclatura Sex Linguarum című munkáját, mely annyira közkedvességre talált, hogy harmincz év alatt négy kiadás ért. Pesthy e munkájához vocabularius utilissimus quinque Linguarum Lat. Ital. Gall. Boh. Alem. Nürnberg apud Fridr. Peypus 1531. 4-o művet használta.

Pesti Gábor pálos Horányi szerint ¹⁾ 1527. a rend főnöke (vicarius generalis) volt; de ez nyilván tévedés, mert a rend évkönyvei szerint ²⁾ 1523—1527). János, 1529—1534-ig Gyöngyesi Gergely voltak főnökök; sőt úgy látszik Horányi a névben egészen megtévedt a Pesti alatt talán az imént említettük Gyöngyesi rejlik, legalább felhozandó műveinek czimeit igen hasonlitanak Gyöngyesiéihez s az évkönyv Pestinek még csak nevét sem említi.

¹⁾ F. h. III. 68. l.

²⁾ Fragmen panis Corvi.

Művei Horányi szerint ezek :

Sermones exhortatorii ad viros religiosos. A. 1531.

Compendium Directorii in visitatione Fratrum 1532.

Mind két mű, mint Horányi mondja, „nostris etiam temporibus extat“. Én egyikre sem akadtam sehol.

Stafleo János dalmát, sebenigói püspök.

Tractatus de gratiis expectativis et litteris gratiae et iustitiae Velence 1540.

Kéziratban maradt: De bello et pace ad Vladislaum Pann. et Boh. Regem ¹⁾.

Szántó (Arator) István jezsuita. Született 1541. Győrme-gyében, a rendbe lépett 1561. Meghalt Olmützben 1622. Tán első jezsuita, ki irodalmilag fellépett. Leginkább az új naptár miatt gyűlt meg baja az ellenféllel. 1585-ben Nagyváradon egy naptár jelent meg a régi juliusi rendszer szerint. Ezt Szántó versezettel támadta meg, melyet így talállok feljegyezve:

Jesuitarum Carmen adversus Auctores Juliani Pseudo Calendarii Varadini impressi a. 1585. et Defensio Calendarii Gregoriani Claudiopoli in Transylvania edita.

Ezt Beregszászi Péter váradi prof. pap támadta meg egy Ventilatio val, melyre ismét Szántó felelt, munkája címét nem ismerem ugyan, de léteztét ezen ellene irt mű tanúsítja:

Thoraconymi (Beregszászi) Defensio Ventilationum adversus Stephanum Aratorem, in qua multa de Jesuitarum Ordinis institutione referuntur.“

Szántó itt említett művei a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak.

¹⁾ Czvittinger Spec. Hung. Litt. 363. l.

Azonfelül e naptár ügyben 1589. Váradon Joó János váradai tanárral nyilvános vitázatot is tartott ¹⁾.

Katekizmusa s ószövetségi szentirása kéziratban maradt ²⁾.

Szegedi Gergely. Ferenczrendi szerzetes. 1533. varasdi zárdafőnök ; 1546. Martinuzi váradai püspök jelenlétében Váradon rendfőnökké választatott ³⁾. Egyike az elsőeknek, kik a terjedező reformationnak nyomda útján ellenálltak.

Censurae Fratris Gregorij Zegedini ex ordine Diui Francisci, in propositiones erroneas Matthiae Deuai, sed vt ille vocat, rudimenta salutis continentes. Anno M. D. XXXV. (Bécs Singrenius Jánosnál) 8-o. Végén mondja: Postea venerunt in manus duo alii eius tractatuli, huic non multo dissimiles, quos, Si haec, optime lector, aequi bonique consulueris, pro tempore et dei gracia retractabimus." Azonban nincs adatunk, hogy szavát beváltotta volna. Jelen művére Dévai evvel felelt: *Apologia quarundam propositionum summam Doctrinae Christ. continentium contra indoctas Censuras indocti Franciscani Greg. Szegedinensis. a. 1535.*

Szilvási János. Született Désen Erdélyben 1558. Straszburchban tartózkodott, onnan haza jöven, szászvárosi prot. lelkész lett. 1595. a kath. hitre áttért s ezen munkáját adta ki.

Antiquitas et perpetua duratio fidei cath., seu Tabulae testimoniorum ex sacris libris et ss. PP. Scriptis, servata serie temporis petitorum, de octo magnis in fide Controversiis . . . Collectae per Joan. Szilvási Concionatorem Catholicum Claudiopoli Typis Heltanis 1597. 4-o 115. l.

¹⁾ Bővebben irtunk e tárgyról a Veteristák czimű czikkünkben I. Századok III. 17. l.

²⁾ Horány Mem. Hung. I. 70. l.

³⁾ Schematism. Ord. S. Franc. Pozsony 1851. 58. l.

Ajálva van Báthori Zsigának „Scriptum in arce Gyalu, nunc rursus dono et pietate S. Vestrae Episcopalis. A. D. 1597. 10. Apr. Az előszóban magára vonatkozólag ezeket mondja: „Feci, vt rationem reddam scire volentibus, cur in placitis nec Francisci Davidis et eius sectatorum, nec Calvini permanserim, sed ad Ecclesiae Romanae gremium confugerim“¹⁾. . .

Telegdi Miklós. Született 1535. Telegden Biharmegyében. Krakóban tanult, már 1561. esztergomi kanonokká neveztetett, később nagyprépost, érseki helynök, nagyszombati plebános, s 1579. pécsi püspökké lett. Pozsonyi prépost azonban, mint Szvorényi ráfogja,²⁾ soha sem volt. Meghalt 1586. apr. 22.³⁾

Telegdi korának legnagyobb s oly buzgó egyházi szóno-ka volt, hogy e tisztétől leghevesb köszvénybántalmaiban sem állt el; így tanusítja ezt kortársa Káldi: „Hazánk gyümölcséből is hozhatok egy vagy két jeles példát, melyeket magam láttam: Egyik a boldog emlékezetű *Telegdi Miklósé* Péchi Püspöké: kit noha fölötte igen elgyötrött volt a köszvény, úgy hogy csak székben hordozhatnák; mindazáltal a Predikállást el nem hatta, hanem felvonatta és tolyatta magát nagy fájdalommal a Nagyszombati predikáló székre, és úgy prédikált, mintha semmi dolga nem lőtt volna.“⁴⁾

Ezen prédikációit Telegdi magyarul tartotta és sajtó útján is kiadta ily rendben:

Az Evangeliomoknak, melyeket vasarnapokon es egyeb Innepeken esztendő által az anyaszentegyhazba olvasni es pre-

¹⁾ Benkö Transylv. II. 348. 359. l.

²⁾ M. Irod. Szemelvények. Pest 1867. 83. l.

³⁾ L. Koller Hist. Epist. Quinqu. VI. 319. 324. l. Ferenczy M. Irók I. 576. l. Mem. Basilicae Strig. 143. l.

⁴⁾ Káldi. Az vasárnap. való Predikációk. Pozsony 1631. 296—7. l.

dikalni szoktanac, magyarazattyanc első Resze, mely magaba foglalja az Aduenttül fogua Husuetig valo vasarnapi Euan-geliomokat, egynehany egyeb Innepekneec (kikneec szamat megtalalod ezt a levelet elfordetuan) Euangeliomial es az oltari szentsegrül valo három Predicacioual egyetembe. Bechhe Apffl Mihaly nyomtatta 1577. esztendőbe. A latin dedicatio a magyar püspökökhez szól, aztán jö a kettős magyar előszó; ezek után versek Monoszlói Endre és Péchi Lukácstól, és tartalom. 613 szám. l. 4-o. Nem láttam.

Ez a legelső magyar nyelven nyomtatott kath. predikációskönyv, vagy mint akkor nevezték, Postilla. Hanem rajta is rontott iszonyu dühösséggel az ellenpártból Bornemisza Péter, még ugyan ez évben kiadott czáfiratával. Telegdi e czáfiratot röviden csak „Fejtegetés“ czim alatt nevezi. Én Bornemisza művei közt ilynevüt teljes czimével sehol fel említve nem talállok; Bornemisza e műve terjedelmesb lehet; mert Telegdi „chomózo feitegetésnek“ nevezi s 901. lapját is idézi ¹⁾. E szenvedélyesen irt művében Bornemisza minden lehető szitkot, átkot, gyaláztatot összehord Telegdire „iszonyusag olvasni – mondja maga Telegdi – minemü ektelen szidalmakcal illec: Neha Judasnac, neha ördögösnek, neha orunac, poroszlónac, dilkosnac, hazugnac, Christus ellensegenec, bolondnac, szemfenyuesztőneec, baiolonac, baluanyozónac, chufnac, Czigannac, az igaz egyhaz haborgatoianac, rokánac, alnoknac, koszos erdeműneec, angyali abrazatba öltözöt ördögneec, Christus chufolonac, karomlónac, feszetőneec, es sok egyeb effele vtalatos neuekcel neuezuen engemet“ ²⁾. Másutt pedig ezt mondja: „Soha nem oluastam oly irast, melyben valaki több

¹⁾ Evang. Magyarazattya 2. rész, előszó.

²⁾ Felelet Born. Péter feitegetes nevű könyvére. 4. l.

merget es keserüseget okadot volna ki mas ellen, mint ü okad en ellenem.“¹⁾

Tudjuk ugyan, hogy e korban e hitvitázások igen elkeseredetten folytak s többnyire személyeskedésekre fajultak el; itt azonban már oknak is kellett befolyni. Hát ha azért hevült úgy fel Bornemisza, hogy most már a pápisták is mernek postillákat nyomatni! Telegdi is ennek tulajdonítja ellenfele szeretlen dühöngését, midőn ezeket írja: „Minecvtanna latta volna, hogy az en Postillamnac első része, mellyet taualy bochattam ki, a keresztyeneknek forgattatneiec, feluén raita, hogy az ü hasas es potrohos könyueinek en nec utanna keuesebb böchületi lenne es árra alab fogna szal-lani, mivel hogy volna masik, mellyet azoc olvashatnanac s oluasnanak is, a kik eddig az ü Postillaiat nem egyebet, hanem azert oluastak, mert talan a mi nyeluünkön egyebet nem kaphattanac: Akara eleit venni en nec a kárnac es soc képpen gondolkodic raita, mi modon a kiknek volna, elvetett-neie velec et (igy) az üvet tolijnaia kezekbe, a kik peniglen eddig nem láttac auagy meg nem vöttéc volna, azokkal lattat-lanul aunira megváltatnaja, hogy soha chak latni se akariak, nem hogy oluasni.“²⁾ E célra Bornemisza minden eszközt felhasználta: „legelőször beszedevel szerte szercnt mindenütt, de oly helyeken kiváltképpen a hol feles emberec közöt forgodic, úgy mint menyeközöbe ez egyeb lakadalmakba kezdé erősen gyalazni irasomat, ragalmazni tanetasomat, szidalmazni én nen magamat;“³⁾ aztán megjelenvén czáfirata, azt „ez elmúlt (1578. évi) gyűlésbe a posoni varasban vraknac es nemesseknec vi-gan es molyogua osztogata.“⁴⁾ Telegdinek is akkor jutott ke-

¹⁾ Evang. magyar. 2. rész, előszó.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o.

⁴⁾ U. o.

zébe ¹⁾). Ugy látszik mindezekhez még személyes gyűlölet is járult Bornemisza részéről; mert „nem lön elég neki — folytatja Telegdi — a mit a feitegetesben hanya reiam, — — — hanem postillaiának negyedik részében is — — — elő vonszon engemet és oly igen ostorozza szegen fejemet, hogy annál inkább sem lehetne.“ ²⁾ Tehát megtámadta már Telegdit, mielőtt ez művét kiadta volna, mert Bornemisza Postillája két évvel hamarabb 1575-ben Semptén jelent meg.

Azonban Bornemisza szertelen támadásával célzott tévesztett: „különben kezdet esni a dolog, hogy sem mint ű varta, nallam nélkül soe embereknek iteleti meg felel ű neki en erettem — — — Mert senki nem találtatic, ki az ő szörnnyü atkait dichernéie és ivua hadnaia, — — azt mondgyak felöle, hogy által hagta a mersekletessegnek hatarat.“ ³⁾ Lärmája folytán az emberek figyelmesekké levén, rájöttek, hogy tulajdonképpen ő a hibás a kisértésről szóló tanában. Ő tehát hamarjában egy értelmező iratot bocsátott ki; de evel a bajt már el nem hárithatta. „Amaz kesertő Predikatiokból peniglen . . . mely keues dicheretet és tisztességet nyort legyen maganac, űis iol érzi. És iol lehet egy vezetéken iaro iraskat adogat immar maga mentesére azoknac, a kic azt a gonoszságra taneto könyvet tüle meg veszic (E könyvet irodalmunk nem ismeri), de keueset hasznal aual is, sőt midön lattyac az emberek, hogy ilyen hamar tisztéto oruossagot keres rutságának, annál inkább utallyac az ű szörnnyü fitalan irasat és tulaidon vallasabol karhoztattyac ütet.“ ⁴⁾ „Könyörülven az vr Jesus Christus az ű egyhazan . . ., azokat tamasztá te ellened, kik nem

¹⁾ Felelet f. h. 3. l.

²⁾ Evang. magyar. f. h.

³⁾ F. h.

⁴⁾ U. o.

Papistác, hanem teneked Oltalmazoid es tarsaid voltanac. Kiknec iteleti szerent a te irasod eztelen nec es Istentelen nec iteltetek. Tennen magad peniglen meltonac arra, hogy eluzet-tessel onnat, a hol lakol vala, ha visza nem hinad, azaz hatra nem hazudnad, a mit irtal; . . . soc tetouazas vtan megpöche-teltetot kezed írása által hitedre, tisztessagedre felfogadad, hogy hatra hiuod. Mellyet aztan meg nem mivelel . . . Annac oka-ert ki kelle pironkodnod szegyenkedned Semptei lako helyedrül. ¹⁾

Kissé hosszabban idöztünk e tárgynál, hogy lássák ol-vasóink, mily nehéz körülmények közt indult meg első prédi-káczió s könyvünk.

Telegdi azonban ettől meg nem ijedt s mindjárt jövő év-ben megjelent e művének

Masodic Resze, melly magában foglallya hvsvettvl fogva aduentig valo vasarnapi evangeliomokat egy nehany egyeb inne-pek nec (mellyek nec szamat megtalalod ezt e leuelet el for-detuan) Euangeliumiual egyetembe. Iratot Telegdi Miklostul Esztergami praepostul. Nyomtattatot Nagy-Szombatban az felseges Romai Chaszarnac Kegyelmes engedelméből azon *Te-legdi Miklos hazánál* M. D. LXXVIII. Esztendőben. A hét le-vélnyi magyar előszó után, melyben Bornemissza Péter táma-dásait, bár meg nem nevezvén őt, számlálja el, következik az 1. szám. lapon: Hvsuet. A mi vrvnc J. Ch. fel tamadasa nap-ia. 892. szám. lap s végén 6 levélen betürendes tartalom ily záradékkal: Veg löt e könyunec nyomtatásába mind szent hauánac hetedik napian Christus születése vtan 1578. esz-tendőben.“ 4-o.

Telegdi 1577. évben megvette ezer fton a bécsi jezsuiták

¹⁾ Felelet f. h. 203 l.

nyomdáját s Nagyszombatba szállította, innen van, hogy ez iménti könyv Telegdi saját házában nyomtatott.

Két év múlva megjelent e műnek

Harmadic Resze, mely magában foglalja a szentec Innepire ualo Euangelivmokat. Nyomtattatot Nagy-Szombatban azon Telegdi Miklos hazánál 1580. esztendőben. 4-o 757 lap. Nem láttam.

A második és harmadik kötet megjelenése közti két évi időközött Telegdi egyéb művek elkészítésével tölté el, nevezetesen Bornemissza ellen készített feleletet. Prédikációinak második részében az előszóban, még habozott, valjon egyáltalában feleljen e neki: „Jollehet — mondja — talan legiob volna elhalgatnom az ü chufos es atkozodo irásat es semmit neki nem felelnem: mert tudom, hogy mind euuel a mit most iroc s mind auual ha mit ez vtan fogok irni, egyebet ü nalla semmit nem hasznaloc, hanem chac azt, hogy vionnan igen szidogattatom magamat a szent iamborral. Es ha az ü io barati, kic feddetec érette, hogy ilyen mosdatlanul ir, el nem hitethették vele, hogy különben kellett volna a pennat forgatni, én inkább nem hitethetem.“ Hanem ugy látszik nem birta szó nélkül le nyelni a tengernyi szitkot; azért még ez 1580. évben kiadta ezen művét:

Telegdi Miklosnac peechi püspöknek felelete Bornemissza Peter nec feitegetés neuü könyuére, melybe főkeppen az io chelekedetek nec iutalmáru valo igaz keresztyéni tudománt oltalmazza. Jollehet egyebre is mindenre választ teszen, valamben Peter az ü vallásat ellenzi. Nyomtattatot Nagy-Szombatba M. D. LXXX. eaztendőben.

Kezdődik így: „Telegdi M. Peechi püspöc az alazatoságnac lelket kéri Istentől Bornemissza Péternec, hogy fellyebb ne erchen maga felöl annál a mint illic.“ Tárgyát leginkább a Septuagesima vasárnapi evangelium képezi: „Miel hogy — mondja a 18. lapon — a Septuagesima vasarnapi Euangeliumrol uagyon

főkeppen mi kösztűne a tusakodas“ Ez tart a 163. lapig, melyben áttér: „A Bornemissza Peter könyuenec második reszerül.“ Itt értekezik „az Anyaszentegyhaznak ieleirül,“ „az Hazugságrul,“ „a tiz parancholatrul,“ „a Hit agazatrul,“ „az Miatyankrul,“ „a keresztsegrül,“ „az Vr Vachorárul,“ „a Deréc sz. írásnac ezikecirül,“ „a bünrül,“ „a szabad akaratrul,“ „a pacnitentiarul,“ „a hazasságrul,“ „a gyilkosságrul,“ 204. lapon „a Bornemissza könyvének harmadik reszerül.“ Az utolsó két lapon: „Oenigma *Lxcae Peechi* Pannonii Petro Bornemisza Depastori aliquando Ecclesiarum Sempte ac Szered propositum“ és „Enodatio Petro Bornemiszae rerum abstrusarum aetatis nostrae inuestigatoris solertissimi.“ – 207 l. Nagy 8-rét.

Ez érdekes és történeti becses is bíró műnek 182. lapján ezeket mondja: „Daniel az Antichristusról szól, kinec ti yattoc tagiai nem mi. Meg bizonyítottam ezt *en kis rövid irasomba, melyet szinten most nyomtattac, mikoron ezt írom.*“

E soraival kétség kívül ezen művét érti: A josagos chelekedetne Jutalmarul Bornemissza Peter ellen. Nagyszombat 1580. 4-o. Igen ritka mű lehet; eddig csak Sándor említi, mi sem láttuk.

Továbbá főncbbi „Felelete“ 170. lapján így szól: „Azt kerdem tülled, Ha chenaltam en Catechismust? Lattad e valaha ennekem Catechismusomat? Soha nem . . . *A Canisius Peter Catechizmusat még ifju koromba en fordetottam magyar-
rá, de hogy chenaltam volna, meg eddig nem chenaltam
eggyet is.*“

Canisius jezsuita katekismusa „Summa Doctrinae Christianae, Per Quacstiones tradita et in vsum Christ. pueritiae nunc primum edita“ czim alatt Bécsben jelent meg először év nélkül, de bizonyosan 1554. évben s négy év alatt négy ki-

adást ért. ¹⁾ Telegdinek tehát, születési évét főnebbi szavaihoz számba véve, ez években kellett még e katekismust lefordítania, mi mutatja, mennyire siettek nálunk is e hasznos könyv behozatalával. De melyik évben jelent meg tulajdonkép e legelső magyar kath. katekismus s ki látta azt valaha? Sehol fellemlítve nem találom; csak Ferenczy figyelmeztetett Telegdi iménti szavaira. ²⁾ Valjon többé sehol nem léteznék?

Végre még egy művet irt e fáradhatlan főpap e czim alatt:

Telegdi Miklósnak egynehány jeles okai, melyekért nem veheti s nem akarja venni Luther Mártonnak és az Maradékaiknak Tudományát. Nagyszombat 1581. 8-o. E ritka művet is csak Sándor említi fel eddig.

Telegdi e műveit, főleg predikációit, nemes népszerűség s szabályos nyelv jelzi, mely gyakran művészi szépségre emelkedik ³⁾. Azért nagy kelendőségnek is örvendtek; pedig Telegdi senkinek sem ajálgatta; maga mondja ugyanis: „A kinec teczic az en munkam, éllyen vele, a kinec nem teczic, hadyon beket neki. Sem hazonként nem hordozom — folytatja Bornemisszára czélozva — hogy erőuel tolyyam az emberekre es kereskedyem véle, sem fölötteb nem dicherem.“ ⁴⁾ Mind az által bel becsök folytán rövid idő múlva elterjedtek s nagy hatást is szültek: „Nyilván tudtam, — mondja Káldi — hogy sok Keresztyének találtattak nem chak Magyarorszában és Erdélyben, hanem a Pogány birodalmában is, kik az Istenben el nyugott Telegdi Miklósnak Péchi Püspöknek Magyar nyelven irott Predikációiva! igen segéttették magokat és

¹⁾ Denis Wiens Buchdruckg. 664, 568 l.

²⁾ Magyar írók I. 577.

³⁾ Toldy f. h. 36 l.

⁴⁾ Predikác. 2. rész előszó.

azoknak olvasása által az igaz Keresztyén Hitben nem csak megmaradtak, hanem ugyan gyarapodtak is, sőt egyebeket is jó utba igazítottak.“ De épen e miatt annyira ritkák lettek, hogy már Káldi idejében „drága pénzzel sem (lehetett) szert tehetni azokra“, ¹⁾ mely körülmény mindennél jobban dicséri e műveket. De Telegdi rajta is volt, hogy mindenképen tökéletes művet adjon az olvasó kezébe, még a nyomdai kiállítás is oly gondosan eszközölte, hogy sajtóhibákat sem kellett kijelelnie: „A nyomtatásban — mondja — nem aranyoz oly vetket, mellyet az olvasó magától is észbe ne vehetne és meg nem emendálhatna.“ ²⁾

Telegdi prózairodalmunknak mindenkor egyik első rangu csillaga maradand!

Predikációinak második részét. „világosb magyarázattal megjobbítván másodszor kibocsátotta Telegdi János kalocsai érsek“ Bécs 1638. 4-o 1014 l.

Virág Benedek pedig négy Predikációját adta ki Pesten 1803.

Ezeken kívül két egyházi szerkönyvet adott ki:

Ordinarium Officii Divini secundum consuetudinem Metr. Eccl. Strig. . . opera et impensis Rmi D. Nic. Telegdini . . Tirnaviae in aedibus eiusdem Rmi. Do. E. QQ. 1580. A tul-lapon versek Péchi Lukácstól. 8-o.

Agendarius liber. Continens ritus et caeremonias . . . Tirnaviae 1583. 4-o.

Ez utóbbi könyv 1596. Nagyszombatban újra kijött: Complacentia et expensis . . . Joannis Kuttasi . . . Eliminatione vero et relectione Lucae Peechi Fiscalis Eccl. Strig. secundario impressus. 4-o.

¹⁾ Káldi f. h. VI. l.

²⁾ F. i. h. a czimlap tuloldalán.

E könyveket bővebben megismertettük Magyar Sion V. 17—20. l.

Vramecz Antal zágrábi kanonok 1565. körül, Kercselich szerint: „Historiae, Concionum scriptor“¹⁾. Azonban fájdalom, műveit névszerint fel nem hozza, egyebütt pedig említve sem találom.

Vrancsics Antal esztergomi érsek primás, műveit most adatja ki a magy. Akademia, több kötetét Szalay László állította össze, a folytatást Wenczel Gusztáv viszi.

Vrancsics Faust csanádi püspök a főnebbinek unokája. Művei ezek:

Dictionarium quinque nobilissimarum Europae Linguarum, Latinae, Ital., Germ., Dalm. et Ungaricae 118—122 l. Vocabula Dalmatica, quae Ungari sibi usurparunt. 123—128. l. Institutio Christiana, siue decem Praecepta Dei, Symbolum Apost., Oratio Dom. et salutatio Angelica, a főnebbi öt nyelven. Velence 1595. 4-o 128 lap. Ujra kiadta Ponori Thewrewk Pozsony 1834. Összesen 5400 szót tárgyal.

Vita Antonii Verantii Archiepisc. Strig. Kiadta Kovachich Script. Min. I. 194—201. l.

Azonkívül kiadta D. Algeri de veritate Corporis et sanguinis Dominici in Eucharistia, cum refutatione diuersarum circa hoc haereseon. Prága 1584. 8-o. A Draskovich György kalocsai érsek s győri püspökhöz intézett levél Prágából septimo kal. Sept. 1584. van keltezve s itt Vrancsics királyi titkárnak írja magát.

Widmanstadt János Albert. Schelhorn, Regenvolsch, Czvittinger²⁾ és Horányi³⁾ magyarnak mondják. Ellenben

¹⁾ F. h. 252. l.

²⁾ Specimen Hung. Litt. 404. l.

³⁾ F. h. III. 864 l.

Denis ¹⁾ saját szavaiból mutatja meg, hogy az Ulm vidéki Nellingenből származott. Wallaszky ²⁾ pozsonyi kanonoknak mondja. Olaszországban jártában Aesiander Lucretius nevet vett fel ³⁾. Kanonokká 1556. lehetett, mely évig bécsegyetemi felügyelő volt.

Leginkább arról híresült el, hogy ő adta ki első sirusi nyelven: Liber SS. Evangelii de Jesu Chr... Ferdinandi Imp... liberalitate, characteribus et lingua Syra.. Bécs 1555. 22. Sept. 4-o.

Notationes falsarum opinionum Mahumedis et de eius vita 1543. 4-o.

Notae ad Mahumedis Theologiam. Nürnberg 1583.

Wyrfler György zágrábi kanonok s plebános.

Carmen Sapphicum ad Rmum D. D. Georgium Draskovich Episc. Eccl. Zagrab. Dalmatiae, Cr., Slav. Banum.. Viennae Austriae ex Officina Caspari Stainhofferi 1572.

Eddig csak Kerchelich emliti és közli versét Hist. Eccl. Zagr. 252 l. — —

Kissé körülményesben azért állítók össze ez írókat, hogy nyilván kitűnjék, miszerint még sem hevert kath. irodalmunk oly parlagon, mint az általános hiedelem mai napig tartja; ugyanis legujabban kijött munkákban is az állittatik, hogy e korszakból 50—60 prot. hittudományi munkával szemben alig tudunk 10—15 kath. irodalmi terméket felmutatni ⁴⁾. Jelen sorozatunk bőven meggyőzhet mindenkit az ellenkezőről; pedig nem merjük állítani, hogy ez teljesen kimerítő; sőt erősen megvagyunk győződve, hogy a régi könyvek szor-

¹⁾ Garelli Bibl. 290 l.

²⁾ F. h. 143 l.

³⁾ Denis Wiens Buchdr. 634 l. és f. h. 290 l.

⁴⁾ Frankl Pázmány kora I. 38 l.

galmas felkutatása még sok elfeledett íróf fog napfényre hozni. A különbség csak az, hogy a protestánsok egyenesen a népre kívánván hatni, műveiket legtöbbször magyarul írták s így ezek már csak nyelvészeti szempontból is folytonos emléken maradtak; míg ellenben a latin nyelvtől elszokni csak nagynehezen tudó kath. írók latin műveikkel együtt lassanként feledékenységekbe mentek, nem lévén, mi a hitviták elmúltával irántuk érdeket keltene.

E korszakból még egy nevezetes férfit kell megemlitenünk: *Erdösi Jánost*. († 1554. körül). Ő magát akkori divat szerint *Sylvesternek* nevezte, mások *Kolosvári* és *Serestelynek* is. E férfi maig is vita tárgyát képezi. A régibb prot. írók, mint Bod ¹⁾ Benkő ²⁾ Veszprémi ³⁾ sőt Katona ⁴⁾ is egy személynek tartják őt Kolosvári János v. csanádi püspökkel, ki a trienti zsinaton elhalt. Vallaszky már elválasztja őt Kolosváritól és protestánsnak mondja ⁵⁾. Ujabban Horváth Mihály ⁶⁾ és Podhradzky katolikusnak, ellenben Révész ⁷⁾ és Kazinczy protestánsnak tartja. Toldy pedig 1855. évben nyomós okokkal állítja őt katolikusnak, ellenben 1864. már a prot. írók közé sorolja.

Az bizonyos, hogy Erdösi Wittembergben tanult, hogy Melancthon őt 1537-iki levelével ajálta Nádasdi Tamásnak; ezek azt látszanak bizonyítani, hogy csakugyan prot. volt; de megint ha tekintetbe vesszük, hogy Ferdinand király által 1544. körül bécsegyetemi zsidó nyelvtanárrá nevezetett, úgy azt kell állitanunk, hogy kath. volt; mert Fer-

1) M. Athenás 144. l. és a sz. Biblia Hist. 135. l.

2) Transylv. II. 333. l.

3) Medicorum Biogr. Cent. I. 110. l.

4) Hist. Crit. XXIII. 874. l.

5) Consp. Reipubl. Litt. 148. l.

6) Nádasdy Tamás élete 125. l.

7) Erdösi Ján. magy. prot. reformator. Debreczen 1859.

dinand prot. tanárt bécsi egyeteménél nem is türt, annál kevésbé kinevezett volna; annyival is inkább, mert épen bécsi tanársága alatt 1546. hozatott rendelet, mely szerint bécsi tanárrá senki sem lehetett, ki a hittani kar, a bécsi püspök s egyetemi korlátnok által meg nem vizsgáltatva, be nem bizonyítja, hogy „a régi, igaz keresztény vallás hive s az egyház engedelmes tagja.“ Ugyanezt tanusítja az is, hogy bibliáját Ferdinand fainak ajánlotta; leginkább pedig az, hogy e bibliájának második kiadása Bécsben jelent meg; ez utóbbi körülmény itt igen döntő; mert tudtomra legalább ez időtájt Bécsben prot. művet nem nyomtattak. Hátha ez ellenkezőknek látszó adatokat akép lehetne összeegyeztetni, hogy Erdösi csak Wittembergből hazakerülte után tért át a kath. vallásra; vagy szakított legalább végkép a reformatio iránti hajlamaival? . .

Egyébiránt magam is azt hiszem, hogy ő Kolosvárival egy személy nem volt; de e kettőt nem lehet aképszétválasztani egymástól, hogy Kolosvárit kath., Erdösit pedig prot. írónak állítsuk ¹⁾; mert az bizonyos, hogy 1541. évig Komjáthi Benedek és Pesti Gábor bibliai fordításain kívül, csak Sylvester jelent meg; ha tehát ettől, mint kell is, megkülönböztetjük Kolosvárit, akkor ezt egyáltalában nem sorozhatjuk íróink közé; mert Kolosvári, a csanádi v. püspök, semmiféle művet sem adott ki.

E tárgy bővebb kifejtése könyvünk keretén túlhaladván, itt csak egyik legfőbb s leginkább ide tartozó művét hozzuk fel röviden Erdösinek; a többit Toldy már elszámolta:

Vy Testamentum magyar nyelvenn, mellet az görög es diak nelwből uyonna fordijtank az magar nipnek keresztyn hütben valo ippülésire. Vyszigetben Abadi Benedek nomtatta vala. 1541. esztendőben.

¹⁾ Frankl f. h. 37. l.

Vy Testamentum magyar nyelven : meli az görög es diak nyeluből reghen Silvester Janos által forditattot. Mast masodczor meg igazittatot es vijonnan ki nyomtattot Beczben Stainhofer Gaspar által 1574. esztendőben. 4-o. E kiadás már Erdösi halála után jelent meg, de itt annyiból volt felhozandó, mert a nyomdász Rudolf királyhoz intézett ajánló levelében nyilván katolikusként mondja Erdösit e szavaival : „ut habeat gens illa fortissima (a magyar) aliarum linguarum ignara... salutarem anchoram (a könyvben), ad quam... confugiat et inde consolationis spem, fidei orthodoxae incrementum et aeternae tandem salutis gloriam petere possit.“ — —

Ezzel befejezvé a 16. századi íróink sorozatát, a tizenhetedik századiakból, hogy túl hosszadalmasak ne legyünk, csak a nevezetesebb magyar művek íróit fogjuk röviden felhozni.

Balásfi Tamás született Kolosvárott, 1611. győri érkanonok, 1613. bosniai püspök, zalavári apát s kapornaki prépost, 1621. váci, 1622. pécsi püspök s 1617-től pöszonyi prépost is volt. Meghalt 1625. Szorgalmas, rettenthetlen, de házastárs főpap volt. Művei ezek ;

Dedicatio thesium ad Joan. Kutassium Strigon. A. Ep. Viennae 1601. 4-o.

Refutatio calumniarum in orth. religionem et Petrum Pázmány iactarum (hol, mikor?) Csak Katona említi ¹⁾).

Barátságos intézés Alvinczihez 1614 ²⁾).

Csepregi Iskola kiben az Lutheranus és Calvinista Prédikátoroknak tanúságokra és tévelygésekből való kitérésekre az Csepregi szitok szaporító mörge Prédikátort az igaz hit el-

¹⁾ Hist. Crit. XXXI. 822. 1

²⁾ Frankl Pázmány és kora I. 107. 1.

len és Pázmány Péterre való hazugságiért is az igazságnak jóra tanító ostorával iskolázza Posonban 1616. 4-o 472. l.

Második kiadás Egerben 1775. 4-o 463. l. — Nem ezen művel zavarja össze Katona a főnebbi Refutatiót?

Echo Christiana et Catholica. Hoc est responsio et repercussio, qua blashemiae, maledicta et convicia lutherana, quibus in unam, sanctam, Cath., apost., rom., Ecclesiam, in Inquisitionem adversus Haereticos Sanctam; in . . P. Pázmány AEp. Strig. Lucifuga Lutheranus, Ord. Praedicatorum Magistri et Stephani Jairi, fictis sub nominibus impegit. Reverberantur Tuendo Bono Ecclesiae Ergo Breviter. Hely nélkül 1616. 12-o 188. l. A végső szavak kezdőbetűi alatt Balásfi neve rejlik ¹⁾).

Episcopia Benedicto Nagy alias Soce Ludi Kőszeghiensis, sui nescio, sibimet nocenti, vetulo, sed nimium rudi, ignaro et diabolari Paedotribae, cantata. Névtelenül Pozsony 1616. 4-o 20 levél ²⁾).

Apologia pro Clero et aliis Catholicis Hungariae, sive Refutatio libelli, cui titulus: Quaerela Hungariae, qui causas belli Hung. adversus Ferdinandum II., Clerum ac alios Catholicos esse confinxit Viennae 1620. 4-o 130. l.

De Fidelitate subditorum erga Principes, ubi opportune de sollenni. Regis Hung. eligendi et coronandi actu disseritur. Viennae 1620. 8-o 143. l. II. Ferdinandnak ajálva.

Második kiadás Köln 1661. 8-o 55. l.

Castigatio libelli Calvinistici, cui titulus est: Machiavelizatio, quem Calvinista quidam Praedicans, Responsi nomine ad secretiss. Instructionem Gallo-Britanno Batavam Friderico V. Comiti Palatino Electori datam, Viennam Austriae misit et

¹⁾ Frankl u. o. 160. l.

²⁾ U. o. 158. l.

vulgavit. Castigatus a Th. Balasfi . . Aug. Vindel. M.D.CXX. 4-o 26. l. ¹⁾ Ajálva Eszterházi Miklósnak.

Repetitio Castigationis et Destructio destructionis Petri P. Alvinci, Calvinistae Cassoviensis Praedicantis, et olim Bocskaianae et nunc Bethlenianae in Hung. Rebellionis inter primos Authoris, quibus ille Castigationem libelli sui Calvinistici, quo secretiss. Instructionem Gallo-Brit. Batavam Friderico V. Comiti Pal. datam, Responsi nomine conviciator impetiverat, novo Libello, sub nomine: Resultationis, reverberare et vera falsis destruere contendit, contraque . . Ferdinandum II. ac alios impuras calumnias profudit, ob idque iterato castigatur. Viennae 1620. 4-o 108. l.

Bethleniani Novizoliensis Articuli XXV-ti contra Thom. Balásfi . . editi Refutatio. U. o. 1621. 4-o 18. l.

Christiana Responsio ad Libellum Calvinist. Alberti Molnár Hungari, Paedagogi Oppenhenniensis, in quo et saecularis Concio Abrahami Sculteti Calv. Praedicantis ex Germ. idiomate in Hung. versa est, et sacro s. B. Virginis aedes Lauretana idoli Lauretani convicio blasphemata. U. o. 1621. 4-o 104. l.

Balásfi művei Pray szerint ²⁾ hazánkban is ritkák.

Ezeket felül Istvánffi Miklós életét írta meg röviden néhány hozzá intézett versezettel; melyet egy a bécsi csász. könyvtárban levő kéziratból közöl Lambecius ³⁾ és Horányi ⁴⁾.

Illyés Endre Csikszentgyörgyön Erdélyben született. Tanulmányai végeztével lelkész, csakhamar pozsonyi kanonok, később erdélyi püspökké neveztetett, de az akkori viszonyok

¹⁾ A Széchenyi Catalogus szerint: Viennae 1620. 4-o 15. l. Én azonban itt nem hibázhattam, mert e könyvet magam is birom. Talán Bécsben is kiadatott?

²⁾ Libri rar. I. 99. l.

³⁾ Comment de Aug. Bibl. I. 714. l.

⁴⁾ Mem. Hung. II. 247. l.

miatt kellő ellátásban nem részesülvén, Magyarországra visszajött és 1696 esztergomi kanonok s sz. Istvánról nevezett préposttá nevezetett. Meghalt Nagyszombatban 1712. Egyike korának legszorgalmasb íróinak. Művei ezek:

A keresztyéni életnek Példája vagy Tüköre, azaz a Szentek élete, mely minden szorgalmatossággal nevezetes autorok írásiban, kiváltképpen Villegas Alfonsus írásiban felkerestetet, Sommában foglaltatot és Olaszból magyarra fordittatot s rendszeren ött Részre osztatot. Illyes Andras Posoni Kanonok által. Első Része Az Isten Annyarol a Szentséges Szűz Mariarol és a sz. Angyalokrol, az Apro Szentekről s Keresztelő sz. Janosrol, Minden Szentek Innepéről s a Purgatoriumrol és az közönséges Itéletről. Nagyszombatban az Academiai bötükkel Srnensky Mátyás által M.D.C.LXXXII. Esztendőben 4-o 132. l.

Második Rész u. o. 1683. 4-o 154. l.

Harmadik Rész u. o. 1683. 4-o 146. l.

Negyedik Rész u. o. 1682. 4-o 395. l. E részt Szelephényi György primásnak ajálja „mivelhogy Isternek kegyes rendeléséből, IX Kelemen pápától én hoztam volt Rómából (ugymint követ) az Erseki Palástot Nagyságodnak már tizenötödik esztendeje. Annakutánna pedig előbeszélvén Nagyságodnak, mely sokat fárattam a szentek életének megírásában és Olaszból Magyarra fordításában jóvallota Ngd és nékem szép biztato szokot adott, hogy továbbis fáradyak abban a jó dologban.“

Ötödik Resze a sz. szüzekről és özvegyekről. Nagyszombat 1682. 4-o 135. l.

Másodszor kiadta e munka 1—3 részeit Nagyszombat 1705-ben, 4—5 részeit pedig u. o. 1707-ben már mint erdélyi püspök. Ezen kiadás előszavában mondja, hogy ő e művet „midőn Romában tanolnék“ olasz nyelven írta, aztán idehaza magyarra fordítá. Nevezetes, hogy az ötödik rész végén néhány

versezet ily czim alatt van oda csatolva: „Harmadszor *kinyomtatott*, szentek életét magokban foglaló, öt könyveimnek bétejezése“; pedig a czimlapon világosan mondja, hogy ez, a második kiadás. Azonban ő itt kétségkívül e munkának alább felhozandó latin kiadását is beszámítja.

Harmadik kiadása u. o. 1743.

A negyedik kiadás megjelent u. o. 1771. 4-o.

A keresztyeni jossagos-cselekedeteknek es a tekelle-
tessegnek gyakorlatossaga mely . . Rodericius Alfonsus . . ál-
tal spanyolul meg-irattatott . . mostan pedig Olaszból és Deák-
ból szorgalmatossan megmagyaráztatott Illeys (igy) Andras –
által, a tekintetes es tiszteletes posoni káptolom anyaszentegy-
házának Lectora – által. Első része. Nagyszombat 1688. 4-o.
582. l.

Második része u. o. 1701. 4-o 582. l. Gr. Eszterházy
Pál nádor költségén s neki ajánlva.

Harmadik része u. o. 1708. 4-o 484. l. szerző költségén,
kinek azt a nyomda ajálja.

Exemplum seu speculum vitae Christianae, hoc est vita
Sanctorum. A főnebbi szentek élete latin kiadása. Pars I.—IV.
Viennae 1694. 4-o 430. l.

Pars IV. – V. u. o. 1694. 4-o 556. l.

Illyés maga e mű kiadását hibásan 1693. évre teszi
szentek élete czimű műve második kiadásában az előszó után.

A Krisztus Jézus élete és tudománya a négy Evange-
listák írásiból egybeszedetett és Elmélkedéseknek materiájára
egész esztendőnek minden napjaira elosztott. Fordította
(Avancinus Miklós után) Illyés András Nagyszombat 1690. 8-o.
564. l. Ujra u. o. 1693. 8-o; u. o. 1698. 4-o; u. o. 1708. 4-o;
u. o. 1759. 8-o.

Megrövidítettet Ige azaz Predikatio könyv, melyben 74
prédikációk foglaltatnak . . . Illyés András szebeni praepost..

Posoni Kaptolom lectora. Első részze Nagyszombatban 1691. 4-o. Az előszó után egy NB. című rövid értesítés műveiről, keltezve: Posonban 1696. s aláírva: Illyés Andr. erdélyi püspök, ennek tullapján pedig a tartalom. Ez tehát csak utólag, alább felhozandó 1696. évi predikációival adathatott ki.

Masodik Resze, melyben 90 predikatiók foglaltatnak. — Bécsben Sischowitz Mátyás által M. D. C. XCII. 4. 640. l.

A Harmadikat sem nem láttam, sem felemlítve nem találom; pedig ő maga tanusítja főnebbi NB.-jében, hogy „In-nepekre valo Predikatióknak könyvét“ kiadta: „*Hat magyar és Deak könyveket.*“ Vagyis három magyar és három deak részt.

Verbum abbreviatum idest liber Concionum in quo 74 Conciones continentur . . A főnebbi magyar prédikációk fordítása. Pars. I. Bécs. 1693. 4-o 441. l.

Pars II. In quo 75 Conciones continentur. U. o. 1693. 340. l. E rész tehát a magyarnál 15 predikációval rövidebb, t. i. a magyar szentekéit kihagyta.

Pars III. . . 54 Conciones . . U. o. 1692. 286. l.

Verbum Abbreviatum idest liber Concionum Dominicalium per totum annum . . Andreas Josephus Illyes . . Praep. Cibir . . Poson. Lector. Pars I. u. o. 1695. 4-o 426. l. (hibásan a véglapra 390 van nyomva) Ehez is egy Pozsonyban 1696. kelt NB. van csatolva, melyben műveit elszámolja.

Pars II. u. o. 1695. 4-o 392. l.

Megrövidített ige azaz Vasárnapi Prédikációknak könyve (Az iménti latin mű fordítása) . . Illyés András erdélyi püspök Bécsben Sischowitz M. 1696. 4-o 615. l.

Második Resze u. o. 1696. 4-o 568. l.

Jóra intő éneketskék Nagyszombat 1702. 8-o.

Régi és új énekek U. o. 1703. 8-o.

E két művére vonatkozólag mondja főnebb felhozott Rodericius — fordításában, hogy megírván olaszul és magyarul

a szentek életét, „olylan szándekom vala, hogy egy szép Magyar Enekes könyvet írnék, . . . minthogy tiz esztendeig lakvan Plébániákon, láttam, hogy némely régi Magyar Énekeket megvesztegettek a magyar szókban némely Iskola Mesterek, kik nem tudták azokat jól megírni magyarul, mivel-hogy sok helyeken nem találtatván jó Magyar Iskola Mesterek, oly Deákokra, kik magyarul jól nem tudtak, szorult a magyar kösség, mely miatt még a jó magyar gyermekek is, kik azoktul olvasni és írni tanultak, meg-fogyatkoztak és vétkeztek némely magyar szókban.“

Pretiosa margarita idest, Vita S. Margaritae Ungariae virginis, ex proprio eiusdem officio et celebrium auctorum Scriptis concinnata quatuor sermonibus . . Tyrnaviae 1707. 8-o 59. l.

Imádságos könyv. U. o. 1709. 8-o.

Rövid forma Embernek életét böltsen rendelni (versekben) u. o. 1709. 8-o.

Némelly solemnitásokra készített Prédikációk. U. o. 1710. 4-o. Csak Sándor említi.

Divina vitae morumque hominum fidelium Institutio et doctrina sapientissima, idest: Selectissimae Sententiae divinae, quas diversis temporibus ex S. scriptura solerter excerpit U. o. 1710. 8-o 29. l.

Brevis norma vitam sapienter instituendi, seu Breviarium selectissimorum Carminum optima eruditione refertorum U. o. 1710. 8-o 116. l. (Katona szerint 1703. jelent meg.)

Conciones spirituales et morales 3-ik kiadás U. o. 1710. 8-o 34. l. (Hát az első két kiadás mikor?)

Recta vitae morumque hominum institutio; idest: selectissimi versus Catonis M. etc. latinul magyarul 1710. 8-o 38. l. Második kiadás, az első nem ismerem.

Mint láthatjuk tehát, Illyés igen termékeny író, de ez

nála nem is lehetett máskép, ő több mint természetes hajlamból, ő hogy úgy fejezzem ki magam ösztönszerű kénytetésből irt s hozzá fogott, midőn más ilyesmire még nem is gondol. „Én még gyermek lévén – mondja ünnepi prédikációinak előszavában – mihent olvasni és írni megtanoltam mingiárt könyveket kezdettem csinálni.“ Minden nevezeteseb körülményeiből alkalmat vett a könyvirásra; így kétszer hirtelen megbetegedvén, fogadást tett, hogy felgyógyulása esetére magyar prédikációit kifogja adni. Másszor meg sajtó alá kész prédikációi elveszvé, azt fogadta, hogy feltaláltatásuk esetére latinul is ki fogja azokat adni¹⁾. Ismételten titkos látásai voltak, melyeket szintén könyvkiadásokra értelmezett. Ezt ő maga leírja a Ker. Jóságos Cseleked. III. 480. lapján ily czim alatt: „Csudálatos titkos dolgoknak lelki látása kiváltképpen indította a magyarázat (t. i. ötöt) ez harmadik könyvnek kibocsátására“. Hasonlókat mond a liber Concion. festival. I. és II. rész előszavaiban. Versekben is elbeszéli ezt ünnepi Prédikác. II. részének elején:

Kétszer véletlenül betegségbe estem,
Es hogy meggyogyullyak két fogadást töttem:
Istentől egéségemet visszanyertem
És fogadásimot betelleyesitettem.

Első fogadásom lön első Tomusra
Második azután im ez másodikra:
Megrövidítettett Ige írására:
Szolgállyon lelkeknek menni Menyországra.

E versek latinul és olaszul is oda vannak csatolva!

¹⁾ Liber Conc. Fest. III. előszó.

A szentek élete II. kiadás 249. lapján pedig így énekel:

Ezer Hét száz Negyedikben
Másodszor lévén Erdélyben,
Mintegy nagy számkivetésben,
Betegségben, inségekben.

Istennek fogadást töttem:
Csak azoktól menekedgyem,
Mingyart azon igyekezem:
Szentek Életét terjeszszem. stb.

Könyvei képezték minden örömét, majd minden munkája elején elmondja, mit mindent össze nem irt már; sőt ő maga 8 szakaszos „Éneket“ készített a Jóságos Cseleked. II. része elé: „Ének, Magyarázonok Hasznos munkáiról:

Magyarul, Deákul a Szentek Életét
Igazán megírtam: Tíz hasznos könyveket
Hogy a kik akarják olvasni ezeket,
Minnyajan kövessék Dűcsöült Szenteket stb.

Kár hogy Illyésben több volt a jó akarat és szorgalom, mint tehetség. Ő, mint főnebb maga mondta, igazán csak „csinálta“ a könyveket s ámbár saját tanúsága szerint használta Pázmányt és Káldit, azok után messze hátra maradt, úgy hogy velök összehasonlítva, „hitszónoklatunk s általában prózánk sülyedésének kiáltó jelét adja“¹⁾.

Káldi György, született Nagyszombatban 1572., jezsuitarendbe lépett 1598. meghalt 1634. okt. 30.

Szent Biblia: az egész Keresztységben bé vött régi Deák bötüből Magyarra fordította a Jesus alatt vitézkedő Tár-

¹⁾ Toldy f. h. 62. l.

saság-béli N. Szombati Káldi György Pap. Hozzá-mellékelve : Oktató Intés, mellyből a keresztény ember könnyen ítéletet tehet a Magyar nyelven írott Kálvínisták Bibliájáról és eszébe veheti, ha az igaz szent Biblia e vagy nem? Nyomtatta Bécben a Koloniai udvarban Formica Máté 1626. fol. 1176. l. az Intés 44. l.

Ujra u. o. 1732. fol. és Budán 1782. fol.

Evangeliumok és Epistolák Bécs 1629.

Halotti beszédek Bécs 1629. (Bod szerint Kálditól).

Az Vasárnapokra való Prédikációknak első Része Advent első Vasarnapiatol fogva sz. Háromság Vasárnapjáig. Irta az hivek vigasztalására és Jobbulására . . . Káldi Gy. Nyomtatta Pozsonyban Ríkész Mihály M. DC. XXXI. Esztendőben. Ajálva Pázmány Péternek. Fol. 743. l. és 13. levél „laistrom“.

Az Innepekre való Predikációknak első Része sz. András Napiától fogva Ker. sz. János napjáig Irta . . . Káldi Gy. Nyomtatta Pozsonyban Ríkész Mihály M. DC. XXXI. Esztendőben. Gr. Eszterházy Miklósnak ajálva. Fol. 598. l. és 6 levél laistrom.

E művek 2 része kéziratban maradt.

Istennek sz. Akarattya Az az a Nagy Ur tiz parantsolattyanak egynehány Predikációkkal való megmagyarázása, mellyben néhai Jezsuiták szerzetéből való cath. pap Káldi Gy. Istenessen munkálkodván, nem szintén végig vihette más sok munkái után az Istenhez elsietvén. Már most . . Gr. Kolonich Leopold Német-Ujhelyi Püspök . . . Keresztényi buzgóságtól viseltetvén kiadatta. Nagyszombatba. M, DC, LXXXI. Esztendőben Srnensky Mátyás által. Fol. 251. l.

Azonfelül e nyomdász még ezen műveit szándékozott kiadni Káldinak :

Conciones Ungaricae in singulos dies totius Quadragesimae.

Főnebbi két predikációinak második részét. És

Explanationes in Canticum Magnificat;

Tudnillik „ubi Deus de Moecenatibus et Patronis providerit.“ De ezek elmaradtak s így e művek sem jelentek meg.

Lépes Bálint nyitrai, később győri püspök s kalocsai érsek, Magyarország koraltnoka. † 1623. Máj. 6.

Imádságos könyv. Prága 1615. 12-o. Csak Sándor emliti.

Az Halando Es Iteletre menendeo tellyes emberi nemzetnek fenyos Tükörö. Molliet Leepes Balint Nytray Püspök Magyar Orszagy Cancellarius minden üdvössege szomiuhozo hiü keresztyennek szeretettel aianll es dedical. Niomtattatot Pragaban Sessius Pal által Anno M. DC. XVI. 4-o 248 l.

Pokoltol Rettenteo es mennyci bodogsagra edesgeteo Tükör, melyből világosan ki teszik, hogy az kik Jótt chelesznek, az Eorök Eletre ménnek; az kik pedig gonoszt, az Eorökké való Tüzre vettétnek. Irattatot Leepes Balint Nytray Püspök es Magyar Országi Concellarius által Nyomtattatott Prágában Sessius Pal által M. DC. XVII. esztendőben. 4-o 426. l.

Mindkettő ajánlva Pázmány Péternek. E kettő tulajdonképen egy művet képez s csak fordítása Inchinus Gábornak „el vegeszttem volt magamban – mondja első műve 8. l. – hogy magiarrá fordítottam Dulcken Frater Antal Coloniaban az Cartusianusoknak seregeből való tudos embernek deak nielure való fordettasából.“ Az első mű képezi e munka első részét, azért mind végig Elseo Keonyvnek van czimezve. A második mű, mint e munka második része, négy részre oszlik s azért nevezi azt az ajánló levélben: *cursus ille quadriguus, a me patria lingua, utpote Hungarica, editionis successu donatus.*“

E második részt Eszterházy Károly egri püspök Egerben 1771. újra kiadta.

Pázmány Péter. Műveit ujabban nagy szorgalommal ismerteti Frankl: ¹⁾ azért oda utalva olvasóinkat, itt csak röviden a könyvek czimeit állítjuk össze.

Felelet a Magyarai István az ország romlása okairól irt könyvére. Nagyszombat 1603. 4-o 306. l.

Kempis Tamásnak Christus követéséről négy könyvei Bécs 1604. 4-o, U. o. 1624. 12-o 485 l. U. o. 1638. 12 o 436 l., Pozsonyban 1618 12-o 480. l. s többször.

A mostan támadtt új Tudományok hamisságának tiz nyilván való bizonyításai. Grác 1605. 4-o 126. l.

Keresztyeni Imadságos könyv, melybe szép aytatos könnörgések, Haladatok és Tanuságok foglaltatnak és rövid tanusagh, mint ismerhesse meg akár mely együgiű ember is az igaz hitet Greczbe 1606. 12-o 268. l. – Pozsony 1610 8-o 732 l. naptárral; U. o. 1625.; U. o. 1650 12-o 571. l.; Kassa 1758 4-o 202 l., a tizenegyedik kiadás Nagyszombat 1791. 8-o 434. l.

Kereztieni Felelet a megh dücsöült szentek tiszteletiről, értünk való könyörghesekről és segítségül hiúsokról. Iratott Pazmani P. által Az Gyarmathi Miklós helmecei praedicatornak a bodogh emlékezetű Monoszloi Andras Veszperiny Püspök és posoni praepost könyve ellen irt csacsogasira Graecii Styriae 1607. 4-o kilencz számozatlan levélen ajánló-előszó és index és 100 szám. levél. – U. o. 1617. 4-o.

A nagy Kalvinus Jánosnak Hiszek egy Istene. Nagyszombat 1609. 8-o.

Alvinczi Péternek sok tétovázó keringésekkel és czéges gyalázatokkal fölhámozott feleletinek rövid és keresztyén szelidséggel való megrostálása. 1609 (hol?) 8-o.

¹⁾ Pázmány P. és kora.

Egy tudakozó Predikátor nevével iratott öt levél. Először 1609. (?); ¹⁾ Pozsony 1613. fol. s ugyanez évbe a Kalauz mellett. U. o. 1623. és Kassán 1741. 12-o.

Sz. Ignác élete magyarul és latinul Róma 1610. 4-o ²⁾ Sándor István szerző nélkül említi csak fel e művet.

Posonba lett prédikáció azon a napon, melyen ama tündér módra való állhatatlanságnak tüköre Tordai János barát harmadszor kiöltözött a csuklyából. Pünköst után XII. vasárnap 1610. eszt. Egy keresztiny hallgatótól az eleven nyelv után írásba foglaltatott és a hivek épületére szem eleibe kibocsáttatott. Mussipom (?) 4-o 16 levél

Penicvlvs Papporum apologiae Solnensis conciliabvli. Et Hyperaspistes legitimae Antologiae Illmi. Card. Francisci Forgács . . Joannes Jemicivs parochus Senqvicensis álnév alatt Pozsony 1610. 4-o 102. l. Iterato excusus Posonii in aula archiepiscopali 1611. 4-o 105 l.

Logi Alogi quibus Baptae Calamosphactae Penicvlvm Papporum Solnensis conciliabvli et Hyperaspisten legitimae Antologiae vellicant; veritatis radiis adobrutí Joan. Jemicivs scribebat Posonii 1612. 4-o 254 l. Ujra a Kalauz 1613. kiadása mellett.

Hodoegus. Igazságra vezérlő Kalauz, Pozsony 1613. fol. 816. l. U. o. 1623. fol. 1066. l.; U. o. 1637. fol. 1073. l. s többször, kivonatban is.

Kálvinista Tükör Lethenyi István álnév alatt 1613.(hol?)³⁾

Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmán Péter. Pozsony 1614. 4-o 1. Kiadta Balásfi. ⁴⁾

¹⁾ Frankl f. h. I. 86. l.

²⁾ U. o. 94. l.

³⁾ U. o. 133. l.

⁴⁾ U. o. 137 l.

Csepregi mesterség Szyl Miklós álnév alatt Bécs 1614. ¹⁾

Diatriba theologica de visibili Christi in terris Ecclesia adversus posthumum Guilelmi Whitakeri librum contra Bel-larminum Card. Grác 1615. ²⁾

Csepregi szégyenvallás azaz rövid felelet, melyben az csepregi hiúságoknak köszegi toldalékit verőfényre hozta Pázmány Péter Prága 1616. 8-o 283. l.

Alvinczi Péter könyvére való válasz. 1619. (hol?)

Falsa originis motuum Hungaricorum succincta refutatio névtelenül. 1620. (? hol?) ³⁾

Rövid felelet két kalvinista könyvecskére. Melyeknek egyike okát adja miért nem felelnek a kalvinista prédikátorok a Kalauzra. Másodika *Itinerarium Catholicum*nak nevezetik 1620. (hol?) 4 o. Megjelent a Kalauz 3-ik kiadása függelékében is.

Vindiciae Ecclesiasticae, quibus edita a Principe Bethlen in Clerum Hung. decreta divinis humanisque legibus contraria ipso iure nulla esse demonstrantur Bécs 1620. 4 o 48. l.

Az sz. Irasrol és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék. Bechben 1626. 4-o 153. l.

A setet haynal-csillag-utan budoso luteristak vezetője, mely utba igazította a vittebergai *Academicianak* Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a Kalauzra. Bechben 1627 4-o 481. l.

Dissertatio an unum aliquod ex omnibus lutheranis dogmatibus S. Scriptura contineat. Pozsony 1631. 4-o 36. l.⁴⁾

¹⁾ Frankl U. o. 149. l.

²⁾ U. o. 44. 151 l.

³⁾ U. o. 506. l.

⁴⁾ U o. II. 423. l.

Nyolcz okok, miért egy nemes ember a vallását megváltoztatta. Pozsony 1631. Györött 1753. 12-o 79. l. U. o. 1772. 12-o 59 l.

A Római Anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynehány Innepekre rendelt evangéliumokról Predikátiók Pozsony 1636. fol. Nagyszombat 1695. U. o. 1768.

Egyéb apróbb művei:

Zsinati beszéd. Acta ex Decr. Syn. Strig. 69. l.

Appendices tres. U. o. 78 – 152. l.

Legatio Romana összeállította Mednyánszky Alajos Pest 1830 és Kovachich Script. Min. I. 287 – 303. l.

Responsa ad Questiones de iure Patronatus Regii et de Collatione Episcopatum Titularium Péterffy Conc. I. 75–79. l.

Responsum ad Ferdin. II. quod liberum sit in nominandis Praesulibus Regum Hung. arbitrium. Rieger Spéc. Iurispatr. I. 415 – 425. l.

„Pázmány főkép beszédei és Kalauza által a magyar nyelvnek nem várt, előre nem láthatott kiképzést adott. Ő az irodalomban addig uralkodott dunántuli nyelvjárás felett a tisztait érvényesítette; a nyelvvel grammatikai szabatosséggal élt, azt kifejezések s a nép szájából vett szebbnél szebb és jelentésses szólás formák és közmondásokkal gazdagította, irányának pedig oly teljességet, kerekdedséget és bőség mellett is oly hathatóságot kölcsönzött, hogy méltán egy új aera szerzőjének tekintetik, ki a régibb kort befejezte s újat kezdett meg, mi által az értőktől a magyar bíboros Cicero disznevét vivta ki magának. Ő a mai könyvnyelv teremője; kevesen tudták ezt ő utána *mind maig* annyi eredetiséggel s egyszersmind új színnel kezelni.“¹⁾

¹⁾ Toldy f. h. 62. l.

Sámbár Mátyás nemes horvát, született Varasdön 1617. A jezsuita rendbe lépve, hatalmas hittérítő s vitázó lőn, 12 eze-
ret térített meg. Meghalt Zágrábban 1685.

Művei ezek :

Epitome pietatis Mariana 1648. 16-o.

Novitas sectae Calvinisticae 1657. .

*Kantsalok Okulárjok, seu ocularia pro quodam fusci lu-
minis praedicante haeretico: Okulárt egy hályogos szemű
Kálvinista prédikátor orrára* 1658. 12-o.

*Lapis Lydius ocularis praedicantici; Próba köve egy
tzigány okulárnak* 1659. 12-o.

Három üdvösséges hitbeli kérdések: A Lutheránusok
és Kalvinisták igaz Hitben vannak-e? Tsak az egy Pápista Hit
igaz-e? A Pápisták ellenkeznek e a szent Írással vagy inkább
a Luth. és Kalvinisták? Nagyszombat 1661. Ujra Kassa 1672.
12-o. (Mások Szegedi Ferencznek tulajdonítják.) Ujra Nagy-
szombat 1690. és 1761.

De substantia missae et Caeremoniis eiusdem 1662.

A káromkodó prédikátornak szájára való vas Karika
1664.

A három üdvösséges kérdésre a Lutherista és Kalvinista
tanítók mint felelnek? ugy a mint Matkó István mondja: „in
X vt Tők.“ seu, Matkó hazugságának megtorkolása és Posa-
házi motskainak megtagadása. Kassa 1667. 8-o. (Sándor ezt
két műnek tartja, az utóbbit: „seu“-tól 12-rétűnek mondja.

Az üdvösséges kérdéseknek védelmezése. Kassa 1667.
(Nem egy a főnebbivel?)

Apologia pro vetustate fidei cath. 1669.

*Theses controversiarum fidei compendiales pro omni
articulo fidei facile decidendo, tribus Luthero-Calvinicis
gymnasiis, Cassoviensi, Eperjesensi, Patakinensi ad discuti-
endum propositae.* Kassa 1669. 12-o.

Lilium inter spinas avagy Halotti beszéd Szegedi Ferencz Egri Püspök felett. Kassa 4-o.

Az általa megtámadott Matkó természetesen nem maradt adósa s hasonló stylusban felelt neki e két munkával:

Fővenyen épített ház romlása, avagy az három Kérdések körül gögösen futkározó Sámbar Máté Jezsuita inaszakadása 1666. 8-o.

Még czifrább második művének eme czime:

X. ut Tök könyvnek eltépeése, avagy Bányász Tsákány, mellyel amaz fővenyen építettett s már leromlott házát elébbi fővényre sikeretlen sápral rakatni akaró és ezer mocskokkal eszelősön színlő és mázló Sámbar Mátyás nevű tudatlan sárgyuró meg tsakányoztatik Kezdi-Vásárhelyi Matkó István Zilahi Pap által a ki bányásznak neveztetett volt Sámbartól. Sáros Patakon 1668. 4-o 460 l.

E munkára ismét Illyefalvi István egri kanonok felelt:

A három idvességes kérdés igazsága ellen költt Bányász Tsakáynak tompítása, avagy Vásárhelyi Markó István Hazugságinak másodszori megtorkolása, kiből mint a görtsös Botok, mint a tzigány Pallérozások, mind az Igazságra vezér-lő Kalauz ellen rothadott Istápok, mind az gyermeki Jáphet-kék könnyen megtzáfoltathatnak. Kassa 1669. 4-o.

E vitába belekeveredtek még Kiss Imre jezsuita és Posaházi, kinek Kiss e két művével felelt:

Tök, Makk, Zöld Tromfjára Posaházinak Veres Tromf. 1666. 12-o.

Pósházinak Bensültt veres Kolop titulusú Feleleti megmutattatik semmire kellőnek lenni. Kassa 1667. 12-o.

E munkák ma már mind felette ritkák. Az e korban divott vallási versengésekről mutatványul legyen elég ennyi.

Vásárhelyi Gergely, született Marosvásárhelyt 1561. jezsuitává lett 1584. Meghalt 1623. Művei ezek:

Keresztieni Tudománynak rövid Summaja, Vasarheli Gergeli által megh magyaráztatot. Niomtattatott Beczbe 1604. Canisius fordítása.

Ugyanennek második kiadása Beczbe Formica Mathetol 1617. 12-rét 722 l. Elején naptár, a pápák, császárok s magyar királyok sorrende.

Harmadik kiadása Pozsonyban 1624. 8-o. Negyedik Nagyszombat 1696.

Eszteendő által az Anyaszentegyháztul rendeltetett Vasárnapokra és Innepekre Evangeliumok és Epistolák és ezekre való lelki Elmélkedések Beczben 1618. 8-o. 871 l. Forgách Zsigának ajálva, előszó és naptár.

1616. évről is említ Sándor Bécsben kijött Evangeliumok és Epistolákat 8-o. Valjon nem a főnebbi mű első kiadása ez?

Egynehány tévelgő kérdésekre rövid keresztényi feleletek Bécs 1615. 1617.(?)

Az emberi állatnak négy utolsó dolgairól való intések.?

A jó és gonosz Tselekedetek Példái Kassa 1623.

Kempis Tamás négy könyve Bécs 1604. is neki tulajdonittatik; de hibásan, mert azt Pázmány fordítá s adta ki.

Veresmarti Mihály 1570. körül született Baranyában. Pázmány Péter által megtérítettve, 1610. pappá s később pozsonyi kanonokká lön. Katona ¹⁾, Péterffy ²⁾ és Bod ³⁾ azt állítják, hogy e név alatt Pázmány rejlik; de ez képtelen állítás. Veresmarti csakugyan pozsonyi kanonok volt, mint e káptalani levéltár irataiból kétségtelenül meggyőződtem.

¹⁾ Hist Crit. 31. 831.

²⁾ Conc. II. 225. l.

³⁾ Athenás 327. l.

Tanáchkozás, melyet kelyen a különböző vallások közül választani: mely Leonardus Lessius etc. irásából magyarrá Ver. M... által fordítottatott .. Pozsony 1611.

Veresmarti e művet Pázmány felszólítására fordította le s ajánlotta Homonnai Györgynek: „Prodijt libellus nostri Leonardi Lessij — írja neki Pázmány — iudicio meo utilisimus; quem ego Hungaricum habere vellem et multi mecum. Visa mihi res digna, in qua D. Vestra elaboraret et suo nomine, praefixa Epistola dedicatoria ad D. Georg. Homonnai, in lucem ederet. Rogo itaque D. Vestram, hunc laborem non subterfugiat.“¹⁾

E munkát Meisner Boldizsár Dresdában megtámadta. Ennek folytán Veresmarti:

Másodszor az Meisner roszszalkodására rövid felelettel 1612. ismét kiadta. Végre

Harmadszor azon Tanáchkozás megszerzésének; és mindháromnak vezető Táblájának hozzá-adásával most nyomtatott M. DC. LX. Esztendőben, mindenkor (az az mind a három kiadás) itt Posonban. 8-o 25 levél ajánlólevél 291 l. és 10 levél tartalom. E harmadik kiadás gr. Batthyányi Ádámnak van ajálva s az ajánlólevél kelt „Posonban sz. Mátyás Apostol napján 1635. esztendőben,“ s hogy a munka csak öt évre rá jelenhetett meg, annak okát ez ajánlólevél 23. levelén így adja: „A 1637. die 19. Mart. holt meg. (Pázmány) Azért ezt én élteben irtam: hanem nyomtatása egyéb akadékok fölött, az ő Predikatzioinak elsőben, és Kalauzzának harmadszor s mások nyomtatása miatt is haladott.“

E mű első két kiadása felette ritka.

Az igaz Isteni tiszteletnek tiszta Tüköre, melyben vilá-

¹⁾ E mű III. kiadása előszó 23 levél.

gosan és fényesen láthatja kiki az Istent és az Isten tisztelének szükséges voltát. Pozsony 1638. 8-o. Bod szerint Veresmarti fordította. — Nem láttam.

Intő s tanító levél, melyben a régi keresztyen hitben a Bataiakat erőssíti apáturok; Veresmarti Mihály Posoni kanonok etc. Posonban M. DC. XXXIX. esztendőben. 8-o. 298. l. 4 levél toldalék s 11 levél tartalom. Ajálja Pázmány Péternek. Emliti benne többi közt Pázmálynak a fanemesítés iránti hajlamát: „ki nek magam is egynehányszor néztem eféle dologban is maga gyakorlását; a gyümölch fiataloknak jó renddel ültetésekben; a vadfáknek óltásokban; ezeknek összeforradások után, a szép oltoványoknak tulajdon kezeivel irtogatásokban, igénygetésekben, nevelésükben foglalatosságát.“ Aztán áttérve a lelkiekre, megemliti, hogy őt is ő nemesítette, térítette meg. Ez ajánlólevél még 1634. évben kelt. Nyomatását illetőleg ez érdekes sorokat közli a XXV. lapon: „Készen letele után, e könyvecskének nyomatása valamel akadékok miatt későre halada . . Az Ajánló levél esztendejének számából azt is eszedbe veheted, hogy ezt én szegény Istenben el nyugot Cardinál Uramnak éltébe ajánlottam. Az bizony dolog, hogy a könyve fölött ez Ajánló levél is szegénynek kezében is volt. Es mind azt tartom, hogy azt olvasatlan sem hadta. De azért az-után harmad napra, hogy azt kezéhez juttattám, Jakosith György Uram ő Ngát, akkor Posoni mi Praepostunkat etc. hívatta ebédre; hivatott engemet is. Es ebéd-után, hogy el-bulesuzánk tőle, asztaláról ezt fel-véven, monda: De mi szükség ezt nekem olvasnom; más dolgaim is vannak: hanem igaz elég ha mások meg-olvassák s javallják. Im Püspek Uram-is pedig megolvashatná: olvassa meg kegyelmed néki. E beszédek alatt azt nekem nyujtá: melyet osztán Jakosith Uram ő Nga meg-olvasott s javallott.“

Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról Es az Is-

tennek adott hitnek megtartásáról. Mellyeket egy Tudós ember irásából magyarrá V. M. B. A. P. C. Sz. L. K. K. O. M. Fordított. (Az első hat betű ezt jelenti: Veresmarti Mihály Bátai Apátur Pozsonyi Kanonok, a többi megfejtetlen.) Nyomtatott K. U. Ö. F. Sz. V. P. (Pozsony) 1641. Esztendőben. 8-o 100 l.

E munkát az előszó 10. l. szerint Becanus Márton után fordítá, „melynek tanítása szerént, a Catholikusoknak mind Pogányeknek, Eretnekeknek adott hitöket és Esküvéssel tett fogadásokat úgy tartoznak szinte meg tartani, mint Catholicus felebarattyoknak“. A második rész a 47. l. kezdődik: „Az Istennek adott hitnek megtartásáról, vagy a melly Barátok a Lutherek-hez s Calvinisták-hoz szöknék és ott megnösznek Istennek adott hitöket (fogadásokat) ha megtartják-e?“

Kéziratban maradt: Megtérés avagy Veresmarti Mihály predikátornak a kálvinista tévelygésből a kath., avagy régi, igaz, római, pápista s ker. hitre itélettel megtérésének históriája. Irta azon Veresmarti M. Baranyavármegyéből pozsonyi kanonok. ¹⁾

Veresmarti műveit velős magyarsága teszi érdekessé. — — —

Az iskolák átvételével az irodalom is mindinkább a jezsuiták kezeibe került; eltöröltetésük után pedig az iskolai reformok foglalták el jobbadán a nyomdát is. Az átmenet nehézségeit a legujabb korra említők már Lányi életében, legujabb irodalmunk történetét pedig bőven fejtegeti Toldi Irodalmi kézikönyveiben.

¹⁾ Frankl f. h. I. 82. l.

MÁSODIK RÉSZ.

A KERESZTÉNY EGYHÁZ HATÁSA A TÁRSADALOMRA.

I. FEJEZET.

Társadalmi intézmények.

Tartalom: *Egyháziak államhivatalai. — Királyi helytartók. — A korponai gyűlés kívánata s eredménye. — Főispánságok. — Honvédelmi tartozások teljesítése. — Alsó egyháziak. — Hiteles helyek.*

Ámbár a valódi hivatásukat értő kath. főpapok soha sem kerestek állami tisztségeket s méltóságokat, viselték azokat mégis e korszakban is; és azok gyakran annyira igénybe vették erejüket, hogy miattok sokszor főpásztori gondjaiknak pontosan meg nem felelhettek. De részint hajdani jogokat s tisztet örökölték az egyházakkal, mint Esztergom, Bácsbodrog, Heves, Veszprém, Baranya, Nyitra, Bihar, Győrmegegyben az illető székek püspökei a főispáni hivatalt¹⁾ stb.; részint királyi parancsolattal szorítottak országos tisztségek vi-

¹⁾ Schmidt Ep. Agr. III. 59. l. Schmidt. AEppi. Strig. 2. 88. — Koller Quinquecl. V. 245. 321. — 1514. 56 czikk.

selésére, például kamraigazgatásra, mint Bornemissza Gergely ; Thurzó Ferencz, Fejérkövi István, Szuhai István, Mikáczy Miklós stb. Mást e hivatalokra alkalmast a világi urak közül a királyok akkoron, kivált ha hűségre akarának bizton számolni, nehezen szemelhetének ki.

Az austriai ház magyar trónra léptével honunkban új méltóság s országos, de nem alkotmányos hivatal állítottatott fel; t. i. a királyi helytartóság. Már 1528-ki februárban Ferdinánd az országból távozván, minthogy a birodalmi ügyek, hol császári bátyját helyettesíté, személyes jelenlétét hosszabb időre megkivánták, Magyarországon helytartói igazgatóságot rendelt Báthory nádor elnök, Várday primás, Zalaházy cancellár, Gerendy Miklós, Thurzó Elek s Báthory Endréből; a nádor elholtával 1536-ban elnöknek, sajátlag helytartójának Thurzó Elek országbirót s ennek kimultával Várday primást nevezte 1543. ¹⁾, kit 1549-ben Ujlaki Ferencz győri püspök követett 1554-ig. Akkor az országrendek sürgetésére Nádasdy Tamás nádornak választatott. Azonban Magyarország nádorának nagy hatalmában nem bizván a bécsi udvar, mihelyt Nádasdy meghalt 1562. Oláh Miklós primást, 1568-ban Bornemissza Pál erdélyi püspök s Nyitra egyházi kormányzót, 1572-ben Vranichich Antal primást, 1573-ban Radecz István egri püspököt, 1586-ban *Draskovich György* bibornok, kalocsai érsek és Győr egyházi kormányzót, 1588-ban Fejérkövi István nyitrai püspököt, később kinevezett esztergomi érseket, Nyitra és Zala megyei főispánt, 1597-ben Kutasy János primást, 1602-ben Pethe Márton kalocsai érseket s Győr egyházi kormányzót nevezte ki helytartónak. Hatalomköre és jogai e helytartónak ezek voltak: igazságszolgáltatásban a helytartótól felebbvitel

¹⁾ Katona f. h. XXIII. 267. 1.

nem engedtetett; igazgatás és védelem ügyében törvényesen rendelkezhetett; kisebb gyűléseket a király távollétében az ő tanácsaival egyetértve tarthatott, mindenekről, hol halasztásnak helye nem volt, intézkedheték; harminczkét telket ajándékozhatta s király helyett egyházi hivatalokat, javadalmakat, a nagyobbakat kivéve, adhatta; pártosokat királyi kegyelembe vehete vissza; általában a nádori hivatal tiszte és jogainak részét gyakorolhatta; csak hogy az új király a helytartónak hatalomkörén kedve szerint változásokat tenni szokott. ¹⁾

A magyar főpapok azon jogát, melynélfogva a főitélőszéknél két püspök is jelen van, régi törvények után az 1559. 38. czikk világosan kifejtette s megparancsolta, hogy az ország rendes biráin kívül még két főpap jelen legyen, akadályozás esetén pedig neveztessek helyébe más, ki együtt bíráskodjék. A felebbviteli táblánál is két főpap foglaljon helyet. — Azon pereknek vitelében is megerősítették az egyházi törvényhatóságok az 1552. 25.; 1556. 35.; 1547. 9.; 1559. 40.; 1563. 27.; és 1567. 25. t. cikkek által, melyeket régóta Hunyadi Mátyás és Ulászló végzeményeinek értelmében vittek.

A korponai gyűlésen kívánták a bocskaiak, miszerint „ő Felsége az országot nem püspökök és papok, hanem secularis urak és nemesség által regálja és gubernálja, minthogy constitutió is vagyon róla, hogy comitatus honores praelatis non conferantur. Vlad. decr. 3. art. 57. Azon képen praelati secularis dignitates non teneant.“ – A királyi leiratra ujonnan ezt terjeszték elő: „ő Felsége oly választ ad nekünk, hogy a király személye méltóságának, hatalmának valami dolog ne derogálhasson; szabad akaratjába legyen az hagyatva stb.; mi

¹⁾ Corp. Jur. Hung 1, 514. l. Katona Hist Eccl. Coloc. II. 59.

is azért approbálván a nemes vérből eredett püspökök electióját, . . . de az külső ország dolgai igazgatásától üresek legyenek, az tanácsban ne üljenek s a jó rendtartásban s az ország hasznára való dolgok elővitelében részt ne vehessenek, se akadályt ne tegyenek: hozzá adván ezt is, hogy ő Felsége az apátsághoz s prépostsághoz való jószágokat püspökségekre ne fordítsa, hanem az apátságot csak apátur, az prépostságot peniglen prépost is birhassa, az régi fundatio szerint.“ „A főispányok tisztiről is decretuma lévén Albert (Ulászló) királynak, hogy püspökök, papirendek ne viselhessenek az féle tiszteket, kit mi is kívánunk, hogy ne viseljenek; ő Felsége mint egyebekbe mindenekbe, ebben is conserválja meg decretorum antiquorum statuta.“ — A kincstárhoz világi urakat kívántak. — „Azonban a caussákban lehessenek csak bírák a papok, az kiket az ország limitál nekik.“ A kassai kamraigazgatók Szuhay egri és Miskolczy váradi püspökök voltak; a bocskaiak több ízben ismételt panaszaiból világos, miként azokra némi törvényellenes lépés által okot nyujtának; a bécsi békekötés 5. pontja szerint az országból kivándorolnak — a regno abstinebunt — míg perük el leszzen döntve, vagy másképp bevégezve; királyi kincstárnok született magyar és *világi* legyen. — Egyébiránt a király akaratában áll, hány püspököt s kiket akar azzá kinevezni: de a királyi tanácsba egyedül megyés vagy más püspöki jogokkal felruházott főpapok vehessenek részt, s ezek közt nemes származásuakra, ha alkalmassak, a király különös tekintettel legyen. — A püspöki főispánságokról s többiről a közelgő országgyűlésen fog végezni.

Elviharzott Magyarország felett elseje azon vészteljes zivataroknak, melyek a félszázad óta fenyegetett alkotmányt sértetlenül tarták vagy helyreállíták, ámbár az ősi valláson érzékeny sebeket ejtének. Mátyás főherczeg magyar királyi

koronázása a régi alkotmányos rend szilárdításával s újabb biztosítékokkal befejeztették. Az 1608-ki országrendek némely becsúszott visszaélések elhárítására kimondák, kiket kell a magyarországi karok és rende nevezete alatt érteni és az 1. tczikk 4. szakasza szerint az ország első rende: a *főpapok* neve alatt értetik minden megyés püspök, káptalani vagy monostori prépostok, kik nincsenek püspököknek közvetlenül alá vetve; azonban a főrendű táblánál az ülést és szavazatot csak személyesen gyakorolhatják. Így a paulinusok főnöke is. A káptalani követek a rendek tábláján birnak üléssel és szavazattal, valamint süvegös prépostok és apátok is, kiknek egyházi birtokaik és kiváltságaik vannak az országban. — A szándékolt törvényjavítások 17. pontjában ez áll: „In secularibus negotiis, vitézli és törvéndologben a papoknak semmi tisztek, se helyek ne lehessen. 20. pontban: Az papok secularis tisztet ne viseljenek, se végházat ne birhassanak, hanem az isteni szolgálatba legyenek foglalatosak: Se cancellarius ne lehessen; a szent széken micsoda causákat ítéljenek, jól meg kell specificálni.“ De országos törvények s koronázást előző czikkek szerint egyedül a kincstárnoki hivatal bizatott világi urra; a többiről e gyűlés folytában ígért rendelkezni a megkoronázandó király. A végzeményben változtatás vagy módosításnak nyoma nincs; de ez idő megmutatta, miként a kérdéses pontok régi gyakorlatban maradtak.

E tárgy még a 1681-ki országgyűlésen is előkerült s az aug. 12. sérelmek közt kívántatott, miszerint czimzetes püspökök üléssel ne birjanak, a clerus ellenben aug 20. azt követelte, hogy nemcsak czimzetes püspökök, hanem czimzetes apátoknak is a személyes felkelési tartozék miatt legyen ülésök a gyűlésen. — Azonban a rendek az 1608. 1. tczikkhez ragaszkodva, a nemesi személyes felkelés egyetemes kötelmére hivatkoztak a nélkül, hogy e miatt az országgyűlésen

személy szerinti ülést követelnének; a címzetes püspökök régi jogaik gyakorlásában hagyattak. *) Az 1625. 61. czikk szerint a zágrábi nagyprépostnak a főrendű táblán adatik hely.

Főispáni hivatalokat a magyar főpapok országos helyreállítás után is folyvást birtak, ugymint Esztergomban a primás, Nyitra, Baranya, Tolna, Bihar, Bács, Csanád, Győr, Heves, Veszprém s erdélyi Fehér megyében az illető főpapok. Tolnára azt Radanay püspök szerzé vissza. 1689. Baranyába Draskovich János világi ur neveztetvén, Dólnay püspök óvást tön s Nesselrode már visszanyerte a hivatalt 1705-ben. Benkovich váradi püspöknek I. Leopold 1697. oklevelesen ujította meg a Bihar megyei főispáni jogot. Az 1697. zentai győzelem után Leopold császár Széchenyi kalocsai érseknek a Bács megyei főispáni hivatalt adta vissza 1698. **)

A szathmári békepontoknál fogva, a cancellári hivatal a főpapi és mágnási rendnél felváltva közös: s akkoron Illyés-házy Miklós udvari cancellár lön. Az esztergomi érsek 1716. óta római, 1804. óta austria birodalmi herczeg. Mint az ország főcancellárja, Esztergommegyei főispán, a helytartó tanács, hét személyes tábla ülnöke s a kir. ítélő táblái két ülnök kinevezője, e hazának igazgatása s törvénykezésében befolyással bír; a polgárzati igazgatás két ágazatában tudta s ismerete nélkül nem történik semmi s így e honi vallási, erkölcsi, jogi s tudományi művelődésről legbiztosabb tudomást vehet.

Főrendi táblánál hajdan a pálosok főperjele a főapát előtti helylyel birt; azonfelül a jezsuiták tartományi igazgatója, a cisztercei és premontrei főpapok, a mágnások közt ültek.

*) Katona f. h: XXVIII 436 530. Batthyányi Ign. Leg. Ecc. 1. 664. 1. — Gömör megyei köv. naplóból Extr Legum Eccl. 15.

**) Jura AEppi Strig. Péterffy. Conc. II, 287.— Memor. Epp. Nitr. 426, 1. — Koller Eppi Quinque VII. 116. 150. 178. 189. 1. Keresztúri Eppi Var. II. 95. 257. 265. 1. — Benkő Trans. II. 153. 1. Katona Hist Eccl. Col. II 120. 1.

E században legtöbb főpapok veszték el egymásután a főispáni hivatalt. Erdélyben a püspök fehérmegyei főispán 1718-ban megszűnt lenni s kormányzéki benső tanácsos lön; a kir. ítélő táblánál a clerusból ül egy praelatus, mint Magyarországon és pedig, mit a három recepta követői ellenzésének daczára *Bajtai* püspök 1770. kieszközölt, minden többi táblai ülnökök és ítélő mesterek előtti elsőbbséggel. — A többi püspöki főispán többnyire M. Terézia alatt szűnt meg. A kalocsai érsekek folyvást bácsmegyei főispánok voltak. Batthyányi érsekre atyja a nádor, Pest megye igazgatását is bizta; 1776. Esztergomba tétetvén át, M. Therézia Hadik grófot a hadi tanács elnökét nevezte Bács megye főispánjának, nem mutathatván ki a kalocsai érsekek semmi ezügyben írott kiváltságot. Ez ügyre vonatkozólag Patachich Ádám ujan kinevezett kalocsai érsek, Eszterházy Ferencz cancellárnak így válaszolt: „Officium supremi ac perpetui Comitatus Comitatus Bacsienensis, ab Archiepiscopatu Coloczensi, cuius insigne erat ornamentum, avulsum, me tanto minus moratur, quod res sit saecularis, quae conscientiam non laedit, a sola principis pendet clementia.“ A csanád megyei főispánságot Engel Antal püspök viselte utoljára: utódai azt 1777. óta nem bírják *). 1779. *Brunczvik Antal* gróf neveztetett Bihar megyei főispánnak s Kollonich László első váradi püspök vala, ki e hivatalt nem viselte. Utóda Kalatay Lipót főherczeg s nádortól fölszólitva, 1791-ben hosszú írományban megmutatta a váradi püspöknek eziránti jogát: de süker nélkül.

Igy egymás után a többi: most egyedül az esztergomi prímás s az egri érsek örökös főispánok. — Legujabb időig az egyháziak a két főispánságon kívül következő polgári hivatalokat viseltek: a magyar királyi udvari cancellariánál egy ta-

*) Fessler X. 207. Szeredai Eppi Alb. 225. 237. 1. Csanádi névkönyv.

nácsos (referendarius); a magyar kir. helytartó tanácsnál a primás és még egy püspök, hétszemélyes Táblánál a primás és négy püspöki rangú főpap; a kir. ítélő táblánál két főpap; a primás két ülnököt nevez, kiket a király fizet. — Horvátországban a báni táblánál elnökhelytartó a zágrábi püspök s a káptalanból egy ülnök. Tudományos intézeteknél, magában a tanulmányi helytartótanácsi választmányban személyes kitüntetés ad helyt és jogot. Erdélyben a püspök kormányszéki első valóságos belső tanácsos. A horvátszlavon társországi gyűlésen az egyházi rendből ezelőtt a zágrábi püspök, nagy prépost s káptalan a zágrábi, csaszmai és varasdi jezsuita igazgatók és a lepoglavai pálosok perjele ültek *). —

Honvédelemre nézve az előbbeni hadi rendszer e korokban is divatozott. Midőn ellenség rontott a honba, a nemességet, hova az egyháziak is tartoznak, országgyűlésen kelle személyes felkelésre szólítani, felsőbb egyháziak dandárokat állítanak ki, s magok vezették azokat; azonfelül az esztergomi érsek, a győri, és zágrábi püspökök a pannonhalmi fő és szegazárdi s topuszkai apát egyházi nemeseit (telkeseit, prae-dialistáit) vezették a hadba. Az alsó clerus nem személyesen, hanem helyettesítve állt ki a síkra; személyes felkelés a lelkeszet tekintetéből gyakorolható nem volt; ugysis az oltár szolgálai rend és szabály szerint vért nem ontának a csatában; jelenlétök a harczfiak közt csak a vallás és bátorítás ügyére igényeltették. A papság erkölcsileg gyámolítja a harcz eredményeit. S mégis a történet irat több példákat állit előnkbe, hol az egyháziak tényleges részt is vőnek a hadban, mint Tomory érsek, Erdődi zágrábi, Zaberdin váradí püspök, Mikáczy zágrábi kanonok és több mások, kiket az ellenség rohanó harcz-

*) Horváth Statist. II. 169. Katona f. h. XXXIX. 640. I. Extr. Leg. Eccl. 59. I.

sorainak példája hasonló cselekvényre buzdita vagy pedig önvédelmi kényszer ragada tűzbe ¹⁾).

Magyar főpapok az ő jövedelmeikből a helyet, hol székeltek s egyházaikhoz kapcsolt egyéb várakat vagy öröditvényeket tartoztak fentartani, javítani, felszerelni, védelmezni: mi e boldogtalan korszakban annál nehezebb volt, mert a számtalan hazai rendzavaró s rabló csoportokhoz az ozmanok is járultak. A sergek élelmezéséről nekik kelle gondoskodniok, mire gyakorta azt is kényszerültek fordítani, mi saját kitarításukra elégtelen vala; megyei katonát gyűjtének egybe és küldének a sereg kiegészítésül a táborba; — mind oly foglalkozások, melyek nem ritkán akadályul voltak a főpásztorkodásban. Oláh Miklóshoz irt levelében Vranichich, mint pornói apát keserűen panaszkodik, miként nagyon utána kell látnia, hogy valamihez juthasson; mert épen semmi pénze nincsen; székhelyét pedig várművekkel, bástyákkal, árok és gátépímenynyel, s őrséggel kell ellátnia, sőt országos határozatok értelmében a jövő táborlatra lovasokat is fogadnia. Hogy a zsold a seregeknek kifizetethessék, gyakorta a királyoktól püspöki jövedelmek egy részére utasítottak a vezérek a nélkül, hogy a püspök erről legalább értesítettett volna ²⁾).

Volt azonban történetünk folytán sok hadi szolgálat, melyben az alsó egyházi férfiak is részt vettek s hol a törvényhozó tekintélye járult közben. Az 1537. 15. tczikk szerint a magyar fő- és tizedet bíró papok vagy az egyházi tizedeknek jogszerűtlen birtokában lévők a tizedek tizedét a haza védelmére királyi biztosok kezébe tartoznak szolgáltatni, kivévén a 16. tczikk szerint az esztergomi érseket, ki a jövő országos táborlatig 50 könnyű lovasat tartson, a táborlathoz pedig azo-

¹⁾ Batthyányi leg. Eccl. I, 76. l.

²⁾ Katona f. h. XXIII, 245. 252. 468.

kon felül még 50 fegyverest, és 200 huszárt fog felszerelni s élelmezni. A 17. és 18. czikkek szerint a lelkészek és oltár-főnökök egyenkint a közadókhoz 3 forinttal járulnak, mit az esperesek öszveírás szerint s mindenki tehetségeihez képest szednek be. —

Azonban eme kénytelenségből az egyházra mért adózást a király nem a hon védelmére szánta, hanem alkalmasint az egyházi javak kiváltására fordította; mely rendszabály oly vészteljes korban a rendeknek inyére nem volt s hozzá folyamodván, a papi tizedeket a kijelelt czélokra fordíttatni sürgeték. Nem is terhelték örömet e korszaki magyar és horvát rendek a clerust s csak végső szükségben, mint az 1538. 16. czikkben megvallják. De midőn Budavárnak elveszte a keresztényeket szűnyadásukból oly hathatósan fölrázta, a csehek, morvák, osztrák és stajerek segélyről tanakodtak; Magyarországi rendei is igen számosan gyűltek össze Beszterczére 1542-ben, hol látván, mikint az ország nagy része török kézben van már, a nagyobb pedig Izabella hatalmában s köz védelemre velök kezét nem fog, üdvös határozatokat szabtak: noha mindennek csak silány sükere volt ¹⁾).

A beszterczei 1542: 32, 34, 35, 36, 41. czikkek szerint, ha a király személyesen vezérlendi a sereget, a főpapok, urak és nemesek is tartoznak személyesen felkelni, egy forint s javaiknak hatvanada megadásán kívül minden 20 jobbágytól egy lovast tartani; a káptalaniak egyenkint küldenek és élelmeznek egy lovast, de úgy, hogy a nagyobb méltóságúak az egyszerű kanonokoknak segédül legyenek; a többi papság egy évi jövedelem tizedét adja; a főurak a királyi kincstárnok kezébe szolgálják az adót, a nemesség és kisebb papság pedig két megyei biztoséba. Monostorok tábori papokat adnak, kik Isten Evangeliumát hirdessék a harczfiaknak, életjobbulásra intsék, gyón-

¹⁾ Vessd egybe Pray Annal. V. 363—366. l.

tassák s a keresztény religionak védelmére bátorítsák ; mely végre minden kolostor két egyént küld. Ugyan e rendszabályokat sürgetik a pozsonyi 1542. 26, 27 ; valamint a beszterczei 1543. 11, 12, 13, 17, tczikkek is. A XVII. században is az egyház többször még a régi modorban köteleztetett, csakhogy személyes vezérséget vagy kiállást már nem gyakorolt. Az 1649. országgyűlésen a rendek katonát ígértek kiállítani ; az egyháziak ámbár jövedelmeik igen hanyatlottak, szintén segédelmet nyújtottak. Az esztergomi érsek 250 lovaszt ígért küldeni, a nádor 150 lovaszt és 150 gyalogot. A kalocsai érsek 7, Hoffman Pál pécsi püspök 3, az esztergomi főkáptalan 8, Szelepchényi nyitrai püspök 25, a nyitrai káptalan 3, a thúróczi jezsuiták pedig 12 stb. Az 1662: 5. tczikk következtében a személyes felkelésen kívül húszt, török adótól ment háztól, a jobbágyok egy lovaszt és egy gyalogot adnak, élelmi kintartásával, minek kiállítására negyven török adózó kívántatik. Így adóznak a főpapok, káptalanok, monostorok, egyházi testületek — collegia —, apáczazárdák, apátok és káptalanon kívüli prépostok, az 1543. 13. tczikk értelmében. Azonfelől a káptalanok, monostorok és testületek az 1552: 3. tczikk szerint magok közül egyet egyet tábori lelkészül küldenek. A többi czimzetes vagy kisebb birtoku püspökök, apátok, prépostok, mint nemesi kiváltsággal élők, vagy személyesen kelnek fel, vagy alkalmas lovasokat küldenek magok helyett. Tíz szegényebb lelkész az 1545. 23. tczikk szerint egy lovaszt, gazdagabb plebánosok, oltárfőnökök, valamint a sopronyi javadalmasok is az 1545. 25. tczikk rendelete szerint, évenként egy-egy lovaszt tartoznak kiállítani, s a táborozás ideje alatt élelmezni, mely rendszabály egész terjedelmében az 1681. 46. tczikk által megújított *).

*) Kazy Hist. Hung 141. l. (L. Lányi f. h. I. 188, 192—194 l. II. 266. 2—68, 270. l. III. 105. 107. l. I. 207—209, 212—213 és II. 277. l. Kn.)

A hiteles helyi hivatalkodás, noha ezen idők viharaiiban igen terhes volt, folyvást tartott, mi legszebb bizonyysága annak, hogy az egyháziak iránti bizalom e korszakban is változatlan maradt, midőn a hon lakosai a birtokjogaikról tanuskodó hiteles irományokat az egyháziak kezeire bízták s adásvévési szerződéseiket előttük, mint legbiztosabb tanuk előtt végezték *).

*) A hiteleshelyek sorozatát, bár egykettőt kihagyott, összeszedte Jerney ily című művében: A Magyarországi Káptalanok és Konventek mint hielmes és hiteles helyek története. Magy. Történelmi Tár II. köt. 1—164 l. — Ks.

II. FEJEZET.

A társadalmi események figyelembe vétele.

Tartalom: *E korszak eseményeinek főrugója a hitujítás és az ozmánok hódításai. — A török uralkodás terjedelme. — Erdély visszacsatolásának kétszeres kísérlete. — A zsitvatoroki békekötés — A török kipusztítása honunkból. — Magyarföld örökös békéjének biztosítékai.*

Azon eseményeknek, melyek e negyedfél század alatt honunkra nehezültek, főszálai a hitujítás terjedésének rajzolásában foglaltatnak. Az Ozman elleni élethalálharczra, nem csak a magyar nemzet, hanem a keresztények java, és az egyház is bőven áldozta erejét. Szulejman zultán Magyarföldnek két harmadát birta és a török birodalmi adójegyzékben Magyarföld évenkénti harmincz ezer, Erdély tizenöt ezer arany adótartozással állott. Raguza tizenkét, Moldva tizenöt, Oláhország tizenöt ezer arannyal adózott. Murad zultán alatt a birodalom negyven helytartóságot számlált; ezek közül Magyarföldön kettő volt, a budai és temesvári. — Egernek elveszte 1596-ban a keresztény fejedelmeket az ottoman bitorlások ellen még egyszer fel riasztá. A szent Atya Aldobrandini Ferencz vezérlete alatt tíz ezer olasz katonát küldte Magyarországra, a hol Pálffy Miklós és Schvarzenberg Adolf voltak az első vezérek, kik Mátyás és Miksa főherczegek társaságában szerencsésen hadakoztak. 1593. óta Fehérvárt, Füleket, Szécsényt, Kékkőt, Hollókört, Nográdot, Petrinát, Sziszeket, 1595. Esztergomot, Visegrádot,

Váczot, Hatvant, Tatát, Palotát, Győrt szerezték vissza a magyar nemzet legnagyobb örömére. Ezek folytán a királyi tanács, és a fővezéri kar nem csak az adót merte a Portától megtagadni, hanem még Egert s kerületét is vissza kívánta: mire a nagy úr természetesen rá nem állott s a háboru újra folytatott.

Erdély vissza csatoltatása a magyar szent koronához 1550. táján *Martinuzzi György* által, noha rövid időre, létesítve, a század végén *Cariglia Alfonz* jezsuita által erős működésbe vététt, de szintűgy csak rövid idei foganatra vezetett.

A zsitvatoroki békekötés korában 1606-ban Magyarországból az ozmánok 1859. Rudolf király Bocskayval együtt, ide értvén Horváthszlavoniát 2568 n. mérföldet birt. A megyék közül Pest, Pilis, Zsolt, Fehér, Veszprém, Tolna, Baranya, Szerém, Posega, Bács, Bodrog, Krasso, Torontál, Temes, Békés, Arad, Csanád, Csongrád; a törökhöz Erdélyen kívül pedig Marmaros, Bereg, Ugocsa, Szathmár, Zabolcs, Bihar, Kraszna, Szolnok tartoztak.¹⁾ A törökhátárvonalat szemmel tartó magyar végházak ezek voltak: Légrad Somogyban, s felfelé Kiskomárom, Szalavár, Kapornak, Keszthely, Egervár, Szentgróth, Sümegh, Veszprém, Palota, Panonhegy, Győr, Komárom, Esztergom, Visegrád, Vác, Hatvan, Nográd, Szécsény, Fülek, Puthnok, Baloghvár, Diósgyőr, Onod, Tokaj, Nagyvárád stb.²⁾

Ezen békekötés korában látható volt, hogy az Ozmán hadiszerencse hanyatlófélnek indula, ellenben a kereszténység ügye tetemesen emelkedék. Ezt leginkább maga a békeszездés tanúsítja, melyben amagyar király által fizetendő adóról nem volt

¹⁾ Fessler VII. 602 l.

²⁾ 1604. 8. czikk.

többé szó; a béke tartása husz évre meghatározatott, ajándokról pedig a császáriak is bátorkodtak hangot ejteni, és kívánták, hogy Ahmed zultán ezentul értékesbeket adjon. Fülel, Somos, Hajnács, Kékkő, Dévény, Szécsény, Gyarmat, Palánk, Nográd, és Vác magyar, de Esztergom, Eger, Kanizsa török kezekben maradtak; az Ozman helyekben lakozó magyar nemesek sem adót, sem tizedet nem fizettek. Így a zsitvatoroki béke, mond Hammer, a tizenhetedik század kezdetén Európára s az egész kereszténységre, mint szövétnek világol a török fényének hanyatlása felett *)

E békeszerződésnél fogva hét száz falunál több került török adó alá: Esztergom megyében 38; Komáromban 36; Barsban 51; nagy és kis Hontban 45; Nográdban 159; Tornában 14; Abaujban 21; Borsodban 93; Hevesben 137; Tolna és Baranyában 25; Fehérvár és Kanizsa körül 125 falu. Ezen helységek a közel álló várakhoz tartoztak: az adót a török uraknak szintúgy, mint a magyaroknak tartoztak megfizetni. Esztergom körül 158 falu volt, melyet a törökök Esztergomhoz követeltek s megadóztattak. A zsitvatoroki békének 1615-diki megerősítésében meghatározatott, hogy hatvan Esztergomhoz közelebb fekvő helység a várhoz s török urához tartozzék, a többbit az esztergomi zandsák adózatlanul hagyja; ily elrendelést tegyenek minden magyar, horvát és slavoniai török helyek körül mind a két résznek biztosai; az adót a hatvan helységek birái hozzák meg a béghez vagy pasához; ha ez nem történnék, a bég vagy pasa a késedelmezőket megintesse, s végső esetben a határkapitánynak jelentse be, ki őket kényszeríteni köteles; az adó azonban szokottnál nagyobb soha sem lehet. Csak ha a határkapitány sem boldo-

*) Istvánffy 522. l. Hammer Osman. Reich II. 686. 689. 703. l.

gúlhatna velök, nyulhat a pasa erőszakhoz. Tudnivaló, hogy sok helység keresztény uraságban maradt, de adózni kellett a töröknek; mely rendszabály egyedül volt képes a hazát a török háborútól megmenteni. A vagyon- és emberrablók nagyon elhatalmaztak a szüntelen rendzavarások alatt, ámbár ellenők mind a két udvar intézkedett. Eféle rablókat akár ki megfoghatott, s biztos kíséret mellett illető urához küldhete érdemelt büntetésre. ¹⁾

A török vidéki keresztények a vallás gyakorlási szabadságot a tartomány bégétől, vagy a vár zandsákától díjjal kényszerültek megváltani: akkor szabadság levelet kaptak,ilyent minden új bégétől újra kelle szerezni. A belgrádiak száz forint letételével járhattak templomba. A király minden békeszerződésben a szerzetesek s kath. lelkészek békén hagyását nyilván kiszokta kötni. A bosnya ferenczesek több ezer forinttal válthatták csak meg isten szolgálati jogukat. Pécsen a jezsuiták ezer forintot fizettek Mehemed pasának, hogy háborgatlanul maradhassanak. ²⁾ „Egyéb iránt ha a mezőn holtat találunk – ír Thúry – a helység, melynek környékében találtatott, négy száz forintot kénytelen fizetni. Minap egy török más fiatal kereskedőt ölt meg az erdőben, s bátor nem tagadá a tettet, s helységünknek még is nagy somma pénzt kelle fizetni. Úgy történik midőn valaki a vízbe fuladt; a ki partról találta nézni a fuladót, rabul vitetik s e helység fizet. Általában az Osmanok uralkodása nem megy egyedül oda, hogy hatalmas nemzet gyanánt népeket hódítson, hanem az egész világot, erőszakkal, vallási tanjaik, és szertartásaikra hozza. És vajha egyedül fegyver által iparkodnék elérni azt, de te-

¹⁾ Katona f. h. XXX 207 619 622. l. XXIX. 610 623. l.

²⁾ Ez az új naptár használata miatt történt. L. Knauz: A veteristák. Századok. III. 17. l. — Ks.

szi csellel is: — — előbb azt hirdetésk mindenfelé, hogy uralkodásért, s nem vallásért harcolnak, a meghódítottak vallásával s isten szolgálatával nem gondolnak, csak adójukat hozzák meg rendesen. Így ejtik a remegő falusi népet szolgaságra. Hol a keresztényekkel együtt laknak, az előjárói hivatalokat ők iparkodnak elkapni. Kivált attól ovakodnak, erőhatalommal ne kényszerítsenek vallása cserélésére valakit: ellenben jó módok kitalálásában kifogyhatlanok. Valaki magát körülmélteti, annak adót fizetnie nem kell, elkövetnie pedig bármely büntetést büntetlenül szabad, míg mások a tönkrejutásig megadóztatnak. Templomot új helyeken építeni a főigazgató engedelmével sem szabad. A beégetteket náddal fedhetik ugyan, de tornyot nem emelhetnek, órát sem tarthatnak: s amazt is csak nagy sommapénz, sok ajándék megadása mellett. Egy közel helységben az egyházi a megrongált templomajtot egy szegbeütésével akarta megerősíteni, s mivel az alpasa tudta nélkül tevő, hat forint birságra ítéltetett. ¹⁾

Mind azon gyöngeség mellett, melybe a zsitvatoroki béke óta süllyedni kezdett a fényes Porta, hazánk állapota mivel sem javult. Bihács, Kanizsa, Sziget, Temesvár, Szolnok, Fehérvár, Esztergom, Eger, Gyula elvesztével a király csak Német- és Érsekújvárt tarthatá az előre nyomulók ellenébe. A felső részekre felránduló törököket Gyarmat, Szécsény, Szendrő, Ónod, Tokaj, Kálló, kevés és csekély vég helyek tarthaták csak fel, erősb gátul állott Kassa, Munkács, Ecsed, Szathmár. Ily védelmi állapotba helyezve Magyarország, csendes életre és felüdülésre kevés biztosítékkal birt. Erdély maga rohant az ozmanok torkába, s dicsvágyó fejedelmei egymást iparkodtak az adók és szolgálatok ígérgetésében felülmulni,

¹⁾ Windischnél Ungr. Mag. III. 480. 1.

hogy török pártfogás és oltalom alatt uralkodói széken ülhes-
senek. „Hogy hazájok fiain uralkodhassanak, a szomszéd po-
gánynak és ellenségnek kezeit csókolgatók s farkcsóvalkodtak;
csirógatók a vesszőt, mely hazájokat ostorozta,“ panaszlák a
linczi gyűlésen Magyarország követei.

Váradnak 1660. eleste után, Erdély is a török igába esett;
Kolos, Doboka, Középszolnok s a nagyobb magyar hazához
közelebb eső helyek egymás után foglaltattak el, azon viszony-
ba helyeztetvén Erdély s a Porta közt, melyben a magyaror-
szági úgynevezett török adózók — *dedititii* — voltak, mi-
ket az erdélyiek hódoltságoknak neveztek. A következő 1661-
dik évben rendkívüli mozgalom látható a két magyar hazában;
mert az erdélyi fejedelem Kemény János, Lippay György esz-
tergomi érsek és Vesselényi nádor megtudták, hogy a fényes
kapu jövő évben Erdélyt egészen, Magyarországot pedig egész
a Fehér hegyig akarja elfoglalni. Várad elfoglalásának az volt
legközelebbi következménye, hogy 1661. a budai vezér Er-
dély rendivel Zultánjának azon parancsát tudatá, miszerint
Bihar, Kraszna, és Szolnok ezentúl a váradi pasától függend;
Ali temesi pasa azon felül 500 ezer tallért követelt, és a két
évi erdélyi adó fejében százhatvan ezer tallért, mit maga Ke-
mény hozandott Temesvárra, hol a fejedelmi székbe fog igtat-
tatni. Mind a mellett Erdély ez évben a törökök harcmezeje
vala; Kolozsvár ostromlása alatt Kucsuk Mehmed pasa fényes
zászlót tüzete ki tábora előtt s kihirdeté: valaki mozlem akar
lenni, a zászlóhoz álljon s öt forint hópénz mellett más tábori
tisztsegeket nyerend. Találkozott pedig vagy negyven kolos-
vári, kik hitőket megtagadták; mire a városiak nemes harag-
ra gyuladván, a török táborát megrohanták, s meg ölvén 27-et
a hithagyottak közül, a gyalázatos zászlót is elfoglalták. — A
nagyvezér rendeletéből új magyarországi táborozásába Apaffy
fejedelem is részt tartozott venni; s noha Ghika György oláh

vajda Budai Péter által meg üzené neki, ki ne lépjen Erdély határaiból, miután csak erre várakoznak az Ozmanok, hogy az országot egy csapással meghódíthassák: de Apaffy mégis ment s Nográdból hirdetményt kellett a magyar rendekhez bocsátania, melyben a vezér nevében békés és kiméletes bánásmódról biztosítja őket, ha önként adják meg magokat. A császárnak mérgező erejét gyöngitendő, Vesselényi ellenhirdetményt küldé szét a magyarokhoz. „Szabadságot hirdetnek a törökök, mond, nézzük csak Erdélyt. Alig szaggattál volna össze két csizmát, Erdélynek az alatt hét fejedelme lőn, kit a török állita, meg elhajtá. Nyitra, Bars, Hont, Nográd a török vasa s tüzének kitéve, most is mint régenten neki adóznak. Némellyitek méltóságos, nagyságos, főtiszteletű, más vitézlő nemzetes, tekintetesnek czimezteték eddig: ha megadjátok magatokat a töröknek, úgy fogtok megszólíthatni: Te N. N. kurafi nemzetség! sertés csordába való! ha pecsétünkkel jegyzett levélre, melyet küldtünk neked, oda meg oda, n. napon nem hozod meg ezt vagy amazt, hidd el, azon tejet is megátkozod, melyet anyád emlőiből szoptál.“ – Találókban Vesselényi nem irhatott; 1663. el esett Érsekújvár a haza legnagyobb rémulésére; sorsát 1664. Léva és Nyitra vár követé, s az ozmanok Pozsonyig száguldának. Csak Souches és Montecuculi nyugtaták meg némileg győzelmeikkel a felriasztott kedélyeket. ¹⁾ Világhírű csatavesztés után sz. Gothárdnál, az ozmanok mégis oly béke feltételeket nyertek, mintha győztek volna, Érsekújvár és Várad birtokában hagyatván meg; pedig míg Érsekújvár török kezekben marad, Magyarországnak bár Nyitra és Léva vissza vétetett, nem volt biztonsága és függetlensége, valamint Erdélynek, míg a török Váradot birta. Al-

¹⁾ Benkö Trans. I. 210. 305. I. Katona f. h. XXXIII 225. 228, 565 l. Bethlen Ján. Comment II. 80. 135. l.

talános elégtelenség támadt e béke miatt a birodalomban, Magyar és Erdélyországban: a két Zrinyi, Vesselényi nádor, Lippay érsek emelték ellene szavaikat. Ekkor kezdődött a jövőendő nemzeti helyre állást előkészítő események gyászos sora, melynek oly dicső eredményt csak a Gondviselésnek működései adhatának. Népének annyi százados szenvedései voltak az engesztelés áldozata s az Úr megelégette; a török uralkodás Magyarföldön végéhez közelgete. Nagy terjedelmét e század közepe után azon végházak vonalából tudhatni meg melyek fentartását az 1647 – 1681-ig hozott törvények, különösen pedig az 1681. 7. t. cikk sürgeti. Érsekújvár elveszte, de Léva és Nyitrának visszavétele után a magyar véghelyi vonal így állott: Légrád, Szentgyörgyvár, Pölöskő, Zalavár, Egerszeg, Szentgród, Egervár, Kapornak Devecser, Tihany Vázsony, Vespém, Baja, Győr, Szécs, Sziget, Türje, Csákvány, Csesznek, Kányavár, Tata, Komárom, Szőlgyén romban hevert, Sellye, Sempte, Szered, Nyitra, Kis-Tapolcsán, Verebely romban, Léva, Bakabánya, Bozók, Korpona, Csábrágh, Gyarmath, Drégelypalánk, Nográd, Buják, Hollókő, Szécsény, Somoskő, Osgyán, Puthnok, Diósgyőr romban, Szendrő, Ónod Tokaj, Kálló, Szathmár stb. — Az 1683. táborozás, melyre Kara Mustafa nagy vezér négy száz ezerre menő keleti gyűlévszéből öszvehajtott sereget vezet ki, bizonyos veszélylyel fenyegető Európát. A Bécs és Krakó ostrom alá vételétől tartott Ausztria és Lengyelföld kölcsönös segélyt ígérének egymásnak; Szobjeszky lengyel király a perzsa Sahot is szövetsége felhívta. Caprarától Stambulban a nagyvezér béke árúul egy millio aranyat kívánt, továbbá az egész Tiszán in-neni részt és az Érsekújvár s Trencsin közti területet stb. — Eszéken üdvözölte őt Tökölyi s Bécs elfoglalása ellőn határoz-va. Az ellenség táborában török, tatáron kívül oláhok, szer-bek, rácok, moldvák, és magyarok voltak.

A nemzetek történetében kevés helyzet hasonló ehhez. Nem harczolt itt nemzet nemzet ellen: hanem két világhatalmu vallás felekezett viv szabadságért, elsőségért! Szobjeszky nem egyedül Bécsset, hanem az egész kereszténységet menté meg végvészről. E nap dönté el, valjon a kereszt uralkodjék-e Európában vagy a fél hold? — A lengyel király hőseivel jobb, a babéros lotharingi Károly más német fejedelmi vezérekkel, s a tizenkilencz éves ifju Savozi Jenő herczeg bal oldalon álltak. Alant pedig — az ellenség táborában — Istennek különös végzésénél fogva — Draskovich, Nádasdy és Zichy; Tökölyi, Zrinyi Boldizsár s más magyar urak megint másutt dúlták az édes hazát, — — de ne higgyétek hogy árulói is voltak. Ezeket is csak néhány honáruló fékét nem ismerő zendülése ragadá az örvénybe.

Mit a lengyel király Bécs alatt megkezdte, az folytatá lotharingi Károly herczeg. „Nem volt egész Európában ama dicsőséges emlékezetű magyar Hunyady János után hasonló kereszttyén fejedelem, a kitől az Török úgy rettegett volna mint attól a nagy vitéz, tanult, okos lotharingi herczegtől, — ír Cserey. — Csendes, alázatos ember vala, az mely köntösben láttam, alig ért volna negyven, ötven forintot: külömben az ellenség ellen, mint az oroszlyán, úgy ment: és mása nem volt az mi időnkben az hadi mesterségre.“

Bécsset megtartották, de Ausztria négy százezer embernél többet veszte. Europa, kivált Róma és Magyarország jobbjai örültek a Gondviselés ezen védelmén: a pápa öröm könyeket hullata; csak Tökölyi és a francia király nem oszták az általános örömet . . .

Mit tőnek nemzeti alkotmányunk megőrzésében főpapjaink, mint Szelephényi, Széchényi György és Pál, Gubasóczy János, Pálffy Tamás s többen elbeszéli minden köztörténetünk.

Minek sorolnók itt el újra a magyar clerusnak hazánk körüli érdemeit? El volt az már annyiszor mondva s el volt az már annyiszor ismerve is, különösen a veszély, az elnyomatás válságaiban. Emlékezzünk csak egy évtizedre vissza . . Fájdalom, hogy a veszély elmúltával az érdemek is oly hamar teledékenységre mennek . . Azonban daczára ennek, a magyar clerus jövőre is meg fogja állni helyét, mert a haza iránti kötelességeit nem dicséret, nem népszerűségért teszi . .

A jelen kor történetét érintetlenül hagyjuk; az még csak most van készülöben, jó vagy rossz oldalait csak évtizedek elmúltával lehet majd megítélni, megírni. — —

Nyolcz századon keresztül összeforrt egyházunk története hazánkéval, együtt örültek, együtt szenvedtek, együtt élvezték a jólét napjait, együtt viselték a sors csapásait . .

Napjaink uj államtani elméletei e százados viszonyt megszüntetik; valjon mindkét félnek hasznára-e, azt is csak a jövő fogja megmutatni.

Azon óhajtással zárjuk be sorainkat, hogy mire az előtt összefonva törekedtek, most különválva ériék el a nagy czélt:

Tegyék egymás mellett békével, szeretettel haladva, nagygyá, boldoggá testileg, szellemileg e sokat szenvedett magyar hazát! . .

TARTALOM.

MÁSODIK KORSZAK.

A mohácsi vésznaptól korunkig.

Bevezetés	Lap 3
---------------------	----------

Első rész.

A keresztény egyház egyénművelése.

Első fejezet. Egyházi szakadás a hitujítók által.

1. §. A Lutheranismus feltűnése hazánkban II. Lajos alatt	5
2. §. I. Ferdinand király udvara	23
3. §. A lutheranismus meggyökeresedése Magyarföldön	42
4. §. Hitujítók felekezetei	87
5. §. Oláh és Wranchich primások kora	96
6. §. A hitujítás terjesztésmódjai	126
7. §. A nevelés, tudomány, erkölcs, vallás és álladalmi állapotok szomorú hanyatlása	136
8. §. Draskovich György és Báthori István kora, vagyis a magyarok vallási s erkölcsi helyreállításának kezdete	146
9. §. Bocskay. A bécsi békekötés	153
10. §. Pázmány Péter kora	175
11. §. A két Rákóczy György kora	213
12. §. A protestansok összeesküvése Tökölyi lázadásában tör ki	235
13. §. A protestansoknak folytatott megszaportása II. József koráig	253
14. §. Türelmi rendelkezések és következményei	285

II. Fejezet. A kereszténytan fentartására szolgáló eszközök.

I. Az egyház állapota.

1. §. Egyházak elfoglalása s részint világiasítása	296
--	-----

2. §. Egyházi és szerzeti főállomások bővítése újabb változatai s mai képe	302
3. §. Lelkészlet, zsinatok	314
4. §. Isteni tisztelet	345

III. Fejezet. A tanoda állapotáról.

1. §. Az elemi oktatás akadályozó és buzdító körülményei .	35
2. §. Káptalani, monostori, jezsuita tanodák, ezeknek szelle- me és tárgyai	358
3. §. Tantígy	368
4. §. Egyházi Irodalom	386

Második rész.

A keresztény egyház hatása a társadalomra.

Első fejezet. Társadalmi intézmények. . . .	449
--	-----

II. Fejezet. A társadalmi események figyelembe vétele	461
--	-----

